

before Socrates, with the exception of that of Elea, which in many respects has a close affinity to them, especially in its fundamental idea—which is the identity of all in the infinite substance—although the idea of the soul in its separation from nature is more clearly conceived in the Upanishads than by any of the Eleates. They are also the basis of all the speculations of the Hindus, as their philosophical systems either take immediately their root from them, or constantly refer to them even in views which differ from them. It is, therefore, impossible to understand their philosophical doctrines without a thorough knowledge of the Upanishads.

Great as has been the influence of the Upanishads on the development of philosophical enquiry, it has perhaps been still greater on the religious belief of the Hindus, and in this respect they have conferred undeniable benefit on them. Their first religion, as laid down in the hymn-collections of the Védas, was polytheistical; it was a worship of the manifestations of nature; it is Indra, the god of the firmament, the wielder of the thunderbolt, it is the Maruts, the winds, it is Agni, the god of fire &c., who are worshipped. Their religion, in its first simplicity corresponding to the wants of a simple people, would have in time become a boundless compound of all that is perverted in human nature, had not the Upanishads, which were in all ages acknowledged as the only guides to unveiled truth, given an ennobling direction to their religious aspirations. All the gods that were invented by a luxuriant imagination, had to accord with the notions of the deity fixed by the Upanishads, and we find accordingly in the religious writings of the Hindus almost constantly the aim to connect this pantheon by some link or other with the notions derived from those writings.

Thus it is with their civil and domestic institutions. The codes of law which exhibit them, cannot be fully understood, unless their connexion with the doctrine of the Upanishads is known, not only as regards their scientific foundation, but also

as directing the whole tenour of the moral ordinances. To give an example. The different stages of life, of a religious student, of a house-holder, of a hermit, and of the Yogi, who entirely devotes himself to the contemplation of God, are founded on the notions of the deity held in the Upanishads. The religious ceremonies, moreover, which constitute so important a part of their civil institutions, are invariably directed to the object which the Upanishads enforce as the chief end of man. It is the purification of mind they all aim at by teaching to take off the senses from their immediate objects, to refrain from sensual gratification, and to subdue the passions and emotions, so that the mind becomes free and a fit organ to direct itself to the true object of the soul, the contemplation of the deity.

It is, however, not only in a philosophical or historic view, that an acquaintance with the Upanishads is important, but also, and perhaps more, with reference to their present and future bearing upon the destiny of so many millions. They are yet regarded by a large number of Hindus, who by their learning and social position have the greatest influence upon the different classes of their countrymen, as the standard of their faith and philosophy. Before the publication of the Upanishads this class was almost entirely isolated and precluded from the influence of European civilisation. They were enclosed in their own views, and European science hardly touched the periphery of their circle. An attempt of European science or religion to substitute other views, was a failure; for generally the place of encounter was a position which the Hindus did not consider themselves as tenable or important, and until now they could with justice say, that the Europeans in their religious disputes with them had only battled against some illusion of their own making; for they did not understand thoroughly their religious doctrines, and all their attacks had been directed against some forms, degenerated from their original principles. With the same right they might retaliate upon the many religious superstitions sprung up from the Christian

faith, the many persecutions, undertaken from so-called religious motives in all Christian countries, and on the other hand, with regard to philosophy, on the never-ceasing succession of systems sprung up and vanished until the present day. The Upanishads published, the whole ground is changed. They are taken from the exclusive keeping of one class. Having become general property of the human mind, they are subject to the influence of religion, science and philosophy, derived from different sources, an influence, from which even those who are the present bearers of their tenets, cannot extricate themselves. It will ere long be decided, even to the Hindus themselves, that in a religious view the Upanishads have no authority, and if the question of their truth is shifted to the province of philosophy, that the ontological notions of the Upanishads and the systems, derived from them, are no more correctly conceived than those of other pantheistical systems, or that they must be dissolved by the agency of a more exact thinking.

I will not enter here upon a critical or philosophical review of the Upanishads, which I must reserve for another occasion, but only give an abstract of what has yet been done with regard to their publication, in order to enable the reader to judge, how far the present edition may contribute to an ultimate publication of this important branch of Sanscrit literature. In the following compilation Dr. Weber's treatise: "*Analysis of the Upanishads*," translated by Anquetil du Perron," in his "*Indischen Studien*," No. 2. pp. 247 to 302, has been of great use to me.

The name of Upanishad, according to Sanhara Kcharya,* is derived from the root Shad, to hill, to go, or to be wearied, preceded by the prepositions upa, near, and ni, expressing certitude, because it is the knowledge, which thoroughly destroys the world with its cause, ignorance, or which shows, that God, the infinite Soul, alone exists, while the world is a mere illusion.

* Vide the commencement of his Commentary to the Brihad Aranyaka Upanishad.

The Upanishads contain the science of Brahma, the absolute being, which is existence, knowledge and bliss, and form, together with Bádaráyana's *Sáriríka*, or *Brahma Sátras*, the foundation of the Védánta philosophy. They are, with one exception (the *Ísavasyam*, or the *Vájasaneyi*—*Saṅhitá Upanishad*, which belongs to the white Yajus), portions of the *Bráhmaṇas*, the second part of the *Védas*.* The number of them appears still to be doubtful. Dr. Weber computes them to 95, viz the 52,† which Colebrooke mentions as appendant on the *Atharva Véda*,

* The *Véda*, as is well known, is divided into two parts, viz. *Mantras* and *Bráhmaṇas*. The first, the *Mantras*, (prayers and invocations,) manifest the divinity of the ceremony and the things necessary for its performance. They are threefold, *Rig*, *Yajus* and *Sáma*. The *Bráhmaṇas*, or the theological commentary of the *Mantras*, contain also three parts, viz. 1, regulations of rites (*Vidhírúpan*); 2, explanation of the sense (*Árthaváda*); 3, the doctrine of the last end of the *Védas* (*Védántasákyam*). Vid. *Madhusúdana Sarasvata's Prasthánabhéda* in Dr. Weber's "*Indischen Studien*," 1st number, p. 14.

† Col. M. E. Vol. I. p. 93, &c. They are the following:—

1. Mundaka.	25. Aruníya or Aruníyoga.
2. Prasna.	26. Kanthasrutí.
3. Brahmavidyá.	27. Pinđu.
4. Kathariká.	28. Átma.
5. Cháliká.	29-31. Nrisinha Tapáníya.
6-7. Atharvasútras.	35-36. Káthaka, Valli, or Kathavalli.
8. Garbha.	37. Kéśahita.
9. Mahá.	38. Náráyana.
10. Brahma.	39-40. Vrishna Náráyana.
11. Píshágnihotra.	41. Sarvopaniṣatsátra.
12-15. Mándúkya.	42. Ilansa.
16. Nílarudra.	43. Paramahansa.
17. Nádasvindu.	44. Anandavalli.
18. Beshmavayúda.	45. Bhárgavalli.
19. Amritavindu.	46. Garuḍa.
20. Dhyanavindu.	47. Kálámsrudra.
21. Tejovindu.	48-49. Rámatápaníya.
22. Yogasikahá.	50. Kavalíya.
23. Yogatattva.	51. Jábála.
24. Sunnyása.	52. Árama.

the nine Upanishads, which he assigns to the other Védas,* 14 Upanishads which Colebrooke considers spurious,† eight Upanishads of the Atharva‡ and six from the other Védas,§ which are given in Anquetil du Perron's translation, further the Taittiriya-Upanishad, properly so called, three Upanishads in the catalogue of the E. J. H., and two extant in St. Petersburg.¶

* Chhândogya, Vrihadâranyaka, Maithryani, Isârâsya, Aitaréya, Kaushtiki, Swétâswatara, Anandaralli, Bhîrugaralli.

† 2 Râmâtâpaniya (Pûrva and Uttara), 2 Gopântâpaniya, 5 Sundarî-Tâpani, Tripura, Tripurî, Skandja, Kaula, Gopichandana, Darsana, Vajrasûchi.

‡ Hansanada, Âtmabodha, Sheckl or Pankl, Amrat Lanakoul, Amritanada, Târaka, Arkhi, Sarank.

§ Tâdêra, Satarudriya, Swasam-Kalpa, Purushasukta, Vâshkala and Tachakli.

¶ I quote the whole passage from Dr. Weber's essay for the information of those who should like to contribute to a complete collection of the Upanishads, vid. "Indische Studien," 2nd No pp. 249-250.

The number of Upanishads cannot be as yet ascertained. Of the 52, which Colebrooke assigns to the Atharva, only 29 are found with Anquetil, viz. 1. (with Colebrooke) Mundâka (= 4 with Anquetil) 2. Prasna (= 14) 3. Brahmayjya (= 25) 4. Kalurika (= 33) 5. Chûlûkâ (= 41) 6. and 7. Atharvasama and Atharvashkhâ (= 9 and 23) 8. Garbha (= 28) 9. Malâ (= 16) 11. Prâna (= 48) 12. Mândûkyâ (= 31) 19. Amritavindu (= 26) 20. Dhyanandha (= 15) 21. Tejovindu (= 27) 22. Yogashikhâ (= 20) 23. Yogatattva (= 21) 25. Araniya (= 35) 28. Âtma (= 24) 31. Nrisinhottara-tâpaniya (= 50) 35-36. Kâshika (= 37) 37. Kêna (= 46) 38. Nârâyana (= 7) 39, 40. Mahânârâyana (= 30) 41. Sarva (= 6) 43. Paramahansa (= 34) 50. Kavalya (= 18) 51. Jâtâkâ (= 29) The other 23 are not extant; on the other hand, Anquetil's translation contains 8 Upanishads of the Atharva, which Colebrooke does not enumerate among the 52, viz. 10. Hansanada, 17. Âtmabodha (Col. l. 112) 32. Sheckl or Pankl (Sakalya ?) 42. Amrat Lanakoul (Amritânkara ?) 43. Amritanada 46. Târaka. 47. Arkhi (Ârshya) 49. Saunaka (Savank). Moreover there are among them 6 Upanishads, belonging to the other Védas which are unknown to Colebrooke. 8. Tâdêra 19. Satarudriya. 22. Swasamkalpa 40. Purushasukta. 41. Vâshkala. 45. Tachakli (?) If to this the nine Upanishads of the other Védas, which were also known to Colebrooke, are added, viz. 1. Chhândogya 2. Vrihadâranyaka. 3. Maithryani. 4. Isârâsya. 11. Aitaréya. 12. Kaushtiki. 13. Swétâswatara 38. Anandaralli. 39. Bhîrugaralli, we shall have on the whole (29+23+8+6+9)

Since the appearance of Anquetil du Perron's celebrated work "*Oupnekhat*," &c.,* in which he gave the translation of 52 Upanishads from the Persian, only a few of the Upanishads have been published.

By Ram Mohun Roy the *Kāthaka*, *Īśā*, *Kéna* and *Muṇḍaka* were edited and translated.

L. Poley published the same together with the *Vrihadāranyaka*,† and translated the *Kāthaka* and *Muṇḍaka Upanishads into French*.

G. Pauthier edited the *Kéna* and *Īśā Upanishads with a French translation*.

Burnouf also published some fragments of the text of the *Brihad Āranyaka* with French translation in his *Commentaire sur le Yaçna*.

75 Upanishads. We must further include in this number 76-77 the two *Gopāla Tāpanīya* (Col. I. 110). 78-82. the *Sundarī Tāpanī*. 83 *Tripara*. 84. *Triparī*. 85. *Skanda*. 86 *Kaula*. 87. *Gopichandana*. 88. *Daršana*. 89. *Vajrasūcti*. (Col. I. 112-113 belonging to Sankara, vid. Boethliock catalogue of MSS. referring to India, in the Asiatic Museum) which we are not authorized to exclude from the literature of the Upanishads, as they claim themselves to belong to it, and in the notion of Upanishad no restriction can be found. Lastly we have to number with them 90, the *Taittirīya Upanishad* properly so called, the three Upanishads which I find in the *E. J.* II. under No. 1686, viz *Rudra*, *Atharvanīya*, *Rudra*, and *Pāngala*, and 94-95 the *Nirālamba* and *Srīmalatta* in St. Petersburg.

* *Oupnekhat* (i. e. secretum tegendum), &c. ad verbum, e Persico idiomate Samskriticis vocabulis intermixto, in Latinum conversum, &c. stud. et op. Anquetil du Perron. Argentorati, in. 1801, 2 vols.

† *Oupanichats*, Théologie des Vedas, Texte Sanscrit, commenté par Sankara, traduit en Français par L. Poley.

Kāthaka Oupanichat. . . traduit du Sanscrit en Français par L. Poley, Paris, 1835.

Mundaka Oupanichat,. . . tradout du Sanscrit en Français, par L. Poley, Paris, 1836.

Vrihadāranyakam, Kāthakam, Īśā, Kéna, Muṇḍakam, oder fuenf Upanishads aus dem Yajur—Sāma—and Atharva--Véda. Nach den Handschriften der Bibliothek der Ost-Indischen Compagnie zu London, herausgegeben von L. Poley. Bonn, 1844, 1 vol.

Fr. Windischmann published numerous passages of the Chhandogya Upanishad in his work "Sankara,* and gave a translation of almost the whole of it, of several passages of the Brihad Aranyaka, and of the Káthaka, Íśá, Kéna and Mundúka.†

The Tattwabodhini Society published: the Kátha, Vajasanéya Saṁhitá, Talavakara (Kénéshitam) Mundúka, Mándúkyá, Prasna, and Aitaréya Upanishads, with extracts from the commentary of Sankara Áchárya.‡ The Kátha, Íśá, Kéna, Mundúka, Mándúkyá and Swétáswatara, appeared also separately in the Tattwabodhini Patrika. The Kátha, Íśá, Kéna, Mándúkyá and part of the Mundúka were followed by a Bengali, and the Kátha, Mundúka, Íśá and Swétáswatara by an English translation.

The present edition contains the following Upanishads: Brihadáranyaka, Chhándogya, Taittiriya, Íśá, Kéna, Kátha, Prasna, Mundúka, Mándúkyá, Aitaréya and Swétáswatara Upanishads accompanied by the Bháshya of Sankara Áchárya, and the Tíká of Ananda Giri, with exception of the Swétáswatara Upanishad, which is only followed by the Bháshya of Sankara, as I was not able to procure a copy of Ananda's Tíká, nor even information, whether or nor it is yet extant. To the Mándúkyá is added the Kárika of Gaudapada, the commentary of Sankara referring as well to the Upanishad as to this Kárika.

The commentary of Sankara, with the exception of that to the four Upanishads, edited by Rám Mohun Roy, and reprinted by L. Poley, has not been published before, and the Tíká of Ananda appears for the first time. Sankara's commentary, especially to the Brihadáranyaka and Chhándogya is very voluminous, yet it is not diffuse, and many passages, in which he

* Sankara, Bonn, 1833.

† In the work of his father: "The Philosophie im Fortgang der Weltgeschichte," (philosophy in the march of universal history.)

‡ Kálikáta, 1767 Sak: text 47 ps. 1 comma. 77 pp

comments on the doctrine of the Védánta or expounds his own views, are extremely difficult by the shortness of expression or reference to parts of his system with which he supposes his reader to be acquainted. On this account it was necessary to add the Tíká of Ánanda, because it supplies the connecting links and generally explains fully such points as are only touched upon by Sankara. His commentary is, by general consent, the standard in the explanation of Upanishads and of the doctrine of the Védánta. It is invaluable for the philosophical history and for a correct estimate of the spirit of philosophical research among the Hindus, and will give an illustrious example of the vast learning, the patient and thorough research, and the high philosophical acumen of the Hindus of former days.

For this edition I used the following MSS.

1.—For the Brihaddárápyaka.

No. 10, from the Library of the Asiatic Society, received from the College of Fort William, on 258 leaves or 516 pages, containing text, Bháshya and Tíká in the Panchavallí* form. It is written in Devanagari characters. At the end is marked Samvat 18.6. It is a complete, but modern copy, and full of mistakes and omissions.

No. 1641, from the Library of the Sanscrit College, containing the text, on 72 leaves, written by Syáma Sarma. It is an old and good MS.—No. 1330, from the L. of the S. C.—Bháshya. It is dated 1719. The MS. is excellent.—A MS. without number, which I received through the kindness of Dr. Ballantyne. It is written on 46 leaves, and contains only the text with the accents. It is one of the finest copies, and must be ancient to judge from the shape of the letters. It is throughout correct. There is unfortunately no date.

* A MS. is called Panchavallí according to a certain arrangement of the text, commentary and gloss, according to which each page contains five divisions, the text being in middle, the commentary above and below it, and the gloss again above and below the commentary.

A copy without number, from the *Tattwabodhini Sabha*, containing *Bhāshya* and *Tikā*, written on separate leaves, the former on 132 leaves, and the latter on 53. It is partly in *Dévanagari*, partly in *Bengali* characters. Although the copy is modern, yet it is throughout very exact and correct.

2.—For the *Chhandogya*.

No. 16.—From the Library of the Asiatic Society, received from the College of Fort William, on 536 pages, without date, containing text, *Bhāshya* and *Tikā* in the *Panchavalli* form. It is a modern, indifferent and not quite complete copy.

A MS. without number, from the *Tattwabodhini Sabha*, text, commentary and *Tikā*, written on 360 separate leaves. It is dated *Samvat* 1876. This has been purchased at *Benares*, and is a most beautiful and correct MS.

No. 1496 from the Sanscrit College, containing the text on 22 leaves; *Samvat* 1840.

No. 2220 from the S. C.; *Bhāshya*, on 95 leaves, *Samvat* 1753. Both of these MSS. are very correct.

3.—For the *Isā*, *Mundaka Kāthaka*, *Prasna*, *Māndukya*, *Taittiriya*, *Aitaréya* and *Kéna Upanishads*.

No. 7.—From the Library of the Asiatic Society, received from the College of Fort William on 210 leaves or 420 pages, text, commentary and gloss in the *Panchavalli* form, complete, modern and indifferently correct. This as well as the MSS. of the *Brihadāranyaka* and *Chhandogya Upanishads* in the Library of the Asiatic Society appear to have been written by the same copyist.

A MS. without number. From the T. B. S., only text; it is an ancient and very good copy.

No. 1401 from the S. C., *Isā U.* text and commentary, on 11 leaves.—No. 1662 from the S. C., *Mundaka U.*, text, commentary and gloss (*Panchavalli*) on 26 leaves, *Samvat* 1878.—No. 1448 from the S. C., *Kāthaka U.*, text commentary and gloss (*Panchavalli*) 32 leaves, *Samvat* 1883.—No. 1655, from the S. C., *Prasna U.*, text, commentary and gloss (*Pan-*

chavallī) on 36 leaves, Samvat 1883.—No. 1661 from the S. C., Māndukya, text, commentary and gloss (Panchavallī) on 34 leaves, no year marked.—No. 1443, from the S. C., Aitaréya U., text, commentary and gloss (Panchavallī) on 48 leaves, Samvat 1883. No. 1459 from the S. C. text, commentary and gloss (Panchavallī) Samvat 1883. All these MSS. are written with great care and correctness.

4.—*For the Swétásvatara Upanishad.*

No. 702, from the Library of the Asiatic Society, containing text and commentary, an ancient and most excellent MS.

This was the only MS. I had of the Swétwásvatara Upanishad; but as it is written with the utmost care and correctness, and as I could compare it with the printed copy of the Tattwabodhini Sabha, which has been taken from a different MS., another MS. was not required for collation.

ॐ नमः परमात्मने ॥

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐ ॥ यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।
येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ १ ॥
धैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान् नित्यं प्रणमाम्यहं ॥ १ ॥

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीका ॥

था० श्रीगणेशाय नमः ॥ यत् प्रकाशसुखाभिन्नं यन्मान्नेन प्रकाशितं ।
विद्यतं ब्राह्मणे तत् स्यामदृशं ब्रह्म निर्भयं ॥ १ ॥
यजुर्वेदब्राह्मणेदं तैत्तिरीयकोपनिषदं याचिख्यासुभंगयान्
भाष्यकारस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणत्वेन तटस्थान्त्वेन
महदमतीन् प्रति सामान्येभोयत्चितं सत्त्वज्ञानादिना च स्वरूपल-
क्षणेन विशेषतो विनिश्चितं नमस्काररूपेण सङ्घेपतो दर्शयति ।
यस्माज्जातमिति ॥ निमित्ताप्रादानयोः प्रसङ्गाः साधारण्या-
दुभयविधमपि हेतुत्वमिह विवक्षितं । कार्यविलयस्य प्रकृतावेद
नियतत्वात् । विशेषतः प्रकृतित्वमाह । यस्मिन्निति ॥ कार्येसाधा-
रणस्य निसिन्ने धर्मसादावपि प्रसिद्धत्वात्, साधारणकारणत्वं
नाह । येनेति । ज्ञानात्मन इति स्वरूपलक्षयसूचनं । १ ॥ गुरु-
भक्तेर्विद्याप्राप्तयन्तरङ्गसाधनत्वं स्यादयितुं गुरुन् प्रणमति ।
धैरिति । पदानि च वाक्यानि च प्रमाणं चानुमानादि तद्विने-
षनेन याख्याता इति ॥ २ ॥ चिकीर्षितं निर्दिशति । तैत्तिरीय-
केति । व्युत्पन्नस्य पदेभ्य एव पदार्थस्मृतिसम्भवात् पदकारित-

•भा० तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः ।

विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं सम्प्रणीयते ॥३॥

नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि काम्यानि
च फलार्थिनां पूर्वस्मिन् यज्ये । इदानीं कर्मापादानपरि-
हाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कर्महेतुः कामः स्यात्
प्रवर्त्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्म-

•भा० पदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात् सूत्रकारेणोपनिषत्तात्पर्यस्य
निरूपितत्वाच्च त्थर्थः पृथग्व्याख्यारम्भ इत्याशङ्काह । विस्पष्टा-
र्थेति ॥ मन्दमतीनां स्वत एव निःशेषपदार्थस्मरणासम्भवा-
दुपनिषद्गतनिःशेषपदार्थानां विशिष्य निःसंशयं ज्ञानं ये रोच-
यन्ते तेषामुपकारायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

कर्माविचारेणैवोपनिषदो गतार्थत्वादुपनिषत्प्रयोजनस्य
निःश्रेयसस्य कर्मभ्य एव सम्भवात् पृथग्व्याख्यारम्भो न युक्ता
इत्याशङ्कामपनेतुं कर्मकाण्डार्थमाह । नित्यानीति ॥ अथातो
धर्माजिज्ञासेति जैमिनिना धर्मग्रहणेन सिद्धवस्तुविधारस्य
पर्युदस्तत्वाग्नेोपनिषदो गतार्थत्वमित्यर्थः । तानि च धर्माणि
सहितदुरितक्षयार्थानि धर्मस्य पापममनुहतीति युतेन निःश्रे-
यसार्थानि । न केवलं जीवतो ऽवश्यकसंज्ञानि अधिगतानि
फलार्थिनां काम्यानि च । न तान्यपि निःश्रेयसार्थानि । स्वर्गकामः
पशुकाम इत्यादिवत् मोक्षकामोऽदः कुर्यादित्यश्रवणात् । अतः
संसार एव कर्मणा फलमित्यर्थः । कर्मकाण्डार्थमुक्त्वा तत्रावि-
धारितमुपनिषदर्थमाह । इदानीमिति ॥ कर्मणामुपादाने ऽनु-
ष्ठाने यो हेतुस्तद्भिन्नार्थं ब्रह्मविद्या अस्मिन् यज्ये आरभ्यते ।
अतः सानदानकर्माभ्युत्थनार्थत्वादुपनिषदः कर्मकाण्डविषय-
त्वात् गतार्थत्वमित्यर्थः ॥ कर्मानुष्ठानहेतुनियोगस्तस्य प्रमादसिद्ध-
त्वात्त विद्यया विरोध इत्याशङ्काह । कर्महेतुरिति । अस्य इदं
साधनमित्येतावच्छास्त्रेण बोध्यते । यस्य यत्राभिजायः स तप
प्रवर्त्तते आगत एव । अतो न नियोगस्य प्रवर्त्तकसम्भावनापी-
त्यभिप्रायः ॥

भा० न्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत्वे चाऽऽप्त-
 कामतां । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो हि परप्राप्तिं
 वदन्ति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः ।
 अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । एतमानन्दमयमात्मानमुपस-
 क्रामतीत्यादिश्रुतेः । काम्यप्रतिषिद्धयोरनारभादारब्धस्य
 चोपभोगेन च्याम्नित्यानुष्ठानेन प्रत्यवायाभावादयन्नत
 एव स्वात्मावस्थानं मोक्षः । अथवा निरतिशयायाः
 प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्महेतुत्वात् कर्मभ्य एव
 मोक्ष इति चेन्न । कर्मानेकत्वात् । अनेकानि द्वारभ्य-

था० सति कामे प्रवृत्तिरित्यन्यथः ॥ उक्तकामाभावे न प्रवृत्तिरिति
 व्यतिरेकमाह । ध्यातेति ॥ अभिषयितविययप्राप्तिः कामनिवृत्तौ
 हेतुर्न विद्या अतः कथं कर्महेतुपरिहाराय विद्यारम्भ इत्या-
 शङ्काह । आत्मकामत्वे चेति ॥ कामितविययपात्या कामस्य
 तात्कालिकोपशममात्रं न तूच्छेदः पुनर्विययाकाङ्क्षादिदर्शनात् ।
 आत्मकामनापि निरङ्गुणा ध्यात्मैव वस्तु नान्यत्ततोऽस्तीत्येवंप्रकारं
 आत्मकामत्वे सति भवति । कामितेष्वभावात् । ध्यात्मनो ह्यह
 यानन्दरूपमज्ञानमेव व्यतिरिक्तं विषयं पश्यन् कामयते । ततः
 कामस्याभाविद्यामूलत्वादात्मविषयं तन्निरवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ भव-
 त्वात्मविद्या कामविरोधिनी कर्महेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या
 प्रत्यूयत इति फलमुक्तं तथाह । ध्यातेति ॥ ध्यानन्दमयं परमा-
 न्मानमादाय श्रुतिरुदाहृता एवं तावत्कर्मफलादेनागतार्थत्वात्
 कर्मभ्योऽसम्भायमानकिःश्रेयसप्रयोजनत्वाद्येननिषेधो व्याख्या-
 रम्भं सम्भायं पुनरादम्बुवादिनोऽभिप्रायमुद्गावयति । काम्य-
 प्रतिषिद्धयोरिति ॥ ध्यात्वन्तिकामानिशरीरानुत्पादे स्वरूपा-
 वस्थानं निःश्रेयसं शरीरानुत्पादश्च हेत्वभावादेव संस्रति
 किं ध्यानार्थापनिषदारम्भेणेत्यर्थः । सतान्तरमाह । अथवेति ॥
 यदेव स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादि तदेव मोक्षसाधनं निरति-

भा० कर्मफलानि चानेकजनान्तरकृतानि विरुद्धफलानि
कर्माणि सम्भवन्ति । अतस्त्रेयनारम्भकर्मफलानामे-
कस्मिञ्चनानि उपभोगतयामभवाच्छेषकर्मनिमित्तप्र-
तीतिरभ्योपपत्तिः कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च । तच्च इदं
रमणोपचरणाः । ततः कर्मशेषेणेत्यादिसृष्टिश्रुतेभ्यः ।

इष्टानिष्टफलानामनारम्भानां चयार्थानि नित्यानीति
चेन्न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो ह्यनिष्ट-
विषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःखरूप-
स्वागामिनः परिहार्यार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात् ।

षा० प्रथमोऽर्थः स्वर्गपदार्थस्य मोक्षादन्यत्रासम्भवात्सति शरीरे क्लेशा-
वश्यम्भावादित्यर्थः । एकभक्तिप्रवृत्त्याद्यं मतं प्रत्याख्याति ।
नेत्यादिना । यद्यपि वर्त्तमाने देहे कर्म प्रतिबिम्बश्च नारम्भे
मुमुक्षुः तथापि सञ्चितस्थानेकस्य सम्भवादेवभावोऽस्ति
इत्यर्थः । प्रायेणानभिव्यक्तानि सर्वाण्येव कर्माणि सम्भूय एकं
शरीरमारम्भन्ते तत्र सर्वेषामुपभोगेन क्षयित्वात् सञ्चितं
कर्मैव नास्तीति शब्दानिराकरणाद्योक्तं । विरुद्धफलानीति ।
स्वर्गनरकफलानां ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनामेकस्मिन् देहे भोगेन
क्षयासम्भवात् प्रायेणस्य सर्वाभिव्यक्तत्वे प्रमाणाभावात्कवता
प्रतिबिम्बस्य दुर्बलस्यावधानं सम्भवतीत्यर्थः । सम्भावनामात्रमे-
तद्भावं प्रमायमस्तौव्याशङ्क्याह । कर्मशेषेति । श्रेय सकर्मानु-
भूय ततः श्रेयैव जन्म प्रतिपद्यत इति स्वर्गादवरोहतां कर्मशेषं
दर्शयतीत्यर्थः ।

सञ्चितकर्मसद्भावमस्तीत्यत्र देहान्तरारम्भो न भविष्यती-
त्याह । इत्येति । एतद्भावितां विज्ञानविरुद्धमित्याह । नेति ।
मुमुक्षुयानुष्ठितस्य नित्यादेः सञ्चितकर्मक्षयार्थत्वाभ्युपगमेऽपि
नाभिसतसिद्धिरित्याह । यदि नामेति । यथोक्तं । मुमुक्षुः
काम्यानि वर्त्तयेदिति तदप्यसति विवेकबले दुर्घटं । तति मूना-

भा० न त्वनारब्धफलकर्माद्यर्थानि । यदि नामाऽनारब्धकर्मा-
 द्यर्थानि नित्यानि कर्माणि तथाप्यशुद्धमेव सेपयेयुर्न
 शुद्धं विरोधाभावात् । न हीष्टफलकर्माणः शुद्धरूपत्वा-
 न्नित्यैर्विरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः ।
 न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसम्भवा-
 दशेषकर्मचयोपपत्तिः । अथात्मविदो हि कामोऽनात्म-
 फलविषयत्वात् स्वात्मनि च कामानुपपत्तिर्नित्यप्राप्तत्वात्
 स्वयश्चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तं । नित्यानाज्ञाकरणमभाव-
 सतः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः

धा० धाने कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वादित्याह । न च कर्महेतूनामिति ।
 ननु कामो नाज्ञानमुक्तः । आत्मविदामपि कामदर्शनादित्यत
 आह । स्वात्मनि चेति ॥ सर्वं आत्मोति प्राणता तत्त्वतो विष-
 याभावादेव कामानुपपत्तिः । रसनादिप्रवृत्तिनिमित्तान्तु कामा-
 भास एव वास्तवाभिनिवेशाभावादित्यर्थः । तेषामधिंरादि-
 गार्गेय ब्रह्मप्राप्तेः कामना नास्तीति नाशङ्कनीयमित्याह । स्वय-
 चेति ॥ यथोत्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिचाराद्यर्थानि नित्या-
 नीति तथाह । नित्यानाच्चेति ॥ आत्मानि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते
 यस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तं । पापः पापेनेति श्रुतेः ।
 निषिद्धाधरुचिनिमित्तत्वाद्दुःखस्येत्यर्थः । अकुर्वन् विहितं कर्म
 निन्दितश्च समाचरन् । प्रसङ्गंयन्दिद्यार्थेषु नरः पतनमश्नुतीति
 शब्दप्रत्ययादकरयस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्का-
 ह । अतः पूर्व्वेति ॥ यदि यथावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्य-
 कदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत् । न चायं विहितमकार्षोदि-
 त्यतः प्रत्यवायी भविष्यतीति शिष्टैर्नश्यते । यथा विचिन्तित्वन्
 शोचिय इति । अतः शब्दप्रत्ययस्यान्यथाश्रुत्पन्नत्वान्न तद्व्याद-
 करणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः । कर्त्तव्यत्वेन । प्रियाया
 मति शब्दप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न

भा० प्रायमाणयाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति
 अकुर्वन्निश्चितं कर्मेति हि शतुर्नानुपपत्तिः । अन्यथा
 अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोपः ॥

इत्यनेनोच्यते ततः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नं । यंधोक्तं
 निरतिशयप्रतीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्मा-
 रब्ध एव मोक्ष इति । तत्र । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं
 किञ्चिदारभ्यते । लोके यदारब्धं तदनित्यमित्यतो न
 कर्मारब्धो मोक्षः । विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसा-

धा० गृह्यते तत्राह । अन्यथेति ॥ अभावरूपस्य कार्यस्य भावरूपमेव
 कारणमिति प्रत्यक्षादिभिर्निरवगतं प्रत्यययादभावस्य हेतुत्वा-
 मिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ॥

ननु त्वयाप्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टं । भाट्टैरानुपस-
 म्मस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य
 तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भाव-
 स्यैव कारणत्वं । तदुक्तं । भावो यथा नृयाऽभावः कारणं
 कार्यवन्मतमित्युच्यते । अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं
 नेहं किन्तु तद्भूतस्य प्रत्यवायनकत्वमिष्टं । तेन च रूपेण न
 प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायभावाप्रस-
 ज्ञात् । भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपसम्भस्या
 भावप्रमितिहेतुत्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्ष-
 त्वापत्तेः । तार्किकायामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्यो-
 न्याश्रयत्वप्रयत्नात् प्रागभावत्वं । प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण
 जन्यप्रापकत्वमेव । यस्मादिदं प्राङ्गारोत्तसादिदानीं जातमिति ।
 न तु जनकत्वं प्रागभावस्य नियतप्रागभावित्वेन कारणत्वं
 प्राक्कालस्य स्रष्टृत्वापातः । प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्ध-
 मित्युक्तं तत्त्वालोके । यस्मादकारणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं
 न नित्यं कर्म किन्तु कर्मणा पिष्टलोकः सर्वं यत्ते मुक्तलोकः

भा० मर्थमिति चेन्न । विरोधात् । नित्यश्चारभ्यत इति
 विरुद्धं यद्दिनष्टं तदेव नेत्यद्यत इति प्रध्वंसाभावव-
 च्छित्त्योऽपि मोक्ष आरभ्य एव चेन्न । मोक्षस्य भाव-
 रूपत्वात् । प्रध्वंसाभावतोऽप्यारभ्यत इत्यभावस्य विशेषा-
 भावादिकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः ॥
 यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यतेऽभिन्न
 एव घटभावः पटभाव इत्येवं निर्विशेषो भावाभावक्रिया-

धा० भवन्तीति श्रुतेः पिष्टलोकप्राप्तिफलं । तस्मान्न प्रयोक्तव्यमित्यस्य
 शरीरानुत्पाद इत्याह । अथलस इति ॥ द्वितीयमतमनुद्य
 दूषयति । यद्येतामित्यादिना ॥ विद्यासहितेनापि कर्मणा
 आरभ्यसेमोक्षसार्धं नित्य एव दत्तकं तदनित्यमिति व्याप्तिद-
 र्शनादित्युक्तं तत्र व्याप्तिभङ्गं नन्वानः शङ्कते । यद्दिनष्टमिति ॥
 भावरूपत्वादिति ॥ यद्भावस्य कार्यं तदनित्यमिति व्याप्तिस्तव च
 मोक्षस्य निरतिशयप्रतीतेर्भावत्वादनित्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः । प्रध्वंसा
 भावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य यद्यध्वंसातिरिक्तं कार्यं तदनित्यमिति
 व्याप्तिर्यास्याता एव । वस्तुतस्तु प्रध्वंसस्य कार्यत्वमपि नास्ती-
 त्याह । प्रध्वंसेति ॥ जन्याययत्वं तावत्प्रध्वंसस्य न कार्यत्वं । अन्ये
 नैरुक्ते भावविकारत्वाभ्युपगमात् । नापि प्रागसतः सत्तासम-
 वायादिजक्षणं तदनभ्युपगमात् । नाप्युत्तरकालयोगः कालेन
 सम्बन्धाभावात् । अथच्छेदावच्छेदकभावस्य समवायमूलत्वात्
 सम्बन्धान्तरमूलकत्वादर्शनादुत्तरकालस्य प्रध्वंसावच्छेदकत्वसम्भ-
 वच्छेदन्यावच्छेदकत्वसम्भवा न स्यात् । तस्मादभावस्य निर्वि-
 शेयकत्वात् कार्यत्वं कल्पनामात्रपरमिति भावः । किञ्चा-
 भावस्याभावविशेषपात्रसम्भवाद्भावविरोधित्वाच्च न भाव-
 रूपो धर्मः सम्भवतीत्याह । भावेति ॥ नन्वभावस्तुर्विधस्त-
 त्रानित्यः प्रागभावः प्रध्वंसादयत्तु नित्याः ततः कथं निर्विशेष-
 त्वमित्याशङ्क्याह । यथा घीति ॥ भावप्रत्ययस्य यकाकारत्वा-
 देक एव भावाभावच्छेदकभेदाद्भिन्न इव प्रकाशते । तथा

भा० गुणयोगाद्वादिवद्विकल्प्यते । न हि श्रमाव उत्पलादिव-
 विशेषणसहभावी । विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् । विद्याकर्मा-
 कर्तृनित्यत्वादिद्याकर्मासन्नानजनितमोक्षनित्यत्वमिति चेन्न ।
 गङ्गास्रोतोवत् कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । कर्तृत्वोपरमे च
 मोक्षविच्छेदात् । तस्मादविद्याकामकर्मापादानहेतुनि-
 वृत्तौ स्वात्मन्ययस्थानं मोक्ष इति स्वयश्चात्मा ब्रह्म तद्वि-
 ज्ञानादविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इति ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदा-
 रभ्यते । उपनिषदिति विद्योच्यते । तच्छीलिनं गर्भज-
 म्भ्रजरादिनिश्चातनात् । तदवसादनाद्वा ब्रह्मणो धोपनि-

धा० निषेधप्रत्ययस्यैकाकारत्वादेक एवाभावोऽवच्छेदकभेदभिन्न इव
 प्रकाशते । जायते नश्यति चेति क्रियायोगात् सद्भावागुणयो-
 गाद्बुधवदभावो विकल्प्यते न तु तत्त्वतः सविशेष इत्यर्थः ॥
 इत्यस्य न तत्त्वतः सविशेष इत्याह । न हीति ॥ विशेष्यस्य
 हि विशेष्यान्वयि प्रसिद्धं । प्रतियोगिना च विशेष्येन
 गभावस्य सहभावोऽस्ति । घटप्रध्वंसस्य नित्यत्वे घटस्यापि
 नित्यत्वप्रसङ्गात् । घटसहभावित्वे च तदभावत्वव्याघातात् भावा-
 भावयोः सहानवस्थानरूपविरोधाभ्युपगमात् । ततः प्रति-
 योगिविशेषादभावः सविशेषः कार्यत्वादिधर्मवाविति भ्रम-
 भावमित्यर्थः । एवं प्रध्वंसदृष्टान्तेन शङ्कितं नित्यत्वं परिहृत्य
 प्रकारान्तरेणाशङ्का निषेधति । विद्याकर्मात्वादिना ॥ विद्या-
 कर्मज्ञोः कर्ता नित्य इति साधनसातत्यात्साध्यसातत्यं न वार्थं ।
 कर्तृत्वस्यानुपरमेऽनिर्माद्यप्रसङ्गादुपरमे च साधनसातत्या
 भावान्मोक्षस्य विच्छिन्तिः स्यादित्यर्थः । यस्मादित्येवस ब्रह्मज्ञानं
 विना दुष्प्रापं तस्मादित्युपसंहारः । ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्द-
 प्रसिद्धिरपि विद्याया एव नियेयससाधनत्वे प्रमाद्यमित्याह ।
 उपनिषदिति । निश्चातनाच्छिष्योक्त्यादित्यर्थः । घट्यां

तेत्रिरोयोपनिषदारम्भः ॥

उ० हरिः ॐ ॥ शं नो भित्रः शं वरुणः १ शं नो भवत्व-
 र्यमा १ शं न इन्द्रो बृहस्पतिः १ शं नो विष्णुरू-
 द्रमः १ नमो ब्रह्मणे १ नमस्ते वायो १ त्वमेव
 प्रत्यक्षं ब्रह्मासि १ त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिथामि १

भा० गमयित्वात् उपनिषत् । न वास्याः परं श्रेय इति । तदर्थ-
 लाङ्गन्योऽप्युपनिषत् ॥

शं सुखं प्राणवृत्तेरङ्गश्चाभिमानो देवतात्मा मित्रो नो
 ऽस्माकं भवतु । तथैवापानवृत्तेरात्रेद्याभिमानो देवतात्मा
 वरुणः । चक्षुष्यादित्ये वाभिमानो अर्यमा । वसे इन्द्रः । वाचि
 बुद्धौ च बृहस्पतिः । विष्णुहृत्कमो विसीर्षकमः पादयो-
 रभिमानो । एवमाद्याश्चात्मदेवता शं नो भवत्विति सर्व-
 चानुपह्वः । तासु हि सुखशक्तु विद्याश्रवणधारणोपयोगा
 श्रप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं प्रार्थ्यते शं नो
 भवत्विति ॥ ब्रह्मविद्याविविदिषुणा नमस्कारवन्दनक्रिये

था० विद्यायां निगिप्तभृतायां परं श्रेयो ब्रह्म जीवस्योपनिषत्त खात्म-
 तयोपस्थितं भवतीत्यर्थः ॥

एवमुपनिषदां व्याख्यारम्भं समाप्य प्रतिपदस्याख्यामार-
 भते । शं सुखमित्यादिना । शं नो भवत्विति । सुखकृद्भवत्वित्यर्थः ।
 अथात्मप्राणकरेणाभिमानिनां देवतानां सुखकृत्त्वं किमिति
 प्रार्थ्यते तत्राह । तासु शीति । अत्रयं मृतपादो मरुप्रं गपूर्वकं
 वेदान्तानां तात्पर्यावधारणं । धारणं श्रुतस्याप्यविसरणमुप-
 योगः शिष्येभ्यो निवेदनं । अन्वदूष्य वायुस्थान्य इति चाश्वत्थीस-

उ० ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्माम-
वतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मां । अवतु
वक्तारं । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥ सत्यं
वदिष्यामि पञ्च च ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

भा० वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्गशान्दर्थं कियेते । सर्वक्रियाफ-
लानां तदधीनत्वात् ब्रह्म वायुस्तस्मै ब्रह्मणे नमः । प्रह्नी-
भावं करोमीति वाक्यशेषः । नमस्ते तुभ्यं हे वायो नम-
स्करोमीति । परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते । किञ्च
त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य वाद्यं सन्निकृष्टमव्यवहितं प्रत्यक्षं
ब्रह्मासि यस्मान्मत्सत्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । अतं
यथाशास्त्रं यथाकर्त्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं तदपि
त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदिष्यामि । सत्यमिति वाक्कायाभ्यां
सम्पाद्यमानः सेऽपि त्वदधीन एव सम्पाद्य इति त्वामेव
सत्यं वदिष्यामि । तत्सर्वात्मकं वाय्वाख्यं ब्रह्म मयैव स्तुतं सत्-
मां विद्यार्थिनमवतु विद्यासंयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तार-

धा० मित्याह । परीक्षेति । ब्रह्म इति परोक्षेण च ब्रह्मेत्याद्यक्षत इति
श्रुतेः । वायुशब्देन च प्रत्यक्षतया निर्देशः । प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादि-
त्वर्थः । यद्यपि सूत्रात्मरूपेण वायुः परोक्षस्तथाप्यध्यात्मिक-
प्राणवायुरूपेण ब्रह्मशब्दवाच्यत्वेऽप्यपरोक्षत्वमित्याह । कियेति ।
वाद्यं चक्षुरादिरूपदर्शनाद्यनुमेयत्वाद्यवहितं । प्राणस्त्वव्यवधा-
नेन साक्षिवेषः सन्निकृष्टश्च भोक्तुरिति चक्षुराद्यपेक्षया प्रत्यक्ष
इत्यर्थः । संह्याङ्गुल । प्राणशब्देन असनादिना* शरीरादेर्देह्यं

* संभवायादिनेति पाठान्तरम् ।

उ० ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा

भा० माचार्यं वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु । मामवतु वक्तारमिति पुनर्वचनमादरायं । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपमर्गाणां प्रथमार्थं ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ ॥

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो अन्यपाठे यदोपरमो गा भूदिति शिचाध्याय आरभ्यते ॥ शिचा शिच्यतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणं । शिच्यन्त इति वा शिचा वर्णादयः । शिचैव शीचा दैर्घ्यं क्कान्दसं तां शीचां व्याख्यास्यामो यिस्सष्टमासमन्तात् कथयिष्यामः । चञ्चिडो वा स्याज्जादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तत्वात् कर्मण एतद्रूपं । तत्र वर्णाऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं प्रथमविशेषः । घाम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । सन्तानः सन्ततिः संचितेत्यर्थः । एषो हि शिचितयोऽर्थः । शिचा यस्मि-

चा० प्रसिद्धमित्यर्थः । यथा राज्ञो दैवारिकं कश्चिद्राजा दिदृक्षुराह तमेव राजेति तथा हार्दस्य ब्रह्मणो चारणलं हार्दं ब्रह्म दिदृक्षुमुमुक्षुराह तमेव प्रथमं ब्रह्म वदिय्यामीति । ब्रह्मवदनक्रिया प्राणदेवतास्तुत्यर्था । जुष्यन्तरमाह । ऋतमित्यादिना ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ ॥

यदोपरम इति ॥ स्वरोपव्यञ्जनप्रमादो भाभूदित्यर्थः । अन्यथा विवक्षितार्थसिद्धिरेव न स्यात्तदुक्तं । मन्त्रो चीनः सरतो वसंतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । सवाग्वसो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः सरतोऽपराधादिति ॥ ऋषयमिति ॥ लक्ष्यं शाचं । ऋट्ट-रघाणां मूर्धा । इचुयशानां साप्तित्यादि तस्याऽन्यत्रैव सिद्धत्वात् ।

उ० वनं । साम सप्तानः । इत्युक्ताः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥
 शीक्षां पञ्च ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ॥
 सह नो यशः । सह नो ब्रह्मवर्चसं । अ-
 थातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥

भा० न्रथाये सोऽयं शीक्षाध्याय इति । एवमुक्त उदितः उक्त
 इत्युपसंहार उत्तरार्थः । ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥
 अधुना संहितापनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परि-
 ज्ञाननिमित्तं यद्यश्चः प्रार्थते तत्रैवावयोः शिष्याचार्ययोः
 सहैवास्तु । तन्निमित्तञ्च यद्ब्रह्मवर्चसं तेजसाञ्च सहैवास्तु इति
 शिष्यवचनमाशीः । शिष्यस्य हि अस्तुतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते ।
 नाचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो हि आचार्यो नाम
 भवति । अद्यान्तरमध्यपनलक्षणविधानस्य पूर्ववृत्तस्य
 यतोऽत्ययं गन्धभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहमाऽर्थज्ञानवि-

ष्या० इह कर्मण्युत्पत्तिरेव शिष्याशब्दस्य याज्ञा । चत्विडः ख्याञ्
 वालिटोतिरुद्धेण ख्याञ्चादिष्टो यस्य तस्यैदं रूपं । न ख्याप्रकथने
 इत्यस्य सोपसर्गस्य प्रयोगानभिधानादित्यर्थः ॥ २ ॥ इति
 द्वितीयोऽनुवाकः ।

संहितावर्णानां सन्निकर्षकद्वियनुपासनं प्रथमं कथ्यत
 इत्याह । अधुनेति । सन्निधानाच्च स्रशखासंहितैव याज्ञा । शं
 नो मित्र इत्याशीर्वाद्दः कृत्वोपनिषच्छेषः । संहितापनिषच्छेष-
 माशीर्वादान्तरमाह । वनेति वस्तुपासनं हित्वा प्रथमतः शब्दा-
 यासनविधाने हेतुरतःशब्देनोक्त इत्याह । यतोऽत्ययमिति ।
 पश्चस्ति सप्तमी द्वितीयायै विपरिणोया । अधिकरणशब्दे
 विग्रहपर्यायः । पश्चभिः पदार्थैर्विशेषितं ज्ञानं वर्णेषु वक्तव्यं ।

उ० पञ्चस्वधिकरणेषु १ अधिलोकमधिज्योतिष-
मधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मं १ ता महासं-
हिता इत्यावक्षते १ अथाधिलोकं १ पृथिवी
पूर्वरूपं १ द्यौरुत्तररूपं १ आकाशः सन्धिः ॥
१ ॥ वायुः सन्धानं १ इत्यधिलोकं १ अथाधि-
ज्योतिषं १ अग्निः पूर्वरूपं १ आदित्य उत्तर-
रूपं १ आपः सन्धिः १ वैद्युतः सन्धानं १ इत्यधि-
ज्योतिषं १ अथाधिविद्यं १ आचार्य्यः पूर्वरूपं

भा० पञ्चस्वतारयितुमित्यतः संहिताया उपनिषदं संहिता-
विषयं दर्शनमित्येतद्वन्वयमत्रिकृष्टामेव व्याख्यास्यामः ॥
पञ्चस्वधिकरणेष्वन्वयेषु ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः । कानि
तानीत्याह । अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलोकं ।
तथाऽधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति । ता एताः
पञ्चविषया उपनिषदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्
संहिताविषयत्वाच्च महत्त्वञ्च ताः संहिताया महासंहिता
इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविदः । अथ तासां यथोपन्यसा-

ष्या० यथा विष्णुदर्शनप्रतिमायामित्यर्थः । लोकेष्वधीति । लोकारगधि-
कृत्योपादाय ध्येयत्वमित्यर्थः । विद्याशब्देन विद्याप्रतिबद्धं व्याप्ता-
र्यादिविबक्षितस्तथैव प्रजाशब्देन प्रजाप्रतिबद्धः पित्रादि-
विबक्षितः । अथात्ममिति ॥ आत्मानं भोक्तारमधिकृत्य यद्दर्शन्ते
जिज्ञादिविबक्षितः । सर्वत्र तदभिमानिनी देवतैव याद्या
अन्यस्योपास्यत्वासम्भवादिति ॥ विधिज्ञेयमर्थवादमाह । ता एता
इति । संहितोपनिषदः कर्त्तव्या इत्युत्पत्तिविधिरहः । कथं कर्त्तव्या

उ० ॥ २ ॥ अक्षेवास्युत्तररूपं । विद्या सन्धिः
 प्रवचनसन्धानं । इत्यधिविद्यं । अथाधि-
 प्रजं । माता पूर्वरूपं । पितोत्तररूपं । प्रजा
 सन्धिः । प्रजननसन्धानं । इत्यधिप्रजं
 ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मं । अधराहनुः पूर्वरूपं ।
 उत्तराहनुत्तररूपं । वाक् सन्धिः । जिह्वा
 सन्धानं । इत्याध्यात्मं । इतीमा महासहिताः ।
 य एवमेता महासहिता व्याख्याता वेद ।
 सन्धीयते प्रजया पशुभिर्बलवर्चसेनान्नाद्येन

भा० नामधिलोकं दर्शनमुच्यते । दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽथशब्दः
 सर्वत्र । पृथिवी पूर्वरूपं पूर्वा वर्षः पूर्वरूपं । संहितायाः
 पूर्वं वर्षे पृथिवीपृष्टिः कर्त्तव्येत्युक्तं भवति । तथा चोत्त-
 ररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः सन्धिर्मध्यपदं पूर्वात्तरयोः
 सन्धियेतेऽस्मिन् पूर्वात्तररूपे इति ॥ १ ॥ वायुः सन्धानं ।
 सन्धीयतेऽनेनेति सन्धानमित्यधिलोकं दर्शनमुक्तं । अथाधि-
 ज्योतिषमित्यादि समानं ॥ २ ॥ ३ ॥ इतीमा इत्युक्ता
 उपप्रदर्शन्ते ॥

था० इत्याकाशायां विनियोगविधिमाह । अथ साखामित्यादिना ।
 कर्त्तुरेकत्वादनुरोधेनात्र बहुत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे विभेदत्रियमा-
 र्थोऽथशब्दः । उदयस्याग्रेऽवत्यथ जिज्ञाया अथ चक्षुस इतिवदु-
 पप्रदर्शन्ते पराग्यन्ते अधिकारिविधिप्रदर्शनाय ।

उ० सुवर्गेण लेत्रेण ॥ ४ ॥ सन्धिराचार्यः पूर्वरूप-
मित्यधिप्रजं लेत्रेण ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽ-
नुवाकः ॥ ॥

भा० यः कश्चिदेवमेता महामंदिता व्याख्याता वेद उपास्ते ।
वेदेत्युपासनं स्याद्विज्ञानाधिकारादिति प्राचीनयोग्योपा-
स्वेति वचनान् । उपासनञ्च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययमन्ततिर-
सङ्कीर्णं च । अतस्तत्रत्ययैः शास्त्रीकालम्बनविषया च ।
प्रसिद्धयोपासनशब्दार्थः । लोकं गुरुमुपासते राजानमु-
पासत इति । यो हि गुर्व्यादीन् मन्ततमुपचरति स उपासत
इत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतोऽत्रापि च
एवं वेद मन्थीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः प्रजादिफलमा-
प्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

आ० यथा दर्शादयः षड्यागाः समुच्चिताः षडसाधनमधिका-
रांशेनाभेदात् तथा पक्षोपनिषदः समुच्चिताः प्रजादिफल-
कामस्यानुष्ठेया इत्याह । यः कश्चिदित्यादिना । फलकामिना
ऽनुष्ठेयमानं संहितोपासनं कामितफलाय भवति । फला-
नभिसन्धिना चानुष्ठेयमानं ब्रह्म विद्यार्थं भवति । मेधा-
हीनेन ब्रह्मणोऽवगन्तुमशक्यत्वान्मेधाकामस्य जयोऽपि ब्रह्मवि-
द्यार्थो भवति । श्रीविहीनेन सत्त्वशुद्धिं यागाद्यनुष्ठानं न
शक्यत इति । श्रीकामस्य हेमोऽपि परम्परया ब्रह्मविद्यो-
पयोभोति महत्तात्यर्थं विद्यासन्निधिसमाप्तानां
शुद्धयः ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

उ० यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्यो
 ऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ।
 अमृतस्य देवधारणो भूयासं । शरीरं मे विच-
 र्पणं । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि
 विश्रुवं । ब्रह्मणः कोशोसि मेधया ऽपि-
 हितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वित-

भा० यश्छन्दसामिति, मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तद्वा-
 ग्निसाधनं जपहोनावुच्येते स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । ततो
 मे श्रियमावहेति च लिङ्गदर्शनात् । यश्छन्दसां वेदानां
 ऋषभ इव ऋषभः प्राधान्यात् । विश्वरूपः सर्वरूपः सर्व-
 वाग्याप्तेस्तद्यथा शङ्कुनेत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अत एव
 ऋषभत्वमोङ्कारस्य । ओङ्कारो ह्यत्रेयास्त इति ऋषभादि-
 शब्दैः सृतिर्न्यायैव । ओङ्कारस्य छन्दोभ्यो वेदेभ्यो वेदो
 ह्यमृतं तस्मादमृतादधिसम्बभूव । लोकवेदव्याहृतिभ्यः
 सारिष्टं जिघृषोः प्रजापतेस्तपस्रत ओङ्कारः सारिष्टत्वेन
 प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्याङ्कारस्याञ्जसैवोत्पत्तिरव-
 कल्पते । स एवभूत ओङ्कार इन्द्रः सर्वकामेशः परमेश्वरो
 मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रोणयतु ब्रह्मयतु वा । प्रजा

पा० अथान्तरतात्पर्यमभिप्रेत्याह । यश्छन्दसामित्यादिना । सम्ब-
 भूवेति अस्मवाचके पदे श्रुयमाणे किमिति प्रजापतिर्लो-
 कान्भवत्पदित्यादिश्रुत्यन्तरानुसारेण व्यात्मज्ञानयोग्यकार्यश्रेष्ठ-
 स्त्वेन प्रतिभावं व्याख्यायते तथाच । न हीति । मुखधविम-

उ० न्वाना ॥ १ ॥ कुर्वीणाचीरमात्मनः । वासाः

भा० वलं हि प्रार्थयते ऽमृतस्यामृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य
तदधिकारात् । हे देव धारणे धारयिता भूयासं भवेयं ।
किञ्च शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यमित्ये-
तद्भूयादिति प्रथमपुरुषपरिणामः । जिह्वा मे मधुम-
न्तमा मधुमत्यतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाभ्यां
श्रीवाभ्यां भूरि बज्र विशुवं व्यश्रुव श्रीता भूयास-
मित्यर्थः । किञ्चात्मज्ञानयोग्यः कार्यकारणसङ्घातो
ऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव प्रार्थते ।
ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि । असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठान-
त्वान् । त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया
लौकिकप्रज्ञया पिहित आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञै-
रविदितसत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं
मे गोपाय रक्ष । तत्राप्राप्तविस्मरणदिकं कुर्वित्यर्थः । जपार्था
एते मन्त्रा मेधाकामस्य । होमार्थास्त्वधुना श्रीकामस्य
मन्त्रा उच्यन्ते । श्रावहन्ती आनयन्ती वितन्वाना विस्वार-
यन्ती तनोतिस्तत्कर्मत्वात् ॥१॥ कुर्वीणा निर्वर्त्तयन्ती अचीरं

था० रिशाम इति । भूयासमित्यात्मपुरुषस्य प्रकृतस्य प्रथमपुरुष-
त्वेन परिणामः कर्त्तव्य इत्यर्थः । अचेतनशब्दं प्रति प्रार्थना
कथं । कथञ्चेन्द्रशब्देनाभिधानमित्याशङ्क्य ब्रह्माऽभेदविवक्षये-
त्यभिप्रेत्याह । ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने समर्थ-
त्वेदोऽपारः किमिति सर्वे गोपायत इत्याशङ्क्याह । मेधयेति ॥

उ० सि मम गावश्च १ अनुपाने च सर्वदा १ ततो मे
 थियमावह १ लोमशां पशुभिः सह स्वाहा १
 आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा १ विमायन्तु
 ब्रह्मचारिणः स्वाहा १ प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा १ दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा १
 शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥ यशो जने
 ऽप्तानि स्वाहा १ श्रेयान् यस्यसोऽप्तानि स्वाहा १
 तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा १ स मा भग

भा० अचिरं क्षिप्रमेव ह्यन्दसो दीर्घः। अचिरं वा कुर्वाणा आत्मनो
 मम किमित्याह । वामांषि वस्त्राणि मम गावश्च गोश्चेति
 यावत् । अनुपाने च सर्वदा एवमादीनि कुर्वाणा श्रीर्था तां
 ततो मेधानिर्वर्त्तनात्परमावह आनय । अमेधमो हि
 श्रीरनर्थायैवेति । किंविशिष्टां लोमशां अजाव्यादियुक्तां
 अन्येषु पशुभिः संयुक्तामावहेत्यधिकारादोक्त्वा एवाभि-
 सम्बन्धते । स्वाहा स्वाहाकारो होमास्तमन्त्रार्थज्ञाप-
 नार्थः । आयन्तु मामिति व्यवहितेन सम्बन्धः । ब्रह्मचा-
 रिणो विमायन्तु प्रमायन्तु शमायन्त्वित्यादि ॥ २ ॥ यशो
 यशस्वी जने जनममूहेऽप्तानि भवानि । श्रेयान् प्रशस्ततरो

ष्य० लौकिकप्रश्नयेति । शालग्रामादिष्विव देवताबुद्धीत्यर्थः । मेतेष्वार्थ-
 यादि मृग्यां । ब्रह्मणोत्पन्नत्वात् । वस निवासे वस ष्याः ष्हादने इति
 धातुदयादुपलभ्यः । श्रीर्णार्थं पशुर्वसन्शालः । यथाऽष्टादनशालो
 वा वसः । अतिशयेन यत्सर्वसोयान् । वस्मादसोयसः ।

उ० प्रविश स्वाहा १ तस्मिन्सहस्रशाखे १ निभगा
 ऽहं त्ययि मृजे स्वाहा १ यथाऽऽपः प्रवता यन्ति १
 यथा मासा अहर्जरं १ एवं मां ब्रह्मचारिणः १
 धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा १ प्रतिवेशोऽसि प्र मा

भा० वसुधो वसीयसो वसुतरादसुमत्तरादा अमानीत्यन्वयः ।
 किञ्च तं ब्रह्मणः कोशभूतं ता तां हे भग भगवन् पूजा-
 वन् प्रविशानि प्रविश च अग्न्यस्वदात्मैव भवानीत्यर्थः ।
 स त्वमपि मा मां भग भगवन् पूजावन् प्रविश आवयोरे-
 कत्वमेवास्तु । तस्मिन् त्ययि सहस्रशाखे ब्रह्मभेदे निमृजे
 शोधयाम्बहं पापकृत्यां । यथा लोके आपः प्रवता
 प्रवणवता निघवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा
 मासा अहर्जरं संवत्सरोऽहर्जरोऽहोभिः परिवर्तमानो
 स्रोक्तान् जरयतीति अहानि वाऽस्मिञ्जीर्यन्त्यन्तर्भवन्ती-
 त्यहर्जरस्तश्च यथा मासा यन्ति एवं मां ब्रह्मचारिणः ।
 हे धातः सर्वस्य विधातः मामायन्तु आगच्छन्तु सर्वतः
 सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः यमापनयनस्थानमासन्नगृह-
 मित्यर्थः । एवं तं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्वच्छोषिणां
 सर्वपापदुःखापनयनस्थानमसि अतो मां प्रभाहि प्रका-
 शयात्मानं प्रपद्यस्व च मां शरविद्धमिव सोहं त्वन्मथं

भा० इतोऽप्रच्छान्दसः ॥ वसुमान्यसुशब्देन ज्ञायत इत्यभिप्रेत्याह ।
 वसुमत्तरादेति । पूर्वोक्तस्य प्रयोजनमाह । किञ्चेति ॥ यदुक्तं

उ० भाहि प्रभा पद्यस्य ॥ ३ ॥ वितन्वाना शमायन्तु
ब्रह्मचारिणः स्वाहा धातरायन्तु सर्वतः स्वाहे-
कञ्च ॥ ४ ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्त्रिन्त्रो व्याहृतयः ।
तासामु ह स्मैतां चतुर्थी । माहावमस्यः

भा० तदात्मानं कुर्वित्यर्थः ॥ श्रीकामोऽस्मिन् विद्याप्रकरणे-
ऽभिधीयमानो धनार्थः । धनञ्च कर्मार्थं । कर्म चोपात्त-
दुरितक्षयाय । तत्रये हि विद्या प्रकाशते । तथाच स्मृतिः ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतले
प्रख्येपशक्यात्मानमात्मनीति ॥ ३ ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तं तदनु मेधाकामस्य श्रीका-
मस्य मन्त्रानुक्रान्तास्ते च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्थं
एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽन्तरुपासनं *
स्वाराज्यफलं प्रख्यते भूर्भुवःसुवरिति । इतीत्युक्तोप-
प्रदर्शनार्थः । एतास्त्रिन्त्र इति प्रदर्शितानां परामर्शार्थः ।

१० ब्रह्मचारियो नामायत्नित्विति तत्र दृष्टान्तमाह । यद्येति ॥ इति
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

इत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकस्य सम्बन्धमाह । संहितावि-
षयमित्यादिना ॥ व्याहृतीनां अद्वाष्टश्रीतत्वात्तत्परिक्रान्तेनोप-
दिश्यमानं ब्रह्म न बुद्धिमारोहेदिति । ततो व्याहृतिशरीरं विद-
द्यागर्भाख्यं ब्रह्मान्तरद्वयधेयत्वेनोपदिश्यत इत्यर्थः । मह इति

उ० प्रवेदयते । मह इति तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः ॥

भा० परानृष्टाः स्मर्यन्ते वै इत्यनेन । तिस्र एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मर्यन्ते तावत् । तामामिद्यं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति । तामेतां चतुर्थीं महाचमस्योपत्यं महाचमस्यः प्रवेदयते उ ह स इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वादितवान् ददर्श इत्यर्थः । महाचमस्यपदणमार्थानुस्मरणार्थं । अपिस्ररणमण्युपासनाङ्गमिति गम्यते । इहोपदेशार्थं महाचमसेन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति तद्ब्रह्म महद्भि ब्रह्म । महश्च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् । स आत्मा आप्नेतेर्थाप्तिकर्माणः । आत्मा इतराश्च व्याहृतयो लोका देवा वेदाः । प्राणश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्वेऽवयवभूता यतः । आदित्यचन्द्रब्रह्माक्षभूतेन व्याप्यन्ते यतः । अतोऽङ्गान्यवयवा अन्या देवताः । देवतायश्चमुपलक्षणार्थं । लोकादीनां मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्वेऽवयवभूताः यत आहाऽऽ

धा० व्याहृतावद्भिर्ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । तत्र किं साम्प्रतित्यत व्याह । महद्गीति । यथा देवदत्तस्य पादादीन्यङ्गानि मध्यभागस्याङ्गी इतरेषामङ्गानामात्मा कथ्यते व्यापकत्वात् ॥ तथा महाव्याहृतिर्द्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यभाग व्याप्तेति कथ्यते । इतराश्च व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कथ्यन्ते । प्रथमव्याहृतिः प्रादी द्वितीया ब्राह्म तृतीया शिर इत्यर्थः । व्याहृत्यवयवं ब्रह्म उपासी-

उ० भुव इत्यन्तरिक्षं । सुव इत्यसौ लोकः ॥ १ ॥
 मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका
 महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
 सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्र-
 मसा वाव सर्वाणि ज्योतींश्चपि महीयन्ते । भूरिति
 वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजू-
 ष्वि ॥ २ ॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे
 वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्य-
 पानः । सुवरिति ध्यानः । मह इत्यन्नं । अन्नेन
 वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्च-

भा० दित्यादिभिर्लौकाद्यो महीयन्त इति । आत्मना ज्ञानानि
 महीयन्ते महानं वृद्धिरूपचयो महीयन्ते वहुन्त इत्यर्थः ॥

अयं लोकोऽग्निर्हवेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिर्भू-
 रिति । एवमुत्तरोत्तरा एकैका चतुर्धा भवति ॥ १ ॥ २ ॥ मह
 इति ब्रह्म । ब्रह्मेत्योद्धारः शब्दाधिकारेऽन्यस्यासम्भवाद्-
 कार्थमन्यत् ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्द्धेति । ता वा एता
 भूर्भुवः सुवर्मश्च इति चतस्र एकैकश्चतुर्धा चतुःप्रकाराः ।

षा० वेद्युत्पत्तिविधिदत्तः । इदानीमङ्गविशेषविधिः कथ्यते । भूरिति
 वा अयं लोक इत्यादिना ।

तत्रैकैका व्याहृतिश्चतुर्धा चतुःप्रकारा अवगन्तव्येति तात्प-
 र्यमाह । अयं लोक इत्यादिना । एकैका व्याहृतयो यदा चतुः-
 प्रकाराश्चिन्त्यन्ते षोडशकलः पुरुष उपासितो भवतीत्यभिप्रेत्य

उ० तुङ्गी । चतस्रश्चतस्रो ब्राह्मणतयः । ता यो वेद ।
स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मि देवा बलिमावहन्ति ॥

भा० धाशब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यश्चतुर्धा भवन्ती-
त्यर्थः । तासां यथाकृतानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननिय-
मार्थः । ता यथोक्तव्याहृतीर्यो वेद स वेद विजानाति । किं ।
ब्रह्म । ननु तद्ब्रह्म स आत्मेति ज्ञाते ब्रह्मणि न वक्तव्यम-
विज्ञातवत्स वेद ब्रह्मेति । न । तद्विशेषविवक्षुत्वाददोषः । सत्यं
विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्मकं ब्रह्मेति न तु तद्विशेषो हृदया-
न्तरूपलभ्यत्वं मनोमयत्वादिस्य । शान्तिमन्त्रद्वयमित्येवमन्तो
विशेषणविशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञायत इति । तद्विवक्षुर्हि
शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा स वेद ब्रह्मेत्याह । अतो न
दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेन विशिष्टं ब्रह्म वेद स
वेद ब्रह्मेत्यभिप्रायः । अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्य-
ताऽस्योभयोर्नानुवाकयोरेकमुपासनं लिङ्गाच्च । भूरित्यग्री
प्रतितिष्ठतीत्यादिकं लिङ्गमुपासनैकत्वे विधायकाभावाच्च ।
न हि वेदोपासितव्य इति विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।

षा० सङ्केपनाह । ता वा एता इति ॥ स वेदब्रह्मेति ॥ ब्रह्मवेदनं फल-
त्वेन न सङ्कीर्णतेऽधिकारविधिसाक्ष्ये । किन्तु वक्ष्यमाणानुवाके-
नास्मिन्नैव ब्रह्मोपासने गुणविधानं भविष्यतीति सूचयितुमि-
त्याह । न तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिना ॥ यदि व्याहृत्यवयव
एव ब्रह्मोत्तरचोपास्यते तदैवोपासकस्य प्रथमव्याहृत्यात्मके
ऽग्री प्रतियाभिधानं घटसे तस्माद्वाहृत्यात्मकदेवताप्रात्यभिधान-
मुपासनैकत्वे लिङ्गमाह । लिङ्गाच्चेति ॥ किञ्चैकत्र प्रधानविधावि-

उ० ३ ॥ असौ लोको यजूंषि वेद द्वे च ॥ इति
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं

भा० व्याहृत्यनुवाके ता यो वेदेति वक्ष्यमाणार्थत्वान्नोपासनभेद-
को वक्ष्यमाणार्थत्वञ्च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तं । सर्वे
देवा अस्मै एवंविदुपेऽङ्गभूता आवहन्ति आनयन्ति वसिं
स्वाराज्यमाप्नो मत्यामित्यर्थः ॥३॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

भूर्भुवः सुवः स्वरूपा मह इत्येतस्य हिरण्यगर्भस्य व्याह-
त्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गान्यन्यदेवता इत्यक्तं । यस्य ताऽङ्गभूता-
स्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थञ्च हृद-
याद्याकाशस्थानमुच्यते मालशाम इव विष्णोः । तस्मिन्
हि तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षादु-
पलभ्यते पाणाविवात्मकं । मार्गञ्च सर्व्वात्मभावप्रति-
पत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते ॥ स इति ॥ व्युत्क्रम्यायं
पुरुष इत्यनेन सम्बध्यते । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयस्थान-
र्हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः प्राणायतनोऽने-

भा० पिरपरस्य मुखविधिरित्येवमनुवाकभेदे चरितार्थेनानन्यायासिद्धं
भेदकं प्रभावमुपलभ्य इत्याह । विधायकाभावाच्चेति । विधायका-
त्तक इति भिन्नविद्याबोधक इत्यर्थः ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

तदुपलभ्यत्वादिति आनाकारपरिणामिनि मनस्वैवोपलभ्य-
त्वाद्यातेरित्यर्थः* । तस्यामगसः प्रवृत्तिं हृद्वा तदधिष्ठातव्य

* आधिष्ठित्वर्थः इति पुस्तकानुपाठः । † जडस्येति पाठान्तरः ।

उ० पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अक्षरेण
तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्र-
योनिः । यत्राऽसौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोल्ल-
शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव

भा० कनाडीसुपिर ऊर्द्धंगालाधोमुखो विश्रमाने पशौ
प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तर्य एष आकाशः प्रसिद्ध एव
करकाकाशवत् । तस्मिन् सोऽयं पुरुषः पुरि भयनात्पूर्णा वा
भूरादयो लोका येनेति पुरुषो मनोमयः । मनो विज्ञानं ।
मनुतेर्ज्ञानकर्माणस्तन्मयमादुपलभ्यत्वात् । मनुतेऽनेनेति
वा मनोऽन्तःकरणं तदभिमानो तन्मयस्तन्निज्ञो वा ।
अमृतोऽमरणधर्मा । हिरण्मयो ज्योतिर्मायसस्यैवंलच-
णस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्वेदृशस्व-
रूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते । हृदयादूर्द्धं प्रवृत्ता
सुपुत्रा नाम नाडी योगशास्त्रेषु च प्रसिद्धा । सा चाऽन्तरेण
मध्ये प्रसिद्धे तालुके तालुकयोगता । यद्यैष तालुकयोर्मध्ये
स्तन इवावलम्बते मांसखण्डस्तस्य चान्तरेणेत्येतत् ।
यत्र केशान्तः केशानामन्तो मूलं विवर्तते विभागेन वर्तते
मूर्द्धप्रदेश इत्यर्थः । तं देशं प्राप्य तत्र विनिःसृता व्यपोल्ल
विभज्य विदार्य शीर्षकपाले शिरःकपाले विनिर्गता या

षा० हिरण्मनाडी योगशास्त्रे बोध्यते * । तस्य शास्त्रे करणाधिष्ठातृत्वेन

* हिरण्मर्षोऽमुषीयत इति षष्ठकान्तरपाठः ।

उ० इति वायो ॥ १ ॥ सुवरित्यादित्ये १ मह इति
 ब्रह्मणि १ आप्रोति स्वाराज्यं १ आप्रोति
 मनसस्पतिं १ वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः १ श्रोत्रपति-
 विज्ञानपतिः १ एतन्नदो भवति १ आकाश-

मा० सेन्द्रयोनिरिन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिमार्गः स्वरूपप्रतिपत्ति-
 द्वारमित्यर्थः । तथैव विद्यात्मनोमयात्मदर्शी मूर्ध्ना विनि-
 ष्कम्यास्य लोकस्त्राधिष्ठाता भूरिति व्यादतिरूपो यो
 ऽग्निर्महतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतस्तस्मिन्प्रौ प्रतिपद्यत्यग्न्यात्मना
 इमं लोकमाप्नोतीत्यर्थः । तथा भुव इति द्वितीयव्यादत्या-
 त्मनि वायो प्रतिपद्यतीत्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥ सुवरिति द्वितीय-
 व्यादत्यात्मनि आदित्ये । मह इत्यङ्गिनि चतुर्थव्याद-
 त्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतिपद्यति । तेष्वात्मभावेन स्थित्वा-
 ऽऽप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं स्वराज्ञावं स्वयमेव राजा
 धिपतिर्भवति अङ्गभूतानां देवानां यथा ब्रह्म ।
 देवास्य सर्वेऽपि घलिमावहन्यङ्गभूता यथा ब्रह्मणे ॥
 आप्रोति मनसस्पतिं । सर्वेषां हि मनसां पतिः
 सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । तदा
 प्रोत्येवं विद्वान् । किञ्च वाक्पतिः सर्वसां वाचां पतिर्भ-
 वति । तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः । श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां
 पतिर्विज्ञानपतिर्विज्ञानानां पतिः । सर्वात्मकत्वात्सर्वप्रा-

था० प्रसिद्धत्वादिति तस्मिन्कल्पमुक्तमित्यर्थः । स्वाराज्यं निरङ्कुशतै-
 श्वर्यं जगत्पुत्रादिकञ्चयं न भवतीत्याह । अङ्गभूतानां देवा-

उ० शरीरं ब्रह्म १ सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दं १
 शान्तिसमृद्धममृतं १ इति प्राचीनयोग्योपास्व
 ॥ २ ॥ वायावमृतमेकञ्च ॥ इति षष्ठोऽनु-
 वाकः ॥ ६ ॥

भा० णिनां करणैस्तद्वान् भवतीत्यर्थः । किञ्च ततोऽप्यधिकत-
 रमेतद्भवति । किन्तत । उच्यते । आकाशशरीरं आकाशः
 शरीरमस्य आकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरं ।
 किन्तत्पक्षतं ब्रह्म सत्यात्म मयं मूर्त्तामूर्त्तमवितथं स्वरूप-
 चात्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म प्राणारामं प्राणेष्व-
 रमणमाक्रीडा यस्य तत्प्राणारामं प्राणानां वाऽरामो
 यस्मिन् तत्प्राणारामं । मन आनन्दभूतं सुखलदेव यस्य
 मनस्तन्मन आनन्दं । शान्तिसमृद्धं शान्तिरुपशमः शान्तिश्च
 तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धं । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभत
 इति । शान्तिसमृद्धममरणधर्मि एतच्चाधिकतरं विशेषणं
 तत्रैव मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वा-
 दिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य उपास्वेत्या-
 चार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥ २ ॥ ॥ षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

धा० नामिति ॥ सावधिकमैश्वर्यमत एवाह । आप्रोप्तीत्यादिना ॥ इति
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

उ० पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽन्तरदिशः । अग्नि-
 वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो
 वनस्पतयः । आकाश आत्मा । इत्यधिभूतं ॥
 अथाध्यात्मं । प्राणोऽपानो बान उदानः समानः ।
 चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् । चर्म मांसं सुवास्थि

भा० यदेतद्वाहत्यात्मकमज्ञोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृथि-
 व्यादिपाङ्कस्ररूपेणोपासनमुच्यते । पञ्चमज्ञायोगात्प-
 ङ्क्तिश्चन्द्रसम्पत्तिस्ततः पाङ्कत्वं सर्व्वस्य । पाङ्कस्य यज्ञः
 पञ्चपादा पङ्क्तिः । पाङ्के यज्ञ इति श्रुतेः । तेन यत्सर्व्वं
 लोकाद्यात्मान्नाञ्च पाङ्कं परिकल्पयन्ति । तेन यज्ञेन
 परिकल्पितेन पाङ्कात्मकं प्रजापतिमभिसम्पद्यते । तत्कथं
 पाङ्कमिदं सर्व्वमित्यत आह । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशो
 वाऽन्तरदिश इति लोकपाङ्कं । अग्निवायुरादित्यश्चन्द्रमा
 नक्षत्राणीति देवतापाङ्कं । आप ओषधयो वनस्पतय
 आकाश आत्मेति भूतपाङ्कं । आत्मेति विराड्भूताधिकारा-
 दित्यधिभूतमित्यधिलोकाधिदैवतपाङ्कद्वयोपलक्षणार्थं ।
 लोकदेवतापाङ्कयोद्याभिहितत्वात् । अथानन्तरमथात्मं

भा० उत्तरोऽप्यनुवाकः प्रकारान्तरेण चिरण्यगर्भोपासनविषय
 इत्याह । यदेतदित्यादिना । पृथिव्यादेः कथं पाङ्कत्वमित्याफाहायां
 प्रश्नवाक्यस्य चन्द्रसः सम्पादनादित्याह । पञ्चस्रश्चेति । न
 केवलं पञ्चस्रज्ञायोगात्पङ्क्तिश्चन्द्रःसम्पादनं यद्यत्सम्पादनमपि
 कर्तुं शक्यत इत्याह । पाङ्कस्य यज्ञ इति । पत्नीयजमानदैव

उ० मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्कः
 वा इदं सर्वं । पाङ्केनैव पाङ्कं स्पृणोतीति ॥
 १ ॥ सर्वमेकञ्च ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥
 ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वं । ओमित्ये-

भा० पाङ्कत्रयमुच्यते । प्राणादि वायुपाङ्कः । चतुरादीन्द्रियपाङ्कः ।
 चर्मादि धातुपाङ्कः । एतावद्दीदं सर्वमथात्मं । वाङ्मयं
 पाङ्कमेवेत्येतदेवं अधिविधाय परिकल्प्य अपिर्वेदस्तद्दर्शन-
 नसम्बन्धो वा कश्चिदृषिरवोचदुक्तवान् । किमित्याह । पाङ्कं
 वा इदं सर्वं पाङ्केनैवाध्यात्मिकेन सङ्ख्यासामान्यात्पाङ्कं
 वाङ्मयं स्पृणोति वलयति पूरयति । एकात्मतयोपलभ्यत
 इत्येतदेव पाङ्कमिदं सर्वमिति यो वेद स प्रजापत्यात्मैव
 भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तं । अनन्तरं पाङ्कस्वरू-
 पेणैदानीं सर्वापासनाङ्गभूतस्योङ्कारस्योपासनं विधि-
 त्यते । परापरब्रह्मदृष्ट्या क्षुपास्यमान ओङ्कारः शब्द-
 मात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिमाधनं भवति । स ह्यात्मनं

था० मानुषवित्तैः पञ्चभिः सम्पाद्यत इति यज्ञः पाङ्क इत्यर्थः ॥ उत्कृ-
 ष्टदृष्टिर्निर्गच्छे फलवतीति न्यायाद्वाङ्मयपाङ्कस्त्रेणैवाध्यात्मिकपाङ्क-
 त्रयमवगन्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । एकात्मतयेति ॥ इति सप्तमो
 अनुवाकः ॥ ७ ॥

एतानुवादपूर्वकमुच्यते । एतानुवादपूर्वकमुच्यते । व्याहृत्यात्मन
 इत्यादिना ॥ वेदविदां हि सर्वाः क्रिया योङ्कारमुपास्यं प्रवर्तन्ते
 तस्य अद्यात्तद्दीतलात्तत्परिहारेणोपदिष्टं ब्रह्म न बुद्धिमारोहेदत

उ० तदनुकृतिर्ह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति ।
 ओमिति सामानि गायन्ति । ओश्रोमिति
 शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं
 प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसैति ॥
 ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति

भा० ब्रह्मणः परस्वापरस्य च प्रतिमेव विष्णोः। एतेनैवायतनेने-
 कतरमन्वेतीति श्रुतेः । ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरि-
 च्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपा-
 सीत । यत ओमितीदं सर्वं हि शब्दरूपमोद्गारेण व्याप्तं ।
 तद्यथा ब्रह्मना इति श्रुत्यन्तरात् । अभिधानतन्त्रं ह्यभि-
 धेयमित्यत इदं सर्वमोद्गार इत्युच्यते । ओद्गारस्तुत्यर्थमु-
 त्तरो घन्यः। उपसृत्वात्तस्य। ओमित्येतदनुकृतिरनुकरणं ।
 करोमि यास्यामि वेति । छतमुक्त ओमित्यनुकरोत्यन्यः ।
 अत ओद्गारोऽनुकृतिः । ह स्म वै इति प्रसिद्धावद्योतकाः ।
 प्रसिद्धं ओद्गारस्यानुकृतित्वं । अपि चोश्रावयेति तत्पूर्वक-
 माश्रावयति प्रतिश्रावयति । तथोमिति सामानि गायन्ति
 सामगाः । ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि ।
 तथोमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसै-
 त्यनुजानाति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति जुहोमीत्युक्तः ।
 ओमित्येवानुशां प्रयच्छति । ओमित्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्

भा० शानादायैवोपासनं निर्धार्यत इत्यर्थः । सर्वोद्गारस्य शब्द-
 मापस्यापेतनत्वादहमनेमोपासित इति शानाभावात्कथं

उ० ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्नुवानीति । ब्रह्मे
वोपाप्नोति ॥ १ ॥ ओं दश ॥ इत्यष्टमोऽनु-
वाकः ॥ ८ ॥

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वा-
ध्यायप्रवचने च । तपञ्च स्वाध्यायप्रवचने च ।

भा० प्रवचनं करिष्यन्नध्येयमाणं श्रोमित्येवाह । श्रोमिति प्रतिप-
द्यतेऽध्येतुमित्यर्थः । ब्रह्म वेद उपाप्नुवानीति प्राप्नुयां यद्वि-
द्यामीति । उपाप्नोत्येव ब्रह्म । अथवा ब्रह्म परमात्मा तमु-
पाप्नुवानीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन् प्रापयिष्यन्नोमित्येवाह । सचे-
तनोद्धारणे ब्रह्म प्राप्नोत्येव । श्रोद्धारपूर्वं प्रवृत्तानां
क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मान्नस्मादोद्धारं ब्रह्मोपासीतेति
वाक्यार्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

विज्ञानादेवाप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वात् श्रोतस्मार्त्तानां
कर्माणामानर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तस्मात् प्रापदिति कर्माणां

धा० फलदाहृत्यं स्वादिव्याशङ्काह । परापरेति । प्रतिमाशर्चनमिव
सर्वत्र ईश्वर एव फलदातेति भावः । योद्धारो ब्रह्मत्वाध्यासे किं
सादृश्यमित्यत आह । योमितीदमिति । सर्वोस्पदत्वमोद्धारस्य
ब्रह्मणा सादृश्यमित्यर्थः । श्रद्धाखि गीतिरहिता ऋच उच्यन्ते ।
प्रतिगरमित्योश्रों सामो दैवेतिशब्दमन्वर्थः प्रतिश्रुत्याति हेतुः
शंसनं प्रति । प्रतिशंसनमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ प्रवक्ष्यन्निति । वच
परिभाषण इत्यस्य रूपं प्रथमस्याख्याने । द्वितीये वद प्रापण
इत्यस्य द्रष्टव्यं ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यवहितानुवाकेन सम्यन्माह । विज्ञानादेवेत्यादिना ।
यपरविदासहकारितया तन्मन्त्रेनैव फलवत्त्वसिद्ध्यर्थमुत्तरानु

३० दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्याय-
 प्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषञ्च स्वाध्यायप्रव-
 चने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च

भा० पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः । अतमिति
 व्याख्यातं । स्वाध्यायोऽध्ययनं । प्रवचनमध्ययनं ब्रह्मयज्ञो
 वा । एतान्युतादीनि अनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । मत्वं मत्वं-
 प्रवचनं यथा व्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छ्रादि । दमो वाह्य-
 करणोपशमः । अग्नय आधातव्याः । अग्निहोत्रं होतव्यं ।
 अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकिकः संव्यवहारः ।
 तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयं । प्रजाश्चोत्पाद्याः । प्रजनश्च
 प्रजननमृत्तौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः
 पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत्सर्वैरेतैः कर्माभिर्युक्तस्यापि
 स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमप्ये सर्वेषु सह
 स्वाध्यायप्रवचनग्रहणं । स्वाध्यायाधीनं हि अर्थज्ञानं ।
 अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः प्रवचनश्च तदविस्मरणार्थं
 धर्मावृत्त्यर्थश्च अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः ॥

भा० वाकारम् इत्यर्थः । लौकिकसंव्यवहारो विवाहादिः । पुनःपुनः
 स्वाध्यायप्रवचनग्रहणस्य तात्पर्यमाह । सर्वैरेतैरिति । किमिति
 यत्नतोऽनुष्ठेये तत्राह । स्वाध्यायाधीनमिति ।

उ० स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रव-
चने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः ।
तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्याय-
प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि
तपः ॥ १ ॥ प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च षट्
च ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा० सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति । सत्यवचः सत्यमेव
वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा नाम् वा तस्य । राथीतरः
रथीतरस्य गोत्रो राथीतराचार्यो मन्यते । तप एव कर्त्त-
व्यमिति । तपोनित्यस्तपःपरस्त्वपो नित्य इति वा नाम ।
पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्थापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते ।
स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्था-
पत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः । तद्धि
तपो हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्तेऽनुष्ठेये
इति । उक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्यंरण
मादरार्थं ॥ १ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

ष्या० जयात्पाम्घीर्षां मतभेदोपन्यासेन स्वाध्यायप्रवचनयोरेवादरं
विहयेति । सत्यमित्यादिना ॥ स्वाध्यायार्थं इति जयार्थं ।
इये त्वेति शाखां किञ्चोतिवत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

उ० दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्याय-
 प्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषञ्च स्वाध्यायप्रव-
 चने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च

भा० पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः । अतमिति
 व्याख्यातं । स्वाध्यायोऽध्ययनं । प्रवचनमध्ययनं ब्रह्मयज्ञो
 वा । एतान्वृतादीनि अनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । मत्स्यं मत्स्य-
 प्रवचनं यथा व्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छ्रादि । दमो वाङ्म-
 करणोपशमः । अग्नय आधातव्याः । अग्निहोत्रं होतव्यं ।
 अतिथयश्च पूजाः । मानुषमिति लौकिकः संख्यवहारः ।
 तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयं । प्रजास्योत्पाद्याः । प्रजनश्च
 प्रजननसृष्टौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः
 पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत्सर्वैरेतैः कर्माभिर्युक्तस्यापि
 स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थे सर्वेषु मद्य
 स्वाध्यायप्रवचनग्रहणं । स्वाध्यायाधीनं हि अर्थज्ञानं ।
 अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः प्रवचनञ्च तद्विष्मरणार्थं
 धर्माष्टद्वयञ्च अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः ॥

भा० वाकारम् इत्यर्थः । लौकिकसंख्यवहारो विवाहादिः । पुनःपुनः
 स्वाध्यायप्रवचनग्रहणस्य तात्पर्यमाह । सर्वैरेतैरिति । किमिति
 यत्नतोऽनुष्ठेये तत्राह । स्वाध्यायाधीनमिति ।

उ० स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रव-
चने च । सत्यमिति सत्यवचा राधीतरः ।
तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्याय-
प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि
तपः ॥ १ ॥ प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च षट्
च ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा० सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति । सत्यवचः सत्यमेव
वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा नाम वा तस्य । राधीतरः
रधीतरस्य गोत्रो राधीतराचार्यो मन्यते । तप एव कर्त्त-
व्यमिति । तपोनित्यरूपः परस्मैपो नित्य इति वा नाम ।
पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते ।
स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्या-
पत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः । तद्धि
तपो हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्तेऽनुष्ठेये
इति । उक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्यज्ञे
मादरार्थं ॥ १ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भा० यथाहान्दधीष्ठां मतभेदोपन्यासेन स्वाध्यायप्रवचनयोरेवादरं
विष्टयोति । सत्यमित्यादिना ॥ स्वाध्यायार्थ इति जगार्थः ।
इये त्वेति आखां क्षिन्तीति यत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

उ० अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्त्तिः पृष्ठं गिरेरिय ।
 ऊर्द्धपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणं
 सुवर्चसं । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्को-

भा० अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्था मन्त्राग्रायः ।
 स्वाध्यायस्य विद्योत्पत्तये प्रकरणतो विद्यार्थे हि इदं प्रक-
 रणं । न चान्यार्थत्वमवगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धमत्तस्य
 विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते । अहं वृक्षस्योच्छेदात्मकस्य संसार-
 वृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिता अन्तर्याम्यात्मना । कीर्त्तिः
 स्वातिर्गिरेः पृष्ठमिवोत्थिता मम । ऊर्द्धपवित्र ऊर्द्धं कारणं
 पवित्रं पावनं ज्ञानं प्रकाशं पवित्रं परमं च ब्रह्म यस्य
 सर्व्वात्मनो मम सोऽहं ऊर्द्धपवित्रो वाजिनीव वाजवतीव ।
 वाजमर्षं तदिति भवितरीत्यर्थः । यथा भवितरि अमृत-
 तमात्मतत्त्वं विशुद्धं श्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः एवं स्वमृतं शोभनं
 विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि । द्रविणं धनं सुवर्चसं
 दीप्तिमद्देवात्मतत्त्वमस्मीत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मज्ञानं वा आत्म-
 तत्त्वप्रकाशकत्वात् । सुवर्चसं द्रविणमिव द्रविणं भोक्षमुप-
 हेतत्वात् । अस्मिन्यचे प्राप्तं नयेत्यध्याहारः कर्त्तव्यः ।
 सुमेधाः शोभना मेधा सर्वलक्षणा यस्य मम सोऽहं सुमेधाः ।
 संसारमित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वं । अत

भा० अन्वयः विनियोजकश्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यत इत्याह ।
 न चान्यार्थत्वमिच्छेत् । अस्मितमस्मीत्यादिवदुपासनाविधिष्वेवत्वं वा
 वक्तुं न शक्यते । ज्ञानश्रियासाधनविधौ प्रज्ञानतत्त्वादित्यर्था ।

उ० वेदानुवचनं ॥ १ ॥ अहं षट् ॥ इति
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्यावाय्येऽस्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं
वद । धर्म्मञ्चर ।

भा० एवामृतोऽनरणधर्मा अचितोऽचीणोऽव्ययः । उचितो वा
अमृतेन वेद्यितः मित्रोऽमृतोचितोऽष्टमित्यादिब्राह्मण-
मिति । एवं विशङ्कोर्चपेर्ब्रह्मभृतस्य ब्रह्मविदो वेदानुव-
चनं । वेदो वेदनमात्रौकत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनुवचनं
वेदानुवचनं । आत्मनः कृतकृत्यतास्थापनार्थं वामदेववस्त्रि-
शङ्कुनार्षेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाश
इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते ॥ अतश्चेत्या-
दिकर्मापन्यासादनन्तरञ्च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यते ।
एवं श्रौतस्मार्त्तेषु नित्येषु कर्म्मसु चुक्तस्य निष्कामस्य परं-
ब्रह्म विविदिषोरार्याणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादि-
विषयाणोति ॥ १ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूचेत्येषमादिकर्त्तव्यतोपदेशरत्नः प्राग्ब्रह्मवि-
ज्ञानान्नियमेन कर्त्तव्यानि श्रौतस्मार्त्तकर्म्माणीत्येवमर्थः ।

षा० अहं ब्रह्मस्येति मन्त्रस्य षट्षिस्त्रिंशद्ब्रह्मपङ्क्तिः परमात्मा देवता
ब्रह्मविचार्यो जपे विनियोगः ॥ न सेवणमस्य जपो विद्यार्थः पूर्वा-
ह्मनि धर्म्माण्यपोव्याह अतश्चेत्यादिना ॥ १ ॥ इति दशमोऽनु-
वाकः ॥ १० ॥

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यमाह । वेदमनूचेत्यादिना ॥ विद्यो-
त्पत्त्यर्थं नित्यनैमित्तिकान्यनुष्ठेयानीत्येको नियम उक्तः ॥ प्रागेव
साधनानुष्ठेयानीति नियमान्तरमाह । प्रागिति ॥ प्रागुपन्यासात्

भा० अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्तुतस्य हि विशु-
 द्धसत्त्वखात्मज्ञानमञ्जसैवोत्पद्यते । तपसा कल्पयं ह्यग्निविद्य-
 याऽमृतमश्नुत इति स्मृतिः । वक्ष्यति च । तपसा ब्रह्म विजि-
 ज्ञासस्वेति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनु-
 शास्त्रीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः ।
 प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविचारमात्राच्च पूर्वं कर्मा-
 ण्युपन्वस्तानि । उदितायाञ्च विद्यायामभयं प्रतिष्ठां विन्दते ।
 न विभेति कुतश्चेति । किमहं साधु नाकरवमित्येवमादिना
 कर्मनैष्किञ्चन्यं दर्शयिष्यतीत्यतोऽवगम्यते । पूर्वोपचितदु-
 रितत्रयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि निष्कर्माणीति मन्त्रवर्षाच्च ।
 अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति । अता-
 दीनां पूर्वोपदेशानर्थक्यपरिहारार्थः । इह तु ज्ञानो-
 त्पत्त्यर्थात्कर्त्तव्यनियमार्थः । वेदमनूच्याध्यायाचार्या
 ऽन्नेवामिनमनुशास्ति यन्यग्रहणादनु पद्याच्छास्ति तदर्थं
 याहयतीत्यर्थः । अतोऽवगम्यते अधीतवेदन्य धर्मजिज्ञासा-
 मक्षला गुरुकुलान्न समावर्त्तितव्यमिति बुद्ध्वा कर्माणि
 चारमेदिति स्मृतेय । कथमनुशास्तीत्याह । सत्यं वेद

भा० कर्मणामिति सद्गुरुवाक्यं विष्टयोति । केवलेत्यादिना । अवि-
 द्या कर्मणा मृत्युं तीर्त्वेति मन्त्रोऽपि विद्योत्पत्तेः प्रागेव कर्मा-
 नुष्ठानं सूचयतीत्यर्थः । अतश्च साध्यायप्रवचने चेत्यादिना पूर्वोप-
 कर्मानुष्ठानमुक्तमेवातः पुनरुक्तमित्याशङ्काह । अतादीना-
 मिति । विचारमक्षला गुरुकुलान्न निवर्त्तितव्यं । किन्दध्यनविधे-
 रथावशेषद्वारेण पुरुषार्थपर्यवसायिताति अर्थमक्षरसहसा-
 बन्तरमर्थावबोधे प्रयतितव्यमित्याह । यन्यग्रहणादभिविति ।

उ० स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं ।
 धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्
 प्रमदित्वं । धर्मीन् प्रमदित्वं । कुशलान्
 प्रमदित्वं । भृत्ये न प्रमदित्वं । स्वाध्याय-
 प्रवचनाभ्यां न प्रमदित्वं ॥ १ ॥ देवपितृका-
 र्याभ्यां न प्रमदित्वं । मातृदेवो भव । पितृ-

भा० यथा प्रमाणावगतं वक्तव्यं वद । तद्वद्भूमं चर । धर्मं
 इत्यनुष्ठेयानां सामान्तवचनं सत्यादिविशेषनिर्देशात् ॥
 स्वाध्यायादध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं माकार्षीः ।
 आचार्याद्याऽऽचार्याथं प्रियमिष्टं धनमाहृत्यानीय दत्त्वा
 विद्यानिष्क्रयार्थमाचार्येण चानुज्ञातोऽनुछपान्दाराना-
 हृत्य प्रजातन्तुं सन्तानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजामन्ततेर्वि-
 च्छिन्तिर्न कर्त्तव्या । अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादि-
 कर्माणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः । प्रजा
 प्रजननप्रजातिव्यनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रजनन-
 येत्येतदेकमेवावच्छेत् । सत्याच्च प्रमदित्वं प्रमादो न
 कर्त्तव्यः । सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसङ्गः । प्रमादशब्दसाम-
 र्थ्यात् । विस्मृत्याप्यनृतं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथाऽस-
 त्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्मीन् प्रमदित्वं । धर्मश-

ष्या० वेदनधीञ्चायादिति स्मृतिरप्येतद्भ्रुतिनिवृत्तेष्वपि । अतो-
 ऽवगम्यत इति ॥ वक्तव्यमिति वचनाच्च परस्य हितमित्यर्थः ॥

उ० देवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि । एके चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां

भा० ब्रह्मानुष्ठेयविषयत्वात् । अननुष्ठानं प्रमादः स न कर्त्तव्योऽनुष्ठानव्य एव । कुशलादात्परसार्थात् कर्मणो न प्रमदितव्यं । भृतिर्विभृतिस्तस्यै भृत्यै भृत्यर्थाद्ब्रह्मलुक्कार्त्तकर्मणो न प्रमदितव्यं । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं । ते हि नियमेन कर्त्तव्ये इत्यर्थः । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यं देवपित्रे कर्मणो कर्त्तव्ये । मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं भव साः । एवं पितृदेवः । आचार्यदेवोऽतिथिदेवो भव । देवतावदुपास्या एते इत्यर्थः । यान्यपि चान्यान्यनवद्यानि अनिन्दितानि शिष्टाचारंलक्षणानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्त्तव्यानि त्वया नो कर्त्तव्यानीतराणि सावधानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकमाचार्याणां सुचरितानि शोभनचरितानि आद्यायाद्यविद्वद्भ्यानि तान्येव त्वयोपास्यानि अदृष्टार्थाननुष्ठेयानि नियमेन कर्त्तव्यानीत्येतत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्यकृतान्यपि । ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैरसादसक्तः श्रेयांसः

सर्वमेतत् स्पष्टमिति । एवं कर्त्तव्यमप्यनुपदिष्टानुष्ठानकाले

उ० त्वयासनेन प्रशुसितव्यं । अशुश्रया देयं । अशुश्रया-
 ऽदेयं । श्रिया देयं । ह्रिया देयं । भिया देय ।
 संविदा देयं । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा
 वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥ ये
 तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः ।
 अलूक्षा धर्मिकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् ।
 तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र
 ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा

भा० प्रश्नस्वरस्यो च ब्राह्मणा न चचादयस्तेषामासनेनाऽऽस-
 नदानादिना त्वया प्रशुसितव्यं प्रशुसनं प्रश्रामः अमाप-
 नयस्तेषां अमस्त्वयाऽपनेतव्य इत्यर्थः । तेषां वाऽऽसने
 गोष्ठीनिमित्ते समुदिते तेषु न प्रशुसितव्यं । प्रश्रामो-
 ऽपि न कर्तव्यः केवलं तदुक्तमारयाद्दिना भवितव्यं ।
 किञ्च यत्किञ्चिद्देयं तच्छ्रद्धयैव देयं । अशुश्रयाऽदेयं न
 दातव्यं । श्रिया विभक्त्या देयं दातव्यं । ह्रिया लब्ध्या च
 देयं । भिया च भयेन देयं । संविदा च । संविन्निवांदिकार्यं ।
 अथैवं वर्तमाने त्वयि यदि कदाचित्ते तव शीते स्मार्त्ते
 वा कर्माणि कृत्ते वा आचारस्तत्क्षणे विचिकित्सा संशयः
 स्याद्भवेत् । ये तत्र तस्मिन्देसे काले वा ब्राह्मणास्तत्र
 कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन सम्यग्ः कर्तव्याः । सम्य-

था० समुत्पन्नसंशयनिवृत्त्यर्थे श्रियाधारः प्रमाद्यितव्य इत्याह । अथ-

उ० धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु
 वर्तेषाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा
 वेदोपनिषत् । एतदनुशासनं । एवमुपासि-
 त्वं । एवमुचेतदुपास्यं ॥ ४ ॥ स्वाध्यायप्रवच-
 नाभ्यां न प्रमदित्वं तानि त्वयोपास्थानि
 विचिकित्सा वा स्यात्तेषु वर्तेरन् सप्त च ॥
 इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

भा० शिंनो विचारचमाः । युक्ता अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा ।
 आयुक्ता अपरप्रयुक्ताः । अलूचा अरूचा अरूरमतयः ।
 धर्मकामा अदृष्टार्थिन अकामहता इत्येतत् । ते यथा तत्र
 तस्मिन् कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरन् तथा त्वमपि वर्तेषाः ।
 अथाभ्याख्यातेष्वभुक्तदोषेण मन्दिष्टमानेन संयोजिताः
 केनचित्तेषु च यद्योक्तं सर्वमुपनयेत् ये तत्रेत्यादि । एष
 आदेशो विधिः । एष उपदेशः पुत्रादीनां । एषा वेदोप-
 निषद्देहरहस्यं वेदार्थं इत्येतत् । एतदेवानुशासनमीश्वर-
 वचनं । आदेशवाक्यस्य विधेरुक्तत्वात्सर्वेषां वा प्रमाणभूता-
 नामनुशासनमेतत् । यस्मादेवं तस्मादेवं यद्योक्तं सर्वमुपा-
 सित्वं कर्तव्यं । एवमुचेतदुपास्यमेव चैतन्नानुपास्यमित्या-
 दरार्थं पुनर्वचनं ॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

३० शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्यर्थ्यमा ।
 शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुक्रमः । नमो
 ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
 त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषं । ऋतमवादिषं ।
 सत्यमवादिषं । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् ।
 आयोन्मां । आवीद्वक्तारं ॥ १ ॥ सत्यमवादिषं
 पञ्च व ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
 इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

भा० अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति । शन्नो
 मित्र इति । व्याख्यातमेतत्पूर्वम् । अत्रैतच्चिन्त्यते विद्या-
 कर्मणोर्विवेकार्थं । किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेय
 उत विद्यासव्यपेक्षेभ्यः । आहोस्त्रिद्विद्याकर्मभ्यां सह
 ताभ्यां विद्याया वा कर्मापेक्षाया उत केवलाया एव
 विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् समस्त-
 वेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकाराद्देदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः । स
 रक्षस्यो द्विजन्मनेति स्मरणात् । अधिगमस्य सक्षेपनिषद-
 र्थनात्मज्ञानादिना । विद्वान् यजते विद्वान् याजयति इति

ष्या० अपरप्रयुक्ता इति स्वतन्त्रा इत्यर्थः । यस्यादौ घाघवादे
 केवलाया विद्याया निश्चयेसक्षेपुत्वमुक्तमपि रघुटीकसुं कर्म-
 विधिमुपलभ्य प्रसङ्गात् पुनर्विधारयितुमुपक्रमते । अत्रैत-
 च्चिन्त्यत इत्यादिना ॥ विवेकार्थमिति एतत्कृत्स्नताज्ञापनार्थ-
 मित्यर्थः । भूतं भव्यायोपदिश्यात् इति न्यायेन ज्ञानस्यापि कर्म-
 कर्तुः संस्कारतया कर्मविधिज्ञेयत्वाद्भुतस्यापि फलस्यार्थवाद-
 गात्रत्वात्कर्मभ्य एव परोऽर्थ इति पूर्वपक्षसिद्धान्तमाह । नित्य-

३. शत्रुः शीक्षां सह नो यश्चन्दसांभूः स यः
 पृथिव्योमित्यूतञ्चाहं वेदमनूच शत्रो इदश ॥
 १२ ॥ शत्रो मह इत्यादित्यो नो इतराणि
 त्रयोविंशतिः ॥ २३ ॥ हरिः ॐ ॥ शत्रो
 वत्तारं ॥ इति शिक्षाध्यायः ॥ प्रथमा वल्ली ॥ ॥

भा० च विदुष एव कर्माणधिकारः प्रवृत्तते । सर्वत्र ज्ञाना
 चानुष्ठानमिति च । इत्यत्र वेदः कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते ।
 केचित्कर्माभ्यस्येत्परं येयो नावाचते वेदोऽनर्थकः स्यात् ।
 नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष इत्यते । कर्मकार्यस्या-
 नित्यत्वं प्रसिद्धं । लोके कर्माभ्यस्येच्छेयोऽनित्यं स्यात् तथा-
 नित्यं काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भात् । आरब्धस्य च कर्मण
 उपभोगेन चयाचित्यानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुपपन्नो ज्ञान-
 निरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत् । तच्च न । शेषकर्मसम्भवात् ।
 तन्निमित्तशरीरान्तरात्पक्षः प्राप्नोतीत्युक्तं । कर्मशेषस्य
 च नित्यत्वानुष्ठानेनाविरोधात्प्रत्यवायानुपपत्तिरिति च । यदुक्तं
 समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारादित्यादि । तच्च न ।

भा० तादित्यादिना । यद्यप्यभ्यस्यविधिप्रयुक्तः इत्यत्र वेदार्थं रक्षेत्
 विचारितव्यकथाप्ययनविधौ प्रतिवाकाध्यापनं प्रतिवाक्यार्थ-
 विचारश्च व्यापारभेदात्तत्प्रयुक्ताभ्युदयकामस्य कर्मोपयोगिवा-
 क्यार्थज्ञानवत्त्वनाशेण कर्मोपयोगिवाक्यसम्भवाद्वासाद्याकारस्य
 तन्मनुष्ययोगित्वात् समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारे प्रमा-
 नस्योक्त्या । तच्च नैति । यद्यपि चाप्ययनविधिप्रयुक्तो वेदान्त-
 विचारोऽपि ज्ञानो गुरुकुल एव तथापि न समस्तवेदार्थज्ञान-

भा० श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्म-
 ण्यधिक्रियते नोपासनमपेक्षते । उपासनञ्च श्रुतज्ञाना-
 दर्थान्तरं विधीयते । मोक्षफलं अर्थान्तरप्रसिद्धञ्च स्यात्
 श्रोतव्येत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति
 यत्नान्तरविधानान्मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं अवण-
 ज्ञानादर्थान्तरत्वं । एवं तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः
 स्यान्नोचः । विद्यासहितानाञ्च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरार-
 ग्यसामर्थ्यं । यथा स्वतोऽमरणञ्चरादिकार्यारम्भसामर्थ्या-
 नामपि विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यान्त-
 रारग्यसामर्थ्यं । एवं विद्यासहितैः कर्माभिर्मोक्ष आरभ्यत
 इति चेन्न । आरभ्यस्यानित्यत्वादित्युक्तदोषः । वचनादार-
 भ्योऽपि नित्य एवेति चेत् । न । शापकत्वादचनस्य । वचनं

था० वतोऽधिकारः । उपासनासाध्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य एवमाभा-
 वादित्याह । श्रुतज्ञानेति ॥ श्रुतादुरकुले विचारितादाख्या-
 दनुष्ठानोपयोगि यज्ज्ञानं तावन्मात्रेण कर्मण्यधिक्रियते न ब्रह्म-
 साक्षात्कारफलमुपासनमपेक्षते व्यतिरेकाभावादित्यर्थः । यध्या-
 पनविधित्यापारोपरमेऽनुष्ठेयतया भूतब्रह्मोपासनमेव नास्ति
 मानाभावादिति न वक्तव्यमित्याह । उपासनचेति ॥ एतच्च
 कर्ममोक्षासाध्यायाङ्गीकारमात्रेणोक्तं । वस्तुतश्च श्रोतव्यविधि-
 प्रयुक्त एवोपनिषद्विचारारम्भो भिन्नाधिकारः । कर्मकार्यवि-
 चारोऽप्युत्तरविधिप्रयुक्त एवेति प्रकटार्थे प्रतिष्ठितं ॥ केवलं
 कर्म मोक्षसाधनमिति पक्षं निरस्य विद्यासमुचितं मोक्षसा-
 धनमिति पक्षान्तरमाशङ्क्य निषेधति । एवं तर्हीत्यादिना ॥
 न स पुनरावर्त्तत इति वचनादारभ्योऽपि मोक्षो नित्य इति न
 शक्यं वक्तुं । प्रसिद्धपदार्थयोग्यत्वमुपादाय वचनस्य संसर्गज्ञा-
 पकत्वात् । न आरभ्यस्य नित्यत्वयोग्यत्वं प्रसिद्धं । अन्यथा वचनस्य

भा० नाम यथा भूतस्वार्थस्य ज्ञापकं नाविद्यमानस्य कर्तृ । न हि वचनशक्तेनापि नित्यमारभते आरब्धं वा विनाग्निं भवेत् ।

एतेन विद्याकर्माणोः मंघतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तं । विद्याकर्माणो मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इति चेत् । न । कर्माणः फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिसंस्कारविकाराप्रयो हि फलं कर्माणो दृश्यते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतस्य मोक्षो गतिश्रुतेराप्य इति चेत् स्वार्थद्वारेण तयोर्द्वैभायन्नित्येव-
मादिगतियुतिभ्यः प्रायो मोक्ष इति चेत् । न । सर्वगतत्व-
ङ्गन्तृभ्यश्चानन्यत्वादाकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म । ब्रह्म
यतिरिक्त्वाच्च सर्वं विज्ञानात्मानोऽतो नायो मोक्षः ।
गन्तुरन्यदिभिन्नं देशं भवति गन्तव्यं । न हि येनैवा-
यतिरिक्तं यत्तेनैव गम्यते तदनन्यत्वप्रसिद्धेयम् । तत्सृष्ट्वा तदे-
वानुप्राविशत् । चेन्नञ्चापि मां विद्धि । इत्येवमादिश्रुति-
स्मृतिश्रुतेभ्यः । गत्यैस्युत्पत्तिविरोध इति चेत् । अद्यापि

धा० कारकत्वप्रसङ्गात् । कर्मो मणिसिद्धित्वादिष्वपि योग्यताक-
ल्पनप्रसङ्गादित्याह । न ज्ञापकत्वादित्यादिना ।

कर्म प्रधानं विद्या ज्ञापकत्वमिति समसमुच्चय निरस्य समु-
च्चयेऽतिदिशति । एतेनेति । अतित्यत्वादिरोगप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।
मोक्षेति । मोक्षस्य प्रतिबन्धहेतुरविद्याऽधर्मादित्यग्निवर्तके
विद्याकर्माणो न सहस्योत्पादिके । ततः स्वरूपावस्थानस्य नित्यत्वं ।
प्रधंसस्य च कृतकस्यापि नित्यत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । भिद्यते हृदय-
स्यश्रित्यादियुतेः । केवञ्चविद्यासाधैवाविद्यानिवृत्तिः । न तत्र
विद्यायाः सहकार्यापेक्षा । कर्मफलत्वमप्येव प्रसिद्धमित्याह ।
न कर्मण इति । उत्पत्तिः पुरोडाशादेः । संस्कारो मोक्षादेः ।
शिकारः सोमस्य आग्निर्वेदस्य । कर्मफलं प्रसिद्धं । आत्मसत्त्वस्य

भा० स्याद्यद्यप्राप्यो मोक्षो गतिश्रुतीनां न एकधा न यदि
 पितृलोककामो भवति स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्यादिश्रुतीनाञ्च
 कोपः स्यादिति चेन्न । कार्यब्रह्मविषयत्वात्तामां । कार्यं
 हि ब्रह्मणि स्यादयःस्युर्न कारणे । एकमेवाद्वितीयं यत्र
 नान्यत्पश्यति तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यो विरोधाच्च ।
 विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्तादि-
 कारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीतकारक-
 माधेन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्त्तादि-
 विशेषवत् तच्छून्यञ्चेत्युभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतर-
 न्मिथ्या स्यादन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविका-
 ज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वं । यत्र हि द्वैतमिव भवति
 मृत्योः न मृत्युमाप्नोति । अथ यत्रान्यत् पश्यति तदल्पं ।
 अन्योऽभावन्योऽहमस्मि । उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं
 भवतीत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । मृत्यत्वं चैकत्वस्यैकधैवानुद्गृह्य-

या० तु मोक्षस्यानादित्वादेनादेवातिशयत्वादविकार्यत्वाच्चित्वात्तत्वाच्च
 पर्मण्यत्वाद्द्वैपदीत्यमित्यर्थः । गतिश्रुतेरिति । अर्चिरादिगति-
 श्रवणाद्ब्रह्माद्यादिस्थितब्रह्मप्राप्तिर्नोच्छस्ते । नित्यात्मत्वमप्यसिद्ध-
 मित्यर्थः । गत्या प्राप्तिः किं संयोगलक्षणा तादात्म्यलक्षणा वा
 नोभयथापीत्याह । न सर्वगतत्वादिति । गत्यादिश्रुतेस्तात्पर्ये
 शब्दापूर्वकं दर्शयति । गत्यैश्वर्येभ्यादिना । समुच्चयमभ्युपगम्य
 कर्मकार्थं किञ्चिन्मोक्षे न सम्भवतीत्युक्तं । सोऽपि न सम्भवती-
 त्याह । विरोधाच्चेत्यादिना ।

यदि कर्त्तादिकारकभेदस्य सत्यत्वात्प्रमयबोधब्रह्मज्ञानमुप-
 दिश्यते तदा मिथ्यार्थत्वात्कर्मविधीनामप्रामाण्यं स्यादित्याह ।
 विहितत्वादिति ॥ शब्दं विदुषोति । यदीत्यादिना ॥ अथयनवि-

भा० मेकमेवाद्वितीयं। ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमित्यादि-
श्रुतिभ्यः । न च सम्प्रदानादिकारकभेदाद्दर्शने कर्मोपप-
द्यते । अन्ये त्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये महत्प्रशः श्रूयन्ते ।
अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ।
तत्र यदुक्तं संहिताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति । अनुपपन्नं
तन् । विहितत्वात्कर्मणां । श्रुतिविरोध इति चेत् यद्युपपद्य
कर्त्तृादिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते । सर्पादि
भ्रान्तिज्ञानोपमर्द्दकरज्वादि विषयविज्ञानवत्प्राप्तः कर्मवि-
धिःश्रुतीनां निर्विषयत्वादिरोधः । विहितानि च कर्माणि ।
स च विरोधो न युक्तः । प्रमाणत्वाच्छ्रुतीनामिति
चेत् न । पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनां । विद्योपदेशपरा
तावच्छ्रुतिः । संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहे-
तोरविद्याया निवृत्तिः कर्त्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृ-
त्तेति न विरोधः । एवमपि कर्त्तृादिकारकसङ्गावप्रतिपा-
दनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न । यथा प्राप्तमेव कार-
कास्त्रित्वमुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदध-
च्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनाश्च फलसाधनं न कारका-
स्त्रित्वे श्यामिष्यते । उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि विद्यो-
त्पत्तिर्नावकस्थते । तत्त्वये च विद्योत्पत्तिः स्यात्ततश्चावि-

भा० विद्वद्भ्योतानां श्रुतीनां पुरुषार्थोपदेशकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यं ।
अनु भेदस्य सत्यत्वेन ततः प्रसिद्धिसिद्धं कारकादिभेदमर्चक्रिया-
समर्थमादाय प्रवृत्तानां प्रामाण्यं न विरुध्यत इत्याह । न पुरु-
षार्थेति । सद्गुरुवाक्यं निवृत्त्येति । विद्योपदेशपरा तावदित्या-

भा० द्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकसंभारोपरमः । अपि च नात्म-
दर्शिनेो ह्यनात्मविषयः कामः । कामयमानस्य करोति
कर्माणि । तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणं
संभारः । तद्घृतिरिक्तात्मैकत्वदर्शिनेो विषयाभावात् कामा-
नुपपत्तिः । आत्मनि चानन्यत्वात्कामानुपपत्तेः स्वात्मन्य-
वस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः ॥

विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते । स्वात्म-
लाभे तु पूर्वापचितप्रतिबन्धापनयनद्वारेण विद्याहेतुत्वं
प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन् प्रकरणे
उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवञ्चाविरोधः कर्मविधि-
श्रुतीनां । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धं ।
एवं तर्ह्याश्रमान्तरानुपपत्तिः । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः ।
गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्यैकाग्रन्यमेव । अतस्य
यावज्जीवादियुतयो ऽनुकूलतराः स्युः । न कर्मानेकत्वात् ।
न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्ये तपः मत्स्यवदनं
शमो दमोऽहिंसा इत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्रम-

द्या० दिना ॥ पूर्वं सत्यमिच्छाविषयत्वेन विद्याकर्मणोर्विरोधमादाय
समुच्चयो निरस्तः इदानीं काग्यकामिविषयत्वेनाविरोधमाह ।
अपि चेत्यादिना ॥

समसमुच्चयं निरस्त्य गुणप्रधानभावेनापि तं निरस्यति ।
विरोधादेव चेति ॥ विद्या चेत्कर्म्मणि स्वरूपप्रक्षेनापेक्षते विद-
ज्जत्वादिदण्डधर्मवद्वतुगमनं कथं तर्हि विद्यासन्निधाने कर्मणां
पाठ इत्यत आह । स्वात्मलाभे त्विति ॥ कर्मणो विद्यासाधनत्वं
श्रुत्वा गार्हस्थ्यमेवैकमनुष्ठेयमिति प्रत्यवतिष्ठन्ते कर्मजडाः ।

भा० प्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतमान्यमङ्गीर्णत्वादिद्यत्तो
 ध्यानधारणादिलक्षणादीनि च । वक्ष्यति च । तपसा ब्रह्म-
 विजिज्ञासस्वेति । जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्य-
 दिद्योत्पत्तिमक्ष्वात् कर्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्म-
 साध्यायाञ्च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव ।
 लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनां । पुत्रादिमाधेभ्यश्चायं लोकः
 पितृलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यमिद्वात्मदर्शिनः
 कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरूपपद्यते । प्रतिपन्न-
 गार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकादिरक्तस्य कर्मसु
 प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात् । प्रवर्त्तयि-
 यन् वा अरेऽहमस्मात् स्यानादस्मीत्येवमादिश्रुतिलिङ्ग-
 दर्शनात् । कर्मप्रतिश्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनाद्युक्तमिति चेद-
 ग्निष्टोत्रादिकर्मप्रतिश्रुतेरधिको घटो महांश्च कर्मणा-
 यामोऽनेकसाधनसाध्यत्वादग्निष्टोत्रादीनां । तपो ब्रह्म-
 चर्यादीनाञ्चेतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वात्स्य
 साधनापेक्षत्वाच्चेतरेषां न युक्तमुत्पन्नवद्विकल्प आश्रमि-

षा० एवं तर्हीति । श्रुतिस्मृत्यन्तराश्रममपि विहितत्वाविज्ञेवादीष-
 कर्मसु कर्मत्वाविशेषाच्च साम्यधर्मरागीयानेवैतथोऽर्थमित्याह ।
 न कर्मनेकत्वादिति । अस्मिन्नेकत्वादिति । हिंसाद्यमित्यत-
 त्वादित्यर्थः । एतच्च विद्याकर्मयोः साधनत्वेषुपि न गार्हस्थ्य-
 साधकमित्याह । जन्मान्तरिति । पाणिना गार्हस्थ्यस्यानुष्ठे-
 यत्वेऽपि न सर्वैरनुष्ठेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । लोकार्थत्वाच्चे-
 त्यादीनां । गार्हस्थ्यस्यानापेक्षत्वेन वैकल्पिकमनुष्ठानमुक्तं
 तत्रानुत्पत्तेन विकल्पमाक्षिपति । कर्मप्रतिश्रुतेरिति । जन्मा

भा० भिस्तस्येति चेन्न । जन्मान्तरकृतानुग्रहात् । यदुक्तं कर्मणि
 श्रुतेरधिको यत्र इत्यादि । नाऽसौ दोषः ॥

यतो जन्मान्तरकृतमयग्निदोषादिलक्षणं ब्रह्मचर्यादि-
 लक्षणञ्चानुग्रहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति । ये च जन्मैव
 विरक्ता दृश्यन्ते केचित् । केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अवि-
 रक्ता विद्याविद्वेषिणस्तस्माज्जन्मान्तरकृतमंस्कारेभ्यो विर-
 क्तानामात्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेत्यते कर्मफलवाङ्मत्याश्च
 पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चमादिलक्षणस्य कर्मफलस्वायद्भ्योयत्वात् । तच्च
 प्रतिपुत्रपाषाणं कामवाङ्मत्यान्नदर्थः श्रुतेरधिको यत्रः
 कर्मसूपपद्यते । आशिषां वाङ्मत्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे
 स्यादित्युपायत्वाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां
 प्रतीत्यवोचाम । उपायेऽधिको यत्रः कर्त्तव्यो नोपेये । कर्म-
 निमित्तत्वादिव्याया यत्रान्तरानर्थक्यमिति चेत्कर्मभ्य
 एव सर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धन्याद्विद्योत्पद्यते चेत्
 कर्मभ्यः श्रुत्यगुपनिषद्ब्रह्मणादियद्वैऽनर्थक इति चेत्
 नियमाभावात् । नहि प्रतिबन्धन्यादेव विद्योत्पद्यते नस्वी-

प्या० न्तरकृतानुग्रहादिति परिहाराय भाष्यं विवृणोति । यदुक्तमि-
 त्यादिना ॥ कर्माणि यत्राधिक्यं स्यान्न्यासात्तद्व्यादिकल्पविद्योत-
 कत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

इदानीं गृहस्थाश्रमकर्मणां बहिरङ्गत्वं सत्यासाश्रमकर्मणां
 त्वन्तरङ्गत्वं विद्यासाधनत्वमिति विशेष्यं दर्शयितुं चोद्यमुद्गाय-
 यति । कर्मनिमित्तत्वादित्यादिना ॥ शान्तिद्वयस्यापौनरुक्तिमाह ।
 श्रेयो मित्र इति ॥ तदपरं ब्रह्म मानपरविचार्यिनमावोदरक्ष-
 दित्यर्थः ॥ इति द्वादशोऽङ्गुवाकः ॥ १२ ॥ इति श्रीपरमहंस परि-

३० हरिः ॐ १ सह नाववतु १ सह नौ भुनक्तु १
 सह वीर्यं करवावहे १ तेजस्य नावधीतमस्तु १
 मा विदिपावहे १ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भा० श्वरप्रसादतया ध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति अरिंश
 त्रक्ष्णचर्यादीनाञ्च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्साक्षाद्देव कार-
 णत्वाच्चूषणमनननिदिध्यासनानां । अतः सिद्धान्नायमा-
 न्तराणि सर्वेषाञ्चाधिकारो विद्यायां परञ्च श्रेयः केव-
 लाया विद्याया एवेति सिद्धं । शनौ मित्र इत्यादि पूर्व-
 वत् स्पष्टं ॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥ इति श्रीम-
 त्परमहंसपरिश्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य ब्रह्मरभगवतः छतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये
 प्रथमोऽध्यायः शिवायमी ॥ ॥ ॐ तस्यत् ॥ .

अतीतविद्याप्राप्तस्थोपसर्गप्रशमनार्थां शान्तिः पठि-
 ता । इदानीन्तु वक्ष्यमाणश्रद्धाविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्थां
 शान्तिः पठ्यते । सह नाववतु ॥ सह नाववतु नौ शिष्या-
 चार्या सहैवावतु रघतु । सह नौ भुनक्तु भोजयतु । सह-
 वीर्यं विद्यानिमित्तं सामर्थ्यं करवावहे निर्वर्त्तयावहे । तेज-
 स्य नौ आवयोस्तेजसिनोरधीतं स्वधीतमस्त्वर्थज्ञानयोग्य-
 मस्त्वित्यर्थः । मा विदिपावहे विद्यायस्यनिमित्तं शिष्यस्या-

भा० श्राजकाचार्यं श्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादशिष्य श्रीभगवदानन्दस्य
 नविरचितार्थां तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 इदानीं परविद्यार्थिनस्यवत् साधारण्येन मया पूर्वं धार्ष्टित

भा० चार्थस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमनायेय-
माशोर्माविद्विषावहा इति । मैवेतरेतरं विद्वेषमापद्या-
वहे । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमुक्त्वायं वक्ष्य-
माणविद्याविघ्नप्रशमनार्थं शान्तिः । अविघ्नेनात्मविद्या-
प्राप्तिराशास्यते । तन्मूलं हि परं श्रेय इति ॥

संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि ।
अनन्तरञ्चान्तः सौपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिदारेण
स्वाराज्यफलेन च । एतावताऽशेषतः संसारबीजसोपशम-
नमस्तीत्यतोऽशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूत-
सर्वोपाधिविशेषात्मादर्शनार्थमिदमारभ्यते । ब्रह्मविदा-
प्नोति परमित्यादि ॥ प्रयोजनञ्चास्या ब्रह्मविद्याया
अविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च
विद्वान्न विभेति कुतश्चेति । संसारनिमित्ते च मत्स्यभयं
प्रतिष्ठाञ्च विन्दत इत्यनुपपन्नं । कृताकृते पुण्यपापे न तपत

षा० त्वादित्यर्थः । असाधारणेन परविद्योपसर्गशान्त्यर्थमाह । सह
दावयत्विति । नो ध्यावयोक्तेजस्विनेरधीतं तेजस्यश्रित्विति ॥

वृत्तानुवादपूर्वकमानन्दवन्द्यात्तात्पर्यमाह । संहितादीत्या-
दिना । ननु यथापूर्वमाप्नोति स्वाराज्यमित्यपरविद्याफलमुक्तं
संसारगोचरमेव तथाऽपरविद्याफलमपि । सोऽश्रुते सर्वान्
कामानिति सर्वविषयसाध्यानन्दान् संसारगोचरानेव दर्शयि-
ष्यन् कथमात्यन्तिकसंसाराभाव इत्यत आह । प्रयोजनञ्चास्या
इति ॥ सर्वकामशब्देन निरतिशयानन्दाभिषक्तिर्विषयविद्यता ।

भा० इति च । श्रुतोऽवगम्यतेऽस्मादिज्ञानात्सर्व्वात्म ब्रह्मविषया-
 दात्यन्तिकः संसाराभाव इति स्वयमेव प्रयोजनमाह ।
 ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादावेव सम्बन्धप्रयोजनज्ञापनार्थं ।
 निर्ज्ञानयोर्हि सम्बन्धप्रयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणा-
 भ्यामर्थं प्रवृत्तते । •श्रवणादिपूर्वकं हि विद्याफलं ।
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः ।
 ब्रह्मविद्ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणं । एहत्तमलाद्ब्रह्म तद्वेत्ति
 विज्ञानातीति ब्रह्मविदाप्नोति परं निरतिशयं तदेव
 ब्रह्म परं । न ह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टञ्च
 श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति स यो ह वै
 तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि ॥

ननु सर्वगतं सर्वस्वात्मभूतं ब्रह्म वक्ष्यति श्रुतो नाथं
 प्राप्तिद्यान्यस्थान्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन द्रष्टा ।
 अपरिच्छिन्नं सर्व्वात्मकवच्च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवदना-

था० सा च स्रभावानन्दाभिव्यक्तिरूपाविद्यानिवृत्तिरेवेति संसार-
 गोचरफलमित्यर्थः ॥ आद्यवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यमाह । स्व-
 मेव चेति ॥ विद्यैव केवलया मोक्षः साधयितुं शक्यते ।
 ब्रह्मविदिति विशेषणात्सम्बन्धज्ञानस्य पुरुषाकाङ्क्षाविषयतया
 परप्राप्तिः प्रयोजनं विद्याया इति । ज्ञानस्य वा कुत्रोपयोग
 इत्याशङ्क्य यत्रादिपरित्यागेन वेदान्तप्रवचनादावेव मुमुक्षुणा
 प्रवर्तितव्यमित्याह । निर्ज्ञानयोर्हीति ॥ परब्रह्मेनेत्युक्तमुच्यते ।
 कर्षं ब्रह्मेति व्याख्यायते तथाह । न हीति ॥

आप्नोतिशब्दस्यौपचारिकमर्थं दर्शयितुं शङ्कामुखेन मुख्यार्थं
 बाधकमाह । ननु सर्वगतमित्यादिना । परमार्थतो ब्रह्मसत्त्व-
 रथापि सती जीवस्याविद्यया ब्रह्मानातं स्यादिति सम्बन्धः ।

भा० त्ववच्च तस्यात्तिरनुपपन्ना । नायं दोषः । कथं दर्शनादर्श-
नापेक्षलाद्रक्षण आश्रयनाश्रयोः परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि
सतोऽस्य जीवस्य भूतमात्राद्यतयाद्यपरिच्छिन्नान्नमयाद्या-
त्मदर्शिनस्तदासक्तचेतसः प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्यात्मनोऽव्यव-
हितस्यापि वाङ्मसङ्ख्येयविषयासक्तचित्ततया स्वरूपाभावदर्श-
नवत्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणयाऽविद्यया अ-
न्नमयादीन् वाङ्माननात्मन आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वाद्-
न्नमयाद्यनात्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमन्यते । एवम-
विद्ययाऽऽत्मभूतमपि ब्रह्म नाप्तं स्यात् । तस्यैवमविद्य-
याऽनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्यात्मनोऽविद्याया
ऽनाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्यया
आप्तिर्यथा तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्व्यात्मब्रह्मण आत्मातत्त्व-
दर्शनेन विद्यया तदाप्तिरुपपद्यत एव । ब्रह्मविदाप्नोति

द्या० भूतमात्राभिर्भूतांशैः कृता ये वाङ्माः परिच्छिन्नाश्चान्नमयाद्य-
स्तादात्मत्वदर्शनेन इत्यविद्याया विच्छेपकत्वरूपमुक्तं परमार्थं
ब्रह्मरूपं वाङ्मोक्षभावदर्शनमावरणलक्षणं लिङ्गं यस्याः सा
तथोक्ता ॥ स्वरूपेऽप्यव्यवहितविषय्यैर् भवत इत्यत्र दृष्टान्तमाह ।
प्रकृतैति ॥ प्रकृतसङ्ख्यापूरणस्य दर्शनस्य नवैव वयं वचंतामह
इति विषय्यस्वरूपदर्शनञ्च यथेत्यर्थः । अदर्शननिमित्ताननाप्तिं
विविच्य दर्शननिमित्ताननाप्तिं विदधोति । तस्यैवमिति ॥ आद्यं
ब्रह्मणवाक्यं व्याख्यायैत्तदं मन्यं संक्षेपतोऽर्थकथनेनावता-
रयति । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिना ॥ सर्वतो व्यावृत्तो यः स्वरूप-
विशेषस्तत्समर्पणे समर्थस्य सत्त्वस्थानभिधानेन स्वरूपनिर्जा-
रणायैवा षट्गुदाङ्गियत इति सम्बन्धः । उहत्वाद्ब्रह्मेति श्रुत्यभि-
वक्षेनास्ति किमपि महद्दृष्टित्वयिशेषेण प्रतीयते । ततो षष्ठो-

३० तदेषाभ्युक्ता ।

भा०परमिति वाक्यं सूत्रमृतं सर्वस्य वक्ष्यर्थस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूचितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशेषस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणया अविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतया अनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय ब्रह्मविद्याफलस्य ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिलक्षणमुक्तं ॥

म सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यदित्येतत् प्रदर्शनायैषा अगुदाक्रियते तदेषाभ्युक्तेति । तत्तन्मिदमेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थे एषा अगुदाऽऽप्नाता सर्वज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यं । सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणो विशेष्यं

था० हेतुने लक्षणविधानमिति प्रसिद्धिरप्यप्यते । अद्याहतादि ब्रह्मशब्दवाच्यतया अजातीयं घटादि विजातीयं । तस्मात्तज्जातीयविजातीयव्यावर्कतया सत्यादिलक्षणस्य लक्षणत्वप्रसिद्धिरप्यप्यते । लक्षणविधानद्वारेण स्वरूपविशेषप्रतिपादने तात्पर्यमिति वाक्यस्य व्यर्थतादोषः परिहृतः । पूर्वत्र ब्रह्मविदित्यनेनाविशेषेणोक्तं वेदनं यस्य ब्रह्मयक्तस्य यो वेद निश्चितं मुग्धायामित्यनेन प्रत्यगात्मतया वेदनं ब्रह्मत्वमित्येवमर्थात् अगुदाक्रियते इत्याह । अविशेषेण चेति ।

आपातप्रतिपक्षविशेषणविशेष्यभावमादाय पदानि विभजते । सत्यादीनि हि त्रीण्येति । विशेषणार्थमिति व्यावृत्त्यर्थानि । कुतो विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरित्यत आह । विशेष्यत्वविशे-

भा० ब्रह्म विवक्षितत्वाद्देवतया वेद्यत्वेन यतो ब्रह्म प्राधान्येन विव-
क्षितं तस्माद्विशेष्यं विज्ञेयं । यतोऽन्यस्माद्विशेषणविशेष्यत्वा-
देव सत्यादीन्लोकविभक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि
सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्त-
रेभ्यो निर्धार्यते । एवं हि तज्ज्ञानं भवति यदन्येभ्यो निर्द्धारि-
रितं । यथा लोके नीलं महत्सुगन्धुत्पलमिति । ननु विशेष्यं
विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते । यथा नीलं रक्तस्रोत्पल-
मिति । यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकजातीयान्यनेकविशेष-
णयोगीनि तदा विशेषणस्यार्थवत्त्वं । न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि
विशेषणान्तरायोगाद्यथाऽभावेक आदित्य इति तथैकमेव
च ब्रह्म न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो विशेष्यते नीलोत्पलवत् । न
लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानां । नायं दोषः । कस्मात् लक्ष-
णार्थप्रधानानि विशेषणानि न विशेषणप्रधानान्येव कः
पुनर्लक्षणलक्ष्ययोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेष इत्युच्यते

भा० यत्त्वादेवेति । नीलं महत्सुगन्धुत्पलमित्यादौ सत्येव विशेषणवि-
शेष्यभावे समानाधिकरणवयैकविभक्त्यन्तानि प्रसिद्धान्येतान्यपि
च तथाभूतानि नानार्थगतविशेषणविशेष्यभावविबन्धनानीति
गम्यत इत्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्यभावस्य कलमाह । एवंहीति ।
विशेषणविशेष्यभावमाक्षिपति । नन्विति ॥ नीलत्वं व्यभिचरदु-
त्पलं रक्तमपि सम्भवतीति नीलं विशेषणं घटते न तथा सत्यत्वा-
दिकं व्यभिचरदूहान्तरं लोकप्रसिद्धं । ततः सजातीयव्यवच्छे-
द्यस्याभावाद्विशेषणविशेष्यभावो न घटत इत्यर्थः । विशेषणवि-
शेष्यभावस्य सात्पर्येण प्रतिपाद्यत्वादव्याहृतादिशास्त्रीयवक्तृप-
दार्थव्यवच्छेदेनानिर्वाण्य विशेषणविशेष्यभावसम्भावानुद्धारणे ब्रह्म-
लक्षणं विवक्षितमित्याह । नेति ॥ सङ्ग्रहवाक्यं विवक्ष्यति ।

उ०

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥

भा० समानजातीयेभ्य एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेषण-
लक्षणं तु सर्वत एव यथावकाशदात्राकाशमिति लक्ष-
णार्थञ्च वाक्यमित्यवोचाम ॥

सत्यादिशब्दा न परस्परं सम्बध्यन्ते परार्थत्वादिशेषार्था-
दि ते अत एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो
ब्रह्मशब्देन सम्बध्यते । सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति
सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न यमिचरति
तत्सत्यं यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं यमिचरदन्तमित्यु-
च्यते । अतो विकारोऽनृतं वाचारमाणं विकारो नामधेयं
सृष्टिकेत्येव सत्यं । एवं सदेव सत्यमित्यवधारणादतः सत्यं

धा० नायं दोष इत्यादिना । सर्वत एवेति । सजातीयादिजातीयाश्च
यथा सदाभूतत्वेन सदृशः एषिव्यादेर्विकृष्टशास्त्राणादेराकाशस्य
यावर्तकमवकाशदाहत्वमित्यर्थः ॥

एतदुक्तं भवति अविद्याख्यादिरहितो यावत्तको धर्मा लक्ष्यं
न्यायविशेषमीमांसकाः ब्रह्मपदव्युत्पत्तिबध्नेन पदविशेषतः प्रति-
पन्नं किञ्चिन्महदस्तीति सत्यत्वं ज्ञानमनन्तमसृष्टजडपरिच्छेद-
विरोधिसलक्षप्रमिति विशेषतः प्रतिषत्तव्यमिति विशेषावगति-
विशेषभूतं लक्ष्यं । प्रमितिक्षु प्रमाणादेवेति सार्किकाः । पुनर्ल-
क्ष्यं केवलव्यतिरेकानुमाननाशङ्कते तदा लक्षणादेव स्वभाववि-
शेषप्रमितिः । यथा गुणवद्भूयमिति लक्षणाद्गुणव्ययत्वयोग्यस्वभा-
वविशेषस्य प्रमितिः सामान्यप्रतिपत्तस्य तथ्यपदाभिधेयस्य भवति ।
यदा व्यवहारसिद्धिः कर्तुं गुणवद्भूयमिति व्यवहर्तव्यं गुणवत्त्वात्
यदेवं न सदेवं यथा रूपं तथा सत्त्वादिमत् ब्रह्मेति व्यवहर्तव्यं ।
सत्त्वादिमत्त्वात् यदेवं न सदेवं यथा घटादय इति एतच्च लक्ष्य-

भा० ब्रह्मेति ब्रह्मविकारान्निवर्त्तयति । अतः कारणत्वं प्राप्तं
 ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं वस्तुत्वात् मृददक्षिद्रूपता
 च प्राप्ताऽत इदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधो
 भावसाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां
 सह । न हि सत्यताऽनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्येते ।
 ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेदनन्तञ्च ।
 यद्धि न सुतश्चित्तविभज्यते तदनन्तं । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेय-
 ज्ञानार्था प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात् । यत्र नान्य-
 द्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पमिति
 श्रुत्यन्तरात् । नान्यद्विजानातीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं
 विजानातीति चेन्न । भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य । यत्र
 नान्यत्पश्यतीत्यादि भूमेः लक्षणविधिपरं वाक्यं । यथा
 प्रसिद्धमेवान्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति स भूमेति

था० न युक्त्वाऽसहमानमपि व्यवहाराङ्गं भवतीति नातीव सूक्ष्मशब्दा
 कार्या पुनर्विशेषणविशेष्यभावं पक्षद्वयमवलम्ब्याह । सत्यादि-
 शब्दा इति । सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते जाशयारत्तिः परिच्छेदव्यारत्तिश्च
 यद्यपि लभ्यते जडस्य परिच्छिन्नस्य सर्वस्यात्तत्त्वात् चार्त्तं ब्रह्मे-
 त्युक्तेनास्तपरिच्छेदव्यारत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बोधाविधयत्वा-
 त्परिच्छेदस्याहकस्य प्रमाणाविधयत्वाच्च लक्ष्यमपि चानेकं वैक-
 स्थिकमदुष्टं । तथापि मन्दमतिश्रुत्यादनाय यस्मात्सत्यादिपदार्थ-
 व्याख्यानपूर्वकं प्रत्येकं व्यावर्त्तमाह । सत्यमिति ॥ यद्रूपेणेत्यादिना
 भावसाधन इति भावयुत्पत्तिः । श्रियासामान्यं यद्यप्यन्यत्र भाव
 उच्यते तथाप्यत्र निर्विशेषं धिग्मात्रं भावयुत्पत्त्या लप्सते सत्या-
 दिशब्दरान्निधानादिति नृष्ट्यर्थं । विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुष्ठावि-
 धय इति न्यायेन प्रासङ्गिकं सञ्जातत्वे तात्पर्यमाशङ्क्य निषेधति ।

भा०भूमस्वरूपं तत्र ज्ञायते अन्यग्रहणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थ-
त्वात् स्वात्मनि क्रियास्वित्परं वाक्यं । स्वात्मनि च भेदा-
भावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । आत्मनश्च विज्ञेयत्वे ज्ञात्रभाव-
प्रसङ्गः । ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात् ॥

एक एवात्मा ज्ञेयत्वेन चोभयथा भवतीति चेत् । युग-
पदनंशत्वात् । न हि निरवयवस्य युगपज्जाहत्वोपपत्तिः ।
आत्मनश्च घटादिवदिज्ञेयत्वे ज्ञानोपदेशानर्थक्यं । न हि
घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान् । तस्माज्जाहत्वे
सत्यानन्यानुपपत्तिः । सन्माहत्वज्ञानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादि-
विशेषवत्त्वे भति सन्माहत्वञ्च भत्तां । तत्त्वमिति श्रुत्यन्तरात् ॥
तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां कश्च विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य
प्रयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वा-
दिकारकनिवृत्त्यर्थं सृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थञ्च प्रयु-

था० गान्धविजावातीत्यादिना ॥ कर्तृत्वं कर्मत्वं चैकक्रियावच्छिन्नधर्म-
द्वयं भिन्नाधिकरणं प्रसिद्धं । स्वात्मनि च भेदाभावात्त्रिरुपपत्तिके
सन्माहत्वे तात्पर्यं कल्पयितुं न शक्यत इत्याह । स्वात्मनि चेति ।
सत्त्वादीनि व्याख्यार्थानीत्युक्तं तत्र शब्दते । सत्त्वादीनामिति ।
प्रमाणान्तरसिद्धमुत्पत्तादिविशेषां दृष्टं तत्र तु प्रमाणान्तरसिद्धं ।
यदमात्रस्याप्रमायत्वात्सत्त्वादीनां च व्याख्यार्थत्वादसमर्थं वाक्यं
स्यादित्यर्थः । सिद्धत्वमात्रेण विशेष्यत्वे सम्भवति प्रमाणान्तर-
विशेषजननघर्षं केवलव्यतिरेकाभावान्निवृत्त्यर्थस्य रज्जुसर्पादेः
सदधिष्ठानत्वदर्शनात्प्रसक्तस्यापि दृश्यत्वादिषेतुभिर्मिथ्यात्वेनाव-
गतस्य सदधिष्ठानत्वं सम्भाव्यते तस्य प्रपञ्चाधिष्ठानतया सम्भावि-
तस्य स्वरूपविशेषकत्वात्तदर्थमिदं वाक्यं ततो नासदर्थत्वमित्याह ।
न सत्त्वार्थत्वादिति । विशेषणार्थत्वमभ्युपगम्याह । विशेषणा-

ज्यत । ज्ञानं ब्रह्मेति वचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वं । श्लोकिकस्य
 ज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनात् । अतस्तन्नित्यर्थमाह । अगन्त-
 मिति ॥ सत्यादीनामनृतादिधर्मानित्यतिपरत्वादिशेष्यस्य
 ब्रह्मण उत्पत्त्यादिवदप्रसिद्धत्वात् । मृगदृष्ट्याग्निं स्नातः ।
 खपुष्पकृतशेखरः । एष वन्ध्यास्तुतो याति शशशृङ्गधनुर्धर
 इति वक्ष्यन्वार्थतैव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेन्न । लक्ष-
 णार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधा-
 न्यमित्यवोचाम । शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं लक्ष-
 णार्थत्वान्मन्यामहे न शून्यार्थतेति । विशेषणार्थत्वेऽपि च
 सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव । शून्यार्थत्वे हि सत्या-
 दिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्याद्यर्थैरर्थ-
 वत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मावज्ञो विशेषेभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य
 नियन्तृत्वमुपपद्यते ब्रह्मशब्देऽपि स्वार्थेनार्थवानेष । तत्रा-

र्थत्वेऽपि चेति । नीलं महत्सुगन्धमिति विशेषणपदानि स्वार्थ-
 समर्पणेन तद्विशिष्टव्यावर्तकानि प्रसिद्धानि । तथासत्यशब्देऽप्यभा-
 धितसत्त्वे कृतमो ज्ञानशब्दः सप्रकाशे विषयसंवेदनेऽनन्तोप-
 नाकाश इत्यादावनन्तशब्दे व्यापके । ततः स्वार्थसमर्पणेन विरो-
 धिव्यावर्तकत्वात् यादृक्तिमात्रपर्यवसानमित्यर्थः । किञ्च विशे-
 यस्य व्यावर्तकत्वं सति व्यावर्त्ये घटतेऽतोविशेषणत्वामुपपत्त्यैव
 सदर्थत्वं कायमित्याह । शून्यार्थत्वे होति ॥ यच्चोक्तं ब्रह्मशब्देऽ-
 प्रसिद्धार्थ इति तत्राह । ब्रह्मशब्देऽप्येति ॥ एष षड्वि वृद्धाविति
 धातोर्ब्रह्मेतिशब्दे निम्बो वृद्धो भवति च षत्तै । तत्र महत्त्वं
 देशतः कालतो बहूतस्मानवच्छिन्नत्वं सद्भावे मानान्तरभावात्
 निरतिशयमहत्त्वे समग्रे धर्मिणि पर्यवस्यति । ततो बन्ध्यास-

भा० नन्तप्रश्नेऽन्तवत्प्रतिषेधद्वारेण विशेषणं । सत्यज्ञानशब्दे
तु स्वार्थमसंपन्नेनैव विशेषणे भवतः ॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ब्रह्मण्येवात्मशब्दप्रयो-
गादेदितुरात्मैव ब्रह्म । एतमानन्दसद्यमात्मानमुपसङ्गाम-
तीति च तत्प्रवेशाच्च । तदृष्ट्या तदेवानुप्राविशदिति च ।
तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतो वेदितुः
स्वरूपं ब्रह्म । एवं तस्यात्मत्वाद्ज्ञानकर्तृत्वमात्मा ज्ञातेति हि
प्रसिद्धं । मोऽकाशयत इति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वं
प्रसिद्धं । अतो ज्ञानकर्तृत्वाद्ब्रह्मिर्ब्रह्मीत्युक्तमनियतप्रस-
ङ्गाच्च । यदि नाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मण्यस-
थाप्यनित्यत्वं प्रसज्यते पारतस्यच्च । धात्वर्थानां कारका-
पेक्षत्वात् । ज्ञानश्च धात्वर्थोऽतोऽस्थानित्यत्वं परतन्त्रता च ।
न स्वरूपव्यतिरेकेण कार्यत्वोपचारात् । आत्मनः स्वरूपं
ज्ञप्तिर्न ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्यैव तथापि पुद्बेरूपा-
धिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारपरिणामिन्या ये

षा० तादिशब्दविलक्ष्यो ब्रह्मशब्द इत्यर्थः । सत्यादिषु त्रिषु विशेष-
णैश्चवान्तरभेदमाह । तत्रानन्तेति ।

अनन्तमित्यनेन चात्मिकं ब्रह्मण्य उक्तमभिप्रेत्यैवो ज्ञातृतात्पर्यं
दर्शयति । तस्माद्वा इत्यादिना । ब्रह्मण्य चात्मिकं चेद्विदितं
तर्हि ज्ञानशब्दस्य भावसाधनत्वव्याख्या हीयतेत्याह । एवं
तर्हीति । इतश्च भावशुक्तिपरसङ्घट्टेत्याह । अनित्यत्वप्रसङ्गा-
चेति । यत्किमदन्तःकरणोपहितत्वेनात्मनो घ्राट्यं न स्यात् । कार्य-
त्वञ्च ज्ञानस्यान्तःकरणवृत्त्युपहितत्वेन तत् घ्रात्माभिप्रेत्येति
ब्रह्मण्यो न ज्ञानकर्तृत्वं नापि कार्यत्वं प्रसज्यत इत्याह । न स्वरू-
पेति । नित्यत्वेऽज्ञानं तर्हि तच्च ब्रह्मण्यः कर्तृत्वाभावे कार्यं सत्त्वं ।

भा० शब्दाद्याकारावभासास्त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्प-
द्यमाना एवात्मविज्ञानेन व्याप्ता उपपद्यन्ते । तस्मादात्म-
विज्ञानावभासाच्च ते विज्ञानशब्दवाच्याय धात्वर्थभूता
आत्मन एव धर्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिक-
स्यन्ते । यत्तु तद्ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सर्विदप्रकाशवदग्युष्ण-
वद्य ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तन्न तत्कारणा-
न्तरमव्यपेक्षं नित्यस्वरूपत्वात् । सर्व्यभावानां च तेनावि-
भक्तदेशकालाकाशादिकारणत्वाच्च निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च
न तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृतं भूतम्भवद्भ-
विष्यद्वास्ति तस्मात्सर्व्यज्ञं तद्ब्रह्म । मन्त्रवर्णाच्च । अपाणि-
पादो जवनी घडीता पश्यात्पचुः स शृणोत्यकर्षः स
वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाऊरय्यं पुरुषं मचा-
न्तमिति । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिचोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वान्न तु तद्वितीयोऽस्तीत्यादियुतेश्च । विज्ञात-
स्वरूपाव्यतिरेकात्करणादिनिमित्तानपेक्षितत्वाच्च ब्रह्मणो

धा० चलमित्यत आह । सर्व्यभावानास्तेति ॥ संविद्यवधानेनैव
वहिर्विषयस्य सिद्धिः सर्व्यञ्च संविद्यभावेन ब्रह्मणा व्यवहित-
मिति सर्व्यञ्च ब्रह्मोपपद्यत इत्यर्थः । नित्यं ज्ञानं ब्रह्मणि विद्यत
इत्यत्र मन्त्रसम्मतिमाह । मन्त्रवर्णाच्चेति ॥ ब्रह्म नित्यं ज्ञान-
त्वात्सौक्ष्मिकज्ञानवदित्यादि चोद्यमुक्त्याद्येन निरकृतमित्याह ।
विज्ञातस्वरूपेति ॥ सौक्ष्मिकज्ञानस्य करणादिसापेक्षत्वादनित्यत्वं ।
आत्मस्वरूपन्तु ज्ञानं न करणादिसापेक्षं सकलकरणव्यापारोप-
रनेऽपि संप्राप्तभावादन्यथा संपुत्तिसिद्ध्यनुपपत्तेः परामर्शासम्भ-
वप्रसङ्गादतः श्रुतितात्पर्यगम्येऽर्थे न सामान्यतो दृष्टस्य प्रवेश
इति भावः । आत्मस्वरूपभूतं ज्ञानं कारकसाध्यं धात्वर्थत्वादिति

उ० यो वेद निहितं गुहायां परमे योमन् ।

भा० ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिरतो नैव धात्वर्थस्य दक्रियरूपत्वात् ॥

अत एव च ज्ञानकर्तृ तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्मविशेषेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते न लक्ष्यते शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वात्तथा सत्यशब्देनापि सर्वविशेषप्रत्यक्षमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो वाह्यसत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति न तु सत्यशब्दवाच्यं ब्रह्म । एवं सत्यादिशब्दा इतरेतरसन्निधावन्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यत्वान्निवर्तका ब्रह्मणो लक्षणायाश्च

था० चासिद्धमित्याह । अथ इति । नित्यात्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः । अतएव चेति नित्यत्वादेव ज्ञानस्य न तत्कर्तृत्वमपि ब्रह्मण्यथादयितुं शक्यते लौकिकानित्यज्ञानविलक्षणत्वादेव ज्ञानशब्दवाच्यमपि ब्रह्म न भवतीत्याह । तस्मादेव चेति । कथं तर्हि धारणं ब्रह्मेति प्रयोगस्तत्राह । तथापीति । शब्दस्य प्रवृत्तिहेतवो जात्यादिधर्मगौःशुक्ल इत्यादौ तदभावाच्छब्दान्तरेणापि वाच्यं न भवतीत्याह । तथेति । तथा सत्यशब्देनापि न वाच्यं ब्रह्मेति श्रेयः । इत्यतस्फोरयति । सर्वविशेषेति । सत्ता यस्यास्ति तत्सत्यमिति लोकरूढिः । सत्ता धानुगतत्वरूपं सामान्यं व्याहृताः सत्तादिश्रेयः । स चायमनुलक्षणाद्युक्तभावेनावस्तुपरस्परामेक्षसिद्धत्वात्तेऽयमित्यभिप्रायानुलक्षणाभावात्तदव्याहृतानुगतं ब्रह्म लक्ष्यत इत्यर्थः । इवमेकैकस्य शब्दस्यार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । एवं सत्यादिति । यद्यपि सत्यादिशब्दानां ब्रह्मणा मुख्याऽन्वयसत्ताप्याहृताः सत्यादिवत्पार्थिवान्येभेत्तरेतरसन्निधावन्योन्याह-

३० सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति

भा० भवन्ति इत्यतः सिद्धं । यतो वाचो निवर्तन्तोऽप्राप्य मनसा
सहाऽनिहृक्तेऽनिलयेनेति चावाच्यत्वं नोलोत्पलवद्वाक्यार्थत्वं
च ब्रह्मणस्तद्यथा व्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति
निश्चितं स्थितं गुहायां । गुह्यतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां
ज्ञानज्ञेयज्ञातपदार्था इति गुहा बुद्धिर्गूढावस्थां भोगा-
पवर्गा पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे योमन्
वोम्याकाशेऽव्याकृताख्ये ॥

तद्धि परमं योम एतस्मिन् खल्वचरे गार्ध्याकाश इत्य-
चरसन्निकर्षाद्गुहायां योमतीति वा सामानाधिकरण्या-
दव्याकृताकाशमेव गुहा तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्था-
स्त्रिषु कालेषु कारणत्वात् सूक्ष्मत्वाच्च तस्मिन्नन्तर्हितं ब्रह्म

था० तिनियामका भवन्ति ज्ञानेन विशेषणाख्यवशब्दे न जडे
कारणे वर्तन्ते सत्येन विशेषणाज्ज्ञानशब्दे न विषयमापेक्षे
ज्ञाने वर्तन्ते । ज्ञानेन विशेषणाज्ञानशब्दे ज्ञातव्यतिरिक्तो वर्तते ।
ततश्च सत्यादिशब्देन लौकिकं वाच्यं तद्विषयत्वेन भवितव्य-
मिति सम्भावयन्तः सकललौकिकाध्यासाधिकारं ब्रह्मत्वेन लक्ष-
यन्तोत्यर्थः । तत्र किं फलतीत्यत आह । अतः सिद्धमिति ॥ वाच-
कशब्दा बोधकत्वानङ्गीकारादवाच्यत्वं सकलानिष्टवच्छेदेनैक-
स्यैव लक्ष्यत्वाभ्युपगमाच्च गुणगुणादिसम्भेदरूपवाक्यार्थवैलक्षण्यं
च ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थः ॥

बुद्धौ कार्ये यदनुगतं परमं योमाव्याकृताख्यं तस्मिन्निश्चित-
मिति सप्तमीदर्थं वैयधिकरख्येन व्याख्यातं ॥ योमशब्दस्य भूता-
काशे स्फुटिं परित्यज्य किमित्यव्याकृतविषयत्वं व्याख्यातं तत्राह ।
तदीति ॥ भूताकाशस्य कार्यत्वेनापरत्यादव्याकृताकाशस्य कारण-

भा० हाईमेव तु परमं योमेति न्यायं विज्ञानाङ्गत्वेन वैश्वे
विवक्षितत्वात् । यो वै स वच्छिन्नां पुरुषाकाशो यो वै भोऽ-
न्तःपुरुषाकाशः सोऽयमन्तर्हृदयाकाश इति श्रुत्यन्तरात्
सिद्धं हाईस्य योप्रः परमं तत्त्वं तस्मिन्हाई योसि या
बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म नदृत्वा विविक्ततयोपलभ्यत
इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसम्बन्धोऽस्ति ब्रह्मणः सर्व-
गतत्वान्निर्विशेषत्वाच्च । स एवं ब्रह्म विज्ञानन् किमित्याह ।
अश्रुते भुङ्क्ते सर्वान्निर्विशेषान् कामान् भोगानित्यर्थः ।
किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेणेत्याह । स ह युगपदेक-
क्षणोपाकृष्टानेवैकयोपलब्ध्या सवित्प्रकाशवन्नित्यया ब्रह्म-
स्वरूपया व्यतिरिक्तया यामवोचाम सत्यं ज्ञानमिति । एत-
त्तदुच्यते । ब्रह्मणा सहेति ॥ ब्रह्मभूतो विद्वान् ब्रह्मस्वरूपे-
णैव सर्वान् कामान् सहाश्रुते न यथोपाधिज्ञतेन स्वरूपे-
णात्मना जलसूर्याकाशादिवप्रतिबिम्बभूतेन संसारिकेण
धर्मादिनिमित्तापेक्षां यत्पुरादिकरणापेक्षां च कामान्

था० तेन परमत्वविशेषसम्भवाच्छालान्तरगतपद्ये चाक्षरेण ब्रह्मणा
सामोष्यावगमादप्याहतं योमशब्देन सूक्ष्म इत्यर्थः । एवं परा-
भिप्रायेण व्याख्याय स्वाभिप्रायं व्याचष्टे । हाईमेव त्विति । हृदया-
वच्छिन्ने भूताकाशे या गुहा तस्यां बुद्धौ साक्षितया निहितमभि-
प्यक्तं ब्रह्मेति व्याख्यानं युक्तं । इष्टभेदेन ब्रह्मण्यथापरोक्षत्वा
भादन्यथासमष्टिरूपेऽप्याहतं भायातन्त्वेऽवस्थितं ब्रह्मेत्युक्ते ब्रह्मणः
पारोक्ष्यं प्रसज्येत पारोक्ष्ये च ज्ञानं नापरोक्ष्यसंसारार्थासनि-
वर्धकं । तस्मादपरोक्षप्रकृत्याभेदेन ब्रह्मणः सृष्टदये प्रत्यक्ष-
ताया विवक्षितत्वात् हृदयाकाशमेव विज्ञानशेषभूतं विवक्षित-
मित्यर्थः । यदुक्तं भूताकाशस्य परमत्वानुपपत्तिरिति तत्राह ।

भा० पर्यायेणाद्भुते लोके । कथं तर्हि यथोक्तेन प्रकारेण
 गर्वज्ञेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमि-
 त्तानपेक्षांश्चतुरादिनिरपेक्षांश्च सर्वान् कामान् सदैवा-
 द्भुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेधाविना गर्वज्ञेन । तद्धि
 वैपश्चित्यं यत्सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाऽद्भुत इति । इतिशब्दो
 मन्त्रपरिममाप्यर्थः । सर्व एव बल्यर्था ब्रह्मविदाप्नोति
 परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मन्त्रेण
 व्याख्यातः पुनस्तस्यैव विस्तरेण निर्णयः कर्त्तव्य इत्युत्तरमा-
 दृत्तिस्थानीयो ग्रन्थ आरभ्यते तस्मादा एतस्मादित्यादिः ॥
 तत्र च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं मन्त्रादौ तत्कथं सत्यं
 ज्ञानमनन्तञ्चेत्यत आह । त्रिविधं हि आगन्तुं देशतः
 कालतो वस्तुतश्चेति । तद्यथा देशतोऽनन्त आकाशो न हि
 देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । न तु कालतस्तानन्त्यं वस्तु-
 तश्चाकाशस्य । कस्मात्कार्यत्वात् । नैवं ब्रह्मण आकाशवत्का-
 लतोऽप्यन्तवत्त्वमकार्यत्वात् । कार्यं हि वस्तु कालेन परि-
 च्छिद्यते । अकार्यं च ब्रह्म । तस्मात्कालतोऽप्यनन्तं । तथा

आ० यो वै इति ॥ ननु निश्चितशब्दः स्थितिं ब्रुते कथं विचिन्तयया
 स्फुटतयोपकम्भाभिप्रायेण व्याख्यायते तथाह । न हीति ॥ अन्य-
 येषुप्रसन्नमथतिरेकीकाविद्यावस्थायां ये सुखविशेषा हिरण्यगर्भा-
 द्युपाधिषु भोग्यत्वेनाभिमतास्तेषां सर्वेषां ब्रह्मानन्दाद्यतिरेका
 ब्रह्मीभूतो विद्वान् सर्वानेवानन्दानद्भुत इत्युपचारेण बह्ववचन-
 मित्यर्थः । यत्तमनुबदद्भुत्तरयथावतारणाय सर्वं एवेत्यादिना
 यथाशादिकारणत्वाभिधानेनानन्त्यप्रपञ्चः कियत इति समन-
 न्तरग्रन्थतात्पर्यं दर्शयितुं पूर्वोक्तेष्वर्थविशेषमनुबदति । तत्र-
 चेति ॥ वस्तुत आनन्त्यं व्याख्यातुं वस्तुतोऽन्तवत्त्वं तावदाह । भिन्नं

भा० वस्तुतः । कथं पुनर्वस्तुत आनन्दं सर्वानन्दत्वात् । भिन्नं हि वस्तु वस्त्वन्तरस्थान्तो भवति वस्त्वन्तरबुद्धिर्हि प्रसक्ता वस्त्वन्तरान्निवर्तते । यतो यतो यस्य बुद्धेर्निवृत्तिः स तस्थान्तः । तथा गोत्वबुद्धिरयत्नादिनिवर्तते इत्ययत्नान्तं गोत्वमित्यन्तवदेव भवति । स चान्तो भिन्नेषु वस्तुषु दृष्टो नैवं ब्रह्मणो भेदोऽतो वस्तुतोऽप्यानन्दं कथं पुनः सर्वानन्दत्वं ब्रह्मण इत्युच्यते सर्ववस्तुकारणत्वात् । सर्वेषां हि वस्तुनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म । कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तत्वमिति चेन्न । अनृतत्वात्कार्यवस्तुनः । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति । यतः कारणबुद्धिर्निवर्तते । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेव सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादाकाशादि-कारणत्वाद्देशतस्त्वावदनन्तं ब्रह्म । आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतस्त्वसिद्धं कारणं तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन आनन्दं । न हि सर्वगतत्सर्वगतमुत्पद्यमानं किञ्चिद्दृश्यतेऽतोऽनिरतिप्रथमत्वात् आनन्दं देशतस्त्वाऽकार्यत्वात्कालतस्त्विन्नवस्त्वन्तराभावाच्च वस्तुत अत एव निरतिप्रथमत्वं ॥

भा० शोकादिना । विस्तरेणोक्तमानन्दं सद्भिष्याह । तस्मात्सिद्धमिति । देशतोऽनवच्छिन्नस्याकाशस्य कारणत्वाद्यापत्त्वाच्चिरतिप्रथमत्वनो देशत आनन्दमकार्यत्वाच्च कालत आनन्दं यद्यतोऽप्यावर्तते तस्य प्रथमसत्त्वात्कार्यस्योपादानादन्यच्च सत्त्वायोगादस्तुतोऽप्यानन्दं सिद्धमित्यर्थः । अत इति निरतिप्रथमत्वादेव सत्त्वामपि सिद्धमन्तवच्च एव रज्जसर्पादिवदसत्त्वादिन्यर्थः ॥

उ० तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।

भा० तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । एत-
स्मादिति । मन्त्रवाक्येन अनन्तरं यथा सूत्रितं यद्ब्रह्मैव
ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं । यच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्य-
नन्तरमेव सूत्रितं तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्म-
शब्दवाच्यत्वात् । आत्मा हि तत्सर्वस्य तत्सत्यं स आत्मे-
तिश्रुत्यनन्तरादतो ब्रह्मात्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्म-
स्वरूपादाकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्द-
गुणोऽवकाशकरो मूर्च्छद्रव्याणां तस्मादाकाशात्स्वेन स्वर्ग-
गुणेन पूर्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः सम्भूत
इत्यनुवर्तते वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्याञ्च त्रिगु-
णोऽग्निः सम्भूतः । अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वेद्य त्रिभिश्च-
तुर्गुणा आपः सम्भूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वेद्य-
तुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी सम्भूता । पृथिव्या ओषधयः ।
ओषधीभ्योऽन्नं । अन्नाद्देतेरूपेण परिणताम्बुहपः शिरः-
पाण्याद्याकृतिमान् । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयोऽक्षरस-

धा० एवं ऋषिवाक्यतात्पर्यमुक्त्वा पदानि विभजते । तस्मादित्या-
दिना ॥ धन्वकार्यपर्यन्तं परमात्मनः सर्वत्रोपादानत्वादाकाश-
भावापत्तात्परमात्मन एव वायुः सम्भूतोऽत एव तद्गुणस्योत्तरभा-
नुरुत्तिर्गुणशब्दप्रयोगोऽपि भेदकल्पमया तत्त्वं । तत्त्वाभिप्रायेण न
वैशेषिकपक्षवत्तत्त्वभेदाभिप्रायेण तत्त्वतो भेदे प्रमाणाभावादिति

उ० अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधी-
भ्योऽन्नं । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा एष
पुरुषोऽन्नरसमयः ।

भा० विकारः । पुरुषाकृतिभावितं हि सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः समभूतं
रेतो वीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव
स्यात् सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात्
सर्वेषामण्वरसविकारत्वे ब्रह्मवंशत्वे चावशिष्टे कस्मात्पुरुष
एव गृह्यते प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यं कर्मज्ञाना-
धिकारः पुरुषेऽएव हि शक्तत्वादर्थित्वात् अर्था विद्वान्
समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते । पुरुषत्वे वाऽविकृतात्मा
स हि विज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं
पश्यति वेद स्वप्नं वेद लोकालोकौ सर्वेनामृतमीक्षती-
त्येवं सम्पन्नोऽप्येतरेषां पशूनामन्ननापिपाके एवाभिज्ञान-
मित्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात् ॥

भा० अर्थः । पुरुषस्य ह्यस्य वात्पर्यमाह । सर्वेषामपीति । प्राधा-
न्यादिति विधिनियमविवेकसामर्थ्यापेक्षत्वादित्युक्तं तत्रैतरेद्यक-
श्रुतिसम्यक्तीतिमाह । पुरुषे त्वेवेति । मात्सव्यादिजातिमति ननु-
य्यादिदेहे चाविकृतरामतिशयेन प्रकट आत्मा ज्ञानातिशयदर्श-
नादित्यर्थः । मर्थेन ज्ञानकर्मादिसाधनेनाद्ययत्नं प्राप्तुमिच्छती-
त्यर्थः । येन विवेकज्ञानेन पुरुषस्य प्राधान्यं विवक्षितं तत्पश्चा-
दीनां नास्तीत्याह । अप्येतरेयामिति ।

उ० तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अय-
मुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ।
तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमोऽनु-
वाकः ॥ १ ॥

भा० स हि पुरुष इह विद्ययान्तरतमं ब्रह्म सङ्गामचितुमि-
ष्टस्य च वाङ्मकारविशेषेणनात्मस्वात्मभाविता बुद्धि-
रनात्मनविशेषं कश्चित्सदसान्तरतमप्रत्यगात्मविषया
निरालम्बना च कर्तुमशक्तेति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्प-
नया शाखाचन्द्रनिदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह । तस्येदमेव
शिरः । तस्यास्य पुरुषस्यान्तरतमयस्येदमेव शिरः प्रसिद्धं ।
प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्रसङ्गो
मा भूदित्येदमेव शिर इत्युच्यते । एवं पक्षादिषु योजना ।
अयं दक्षिणो वाङ्मः पूर्व्याभिमुखस्य दक्षिणः पक्षोऽयं स्यो
वाङ्मरुत्तरः पक्षोऽयं मध्यमो देहभाग आत्माऽङ्गानां ।
मध्यं क्षेपामङ्गानामात्मेतिश्रुतेः । इदमिति नाभेरधस्ता-
द्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठित्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छमिव
पुच्छमधोवलम्बनसामान्याद्यथा गोः पुच्छं । एतत्प्रकृत्यो-
त्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः । मूयानिपित्त-
द्रुतताद्यप्रतिभावत् । तदप्येष श्लोको भवति । तत्तस्मिन्नेवार्थे

था० कोशपक्षकोपन्यासस्य तात्पर्यमाह । न हीत्यादिना ॥
पक्षपुच्छशब्दप्रयोगात्पुरुषोकारकृतिं दर्शयति । उत्तरतम तत्क-
ल्पनया वाङ्मवियथासङ्ख्ययोश्चेत्युभयेरात्मनि स्थिरीकरणार्थं

३. अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथि-
वीं श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथे-
नदपि यन्त्यक्षतः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं ।
तस्मात्सर्वेषु पधमुच्यते ।

भा० ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयात्मप्रकाशक एष श्लोको मन्वो भवति ॥
इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्द्रसादिभावपरिणतात् । वै इति स्मरणार्थः ।
प्रजाः स्यावरजङ्गमात्मकाः प्रजायन्ते । याः काश्चाविशिष्टाः
पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रितास्ताः सर्वा अन्नादेव प्रजा-
यन्ते । अथोऽपि जाता अन्नेनैव जीवन्ति प्राणाभारयन्ति
दहन्ति इत्यर्थः । अथाथेनदक्षगपि यन्त्यपि गच्छन्ति ।
अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थेऽन्नं प्रति प्रसीयन्त इत्यर्थः । अन्त-
तोऽन्ते जीवनलक्षणाया वृत्तेः परिसमाप्तौ । कस्मादन्नं ।
हि यस्माद्भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं प्रथमजं । अन्नमयादीनां
धीतरेषां भूतानां कारणमन्नमतोऽन्नप्रभवा अन्नजीवना
अन्नप्रलयाद्यु सर्वाः प्रजाः । यस्माच्चैवं तस्मात्सर्वेषु पधं
सर्वप्राणिनां देहदाहप्रथममन्नमुच्यते ॥

षा० शेषासनविधानमिह विवक्षितं ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

उपप्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादनेनैवोपक्षयात् मध्ये
मन्वस्योपासनविधी तात्पर्यं च वाक्यभेदप्रसङ्गात् एवाङ्गे
लुतिपरार्थत्वादिति न्यायेन यथा प्रयाजादिफलश्रवणमर्थवाद-
क्षयाममयादिप्रतिपत्तेरपि यत्तदश्रवणमर्थवाद एव तत्तद्बुद्धि-
स्मिदीशारस्य पूर्वपूर्वबुद्धिविलापनेनात्मनः प्रतिपत्तिशेषत्वा-
दिति मल्लार्थः ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

उ० सर्वं वेतेऽनुमाप्नुवन्ति । येऽनं ब्रह्मोपासते ।
 अनु १ हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वाषधमुच्यते ।
 अनाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते ।
 अद्यतेऽति च भूतानि । तस्मादनुं तदुच्यत इति ।

भा० अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते । सर्वं वै ते समस्तमन्नजात-
 माप्नुवन्ति । के । येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते । कथमन्नजो-
 ऽन्नात्माऽन्नप्रसयोऽहं तस्मादन्नं ब्रह्मेति । कुतः पुनः सर्वा-
 न्नप्राप्तिफलमन्नात्मोपासनमित्युच्यते । अन्नं हि भूतानां
 ज्येष्ठं । भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मा-
 त्सर्वाषधमुच्यते । तस्मादुपपन्ना सर्वान्नात्मोपासकस्य
 सर्वान्नप्राप्तिः । अनाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन
 वर्द्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनं । इदानीमन्ननिर्वचन-
 मुच्यते । अद्यते चैव यद्भूतैरन्नमिति च भूतानि स्वयं
 तस्मादन्नं तदुच्यते । इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ॥
 अन्नमयादिभ्य आनन्दमयात्तेभ्य आत्माभ्योऽभ्यन्तरतमं
 ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदृर्गधिपुः शास्त्रमविद्या-
 कृतं पञ्चकोशापनयनेनानेकतुषकोद्भववितुषीकरणेनैव
 तण्डुलान् प्रक्षौति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादित्यादि ।
 तस्मादेतस्माद्यथोक्तादन्नरसमयात्पिण्डादन्यो यतिरिक्तो
 ऽन्तरोऽभ्यन्तर आत्मा पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित
 आत्मत्वेन प्राणमयः । प्राणो वायुस्तन्मयस्तप्रायस्तेन प्राण-
 मयेनान्नरसमय आत्मा एष पूर्णो वायुनेव द्रुतिः । स वा

३० तस्माद्वा एतस्मादनुरसमयात् । अन्योऽक्षरात्मा
 प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुष-
 विध एव । तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं
 पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । बानो
 दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश

भा० एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव
 शिरःपक्षादिभिः किं स्वत एव नेत्याह । प्रसिद्धं ताव-
 दन्नमयस्यात्मनः पुरुषविधत्वं । तस्यान्नरसस्य पुरुषविधतां
 पुरुषाकारतां । अन्वयं प्राणमयः पुरुषविधो मूषानि-
 पित्तप्रतिभावन्न स्वत एव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषवि-
 धतामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति पूर्वः पूर्वोत्तरो-
 त्तरेण पूर्णः । कथं पुनः पुरुषविधताऽस्तेत्युच्यते । तस्य
 प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य
 प्राणो मुखनासिकानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर इव परि-
 कल्प्यते वचनात् । मर्त्यं वचनादेव पक्षादिकल्पना । बानो
 यानवृत्तिर्दाक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश
 आत्मा य आकाशस्यो वृत्तिविशेषः स ममानाखाः स
 आत्मेवात्मा प्राणवृत्त्यधिकारान्मध्यस्थत्वादितराः पर्यन्ता
 वृत्तीरपेक्ष्यात्मा । मध्यं हीपानङ्गानामात्मेति प्रसिद्धं
 मध्यमस्यस्यात्मत्वं । पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठा । पृथिवीति
 पृथिवीदेवताऽथात्माकस्य प्राणस्य धारयित्री च्चितिहेतु-
 नात्मेया पुरुषस्यापानमवष्टभ्येति हि श्रुत्यनारं । अन्ययो-

उ० आत्मा १ पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा १ तदप्येष श्लोको
भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति १ मनुष्याः पशवश्च
ये १ प्राणो हि भूतानामायुः १ तस्मात्सर्वायुष-

भा० दानदृष्ट्योर्द्द्वगमनं गुरुत्वाच्च पतनं वा स्याच्छरीरस्य
तस्मात्पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्यात्मनः ॥
तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्माविषय एव श्लोको भवति ॥ इति
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति । अन्यादयः प्राणं वा स्वा-
त्माणं प्राणनशक्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति
प्राणनकर्मा कुर्वन्ति प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति ।
अथात्माधिकाराद्देवा इन्द्रियाणि प्राणमनुप्राणन्ति मुख्य-
प्राणमनुचेष्टन्त इति वा । तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते
प्राणनकर्माप्येव चेष्टावन्तो भवन्ति । अतश्च नाद्यमयेनैव
परिच्छिन्नेनात्मना आत्मवन्तः प्राणिनः । किन्तुर्हि तदन्त-
र्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिण्डबापिनात्म-
वन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वव्यापि-

या० पूर्वपूर्वकोशस्थोऽत्तरोत्तरः कोश एवात्मेति व्याख्यातमापात-
दर्शनेन । तदसत् ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

आत्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वप्रसङ्गात् प्रकृतपरामर्शकेतव्यशब्दको-
षाघातः सर्वकोशाध्यासाधिष्ठानभुक्तश्चिदात्मिवात्मात्मशब्देन वि-
चक्षित इति सात्पर्यमाह । तथा स्वाभाविकेनेति ॥ अर्थादि-
व्यात्मशब्दसामर्थ्यात्कल्पिसम्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । असा-

३० मुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मो-
पासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वा-
युषमुच्यन्त इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा ।

भा० भिरुत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानन्दमयान्तैराकाशादिभूतारब्धै-
रविद्याकृतैरात्मवन्तः सर्वे प्राणिनः । तथा स्वाभाविकेना-
याकाशादिकारणेन निष्ठेनाविद्यतेन सर्वगत्येन सत्प्रज्ञा-
नानन्तलक्षणेन पञ्चकोशातिगेन सर्वात्मनात्मावन्तः । स हि
परमार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतदर्थोद्भूतं भवति । प्राणं
देवा अणुप्राणन्तीत्युक्तं । तत्तस्मादित्याद्य । प्राणो हि
यस्माद्भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनं यावद्दृष्टिश्चरीरे
प्राणं वसति तावदायुरिति युक्त्यन्तरात् । तस्मात्सर्वायुषः ।
सर्वेषामायुः सर्वायुः सर्वायुरेव सर्वायुषमित्युच्यते ।
प्राणापगमे मरणप्रसिद्धेः । प्रसिद्धं हि लोके सर्वायुषं
प्राणस्य । अतोऽस्मादाद्यादसाधारणादन्नमयादात्मनोऽप-
संक्रमान्तः साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येऽह-
मस्मि प्राणः सर्वभूतानामात्मायुर्जीवनहेतुत्वादिति ते
सर्वमेवायुरसिंश्लोके यन्ति नापमृत्युना सिद्यन्ते प्राक्त्वता-
दायुष इत्यर्थः । अतं वर्षाणीति तु युक्तं । सर्वमायुरिति

भा० धारणादिति । अथात्मरूपाद्यप्यत्र तत्रात्मबुद्धिं हित्वेत्यर्थः ।
साधारण्यमिति सर्वेन्द्रियसाधारण्यं । प्राणकृतमग्ननादिना सर्वेषां
पुण्यादिरक्षणमित्यर्थः । सर्वभूतानामात्मेति सूत्रात्मना मूर्च्छं
य आत्मा पिडागुरेय इय तस्य धारणवशात्तेति धेनवता

5० यः पूर्वस्य १ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् १
अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः १ तेनैष पूर्णः १
स वा एष पुरुषविध एव १ तस्य पुरुषविधतां १

भा० श्रुतिप्रसिद्धेः । किं कारणं प्राणो हि भूतानामायुक्त-
स्तात्सर्वायुपमुच्यत इति । यो यद्गुणकं ब्रह्मोपास्ते
स तद्गुणभाग्भवतीति विद्याफलप्राप्तेर्द्वयं पुनर्वचनं
प्राणो हीत्यादि । तस्य पूर्वस्थानमथस्यैव शरीरेऽन्न-
मये भवः शरीर आत्मा । क एवः । प्राणमयः ॥
तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽनरात्मा मनो-
मयः । मन इति सङ्कल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं तन्मयो
मनोमयः । सोऽयं प्राणमयस्याभ्यन्तर आत्मा । तस्य यजु-
रेव शिरः । यजुरित्यनियताचरपदावसानो मन्त्रविशेषसा-
ज्जातीयवचना यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात् । प्राधा-
न्यञ्च यागादौ मन्त्रिपत्योपकारात् । यजुषा हि हविर्दी-
यते स्वाहाकारादिना वाचनिको वा शिरश्चादिकल्पना ।
सर्व्वं च मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वरपूर्णपदवाक्यविषया

धा० यजुःशब्देन वाङ्मो यजुर्वेद उच्यते । तस्य कथमान्तरं मनोमयं
प्रति शिरश्चमित्याशङ्क्याह । मनसो हीति ॥ यद्यपि यजुःशब्दो
वाङ्मो शब्दराशौ स्फुल्लतापि अतरेरनतिशङ्कोयत्वात्तत्प्राणा-
दिशब्दमनोमयित्येजुःसङ्घे तद्विषयभूता यजुर्वेदमधीमहे एत-
त्कमका वर्णा यजुर्वेदतयाऽप्येतया इत्येवं सङ्कल्पव्या याङ्मो-
त्यर्थः । श्रुत्यनुयाहिका युक्तिमप्याह । एवमेति ॥ अन्ययेतिश-
ब्दानां घटादिवद्वाङ्मयत्वे मनोविषयत्वासम्भवात्तन्मसो वाङ्मो-

उ० जन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः ।
 ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश

भा० तत्कल्पव्याप्तिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा
 यजुःसङ्केतेन विशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमुक्तं साम ।
 एवञ्च मनोवृत्तिले मन्त्राणां वृत्तिरेवावच्यते इति
 मानसो जप उपपद्यते । अन्यथा विषयसंभक्तौ नावर्त-
 यितुं शक्यो घटादिवदिति मानसो जपो नापद्यते ।
 मन्त्रावृत्तिश्चेत्यते वज्रमः कर्मस्वरविषयमृत्वावृत्त्या
 मन्त्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न । मुख्यार्थासम्भवात् । त्रिः प्रथ-
 मामन्वाह विरुत्तरामिति ष्टगावृत्तिः श्रूयते । तत्रार्था
 विषयले तद्विषयमृत्वावृत्त्या मन्त्रावृत्तौ च क्रियमाणार्था
 विःप्रथमामन्वाहेति ष्टगावृत्तिर्मुख्योऽर्थश्चादितः परि-

भा० ऽर्थेऽस्मात्तन्वाभ्यामसौ जपो न स्यादित्यर्थः । इतश्च मनोवृत्तिले
 मन्त्राणां वाच्यमित्याह । मन्त्रावृत्तिश्चेति । शब्दानां घटादिव-
 द्वाद्वाच्यत्वे मन्त्राणां घटादिवदावृत्तिर्नापद्यते त्रिद्वैव ध्यावर्त्यत
 ष्टावृत्तिसिद्धानुपपत्त्याऽऽक्रियात्वं वाच्यमित्युक्तं । तत्रान्यथाप्युप-
 पत्तिमाशङ्कते । अक्षरविषयति । मन्त्रेभ्यः स्मृतेऽन्यात्वादन्याऽऽवृत्ति-
 र्गोच्ये प्रसज्यते अतो नान्यथाप्युपपत्तिरित्युक्तामेतत् स्पष्टयति ।
 त्रिः प्रथमामित्यादिना । सामिधेन्यः सामिधे यदा अध्वर्युः
 जपन्ने तदा प्रवोवाजा अभिषव इत्युत्पादप्रथं चर्त्तं होता संसति
 तासाश्चर्षी मध्ये प्रथमाष्टचं वृत्तस्यान्वोपथे होता विरतुर्ब्रूया-
 दित्यावृत्तिः श्रूयत इत्यर्थः । मन्त्राणां मनोवृत्तिलमुक्त्वा मनोवृ-
 त्तीनां सदा विद्यात्वेनैव सिद्धेऽपिदात्मतामाह । षष्ठादिति ।

उ० आत्मा १ अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष
 श्लोको भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

भा० त्यक्तः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्ति-
 निष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यं आत्मवि-
 ज्ञानं मन्त्रा इति । एवं च नित्यलोपपत्तिर्वेदानां । अन्यथा-
 विषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यान्नैतद्युक्तं । सर्वे वेदा
 यत्रैकं भवन्ति समानसीन आत्मेति च श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं
 ब्रुवन्ती ऋगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्यात् । ऋचोऽचरे
 परमे द्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुरिति च मन्त्र-
 वर्णः । आदेशोऽत्र ब्राह्मणमतिदेष्टव्यविशेषानतिदिश-
 तोति । अथर्वाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्ति-
 कौषीटिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात्पुच्छं प्रतिष्ठा तद-

षा० मन्त्राणां मनोवृत्तित्वेनावृत्तिर्घटते । परम्परया चिदात्मत्वेन
 नित्यत्वमपि घटत इत्याह । एवञ्चेति ॥ अन्यथेति ॥ स्वप्रकाशचि-
 दात्मत्वानङ्गीकारे रूपादिवदियत्वादनित्यत्वमपि प्रसज्येत ।
 कालिदासादिवाक्यानामप्येतेन न्यायेन नित्यत्वापातापुङ्गवाभास-
 नेतत् । अस्त्वनित्यमिति । न वाच्यमित्याह । नैतद्युक्तमिति ॥ वाचा
 विरुद्धमनित्ययेति श्रुत्या नित्यत्वस्यावेदितत्वाद्देवानित्यत्वं युक्तं
 न भवतीत्यर्थः । वेदानां जडत्वे स्वप्रकाशेनात्मना शक्यं न सम्भ-
 वति जडाजडयोर्विरोधादतो मनोवृत्तित्यापकषिदात्मत्वं सूचि-
 तमित्यर्थः । साहित्यया मनसि भवेत् मानसीनोऽचरे परमे
 द्योमन्यत्वे प्रह्लादि ऋचो विधिनिषेधरूपा निषेदुरस्तादात्म्येन
 व्यवस्थिता इति मन्त्रवर्णं शक्यं दर्शयतीत्यर्थः । अतिदेष्टव्यवि-

उ० यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाच-
 नेति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः
 पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्यो-
 ऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनेष पूर्णः । स

भा० ष्ये चोको भवति ॥ मनोमयात्मप्रकाशकः पूर्ववत् ॥
 इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेत्यादि । तस्य
 पूर्वस्य प्राणमयस्यैष एवात्मा शरीरः । शरीरे प्राणमये-
 भवः शरीरः । कः । य एष मनोमयः । तस्माद्वा
 एतस्मादिति पूर्ववत् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयो
 मनोमयस्याभ्यन्तरो विज्ञानमयो मनोमयो वेदात्मा
 उक्तः । वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चयात्मिका विज्ञानं तच्चा-
 ध्ववसायस्रक्षणमन्तः करणस्य धर्मः । तन्नयो निश्चय-
 विज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निवर्तित आत्मा विज्ञानमयः ।
 प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि यज्ञादिस्त्रायते । यज्ञादिहेतु-
 स्रष्टु वक्ष्यति चोक्तेन । निश्चयविज्ञानवतो हि कर्त्तव्येषु
 पूर्वेषु अहोपपद्यते । सा सर्वकर्त्तव्यानां प्रायस्याच्छिर

भा० ज्ञेयान् कर्त्तव्यविशेषादिदेवं कर्त्तव्यमित्युपदिशतीत्यर्थः । इति
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

वाद्यन्तसंगोचरत्वं नोपपद्यते स्वात्मनि हलिविरोधादतो वाच-
 नोविश्रियाभ्यनोमयात्वापो मनसा सह निवर्तन्त इत्यर्थः । तस्य

उ० वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां ।
 अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं
 दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा ।
 महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥
 इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भा० इव शिरः । अतमत्ये यथा व्याख्यात एव । योगो युक्तिः
 समाधानं । आत्मैवात्मा । आत्मवतो हि युक्तस्य समाधा-
 नवतोऽज्ञानोव अद्धादीनि यथार्यप्रतिपत्तिचमाणि भवन्ति
 तस्मात्समाधानं । योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं
 प्रतिष्ठा । मह इति महत्त्वं प्रथमजं । महत्त्वं प्रथमज-
 मिति श्रुत्यन्तरात् । पुच्छं प्रतिष्ठाकारणात् । कारणं हि
 कार्याणां प्रतिष्ठा । यथा वृक्षवीरुधां पृथिवी । सर्व्वबुद्धि-
 विज्ञानानां महत्त्वं कारणं । तेन तद्विज्ञानात्मा यस्या-
 त्मनः प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति पूर्व्ववत् । यथाल-
 मयादीनां ब्राह्मणेजानां प्रकाशकाः श्लोका एवं विज्ञा-
 नकार्त्तं सर्व्वमयस्यापि ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

था० च मनोमयस्य ब्रह्मण उपासनफलभूतमधिदैविकमानन्दं विदाम
 विभेति गर्भवासादिदुःखादित्यर्थः । वेदार्थेति ॥ तथा यवसाय-
 क्षत्र्यं लौकिकमपि ज्ञानं याज्ञमित्यर्थः ॥ इति चतुर्थोऽनु-
 वाकः ॥ ४ ॥

३० विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि
 च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।
 विज्ञानं ब्रह्म वेदेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।
 शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान्तसमनुते

भा० विज्ञानं यज्ञं तनुते विज्ञानवान् हि यज्ञं तनोति
 यद्वादिपूर्वकं । अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं । तनुते इति कर्माणि
 च तनुते । यस्माद्विज्ञानकर्तृत्वं सर्व्वं । तस्माद्युक्तं विज्ञानमय
 आत्मा ब्रह्मेति । किञ्च विज्ञानं ब्रह्म सर्व्वं देवा इन्द्रादयो
 ज्येष्ठं प्रथमजत्वात् सर्व्ववृत्तीनां वा तत्पूर्व्वकत्वात्प्रथमजं
 विज्ञानं ब्रह्म उपासने ध्यायन्ति तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्य-
 भिमानं ह्युपासत इत्यर्थः । तस्मान्ने महतो ब्रह्मण
 उपासनाञ्चानैश्वर्य्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्म
 चेद्यदि वेदे विजानाति न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मण्येव
 प्रमाद्यति वाद्येयवानात्मस्वात्मभावितत्वात् प्राप्तं विज्ञा-
 नमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते
 तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति अक्षमयादिष्व्वात्मभावं हित्वा केवसे
 विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः । ततः
 किं स्यादित्युच्यते । शरीरे पाप्मनो हित्वा शरीराभिमा-

भा० प्रथमजत्वादिति चिरण्यगभाभेदेनेत्यर्थः । ध्यानन्दमयः पर-
 मात्मेति हृत्तिकारैरुक्तं तन्निषेधेन याचते । काव्यात्मप्रतीतिरि-
 त्यादिना । महामतीत्येतदतिप्रामतीत्यभिप्रायेण स्यात्प्रामं ।
 प्रात्यभिप्रायं कस्मान्न स्यात्प्रायत इत्यत आह । न चात्मन

उ० इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।
तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर

भा० ननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानस्योपाश्च विज्ञानमये ब्रह्मणा-
त्माभिमानान्निमित्तापाये ज्ञानमुपपद्यते । कृत्रापाय इव
ह्याथायाः । तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान् सर्वान्
पाप्मनः शरीरे प्रभवान् शरीरे एव हिला निज्ञानमय-
ब्रह्मस्वरूपापन्नस्तस्यान् सर्वान् कामान् विज्ञानमयेनैवा-
त्वाना समश्नुते सम्यक् भुङ्क्त इत्यर्थः । तस्य पूर्वस्य मनोमय-
स्यात्मा एष एव शरीरे मनोमये भवः शारीरः । कः ।
य एष विज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थं ॥
आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयत्श-
ब्दाच्च । अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इहा-
धिकृताः । तदधिकारपतितद्यायमानन्दमयः । मयत् चात्र
विकारार्थं दृष्टः । यथात्ममय इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्माऽऽ-
नन्दमयः प्रत्येतथः । सङ्गमणाद्यानन्दमयमात्मानमुपसङ्गा-
मतीति वक्ष्यति । कार्यात्मनाश्च सङ्गमणमगात्मानां दृष्टं ।
सङ्गमणकर्मलेग चानन्दमय आत्मा श्रूयते । यथात्ममय-

भा० एवेति ॥ यत्रमयादीनामतिप्रमथीयतया प्रकृतत्वादेकस्य कर्तृत्व-
कर्मत्वसम्भवाच्च प्राप्तिः सङ्गमणं न भवतीत्यर्थः ॥ आनन्दमयस्य
परमात्मत्वासम्भवे चेत्यन्तराण्याह । शिरः आदीत्यादिना ।
आनन्दमयस्य परमात्मत्वविषयत्वाद्यां मन्वतः तस्यैवासत्त्वात्तद्वा
वक्ष्यते ॥ तदसम्भवाच्च नानन्दमयः परमात्मतया प्रतिपद्यत
इत्याह । मन्वोदाहरणानुपपत्तेरिति ॥ न हि मन्वोदाहरणमय-

उ० आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरु-
षविध एव । तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरु-

भा० आत्मानमुपसङ्गामतीति । न चात्मन एवोपसङ्गमणं । अधि-
कारविरोधादसम्भवाच्च । न ह्यात्मनैवात्मन उपसङ्गमणं
सम्भवति । स्वात्मनि भेदाभावात् । आत्मभूतश्च ब्रह्म । सङ्ग-
मितुः शिरश्चादिकल्पनानुपपत्तेश्च । न हि यद्योक्तसर्व-
आकाशादिकारणेऽकार्यपतिते शिरश्चाद्यवयवरूपकल्प-
नोपपद्यते । अद्भ्योऽनात्म्येऽनिस्रयनेऽनिरुक्तेऽसूलमनसु नेति
नेत्यादिविशेषापेक्षयुतिभ्यश्च । मन्तोदाहरणानुपपत्तेश्च ।
न हि प्रियशिरश्चाद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतेऽनुभूयमान
आनन्दमय आत्मनि ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्क्यभावात्
असंशयं भवति । असङ्गोऽस्ति वेद चेदिति मन्तोदाहरण-
मुपपद्यते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यपि चानुपपन्नं । इयमब्रह्मणः
प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणं । तस्मात्कार्यपतित एवानन्दमयो न
पर एवात्मा आनन्द इति विद्याकर्माणोः फलं । तद्विकार
आनन्दमयः । स च विज्ञानमयादन्तरः । यथादिहेतो-
र्विज्ञानमयस्यान्तरत्वयुतेः । ज्ञानकर्माणोर्हि फलं भोक्तव्य-

षा० एतत् इति सम्बन्धः । विशिष्टस्य विशेषणकार्यत्वात्सत्यवहितु-
यस्यभ्यामनो भोक्ता आनन्दमय इत्युक्तं । कथं तस्य विज्ञानमया-
दान्तरत्वमित्यत आह । स चेति । कर्मभेदात्तन् भोक्तव्यत्वात्तर-
भावित्वं प्रसिद्धमेव श्रुत्योक्तमित्यर्थः । एतत् स्फुटवर्ति । ज्ञान-
कर्मणोर्हीति । शरीरादिभ्य आनन्दसाधनेभ्यः सत्ताशास्त्राद्ये-
नानन्तेन विशिष्टोऽन्तरतमः प्रसिद्धातीत्यर्थः । किञ्च प्रियं तत्-

उ० षविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः
पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा ।

भा० त्वादानन्तरतमं स्यात् । अन्तरतमस्यानन्दमय आत्मा
पूर्वभ्यः । विद्याकर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च । प्रियादिप्रयुक्ते हि
विद्याकर्मणो । तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसन्निक-
र्षाद्विज्ञानमयस्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते । प्रियादिवासनानिर्व-
र्त्तितो ध्यानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यते ॥
तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर-
द्वशिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः ।
स एव च प्रकृत्यो हर्षः । प्रमोद आनन्द इति सुखसामान्य-
मात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुसृतत्वादानन्द
इति परं ब्रह्म । तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थापमाने पुत्र-
मित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा
प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते । तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं
लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वा-

धा० साधनसौक्ष्म्ये कर्ता विज्ञानकर्मणो अनुतिष्ठते । तत उद्देश्य-
त्वादस्यानन्तर्यं सिद्धमित्याह । विद्याकर्मणोरिति । प्रियादिवि-
श्रितस्य स्वप्ने साक्षिण उपलभ्यत्वाच्च न मुख्यात्मत्वमित्याह ।
प्रियादिवारुणेति । यदुक्तं ध्यानकर्मणोः फलभूत ध्यानन्दमय-
स्य साध्यत्वमौपाधिकं स्वमतानुसारेणाह । आनन्द इति पर-
मिति । कथं तर्हि विषयसुखस्य कृत्रिमत्वं सातिशयत्वं च व्यङ्ग-
कवृत्तिनिबन्धनमित्याह । तद्वृत्तिविशेषेति । ब्रह्मण्य ध्यानन्दस्वभा-
वत्त्वं यत् किं प्रमायमित्यत आह । वक्ष्यति चेति । अन्तःकरण-

उ० ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भा० सुखस्य चणिकत्वं । तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन विद्यया
ब्रह्मचर्येण अद्भुत्या च निर्मालितमापद्यते चावन्नावदिविक्रि
प्रमत्तेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उल्लस्यते विपुलीभवति ।
वक्ष्यति च । रमो वै सः । रसं ह्येवायं सन्धानन्दी भवति ।
एष ह्येवानन्दयाति एतद्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्तरात् । एवञ्च कामोपशमो-
त्कर्षापेक्षया गतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते ।
एवञ्चोत्कृष्यमाणस्थानन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञा-
नापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रथमतः मत्प्रज्ञानानन्दलक्षणं यं स
च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चाश्यादिमयाः कौशा उपन्यस्ताः । यद्य
तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य दैतस्यावसा-
नभूतमदैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा । आनन्दमयस्य एकत्वावसाव-
त्वात् । अस्ति तदेवमविद्याकल्पितस्य दैतस्यावमानभूतमदैतं

भा० ब्रह्मोत्कर्षादेवानन्दस्य सातिशयत्वमित्यत्र सिद्धमाह । एवमेति ।
यदि विद्यमविशेषजन्यत्वेनागन्दोत्कर्षं कदा नित्यकामस्य विद्यय-
विश्लेषोपभोगसभावादागन्दोत्कर्षो न आयेत् । आत्मसम्भाव-
स्यैवानन्दस्य अज्ञानान्तःकरणमुद्गुत्कर्षो रज्ज्वेवन्तु सति अकाम-
हृत्तत्वात्कर्षः सम्भाव्यत इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण विद्ययानन्दस्य
सातिशयत्वे सति तद्विशिष्टस्थानन्दमयस्याब्रह्मत्वे सिद्धं । साति-
श्रमत्वेन प्रतिशरीरं भिद्यत्वात् । यद्य तु तदध्यासाधिष्ठानम-

३० असन्नेव भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्नमेनं ततो विदुरिति ।

भा० ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं तदेतस्मिन्नप्यर्थे म एष श्लोको भवति ॥
इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असन्नेवासत्सम एव यथा सन्न पुरुषार्थसम्बन्धी एवं
सम्भवति । अपुरुषार्थसम्बन्धी कोऽसौ । यो ऽसद्विद्यमानं
ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि तद्विपर्ययेण यत्सर्व्ववि-
कल्प्यास्पदं सर्व्वप्रवृत्तिबीजं सर्व्वविशेषप्रत्यक्षमितमप्यस्ति
तद्ब्रह्मेति वेद चेत् । का पुनः शङ्का । तत्रास्तित्वे व्यवहारा-
तीतत्वं ब्रह्मण इति ब्रूमः । व्यवहारविषये हि वाचा-
रम्भणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिसाद्विपरीते व्यवहारातीते
नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते । यथा घटादिव्यवहारविषयत-
योपपन्नः संसृष्टिपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धं । एवं तत्तामा-
न्यादिहापि साद्ब्रह्मणो नास्तित्वप्रत्याशङ्का । तस्मादुच्यते
अस्ति ब्रह्मेति चेद्देदिति । किं पुनः स्यात्तदस्तीति विजानत-
स्तदाह । सन्तं विद्यमानब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्न-
मेनमेवंविदं विदुर्ब्रह्मविदस्ततस्तस्मादस्तित्वे वेदनात्सो-
ऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः । अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति

व्या० द्वितीयमित्याह । एवमेति ॥ एतस्मिन्नर्थे इति आनन्दमयस्य
प्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्रकाशमपदे इत्यर्थः ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आनन्दमयस्य प्रकाशकोऽयं श्लोक इति केचन तान्प्रत्याह ।
तं प्रतीति ॥ सविशेषतया प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । सर्व्वेषां साधा-

उ० तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ।
जघातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

भा० मन्यते न सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्षाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्य
नास्तित्वं प्रतिपद्यते । ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य । अतो नास्तिकः
सोऽसन्नमाधुर्य्यते लोके । तद्विपरीतः सन् योऽस्ति ब्रह्मेति
चेदेद स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गवर्षाश्रमादिव्यवस्था-
लक्षणग्रहणतया यथावत्प्रतिपद्यते यस्मात्तत्सुखात्मनो
साधुमार्गश्रमेनं विदुः साधवः । तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रत्य-
यितव्यमिति वाक्यार्थः । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैवैष एव
शरीरे विज्ञानमयै भवः शारीर आत्मा । कोऽसौ । य एष
आनन्दमयस्तं प्रति नास्तीति नानाऽतस्यपूर्वास्तित्वेऽपेक्षः ।
सर्वविशिष्यत्वात्तु ब्रह्मणो नास्तित्वमित्याशङ्का युक्ता । सर्व-
सामान्याच्च ब्रह्मणो यस्मादेवगतस्यत्वात् । अयानन्तरं श्रोतुं
शिष्यस्थानुप्रश्नाः आचार्य्यौक्तिमनु एते प्रश्नाः । सामान्यं
हि ब्रह्माकाशादिकारणत्वादिदुषोऽविदुषस्य । तस्मादवि-
दुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिराशङ्कते । उत अपि अविद्वानमुं लोकं
परमात्मानमितः प्रेत्य कश्चन शब्देऽप्यर्थे विद्वानपि गच्छति
प्राप्नोति किंवा न गच्छतीति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्यो-

भा० एतत्वाच्च ब्रह्मणो व्यवहार्य्यत्वं सर्वान् प्रति भवेद्य च दृश्यते
ततोऽपि नास्तित्वाशङ्का जायत इत्यर्थः । आकाशादिकारणत्वा-
दिति भूतविशिष्यत्वंशिवकारणत्वादित्यर्थः । कस्य सामर्थ्यं
प्राप्तं प्रश्नान्तरमित्यत एतच्च । यस्माद्देति । चेच्छब्दात्प्राप्तिक-

१० कश्च न गच्छती३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य
कश्चित्समश्रुता३ उ१ सोऽकामयत१ बहु स्यां प्रजा-

११० ऽनुप्रश्ना इति ब्रह्मवचनादिद्वांसं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ । यद्यविद्वान्
सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति ततो विदुषोऽपि
ब्रह्मागमनमाशङ्कते अतस्त्वं प्रति प्रश्नः आद्ये विद्वानिति ।
विद्वान् ब्रह्मविदपि कश्चिदितः प्रेत्यामुं लोकं समश्रुते
उ इत्येवं स्थिते अयादेशे यलोपे च ह्रतेऽकारस्य भ्रुतिः
समश्रुता उ इति विद्वान् समश्रुतेऽमुं लोकं । किंवा यथा-
ऽविद्वानेवं विद्वानपि न समश्रुते इत्यपरः प्रश्नः । द्वावेव वा
प्रश्नौ विद्वदविद्वद्विषयो । ब्रह्मवचनन्तु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्ना-
न्तरापेक्षया घटते । अमद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति
चेद्देदेति श्रवणादस्ति नास्तीति शंसयस्ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति
नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वादविद्वान्
गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः । ब्रह्मणः समत्वेऽप्यविदुष
इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्कते । किं विद्वान् समश्रुते न
समश्रुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः । एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्त-
रग्रन्थ आरभ्यते । तत्रास्तित्वमेव तावदुच्यते । यथोक्तं
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । तच्च कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्त-
व्यमितीदमुच्यते सत्त्वोक्तैव सत्यत्वमुच्यते । उक्तं हि सदेव
सत्यमिति । तस्मात्सत्त्वोक्तैव सत्यत्वमुच्यते । कथमेवमर्थतो-

था० सत्त्वावगमसामर्थ्यादित्यर्थः । सत्यं चेदुषपन्नं ब्रह्मब्रह्मावतैव

भा० वगम्यतेऽस्य गम्यस्य शब्दानुगमादनेनैव ह्यर्थेनावितान्युत्तराणि वाक्यानि । तत्सत्यमित्याचक्षते यदेव आकाश आनन्दो न स्यादित्यादीनि ॥

तत्रासदेव ब्रह्मोत्याशङ्कते । कस्मात् यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते यथा घटादि । यद्वास्ति तन्नोपलभ्यते यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म । तस्माद्विशेषतोऽग्रहणाद्वास्तीति । तत्राकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः । नास्ति ब्रह्म कस्मादाकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्माच्च जायते किञ्चित्तदस्तीति । दृष्टं लोके घटाङ्कुरादिकारणं मृदोजादि । तस्मादाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म । नचासता जातं किञ्चिद्गृह्यते लोके कार्यं । असतश्चेन्नामरूपादिकार्यं निरात्मकत्वाच्चेपलभ्येत उपलभ्यते तु तस्मादस्ति ब्रह्म । असतश्चेत्कार्यं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव तत् स्यात् । नचैवं तस्मादस्ति ब्रह्म । तत्कथमसतः सञ्जायतेति श्रुत्यन्तरं । असतः सञ्जन्नासमभवमन्वाचष्टे न्यायतश्च । तस्मा-

था० सत्यत्वं सिद्ध्यति सतो बाधासम्भवादित्यर्थः । एवमर्थेतेति सत्त्वोपपादनेन सत्त्ववस्तुविषयतेत्यर्थः ।

ब्रह्मणः सत्यसाधनं नामासत्त्वव्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रेत्यासत्त्वश्रुत्वात्सद्भावयति । तत्रासदेवेति ॥ विप्रतिपन्नमाकाशादि सत्पूर्व्वं कार्यत्वात् घटवदिति लौकिकव्यावृत्तमेव सत्कारणं तावत्सिद्धं । तस्य च देशादिकारणत्वेन देशाद्यनवच्छिन्नत्वात् ब्रह्मणोपलब्धत्वं सिद्धं । तस्य विशेषतोऽनुपलम्बेनासच्छ्रुत्वा जायते साकारणत्वेन व्यावर्तते न तु कारणत्वात्सत्त्वं साध्यते व्यावर्तयामिद्विप्रसङ्गादिति भावः ॥ इतोऽपि जगदुपादानेनासत्त्वाश्रुत्वा कार्येत्याह । न चासत इति । असदन्वयादिदर्शनादिति ॥

३० येयेति । स तपोऽनप्यत । स तपस्तप्त्वा ।

भा० त्वदेव ब्रह्मेति युक्तं । तद्यदि मृद्बीजादिवत्कारणं स्यादचेतनं तर्हि न कामयितृत्वात् । नहि कामयितृचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं हि ब्रह्मेत्येवोचाम । अतः कामयितृलोपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मादादिवदनाप्रकामं चेन्न । स्वात्मन्याद्ययान्यान् परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्त्तयन्ति न तथा ब्रह्मणः प्रवर्त्तकाः कामाः । कथं तर्हि सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वादिगूढा न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्तये । तेषान्तु तत्प्रवर्त्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया । तस्मात्स्वात्मन्यु कामेषु ब्रह्मणः । अतो नानाप्रकामं ब्रह्म साधनान्तरानपेक्षत्वात् ॥ किञ्च ययान्येषामनात्मभूता धर्मादिनिमित्तापेक्षाः कामाः

भा० युक्तिर इत्यर्थः । एवमसत्त्वाशङ्का निरस्यचेतनत्वाशङ्का प्रधानवादिनः प्रसङ्गान्निराचष्टे । तद्यदिति । यद्यपि साह्यमते चेतनस्य निर्विकारत्वात्कामयितृत्वमसिद्धं तथापि लौकिकक्यामिबलेन कामयितृत्वादचेतनत्वशङ्का निवर्त्तयत इत्याह । न श्येति । तर्हि लौकिकक्यामिबलेनैवानामप्रकामत्वमपि प्राप्तित्याशङ्काह । कामयितृत्वादित्यादिना । जीवानामनाप्तानन्दत्वं परब्रह्मत्वात् तदस्ति ब्रह्मण इत्यर्थः । कथम्भूतास्तर्हि ब्रह्मणः कामा इत्याशङ्कायानाह । सत्यज्ञानलक्षणा इति । सत्यज्ञानलक्षणं सत्त्वं येषां ते तद्योक्ताः । एतदुक्तं भवति मायाप्रतिबिम्बितं ब्रह्म जगतः कारणं मायापरिणामैरेव कामैः कामयितृ । तेषाञ्च परिणामानामविद्याद्यनभिभूतचिदात्मत्वात्सत्यज्ञानात्मकत्वं ब्रह्मणस्तदाख्याय धर्माद्यननुस्पष्टत्वे युद्धत्वं । ततो जीवकामवैषम्येच्छस्ये सिद्धमिति । तर्हि ब्रह्मणः कामाः युक्त्यापरिणामस्यभिरुपपन्नानुभूताः स्युः । स्वात्मन्यादित्याशङ्काह । तेषा-

उ० इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा ।
तदेवानुप्राविशत् ।

भा० स्वात्मव्यतिरिक्तकार्यकरणसाधनान्तरापेक्षा न तथा
ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं किन्तु चिं स्वात्मनोऽनन्यासृष्टे-
दाह । मोऽकामयत स आत्मा । यस्मादाकाशः समभूतोऽका-
मयत कामितवान् । कथं वज्र प्रभूतं स्यां भवेद्यं । कथ-
मेकस्वार्थान्तराननुप्रवेशे वज्रत्वं स्यादित्युच्यते । प्रजाये-
योत्पद्येय । नहि पुत्रोत्पत्त्यैवार्थान्तरविषयं वज्रभवनं
कथं तद्वात्मस्याऽनभिव्यक्तं नामरूपाभिव्यक्त्या । यदात्मस्ये
ऽनभिव्यक्ते नामरूपे व्याक्रियेते तदा नामरूपापरित्या-
गेनैव ब्रह्मणोऽप्रविभक्ते देशकालसर्वावस्थासु व्याक्रियेते
तदा तन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो वज्रभवनं । नान्यथा
निरवयवस्य ब्रह्मणो वज्रत्वापत्तिरूपपद्यतेऽल्पत्वं वा । यथा-
काशस्याल्पत्वं वज्रत्वञ्च वस्त्वन्तरहतमेव । अतस्त्वाद्वारेणै-
वात्मा वज्र भवति । न च्छात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रवि-

भा० न्विति । कामस्य शरीरादिसम्बन्धजन्यत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः शरी-
रादिनत्त्वप्रसङ्ग इति नाशश्चनोयमित्याह । साधनान्तरानपेक्ष-
त्वाच्चेति । कामसंस्कारवत्या मायाया ब्रह्मतादात्म्यात्तत्परिजा-
मायां ब्रह्मतादात्म्यात् शरीरनिमित्तापेक्षास्तीत्यर्थः । तद्द्वारेणै-
वेति । नामरूपशब्दात्मकमायापरिजामद्वारेणैव नामरूपश-
ब्दात्मिका स्वरूपा माया व्यञ्जीकता चेत्तर्हि सा प्रधानवत् पृथक्
सतीत्यद्वैतज्ञानिरित्याशङ्क्याह । न हीति । आत्मातिरिक्तं किं
सतः सिध्यति परतो वा । नाद्यः । जायमानेतिरेकज्ञानेत्थ । न
द्वितीयः । प्रमासंसर्गागिरूपत्वात् । नहि भिन्नदेशकालयोः संयो-

भा० भक्तदेशकालं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृतं भूतं भवद्भविष्यद्भु
 विद्यते । अतो नानरूपे सर्ववक्ष्ये ब्रह्मणैवात्मवतो न
 ब्रह्म तदात्मकं । ते तत्प्रत्याख्यानैः स एवेति तदात्मके
 उच्येते । ताभ्याश्चोपाधिभ्यां ज्ञातज्ञेयज्ञानशब्दार्थादि
 सर्वसम्यक्वचनारगाग्रब्रह्म स आत्मा । सऽएवंकामः संस्तपो-
 ऽतथ्यत । तपऽइति ज्ञानमुच्यते । यस्य ज्ञानमयं तपऽ-
 इतिश्रुत्यन्तरादाप्तकामत्वाच्चेतरस्वासम्भव एव । स तपो-
 ऽतथ्यत तपस्तप्तवान् सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालो-
 चनामकरोदात्मेत्यर्थः । स एवालोच्य तपस्तप्त्वा प्राणि-
 कर्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना
 रूपेण यथानुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्ववक्ष्यैरनुभूयमा-
 नमसृजत् सृष्टवान् । यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदमविशिष्टं
 तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरोदित्युच्यते । तदेव सृष्टं जगदनु-

षा० गादि सम्भवति विषयविषयिभावो वा । नियामकगवेषणात् । न
 च स्वभाव एव सम्बन्धः । इयोः स्वभावयोः सम्बन्धत्वेनैवोपक्षये
 सम्बन्धभायप्रसङ्गात् । न च स्वात्मानं प्रति स्वस्यैव सम्बन्धित्वं आ-
 त्माययापातात् । तथा विषय्यभावे व्यवहारमात्रप्रवर्तकत्वे च
 मिथ्याव्यवहारापातादनिर्वचनीयत्वाद् एव पर्थवस्यतीति भावः ।
 यस्मादात्मातिरिक्तं बस्तु न सम्भाष्यते तस्मादात्मादात्म्येनैव
 नामरूपयोः सिद्धिरित्याह । अतऽइति ॥ तर्हि ब्रह्मणः सप्रप-
 क्षताप्रसङ्ग इति न वाच्यमित्याह । न ब्रह्मेति ॥ न ब्रह्म तदात्मकं
 अजडत्वात्तत्परिहारिणापि सिद्धिसम्भवादित्यर्थः ॥ कथं तर्हि
 ब्रह्मात्मकत्वं तत्राह । ते तदिति ॥ सप्रे चबुद्धे नभोभक्षणावदारी-
 पितृस्थानुभवप्रत्याख्यानैः सिद्धसम्भवादनुभावे नामरूपेऽनु-
 भायात्मब्रह्मात्मके कथ्येते न त्वैक्याभिप्रायेणेत्यर्थः । न केवलं
 ब्रह्मणि ब्रह्मरूपत्वं मायोपाधिकं सर्वव्यवहारास्पदत्वं चेत्याह ।

भा० प्राविशदिति प्रवेशस्थानिवाच्यताद्योतने न जीवस्य ब्रह्मात्मतया प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयितुं विचारमारभते॥

तच्चैतच्चिन्त्यं कथमनुप्राविशदिति । किञ्च स्रष्टा स तेनैवात्मनानुप्राविशदुताभ्येनेति किन्नावद्युक्तं । प्रत्ययायवणात् । यः स्रष्टा सऽएवानुप्राविशदिति । ननु न युक्तं सृष्टचेत्कारणं ब्रह्म तदात्मकत्वात्कार्यस्य । कारणमेव हि कार्य्यात्मना परिणमतऽइत्यतोऽप्रविष्टऽइव कार्य्यात्मनेरुद्धं पृथक्कारणस्य युक्तः प्रवेशोऽनुपपन्नः । न हि घटपरिणाम्यतिरेकेण सृष्टौ घटे प्रवेशोऽस्ति । यथा घटे सूक्ष्मात्मना सृष्टौऽनुप्रवेशः एवमन्येनात्मना नामरूपकार्य्योऽनुप्रवेशोऽप्रात्मनऽइति चेत् श्रुत्यन्तराधानेन जीवेनात्मनानुप्रवेशेति । नैवं युक्तं एकत्वाद्ब्रह्मणः । सृष्टात्मनस्त्वेकत्वात्सावयवत्वाच्च युक्तो घटे सृष्टसूक्ष्मात्मनाऽनुप्रवेशः । सृष्ट-

था० ताभ्यामिति । प्रवेशस्थानिवाच्यभावद्योतनेन जीवस्य ब्रह्मात्मतया प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयितुं विचारमारभते ।

तच्चैतच्चिन्त्यमित्यादिना । विमर्शे सति क्वाश्रुत्यनुरोधोदात्तस्युदेव प्रवेशोऽइत्युक्तं सिद्धान्तिना । पूर्ववादाह । ननु न युक्तमिति । स्रष्टिप्रवेशक्रिययोः पूर्वोपरकालीनत्वसम्भवे सति कर्त्तृकं क्वाश्रुत्या बोध्यते न तु प्रवेशस्योत्तरकालता सम्भवति । स्रष्टिसमयस्योपादानस्य कार्य्यात्मतयावस्थितत्वादित्यर्थः । एतदेव विष्टयोति । कारणमेव हीति । अप्रविष्टे यथा भवनादौ देवदत्तस्य प्रवेशो दृष्टकृत्वा कार्य्यात्मनेरुद्धं उपक्वप्रवेशो न सम्भवतीत्यर्थः । सिद्धान्तैकदेशिनां मतमुद्गाथ पूर्ववादी दूषयति । यथा घट इत्यादिना । स्रष्टुरन्यस्य वा प्रवेशो न सम्भवतीति चेत्तर्ह्यं तर्हि प्रवेशो वाच्य इति सिद्धान्तैकदेश्याह । कथमिति । नास्त्येवेति न वक्तव्यमित्याह । युक्तश्चेति । स

मा० सूर्णस्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्वात्मनऽएकत्वे मति निरव-
 चयत्वाद्प्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेशऽउपपद्यते । कथं तर्हि
 प्रवेशः स्यात् । युक्तञ्च प्रवेशः श्रुतत्वात्तदेवानुप्राविशदिति ।
 सावयवमेवासु तर्हि सावयवत्वात् मुखे इत्यप्रवेशवन्नाम-
 रूपकार्यं जीवात्मनानुप्रवेशो युक्तऽएवेति चेत् । नाशून्यदेश-
 गत्वात् । नहि कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेश-
 व्यतिरेकेणात्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्रविशेज्जीवात्मना ।
 कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मत्वं जह्यात् । यथा घटो मृत्प्रवेशे
 घटत्वं जहाति तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेर्न कारण-
 अनुप्रवेशो युक्तः । कार्यान्तरमेव स्यादिति चेत् । तदेवानु-
 प्राविशदिति जीवात्मरूपं कार्यं नामरूपपरिणतं कार्या-
 न्तरमेवापद्यते इति चेन्न । विरोधात् । नहि घटो घटा-
 न्तरमापद्यते व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च जीवस्य । नामरूप-
 कार्यव्यतिरेकानुवादिभ्यः श्रुतयो विरुद्धोरन् । तदापत्तौ
 मोक्षसम्भवाच्च । नहि यतो मुख्यमानसुदेवापद्यते । नहि
 गृह्णन्स्वार्पितर्षदस्य तस्करादेः ॥

था० स्याच्च गतिं । सावयवमेवेति ॥ पूर्व्यादी दूषयति । नाशून्यदेश-
 त्वादिति ॥ कार्यात्मना परिणतस्य ब्रह्मणो नामरूपत्वात्कार्य-
 मेव देशकृतव्यतिरेकेण न ह्यन्यः प्रदेशोऽस्ति । यत्कारणमेव कार्या-
 कारेण परिणतं तद्व्यतिकार्यविशेषो जीवात्मना प्रवेक्ष्यतीति न
 शङ्कोषमित्याह । कारणमेव चेदिति ॥ कार्यविशेषस्य प्रवेशमङ्गी-
 कृत्य दूषयन्मुक्तं स न सम्भवति श्रुतिविरोधादित्याह । तदेवेति ॥
 कारणपरामर्शकेन तच्छब्देन कार्यमुपलक्ष्य कार्यान्तरस्य तत्र
 प्रवेशो विधीयते । प्राप्तदेशसम्भवात् । यतो न श्रुतिविरोध इति
 सिद्धान्तैकदेशिसतमुद्गाय दूषयति । कार्यान्तरमेवेत्यादिना ॥

भा० वाचान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत् तदेव कारणं ब्रह्म
शरीराद्याधारत्वेन तदन्तर्जीवात्मना ध्येयत्वेन च परिण-
मत इति चेन्न । नहिष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः । नहि यो यस्या-
न्तःस्थः स एव प्रविष्ट उच्यते । नहिष्ठस्थानुप्रवेशः स्वात्मवे-
शशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात् । यथा दृष्टं कृत्वा प्राविशदिति ।
जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न । अपरि-
च्छिन्नत्वादमूर्त्तत्वाच्च । परिच्छिन्नस्य भूर्त्तस्थान्यस्थान्यव-
प्रसादस्वाभाविके जलादौ सूर्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात् ।
न त्वात्मनोऽमूर्त्तत्वादाकारादिकारणस्यात्मनो व्यापक-
त्वात् । तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बाधारवस्त्वभावाच्च प्रति-
बिम्बवत्प्रवेशो न युक्तः । एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो न च
गत्यन्तरमुपलभामहे । तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेः ।
श्रुतिश्च नोऽतीन्द्रियविज्ञानोत्पत्तौ निमित्तं । नचास्मा-
दाक्याद्यक्षवतामपि विज्ञानमुपपद्यते । इन्त तर्ह्यनर्थकत्वा-
दपोहमेतडाक्यं । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति न । अन्यार्थ-

भा० कारणवाचकेन तच्छब्देन कार्यकक्षायामविवक्षितकक्षया
चेत्प्रसज्येत तर्हि कारणपर एव तच्छब्दोऽस्तित्याह अन्यः सिद्धा-
नैकदेशी । वाञ्छेति । अस्मिन्पक्षे प्रवेशश्रुतेर्मुक्तार्थो न लभ्येते-
त्याह । न वक्ष्येति । अन्यस्य वेदान्तिनो मतमुद्धृत्य दूय-
यति । जल इत्यादिना । एवं सिद्धान्तैकदेशीयं निरस्य पूर्व-
वाद्युपसंहरति । एवं तर्हीति । नैवास्ति प्रवेशो ब्रह्मणः ततो
ऽन्यस्यापि प्रवेशो न सम्भवतीत्युक्तमित्याह । न चेति । इतर-
स्यापि प्रवेशः कल्पयितुं न शक्यत इत्याह । तदेवानुप्राविश-
दिति । सा च श्रुतिः सृष्टुः प्रवेशमाह । सा चास्माकं मीमां-
सकानां प्रमाणं ततस्तद्विरोधे नान्यस्य प्रवेशकल्पना युक्तेति

उ० तदनुप्रविश्य । सत्र त्यत्राभवत् । निरुताञ्चा-

भा० तात् । किमर्थममाने चर्चा प्रकृतोऽप्यन्यो विवक्षितोऽस्य
वाक्यस्यार्थोऽस्ति न चार्च्यः । प्रह्लाविदाप्नोति परं । मत्तं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निश्चितं गुहायामिति । तद्विज्ञानं
च विवक्षितं प्रकृतं च तत् । प्रह्लास्वरूपानुगमाय चाकाशा-
द्यमयान्तं कार्यं प्रदर्शितं प्रह्लानुगमयारब्धः । तत्रा-
द्यमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तदन्तर्मनो-
मयो विज्ञानमय इति । विज्ञानगुहायां प्रवेशितस्तत्र
चानन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः । अतः परमा-
नन्दमयस्त्रिधाधिगमद्वारेणानन्दविष्टज्ञवसान आत्मा ।
प्रह्ला पुष्पं प्रतिष्ठा सर्वविकल्पारण्यदो निर्विकल्पोऽस्यामेव
गुहायामधिगन्तव्य इति तत्रवेगः प्रकस्यते ॥

भा० भावः । तर्हि अतिशरत्तयैव ब्रह्मण एव प्रवेशमुच्यतामित्या-
शङ्काह । न चेति । तस्मादन्यो मयिमविन्ददिति वदर्थंशून्य-
मेवेदं वाक्यमिति निगमयति । चन्तेति । शक्तिगोचरस्यार्थ-
स्यासम्भवादर्थंशून्यत्वं तात्पर्यगोचरस्य वा । नाद्यः । आकाशा-
देरविप्रक्षेपदेशेऽपि जलेऽमूर्त्तस्य प्रतिविम्बभाववदमूर्त्तस्यापि
ब्रह्मणोऽनिर्वाच्याविद्यासु प्रतिबिम्बितेषु चरकाणमन्ताकरणा-
दिषु प्रतिविम्बाभावसम्भवादित्याह । नेति । न द्वितीय
इत्याह । अन्याद्येतादिति । एतत्सुटयति । किमर्थमित्या-
दिना । अतः परमिति । बुद्धिगुहाप्रवेशादनन्तरमानन्दमय
एव विशिष्टोऽर्थो विशेश्यस्य चिदातोर्निर्गुविशिष्टस्य विशेष्या-
द्यभिधारदर्शनात्तदधिगमद्वारेणानन्दविष्टज्ञवसान आत्म ब्रह्म-
ण्योऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इत्यभिप्रेत्य जज्ञे सूक्ष्मप्रवेशव-
दनिर्यण्यः प्रवेशोऽभिधीयत इत्यर्थः ।

उ० निरुक्ताञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञा-

भा० न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वात् विशेषसम्बन्धो ह्युप-
लब्धिहेतुर्दृष्टः । यथा राशेद्यद्भ्रार्कविशिष्टसम्बन्धः । एव-
मन्तःकरणगुहात्मसम्बन्धो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः । सन्निक-
र्षादवभासात्मकत्वाच्चान्तःकरणस्य । यथाचालोकविशिष्ट-
घटाद्युपलब्धिरेवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः
स्यात्तस्मादुपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृत-
मेव । तद्बुद्धिस्यानीये त्विह पुनस्तत्कृष्टा तदेवानुप्राविशदि-
त्युच्यते । तदेवेदमाकाशदिकारणं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्ट-
मिवान्तर्गुहायां बुद्धौ द्रष्टृश्रोत्रमनूविज्ञात्रित्येवं विशेष-
वदुपलभ्यते । तदेव तस्य प्रवेशस्तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म ।
अतोऽस्त्वित्वादस्तीत्येवोपलब्ध्यं तत् । तत्कार्यमनुप्रविश्य
किं मच्च मूर्त्तञ्च त्वच्चा मूर्त्तमभवत् । मूर्त्तामूर्त्तं ह्यव्या-
हृते नामरूपे आत्मस्येऽन्तर्गतेनात्मना व्याक्रियेते मूर्त्ता-
मूर्त्तशब्दवाच्ये ते । आत्मना त्वप्रविभक्तदेशकाले इति क्त्वा
आत्मा तेऽभवदित्युच्यते । किञ्च निरुक्तं चानिरुक्तञ्च-
निरुक्तं नाम निरुक्तं समानासमानजातीयेभ्यो देशकाल

था० बुद्धिगुहायामेव ब्रह्मणोपलब्धिसम्भवात्तत्रैव प्रवेशोऽभिधि-
क्षित इत्याह । न हीति । नन्यत्रोपलब्ध्यमर्थं ब्रह्म बुद्धावेव
कथमुपलभ्यते इत्याशङ्कोपाधेयैर्यताविशेषसम्भवादित्याह ।
विशेषेति । सन्निकर्षादित्यन्तःकरणसंसर्गादेव देहघटादिपु-
त्रैतन्याभिधत्तिर्न सतः । अन्तःकरणस्यायवधानेनैव चेतन्याभिध-
त्तकमन्वययतिरेकाभ्यामित्यर्थः । यथा घाऽस्त्वस्त्वभावजे घटादौ

उ० नञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् ।

भा० विशिष्टतयेदं तदित्युक्तं निरुक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं निरुक्तानिरुक्तेऽपि मूर्त्तामूर्त्तयोरेव विशेषणे । यथा सच्च त्यच्च प्रत्यक्षपरोक्षे । तथा निलयनं चानिलयनं च । निलयनं गीडं आश्रयो मूर्त्तस्यैव धर्मः । अनिलयनं तद्विपरीतममूर्त्तस्यैव धर्मः । त्यदनिरुक्तानिलयान्यमूर्त्तस्यैऽपि व्याहृतविषयाण्येव । मर्गात्तरकालभावश्रवणात् । त्यदिति प्राणस्यनिरुक्तं तदेवानिलयनञ्च । अतो विशेषणान्यमूर्त्तस्य व्याहृतविषयाण्येवैतानि । विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पापाणादि सत्यञ्च व्यवहारविषयमधिकारान्न परमार्थसत्यमेकमेव हि परमार्थमत्यं ब्रह्म । इह पुनर्व्यवहारविषयमापेक्षिकं सत्यं मृगदण्डिकाद्यनृतापेक्षयोदकादि सत्यमुच्यते । अनृतं च तद्विपरीतं । किं पुनरेतत्सर्वमभवत्परमार्थमत्यं किं पुनस्तद्ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् ॥ यस्मात्सत्यदादिकं मूर्त्तामूर्त्तधर्मगातं यत्किञ्चेदं सर्वमविशिष्टं विकारजातमेकमेव सच्चब्दवाच्यं ब्रह्मामवत् । तद्व्यतिरेकेणाभावान्नामरूपविकारस्य । तस्मात्तद्ब्रह्म सत्य-

था० मुखं न प्रतिबिम्बिते जलादौ सच्चसभावके प्रतिबिम्बिते तथा सत्त्वप्रधानस्यान्तःकरणप्रसादसाभाष्यादुच्यते । तत्र ब्रह्मोपलब्धिरित्याह । एवभासात्मकत्वाच्चेति । किञ्च यथा जायसाम्बेऽन्तःकरणस्यैव प्रत्ययाकारपरिषत्तस्याज्ञानब्रह्मणावरणाभिभवसमर्थं यालोकोऽज्ञोक्रियते तथा जायसाम्बेऽन्तःकरणस्यैव प्रत्ययाकारपरिषत्तस्याज्ञानब्रह्मणावरणाभिभवसानर्थः ॥

उ० यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष
श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा० मित्याचक्षते । ब्रह्मविदोऽस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतसत्य
प्रतिवचनविषय एतदुक्तमात्माकामयत वङ्ग स्यामिति ।
स यथा कामञ्जाकाशादिकार्यं सत्पदादिसत्त्वं सृष्ट्वा
तदनुप्रविश्य पश्यञ्कृत्वन्मन्वानो विज्ञानन् वङ्गभवत्तस्मा-
त्तदेदमाकाशमाकाशादिकारणं कार्यस्य परमे व्योमन्
इदमगुहायां निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपसम्भवा-
त्तन्मस्तीत्येवं विजानीयादित्युक्तं भवति । तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्म-
णोक्ते एष श्लोको मन्त्रो भवति । यथा पूर्वेष्वन्वयमाद्यात्म-
प्रकाशकाः पञ्चस्रष्टेवं सर्वान्तरतमात्मास्तिस्रप्रकाशको-
ऽपि मन्त्रः कार्यद्वारेण भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा० मित्याह । यथा चेति । नित्ययनं गृहमासादादिमूर्त्तसन्निवेश-
विशेषोऽवयवसंस्नानविशेषराहित्यमनित्ययनमनियत्तत्वाद्यमूर्त्त-
धर्मवद्ब्रह्मण एव किं न स्यादित्यत आह । त्वदतिशक्तानित्य-
नामीति ॥ तत्त्वमित्याचक्षत इत्यस्योपपत्तिमाह । यस्मादिति ।
पदानि ध्यात्वाय प्रकृतानुप्रश्ननिराकरणे प्रकरणस्य तात्पर्यं शोऽ-
कामवृत्तेत्यादेर्दर्शयति । अस्ति नास्तीत्यादिना ॥ तस्या बुद्धिगु-
हायाः प्रकृताः अहं कर्ता भोक्तृत्यादयस्त एवावभासविशेषास्तै-
र्वाप्यमानं विशिष्टधर्मस्य विययत्तेऽपि सत्त्वस्याविषयत्वादि-
त्यर्थः ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

उ० असदा इदमय आसीत् । ततो वै सद-
जायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत् । तस्मा-
त्सुकृतमुच्यत इति । यद्वैतसुकृतं । रसो वै

भा० असदा इदमय आसीत् । अमदिति व्याकृतनामरूप-
विशेषविपरीतरूपं । अविद्यतं ब्रह्मोच्यते । न पुनरत्यन्तमेवा-
सत् । न ज्ञासतः सञ्जन्मातीतमिति नामरूपविशेषवद्वाक्यतं
जगदये पूर्वं प्रागुत्पत्तेः । ब्रह्म वा सच्चब्दवाच्यमासीत्ततो
ऽसतो वै सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पत्तं । किन्ततः
प्रविभक्तकार्यमिति पितुरिव पुत्रो नेत्याह । तदसच्चब्द-
वाच्यं स्वयमेवात्मानमेवाकुरुत् कृतवत् । यस्मादेवं तस्मात्त-
द्ब्रह्मैव सुकृतं स्वयं कर्तुं उच्यते । स्वयं कर्तुं ब्रह्मेति प्रसिद्धं
लोके सर्वस्य कारणत्वात् । यस्मादाह स्वयमकरोत्यर्थं सर्वा-
त्मना तस्मात्पुण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतमुच्यते ।
मर्त्यथापि तु फलमम्भवादिकारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं
लोके । यदि पुण्यं यदि वान्यत्सा प्रसिद्धिर्नित्ये चेतनवत्का-
रणे सत्युपपद्यते । तस्मादस्ति तद्ब्रह्म सुकृतप्रसिद्धेः । इत-
द्यास्ति रसत्वात् । कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह ।
यद्वैतसुकृतं रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो
मधुराच्चादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्या-

भा० सुकृतमिति ज्ञाप्रत्ययः । सुसु क्रियत इति कर्मभिधायकोऽपि
ह्यान्दस्या प्रक्रियया सुसु करोतीति कर्त्तरि आख्यातः । एकार्थ-
वृत्तित्वेनेत्येकप्रयोजनसाधनत्वेन परस्परव्यतिरिक्तत्वार्थः । अन्यत्वेति

उ० सः १ रसश्च खेवायं लब्धानन्दी भवति १ को खेवा-
न्यात्कः प्राण्यात् १ यदेव आकाश आनन्दो
न स्यात् १ एष खेवानन्दयाति १ यदा खेवेष

भा० नन्दी सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके ।
वाद्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा
वाङ्मरसलाभादिरमानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनं । ब्रह्मैव
रसस्तेषां । तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म ॥
इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अथमपि हि
पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अपानेनापानिति । एवं
वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकारणैर्निर्व-
र्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्चैकार्यवृत्तित्वेन संहननं संहननान्तरे-
णाचेतनं संहतं सम्भवति । अन्यत्रादर्शनात् । तदाह यद्यदि
एव आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न
स्यान्न भवेत्को ह्येष लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः
प्राण्यात् प्राणनं कुर्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थः कार्य-
कारणप्राणनादिचेष्टाः तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कुतः ।
एष ह्येव पर आत्मानं दद्याति आनन्दयति सुखयति
लोकं धर्मानुरूपं । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो
विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः । भयाभयहेतुत्वाद्विद्वद्विदु-

षा० गृहप्रासादादिषु सततं गृहासनारम्भं स्वामिनस्तरेण संहन-
नत्वादर्शनात्कार्यकारणसङ्घातेऽपि विशदयः स्वामी शरीरो-
ऽवयवादिभिरुपपत्त्यादिरहितोऽवगम्यते । स च चेतनत्वेन भेदा-

उ० एतस्मिन् दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्र-
तिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा

भा० पौरस्ति तद्ब्रह्म । सदवस्थात्रयणेन ह्यभयं भवति । नामदस्ता-
त्रयणेन भयं निवृत्तिरूपपद्यते । कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते ।
यदा ह्येव यस्मादेव साधक एतस्मिन् ब्रह्मणि किं विशिष्टे
ऽदृश्ये दृश्यं नाम द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थत्वादिकारस्त्व ।
न दृश्यमदृश्यमविकार इत्यर्थः । एतस्मिन् दृश्येऽवि-
कारेऽविषयभूतेऽनात्म्येऽशरीरे यस्माद्दर्शनं तस्मादनात्म्यं
यस्मादनात्म्यं तस्मादनिरुक्तं । विशेषो हि निरुच्यते । विशेष-
पथ्य विकारः । अविकारश्च ब्रह्म । सर्वविकारहेतुत्वात्त-
स्मादनिरुक्तं । यत एव तस्मादनिलयनं निस्तघनं नील
आययो न निलयनमनाधारं तस्मिन्नेतस्मिन् दृश्येऽनात्म्ये
ऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वकार्यधर्माविलक्षणे ब्रह्मणीति
वाक्यार्थः । अभयमिति क्रियाविशेषणं । अभयामिति च
स्तिङ्गान्तरं परिणम्यते । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते
लभते । अथ तदा स तस्मिन्नानात्मस्य भयहेतोरविद्या-
कृतस्यादर्शनादभयं गतो भवति । स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा
भवति तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति ।
अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति नात्मत एवाऽऽत्मनो भयं

धा० भावाद्ब्रह्मैवेति तदस्त्विति द्विरित्यर्थः । दासोऽहं तस्य देवस्य
मनाराधः परमेश्वर इति भेदं विद्वान् कथमत्र इत्युच्यते
सत्त्वाद् । धर्मा योऽयमिति ॥ यथा चन्द्रभेदं यथात्रपि विद्वानुच्यतेऽ

उ० तेषैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं
भवति । तत्रैव भयं विदुषो मन्वानस्य । तद-
प्येष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भा० युक्तं तस्मादात्मैवात्मनोऽभयकारणं । सर्वतो हि निर्भया
ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भयहेतुषु तद्यायुक्तं अस्ति
भयत्राणे ब्रह्मणि । तस्मात्तेषामभयदर्शनादस्ति तदभय-
कारणं ब्रह्मेति । कदासावभयं गतो भवति साधको यदा
नान्यत्पश्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुरुते तदा ऽभयं गतो
भवतीत्यभिप्रायः । यदा पुनरविद्यावस्थार्या हि यस्मादेषो
ऽविद्यावान् अविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीय-
चन्द्रवत्पश्यत्यात्मनि चैतस्मिन् ब्रह्मणि । उदपि अरमन्त्यम-
प्यन्तरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते । भेददर्शनमेव ह्यना-
करणमल्पभेदं पश्यतीत्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनात् हेतो-
रस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति । तस्मादात्मैवात्मनो
भयकारणमविदुषस्तदेतदेव तद्ब्रह्म तु एव भयं भेद-
दर्शिनो विदुष ईश्वरोऽन्यो मतोऽहमन्यः संसारीत्येवं विदुषो
भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्माल्पमप्यन्तरं कुर्वतो भयं भव-
त्येकत्वेनामन्वानस्य । तस्माद्विद्वानपि अविदानेव । अमौ योऽ-
यमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यति उच्छेदहेतुदर्शनाद्बुद्धे-

प्रा० तत्रैव दर्शित्वाप्तयेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य भयसम्भावनेत्यत आह ।
उच्छेदेति । संसर्ता हि परमेश्वरो मां संहरिष्यति नरके वा
निक्षेप्यतीति पश्यतो भयं भवतीत्यर्थः । ब्रह्मैवाच्छेदहेतुः कुत

उ० भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः ।
 भीषास्माद्गिबेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।
 सैषानन्दस्य भीमाशुसा भवति । युवा स्यात्
 साधु युवाध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः ।
 तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स

भा० धामिमतस्य भयं भवति । अनुच्छेदो घुच्छेदहेतुस्तात्रा-
 सत्युच्छेदहेतावनुच्छेदे तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तं । सर्वंश्च
 जगद्भयवद्भवति । तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्भवति नूनं तदस्ति
 भयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेदात्मकं यतो जगद्विभेतीति ।
 तदेतस्मिन्पर्यन्तं एव लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

भीषा भयेनास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषा-
 ऽस्माद्गिबेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । वातादयो हि
 मघार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येभ्यो व्यापसवाङ्ग-
 ल्येषु नियताः प्रवर्तन्ते । भयकारणमानन्दं ब्रह्म । तस्यास्य
 ब्रह्मण आनन्दश्चैतद्युक्तं । प्रशास्तरि सति यस्मिन्नियमेन
 तेषां प्रवर्तनं तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तु ब्रह्म ।
 यतस्ते सत्या एव राज्ञः अस्माद्ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते ।

भा० इत्यत आह । अनुच्छेदो हीति । उच्छेदहेतोरनुच्छेदत्वेनवस्या-
 प्रसङ्गादित्यत्र वक्तव्यं तत्र ब्रह्मणो नान्यत्सम्भास्यत इत्यर्थः ॥ इति
 सप्तमोऽनुवाकः । ७ ।

तत्र भयकारणं ब्रह्मानन्दमुक्तं यदेव आकाश आनन्दो न
 स्यादिति । यथातन्धश्च लोकजन्यः प्रसिद्धकृतो विचारमार-

उ० एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आन-
 न्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वीणामानन्दः । श्रोत्रि-
 यस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वी-
 णामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वीणामानन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वी-

भा० तच्च भयकारणभानन्दं ब्रह्मा । तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा
 मीमांसा विचारणा भवति । किमानन्दस्य मीमांस्यमित्यु-
 च्यते । किमानन्दो विषयविषयिसम्बन्धजनितो लौकिका-
 नन्दवदाद्योस्त्रित्वाभाविक इत्येवमेषानन्दस्य मीमांसा ।
 तत्र लौकिक आनन्दो वाच्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनि-
 मित्त उत्कृष्टः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थं ।
 अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आन-
 न्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽथानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव
 मात्राऽविद्यया तिरस्क्रियमाणोऽविज्ञातो उत्कृष्टमाणायां
 चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विष-
 यादिसाधनसम्बन्धवशद्य विभाव्यमानाश्च लोकोऽभवस्थितो
 लौकिकः सम्यद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनु-
 ष्यगन्धर्वाद्युत्तरीत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रेयिचियप्रत्यक्षो

था० भवे । तस्यास्यैत्यादिना । ब्रह्मानन्दस्य चेन्मीमांसा प्रकृत्या
 किमर्थंस्तद्धिं सार्वभौमानन्दाद्युपन्यासस्तत्राह । तत्र लौकिक
 इत्यादिना । लौकिक आनन्दः कश्चित्कार्यो प्राप्तः । सातिशय-
 स्वात्परमाणुवदिति ब्रह्मानन्दानुगमार्थः । लौकिकोपन्यास

उ० णामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोक्लो-
कानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
ये शतं पितृणां चिरलोक्लोकानामानन्दाः । स
एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य

भा० विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरण्यगर्भस्य
प्रद्वेष आनन्द इति । निरसोऽविद्याकृते विषयविषयि-
विभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्णैक आनन्दोऽद्वैते-
भवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह । युवा प्रथमवयाः साधु-
युवेति । साधुयामौ युवा चेति यूना विज्ञेयं । युवाप्यसाधु-
भंपति साधुरण्ययुवाऽतो विज्ञेयं युवा स्यात्साधुयुवेति ।
आध्यायिकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशासृतमः । दृढिष्ठो
दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकमाधनस-
म्पन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोग-
साधनेन दृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन सम्पन्ना पूर्णा । राजा
पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो
मनुष्याणां प्रकृत एक आनन्दः । ते ये शतं मानुषा
आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मानुषादा-
नन्दाश्चतगुणेनेत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवति ।

भा० इत्यर्थः । विषयेभ्यो व्यावृत्ताः व्यावृत्तविषया अविषयत्रक्षात्मै-
कत्वदर्शनस्तद्विज्ञेयवरा इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण ब्रह्मानन्दानु-
गमनाह । सांख्यिकोऽपीत्यादिना । मनुष्यगन्धर्वाणामन्दस्योत्कृष्टत्वे
निमित्तमाह । ते ह्यन्तर्धानादीति । प्रथममकामहताप्रथमस्य
तात्पर्यमाह । प्रथममिति । यदि प्रथमपर्याय एवाकामहता

उ० चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवा-
नामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दः ।
ये कर्मणा देवानपि यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकाम-

भा० मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्ताः मनुष्य-
गन्धर्वाः ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसम्पन्नाः सूक्ष्मकार्यकारणाः ।
तस्मात्प्रतिघातान्पत्वं तेषां दन्दप्रतिघातशक्तिसाधनसम्प-
त्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यग-
न्धर्वस्य श्लाघितप्रसादः । तस्य प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभि-
व्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेर्हृत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ
प्रसादविशेषतः शतगुणेनानन्दोत्कर्षं उपपद्यते । प्रथ-
मन्वकामहततपश्चरणं मनुष्यविषयभोगकामनाभिहतस्य
श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यग-
न्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधु युवाध्यायिक इति
श्रोत्रियत्वाद्यजिनत्वे गृह्यते । ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अका-
महतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय
विशिष्यते । अतोऽकामहततपश्चरणं । तद्विशेषतः शतगुणात्
सुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतस्य परमानन्दप्राप्तिसाध-
नत्वविधानार्थं । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित-

द्या० गृह्यते तदा तस्यैव सार्वभौमानन्देन तुल्य ध्यानन्दः स्यात्तदा च
व्याघातो भवेत् । मानुषानन्दनिसृष्टौ मानुषानन्दभागभागी
चेति । ततो मानुषगन्धर्वागन्देन तुल्यमानन्दं तस्य दर्शयितुं
प्रथमपर्याये तदपश्चरमित्यर्थः । अद्यजिनत्वमप्यपत्वं यथोक्त-
कारित्वं तस्याधुपदासम्भत् इत्यर्थः । देवास्तयस्त्रिंशत् । अष्टौ

उ० हतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः ।
स एवो देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम-

भा० एव । चिरलोका इति पितृणां विशेषणं । चिरकाल-
स्थायी लोको येषां पितृणां ते चिरलोका इति ।
आजान इति देवलोकसस्मिन्नाजाने जाता आजानजा
देवाः स्मार्त्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्म-
देवा ये वैदिकेन कर्मणाग्निहोत्रादिना केवलेन देवा-
नपि यन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्भुविर्भुजः । इन्द्र-
स्तेषां स्वामी तस्याचार्यो वृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराड्
त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा । समष्टिव्यष्टिस्वरूपः संसारमरणा-
नसव्यापी । यन्नेत आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति
धर्मस्य तन्निमित्तो ज्ञानश्च तद्विषयमकामहतत्वं च
निरतिशयं यत्र स एव हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैव
आनन्दः । श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्वतः
प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यव

भा० वसवः । एकादश यज्ञाः । द्वादशादित्याः । इन्द्रः प्रजापति-
श्चेति ॥ यदर्थं भीमांसारब्धा तस्य निरतिशयानन्दस्य सिद्धौ
वाक्यतात्पर्यं न्दर्शयितुमाह । तस्याकामहतत्वेति ॥ तस्य ब्रह्मणो
हिरण्यगर्भस्यानन्दस्वरुपयासकप्रत्यक्षी यस्य माया स एव परमा-
नन्दः स्वाभाविक इति सम्बन्धः ॥ हिरण्यगर्भानन्दस्य मात्रत्वे
श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । एतस्यैवेति ॥ न केवलं हिरण्यगर्भानन्द एव
माया यस्य प्रागुपन्यक्तः सार्वभौमाद्यानन्दः स एव यस्य माया
प्रविभक्ता नानात्वमायया सती यत्र निरतिशयानन्देऽकामहत-
ब्रह्मवित्यन्वये कैवल्य एकताश्रुतेति योजनम् । अकामहतप्रत्य-

उ० हतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक
इन्द्रस्यानन्दः । श्रेत्रियस्य चाकामहतस्य । ते

भा० गम्यते । तत्र श्रेत्रियत्वावृत्तिनले नियतेऽकामहतत्वं
त्वत्त्वयते इति प्रकृत्यसाधनतावगम्यते । तस्य तस्या-
कामहतत्वं प्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः श्रेत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण
श्रानन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्रा एकदेशः । एतस्यै-
वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्त-
रात् । स एष श्रानन्दो यस्य मात्रा समुद्रात्मस इव
विशुषः प्रविभक्ता यच्चैकताङ्गता स एष परमानन्दः
स्वाभाविकोऽद्वैतत्वात् । श्रानन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽव ॥
तदेतन्मीमांसाफलमुपसंक्षिप्यते स यथायं पुरुष इति ॥
गुहायां निहितः परमे श्योम्याकाशादिकार्यं स्रष्टाऽन्न-
मयान्तं तदेषानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एकी-
ऽसावयं पुरुषे यथासावादित्ये यः परमानन्दः श्रेत्रि-
यप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखा-

था० क्षत्वाभिधानाद्भेदप्राप्तिं निरस्यति । श्रानन्दानन्दिनश्चेति । प्रत्य-
क्षत्वाभिधानमश्रानसंशयादित्यवधानाभावाभिप्रायं न तु विय-
यविषयिभावाभिप्रायं । अदृश्येऽनात्म्ये उदरमन्तरं कुरुत इत्या-
दिना निषेधादित्यर्थः । मीमांसया निरतिशयानन्दं ब्रह्मास्तीति-
निर्द्धारितं । तस्याकामहतप्रत्यक्षाभिधानादभेदसिद्धिः । न हि
परमानन्दः परस्य प्रत्यक्षो भवति । तस्मान्निरतिशयानन्दप्रक्षेपात्
जीवस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपकान्तं मीमांसया च सिद्ध-
मुपसंक्षिप्यत इत्यर्थः । आदित्यस्य ह्यस्याधिदैवशोभाधिपक्षयार्थ-
स्याविवक्षितत्वं दर्शयितुं षोडशमुद्गावयति । नन्विति । य एष

उ० ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरा-
नन्दः । श्रेत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

भा० ईश्वरपञ्जीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एकः । इं
मीमांसया च सिद्धमुपसंहृतो भिन्नप्रदेशस्त्वघटाकाशा-
काशैकत्ववत् । ननु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशे-
पतोऽध्यात्मं न युक्तो निर्देशो यश्चायं दक्षणेचन्निति तु
युक्तः प्रसिद्धत्वात् । न पराधिकारात् । परो ध्यात्मा-
चाधिकृतोऽदृग्नेऽनात्म्ये भीषाम्नाद्वातः पवते सैषानन्दस्त्व
मीमांसेति । न ह्यकस्मादप्रकृतो युक्तो निर्देशुं परमात्म-
विज्ञानं च विवक्षितं । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते स
एक इति । गन्यागन्दस्त्व मीमांसा प्रकृता तस्या अपि
फलमुपसंहर्तव्यमभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव
न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनुरूप एवायं
निर्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति
भिन्नाधिकरणस्यविशेषोपमर्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेष-
णग्रहणमनर्थकं । नानर्थकं । उत्कर्षापकर्षोपोहार्थत्वात् ।

भा० एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षणेऽक्षन् पुरुष इत्यादौ श्रुत्यन्तरे
मण्डलस्यदक्षिणादिस्थानैकस्य प्रसिद्धत्वादिसाध्यदित्यस्यैकनि-
र्देशे दक्षिणादिप्रत्ययं युक्तमित्यर्थः । अथात्मभिधैवतं च लिङ्गा-
त्मोपासनविवक्षायां तथा स्यादेष तद्विवक्षितमित्याह । न पर
इति । स एवं विद्वान् निरतिशयागन्दमुत्करोपाधौ प्रतिबिम्बितः
स एव निष्करोपाधौ शिरःपाशादिमति पुरुषे प्रतिबिम्बित इति
परमानन्दमपेक्ष्य समत्वं विशिष्टयोः स्वभावैक्यं विवक्षितमित्यर्थः ।

उ० बृहस्पतेरानन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः ।
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापते-

भा० द्वैतस्य हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्षः सविचभ्यन्तरगतः स
चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्द्देन परमाणन्दमपेक्ष्य समो भवति
न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्युभयं प्रतिष्ठां
विन्दत इत्युपपन्नं । अस्ति नास्तीति अनुप्रश्नो व्याख्यातः ।
कार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्वेव
तदाकाशादिकारणं ब्रह्मेति अपाहृतोऽनुप्रश्न एको
दावन्धावनुप्रश्नौ विद्ददविदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयो तत्र
विद्वान् समश्रुते समश्रुत इत्यनुप्रश्नोऽन्यस्तदपाकरणयो-
च्यते । मध्यमोऽनुप्रश्नोऽन्यापकरणादेवापाहृत इति
तदपाकरणाय न यत्यते । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृ-
ञ्चोत्कर्षापकर्षमर्द्देतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति । एवं शब्दस्य
प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किमस्माहोकाग्नेत्य दृष्टाद्दृष्टवि-
षयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माहोकाग्नेत्य प्रत्यावृत्त्य
निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातं अन्नमयमात्मान-

शा० एतानुवादपूर्वकमुत्तरप्रत्ययमवतारयति । अस्ति नास्तीति ।
सन्दिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्द्दति । अथ य कस्मिन्पक्षे को
दोषः को वा लाभ इत्याह । किन्तु इति । उभयत्रानुपपत्तिं
संशयकारणमाह । यद्यन्यः स्यादिति । चौद्यमुखेन संशयत्या-
हृत्तिं प्रयोजनमाह । यद्युभयथेत्यादिना । एतदेव मम विचा-
रारम्भकस्य स्वल्पमनं कल्याणं यन्मामेकत्ववादिनां त्वमाद्य द्वेषे-
ऽप्रतिपन्नवस्तुवादित्वाद्नेकत्ववादिनोऽप्येकस्य वस्तुनः सम्भवत्वा-

उ० रानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रात्रि-

भा० नुपसङ्क्रामति विपयं गतमश्रमयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं
 न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमज्जमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥
 ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्व्वाश्रमयात्प्रस्थमविभक्तं । अथेतं
 मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्माननुपसङ्क्रामति ।
 अथाऽदृष्टोऽनाद्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ।
 तत्रैतच्चिन्त्यं । कोऽयमेवंवित् कथं वा सङ्क्रामतीति । किं
 परस्मादात्मनोऽन्यः संक्रमणकर्त्ता प्रविभक्त उत स एवेति ।
 किन्ततो यद्यनः स्याच्छ्रुतिविरोधः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
 शत् । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न स वेद । एकमेवाद्वितीयं
 तत्त्वमसीति । अथ स एवानन्दमयमात्माननुपसङ्क्रामतीति
 कर्मकर्त्तृत्वानुपपत्तिः । परस्यैव च संसारित्वं पराभावो वा ।
 यद्यप्युभयथा प्राप्तो दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति व्यर्था
 चिन्ता । अथान्यतरस्मिन् पक्षे दोषाप्राप्तिस्मृतीये वाऽदृष्टे
 पक्षे स एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव चिन्ता न तच्चिह्नारण-
 र्थत्वादर्थवत्येव चिन्ता । सत्यं प्राप्तो दोषो न शक्यः परि-
 हर्तुमन्यतरस्मिन्सृतीये वा पक्षेऽदृष्टेऽवधत्ते व्यर्था चिन्ता
 स्यान्न तु सोऽवधत्त इति तदवधारणार्थत्वादर्थवत्येवैषा

षा० दनेकवस्तुवादिनश्च यद्यवः प्रतिपक्षाः सन्ति मनेत्यर्थतोऽपि ज-
 स्यात्तमनेकत्वस्थान्योन्याश्रयादिदोषदुःखत्वात्पूर्वप्रक्षानिराकरणेन
 सिद्धान्तोपपत्तेर्येवार्थः । विचारारम्भमुपपाद्य सिद्धान्तमुपस-
 मते । स एव तु स्यादिति । स्यादाधिकमेदमित्तोऽप्येवंवित्कृतः
 पर एव स्यादित्यर्थः ॥ अविद्याधारोपिता ब्रह्मत्वव्याप्तिरेव

उ० यस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरूपे । यश्चा-

भा० चिन्ता । मत्प्रमथवती चिन्ता । शास्त्रावधारणार्थत्वात् ।
चिन्तयसि च त्वं तत्तु निर्णयसि किं न निर्णेत्यमिति वेद-
वचनं न कथं तर्हि वज्रप्रतिपक्षत्वात् एकत्ववादी त्वं वेदार्थ-
परत्वात् वहवो हि नानात्ववादिनो वेदवाद्यास्त्वप्रतिपक्षा
अतो ममाशङ्कां न निर्णयसीत्येतदेव मे स्वस्ययनं धन्मा-
मेकयोगिनमनेकयोगिवज्रप्रतिपक्षमात्य अतो जेष्यामि-
सर्वानारभेच चिन्तां । स एव तु स्यात्तद्भावस्य विवचित-
त्वात् । तद्विज्ञानेन परमात्मभावो ह्यत्र विवचितो ब्रह्म-
विदाप्नोति परमिति । न ह्यन्यस्थान्यभावापत्तिरुपपद्यते ॥
ननु तस्यापि तद्भावपत्तिरनुपपद्यैव । नाऽविद्याकृताना
त्मापोहार्यत्वात् ॥ या हि ब्रह्मविद्यया स्वात्मप्राप्तिरुपदि-
श्यते साऽविद्याकृतस्यान्नादिविशेषात्मन आत्मत्वेनाधारे-
पितस्थानात्मनोऽपोहार्या । कथमेवमर्थतावगम्यते विद्या-
मात्रोपदेशात् । विद्यायाश्च वृष्टं कार्यमविद्यानिवृत्ति-
स्रक्षेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ साधनमुपदिश्यते मार्गवि-
ज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽ
हेतुः । कस्मात्तु देशान्तरप्राप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् ।

भा० ब्रह्मप्राप्तिर्विषयितेति फलवाणस्यैवमर्थता कथमवगम्यते न पुन-
रप्राप्ताप्राप्तिरित्याह । कथमिति । परिहरति । विद्यामा-
त्रेति । अन्यथाप्युपपत्तिं शङ्कते । मार्गेति । गन्तुः स्वतो
यानत्वाभावेऽपि यथा मार्गज्ञानोपदेशः सार्धककथा जीवस्य
सतो ब्रह्मत्वाभावेऽपि विद्योपदेशोऽप्यासदारेण ब्रह्मप्राप्ति-

उ० सावादित्ये । स एकः । स य एवंविन् ।

भा० न हि याम एव गन्तेति चेत् । न वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्राम-
विषयं विज्ञानं नोपदिश्यते तत्प्राप्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते
विज्ञानं न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण माधनान्तर-
विषयं विज्ञानमुपदिश्यते । उक्तकर्मादिमाधनापेक्षं ब्रह्म-
विज्ञानं परप्राप्तौ माधनमुपदिश्यत इति चेन्न । नित्यत्वा-
न्मोक्षस्येत्यादिना प्रयुक्तत्वात् । श्रुतिश्च तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशदिति कार्यस्य तदात्मत्वं दर्शयति । अभयप्रतिष्ठा-
पपत्तेश्च । यदि हि विद्यावान् स्वात्मनोऽन्यत्र पश्यति ततोऽ-
भयं प्रतिष्ठां विन्दत इति स्वाङ्गयचेतोः परस्थान्यस्या-
भावात् । अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्ययाऽवस्तुत्वदर्शनोप-
पत्तिस्तद्वितीयस्य चन्द्रस्यामत्वं यदतैमिरिकेण चक्षुशता

था० हेतुत्वादित्यर्थः । त्वं ग्रामोऽसीति न तत्रोपदेशः अत्राभे-
दोपदेशः प्रतीयतेऽत उपदेशवैधर्म्यात् दृष्टान्तो युक्त इत्याह ।
न वैधर्म्यादिति ॥ यदि विदुषः सजाशादन्य ईश्वरो भय-
हेतुर्नास्ति का तर्हि गतिर्यतिरिक्तेश्वरदर्शनस्येत्याशङ्क्याह ।
अन्यस्य चेति । अल्पितभेदविशिष्टरूपेणेश्वरस्याविद्याकृतत्वे
निश्चाले सति विद्यया तत्रावस्तुत्वदर्शनमुपपद्यते । ईश्वरो मम
प्रशान्तेति निश्चैतद्यतस्तस्य मम पैकात्म्यमेव परमार्यमिति विद-
दृष्ट्वा विशिष्टस्यासत्त्वमित्यर्थः । दृष्टान्तवैधर्म्यं शङ्कते । नैवमिति ॥
यथा चन्द्रैकत्वदर्शनात् द्वितीयसन्ने न गृह्यते नैवं ब्रह्मविदा
गृह्यते व्यतिरिक्तेश्वरः । प्रतिमितप्रपञ्चावभासस्य भोजनादिप्र-
वृत्त्यनुपपत्त्या जीवभुक्तस्याप्यभ्युपगमात्प्रवृत्त्यनियमस्य चेश्वराधीन-
त्वाभ्युपगमादित्यर्थः । यद्यपि जागरे व्यतिरेकाभासदर्शनं विदुष-
स्तथापि न तद्भयकारणं तर्हि नायावो व्यतिरिक्तव्याधाभासा-

उ० अस्मांल्लोकात्प्रेत्य । एतमनुमयमात्मानमुपस-

भा० न शृङ्गते नैवं शृङ्गते इति चेन्न सुपुत्रेऽयमहितयोरग्रहणात् ।
 सुपुत्रेऽग्रहणमत्यासक्तवदिति चेन्न । सर्व्वग्रहणात् । जाय-
 त्त्वप्रयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत् नाविद्याकृतत्वात् ।
 जायत्त्वप्रयोर्ग्रहन्यग्रहणं । जायत्त्वप्रयोर्ग्रहद्विद्याकृतमवि-
 द्याभावे ऽभावात् । सुपुत्रेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेन्न ।
 स्वाभाविकत्वात् । इष्टस्य हितत्वमविक्रियापरानपेक्ष-
 त्वात् । विक्रियानतत्वं परापेक्षत्वात् । न हि कारकापेक्षं
 यस्तु नस्तत्त्वं सतो विशेषः कारकापेक्षो विशेषस्य विक्रिया ।
 जायत्त्वप्रयोश्च ग्रहणं विशेषः । यद्धि यस्यान्यापेक्षं स्वरूपं
 तत्तस्य तत्त्वं यदन्यापेक्षं न तत्तत्त्वं । अन्याभावेऽभावात् ।
 तस्मात्स्वाभाविकत्वाच्चायत्त्वप्रवच सुपुत्रे विशेषः । येषां

प्या० द्विभेति । अविद्युयोऽपि अतिरेकदर्शनं न सदातनमित्याह । न
 सुप्तेति । सुपुत्रे अतिरेकाग्रहणसत्त्वसाधकं न भवतीत्याह । सुपुत्र
 इति । यथा इषुकार इत्यासक्तमनाश्रया तद्दतिरिक्तं विद्यमान-
 मपि न पश्यति तथा सुपुत्रेऽपि निरवतया सखासक्ततया सदपि
 द्वितीयं न पश्यति नत्वभावादित्यर्थः । अन्यासक्तस्य तद्दतिरिक्ता-
 दर्शनेऽपि तददर्शनमेवास्ति सुपुत्रेऽपि न किञ्चिदद्यासिद्धमिति
 प्रत्ययास्तु खस्याप्यात्मतादात्म्यादद्यानस्य च अतिरिक्तत्वनिर्वच-
 नादतस्मात्किञ्चिद्वितीयाभावादेवायश्चमित्याह । न सर्व्वग्रह-
 णादिनि । सुपुत्रे चेदनुपलम्भादसत्त्वं तर्हि जायत्त्वप्रयोरुपल-
 म्भाद्वैतस्य सत्त्वं किं न स्यादित्याह । जायदिति । अनात्मादावा-
 त्मत्वादिबुद्धिरविद्या तद्भावे एव द्वैतोपलम्भात्प्रोपलम्भमात्रं
 सत्त्वसाधकमन्यथा शुक्तिरूप्यादेरपि सत्त्वप्रसङ्गादित्याह । नावि-
 द्येति । पूर्व्ववाद्याह । सुप्तेति । सुपुत्रे द्वितीयस्याग्रहणमपि जय-

उ० ज्ञामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्गामति ।

भा० पुनरीत्यरोऽन्य आत्मनः कार्यञ्चान्यत्तेषां भयानिवृत्ति-
 र्भयस्यान्यनिमित्तत्वात् सतस्यान्यस्यात्मदानानुपपत्तिः ।
 न चासत आत्मलाभः । भाषेत्तस्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति
 चेन्न । तस्यापि तुल्यत्वात् । यदधर्माद्यनुसाहायीभूतं नित्य-
 मनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यङ्गकारणं स्यात्तस्यापि
 तथाभूतस्यात्मदानाभावाद्भयानिवृत्तिरात्मदाने वा
 सदसतोस्तिरेतरापत्तौ सर्वत्रानाश्वास एवैकलपचे पुनः
 मन्निमित्तस्य संसारस्याऽविद्याकल्पितत्वाददोषः । तैमि-
 रकद्रष्टस्य हि द्वितीयचन्द्रस्य गात्रलाभो नाशो वासि ।
 विद्याविद्ययोस्तद्गुणत्वमिति चेन्न । प्रत्यक्षत्वात् । विवेकावि-
 वेकौ रूपादिवत् प्रत्यक्षावुपलभ्येतेऽन्तःकरणस्यौ । न हि

भा० रूपाविद्याकृतं न तु भेदाभावनिवन्धनमतो यदुक्तं सपुत्रे सर्व-
 त्मनश्चभूतो जीवः स्वव्यतिरिक्तमभावादेव न मय्यतीति सद-
 सदित्यर्थः । सतोऽपि द्वितीयस्यारवद्यावशादग्रदृश्यमिति कोऽर्थः
 किं दृश्यः प्रागभावे जायते उताप्रकाशारोपः किं वाऽग्रदृशा-
 काराविशतस्वरूपावस्थानं । नाद्यः । प्रागभावाद्यानादित्वाभ्युपग-
 मात् । न द्वितीयः । परैर्द्वितीयस्याः स्वप्रकाशत्वात्त्वाभावाभ्युपगमेना-
 प्रकाशारोपानभ्युपगमात् प्रकाशारोपे च सर्वस्य स्वप्रकाशब्रह्मा-
 त्मताया अभ्युपगन्तव्यत्वेनास्तत्समीहितसिद्धिप्रसङ्गाम् ॥ न द्वितीय
 इत्याह । न स्थाभाविक्तत्वादिति ॥ अविशतस्वरूपावस्थानं नावि-
 द्याकार्यमनामन्तुक्तत्वादित्यर्थः ॥ एतत् स्पुटयति । इत्यस्य हीत्या-
 दिना । सम्भाषं इत्यमुच्यते स्वातन्त्र्यसिद्धिभिप्रायेण न वैशेषिका-
 भिप्रायेण क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं इत्थं मानाभावादिति
 दृष्टं । अविशियेति विक्रियाभावीपक्षस्यं स्वरूपमनपेक्षसिद्धि-

उ० एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्गामति । एतं विज्ञा-

भा० रूपस्य प्रत्यक्षस्य मनो द्रष्टृधर्मत्वं । अविद्या च स्वानुभवेन
रूप्यते मूढोऽहमविविक्तं मम विज्ञानमिति तथा विद्या-
विवेकोऽनुभूयते । उपदिशन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां
मुद्धा । तथा चान्येऽवधारयन्ति तस्मात्प्रामरूपपक्षस्यैव
विद्याविद्ये नामरूपे च नात्मधर्मं नामरूपयोर्निर्वाहिते
यदन्तरात्तद्ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरात् । ते च पुनर्नामरूपे
सवितर्यहोरात्रे इव कल्पिते न परमार्थेते० विद्यमानेऽभेदे
एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामतीति कर्मकर्तृत्वानुपप-
त्तिरिति चेन्न । विज्ञानमात्रत्वात्सङ्गमणस्य । न जलूकादि-
वत्सङ्गमणमिहोपदिशते किं तर्हि विज्ञानमात्रं सङ्गमण-
श्रुतेरर्थः । ननु मुख्यमेव सङ्गमणं श्रूयते उपसङ्गामतीति

था० त्वादित्यर्थः । यद्वादिद्विक्रिया न स्वाभाविकी परापेक्षत्वात्
स्पष्टिकलोहितवदित्यर्थः ॥ यदुक्तमनपेक्षसिद्धत्वादविक्रियात्-
मिति तत् स्पष्टयति । यद्वीति ॥ एवं स्वमते चित्तत्वात्परिरिक्ते-
श्वरस्य भयहेतोरभावादभयं विदुषः सम्भवतीत्युपपाद्य द्वैतिसत्ते
तदसम्भवमाह । येषामिति ॥ सतोऽन्यत्वं स्वरूपे स्थिते नष्टे वा
नाभृङ्गसो घाघातात्तदवस्थानाच्च । तर्ह्यसत एव भयस्योत्पादेऽभ-
यप्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य । तथासत इति ॥ अतिरिक्तेश्वरस्य
सत्ताभावेण न भयहेतुत्वं किन्तु प्राणित्तधर्माद्यपेक्षस्य तु
तदभावादभयं भविष्यतीत्याशङ्क्य नैतत्साहच्येन वाच्यं । अथर्मा-
देरपि सतस्तेनात्मतामन्वीनशीकाराम्रैयायिकादिमतेऽपि सति
चेत्तैः कार्यात्मताभावस्य दुरवधारणत्वात्तेनापि वाच्यमित्याह ।
न तस्यापीति ॥ किञ्च सचेदसत्त्वमापद्यते अथर्मादिकं तर्ह्यात्म-
न्यपि का प्रत्यासत्तत्वात्स्वभाववैपरीत्यं सतोऽसत्त्वगमनं कस्यापि

उ० नमयमात्मानमुपसङ्गामति । एतमानन्दमयमा-

भा० चेन्न । अन्नमयेऽदर्शनात् । न ह्यन्नमयमुपसङ्गामतो वाद्या-
दस्माज्जलूकावत्सङ्गमणं दृश्यतेऽन्यथा वा ॥ मनोमयस्य
वर्हिर्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्यावृत्त्यात्मसङ्गम-
णमिति चेन्न । स्वात्मनि विक्रियाविरोधादन्योन्नमयमुप-
सङ्गामतीति प्रकृत्य मनोमयो विज्ञानमयो वा स्वात्मान-
मेवोपसङ्गामतीति विरोधः स्यात् । तथा नानन्दमय-
स्वात्मसङ्गमणमुपपद्यते । तस्मान्न प्राप्तिः सङ्गमणं नाप्यन्न-
मयादीनामन्यतमकर्तृकं पारिशिष्यादन्नमयाद्यानन्द-
मयान्तात्मव्यतिरिक्तकर्तृकं ज्ञानमात्रञ्च सङ्गमणमुपपद्यते
ज्ञानमात्रत्वे चानन्दमयान्तस्यैव सर्वान्तरस्याकाशाद्य-
न्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्याऽनुप्रविष्टस्य हृदयगुहाभिसम्बन्धाद-
न्नमयादिष्वनात्मस्वात्मविभ्रमासङ्गमणात्मविवेकज्ञानोत्प-

ष्या० मते न घटत इत्याह । सदसतेरिति ॥ स्वमतं निगमयति ।
एकत्वपद्य इति ॥ अविद्याकल्पितं भयं विद्यया निवर्तत
इति वदतो विद्याविद्ययोरान्तधर्मत्वमिष्टं ततो धर्मोत्पाद-
विनाशयोर्विकारित्वमभिव्यक्तं च प्रसज्येतेति शङ्कते । विद्या-
विद्ययोरिति ॥ कल्पितयोर्विद्याविद्ययोरान्तमि भयाभयहेतु
त्वसम्बन्धात्तन्धर्मत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत वैधात्वाद्भूपादिवदात्म-
धर्मत्वं नास्तीत्यनुमानुं शक्यत इत्याह । न प्रत्यक्षत्वादिति ॥
चिन्मात्रतन्वागादिरनिर्वाण्यविद्यान्तःशरणाहूपेण परियमते
तद्यान्तःकरणं तानससात्त्विकायस्याभेदेन भ्रान्तिसम्बन्धज्ञाना-
कारेण परियमते तस्मिन् प्रतिबिम्बितश्चिदातुः स्वीपाधिधर्मैर्जैव
भ्रान्तः सम्यक्दर्शीति च थावक्रियते न तत्सतो विद्याविद्या-
वत्त्वमित्याह । तेष पुनरिति ॥ उक्तन्यायेन त्रक्षविभक्तो

उ० त्मानमुपसङ्गमति तदप्येष श्लोको भवति ॥
इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा० च्या विनश्यति तदेतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाशे सङ्गमण-
शब्द उपचर्यते न ह्यन्यथा सर्वगतस्यात्मानः सङ्ग-
मणमुपपद्यते वस्त्रन्तराभवाच्च । न च स्वात्मन एव
सङ्गमणं । न हि जलूकात्मानमेव सङ्गमति । तस्मात्सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव ब्रह्मभ-
वनमर्गप्रवेशरसभयाभयसङ्गमणादिपरिकल्पिते ब्रह्मणि
संशयवहारादिविषये न तु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि
कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते । तमेतं निर्विकल्पमात्मानमेवं
क्रमेणोपसङ्गस्य विदित्वा न विभेति कुतश्चिन्नाभयं प्रतिष्ठां
विन्दत इत्येतस्मिन्नर्थेऽप्येष श्लोको भवति । सर्वस्यैवास्य प्रक-

था० ब्रह्माभिन्न इत्युक्तं । तत्र परोक्तमुद्गाय निरस्यति । अमेद-
इत्यादिना । नानन्दमयः शरमात्मा न च तत्र प्रवेशः सङ्गमणं
किन्तु अविषयब्रह्मात्मताज्ञानेनानन्दमयस्यात्मतया भ्रान्तिर्गृही-
तस्यातिक्रमणं बाधोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । अन्यथा चेति ।
भीडे पक्षिप्रवेशवद्वैत्यर्थः । यद्यप्यज्ञमये मुखं सङ्गमणं न सम्भ-
वति तथापि मनोबुद्धौर्वाहिविषये प्रवृत्तयोक्ततो व्याहृत्य स्वरूपे-
ऽवस्थानं सङ्गमणं दृष्टं तथा दुःखिन आनन्दमयस्य स्वरूपेऽव-
स्थानं सङ्गमणं भविष्यतीत्याह । मनोमयस्येति । स्वरूपावस्था-
नस्थानागन्तुकत्वात्प्रक्रमविरोधाच्च न तन्मुखसङ्गमणमित्याह ।
नेति । ज्ञानमात्रत्वे वा सङ्गमणस्य किं फलतीत्यत आह । ज्ञान-
मात्रत्वे चेति । मुख्यासम्भवे गीयाद्यंशद्वयं न्याय्यसेवाशोऽधिष्ठान-
याथात्म्यप्रतिषेधविशिष्टसाध्यतस्य बाधनमेव सङ्गमणं फलती-
तिभाषः । इत्यत्र तन्मुखं सङ्गमणमन्वेषणीयमित्याह । वस्त-

उ० यतो वाचो निवर्तते । अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्च-
 नेति । तश्च ह वाच न तपति । किमहश्च
 साधु नाकरवं । किमहं पापमकरवमिति । स
 य एवं विद्वानेते आत्मानश्च स्पृणुते । उभे
 लेवैष एते आत्मानश्च स्पृणुते । य एवं वेद ।

भा० रणस्थानन्दवक्ष्यर्थस्य भङ्गेपतः प्रकाशनायैव मन्त्रो भवति ॥
 इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो यस्मान्निर्विकल्पाद्यथोक्तस्य चणादद्वयानन्दादा
 त्मनो वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिष्विकल्पवस्तुविषयाणि
 वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽद्वयेऽपि ब्रह्मणि प्रयोक्तृभिः प्रका-
 शनाय प्रयुज्यमानानि अप्राप्याप्रकाशैव निवर्तन्ते । स्वसा-
 मर्थ्याद्विच्यन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानं । तच्च यथाऽभि-
 धानं प्रवृत्तमतोन्दिथाद्यर्थे तदन्वेष प्रवर्तते प्रकाशनाय ।
 यत्र विज्ञानं तत्र वाचः प्रवृत्तिः । तस्मात्सर्वैव वाङ्म-
 नस्योरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र । तस्माद्ब्रह्म-
 प्रकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो
 यस्मादप्रत्ययविषयादनभिधेयाद्ब्रह्मादिविशेषणात्सर्वैव

भा० न्तराभावाद्येति ॥ सङ्गमश्लेषाचारिकत्वं आख्याय प्रकटवत्स्य
 महत्तात्पर्यमुपसंशारच्छेदेनाह । तस्मादिति ॥ इत्यष्टमोऽनु-
 वाकः ॥ ८ ॥

सर्वसाधुगी न सः प्रकाशते चेति सत्प्रकाशमात्रमात्मतत्त्वमेव
 तयोः स्वरूपं ततोऽतिरिक्तं मदार्यानर्थशेतुत्वं नामविशेषरूपं

उ० इत्युपनिषत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मदिदमयमिदमेकविंशतिरन्नादनुरसमया-
 दन्नात्प्राणो यानोऽपान आकाशः पृथिवी
 पुच्छं षड्विंशतिः प्राणं यजुर्ऋक्सामादेशो-
 ऽथवीङ्गिरसः पुच्छं द्वाविंशतिर्यतश्रद्धर्तं सत्यं
 योगो महोष्ठादशविज्ञानं प्रियं मोदः प्रमोद

भा० मनसा विज्ञानेन सर्वप्रकाशनममर्थेन निवर्तन्ते । तं ब्रह्मण
 आनन्दं चोच्यस्याऽऽष्टजिनस्याऽकामदतस्य सर्वेषणा-
 विनिर्मुक्तस्यात्मभूतं विषयविषयिसम्बन्धविनिर्मुक्तं स्वाभा-
 विकं नित्यमविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणे विद्वान् यथोक्तेन
 विधिना न विभेति कुतश्चन निमित्ताभावात् । नहि
 तस्माद्दिदुषोऽन्वदस्त्रन्तरमस्ति वस्तु भिन्नं । यतो विभेति
 अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीति
 द्युक्तं । विदुषस्याविद्याकार्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयाच-
 न्द्रवलाशाद्भयनिमित्तस्य न विभेति कुतश्चेति युञ्जन्ते ।
 मनोमये चोदाहृतो मन्वो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वात् ।
 तत्र ब्रह्मत्वमधारोष्य तत्स्तुत्यर्थं न विभेति कदाचनेति
 भयमात्रं प्रतिपिद्धमिहाद्वैतविषये न विभेति कुतश्चेति
 भयनिमित्तमेव प्रतिपिथते । नन्वस्ति भयनिमित्तं साध-

षा० वस्तु वस्तु सत्त्वाकाशान्यत्वे नासत्त्वादप्रकाशमानत्वाचेत्यभिप्रेत्याह ।
 खेन विज्ञेयरूपेणेति । आत्मैवाविद्यया साध्वसाधुरूपेण प्रति-
 पन्न आसीत् इदानीन्तु ये साध्वसाधुनी अर्थाभिर्घहेत् वभुवतुस्ते

उ० जानन्दो बल पुच्छं डाविंशतिरसन्नेवाथाष्टा-
 विंशतिरसत्प्रोउश भीषास्मान्मानुषो मनुथग-
 न्धवीणां देवगन्धवीणां पितृणां चिरलेकलोका-
 नामाजानजानां कर्मदेवानां ये कर्मणा देवा-
 नामिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स यश्च
 सङ्गामत्येकपञ्चाशद्यतः कुतश्च नेतमेकादश नव ॥

भा० करणं पापक्रिया च। नैवं कथमित्युच्यते एतं यथोक्तमेवंविदं
 ह वावेत्यवधारणार्थं। न तपति नोद्देजयति नात्यन्तं
 तापयति। कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीत्यु-
 च्यते। किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्तीति
 पश्चात्सन्तापो भवत्यासन्ने मरणकाले। तथा किं कस्मात्पापं
 प्रतिपिद्धं कर्माकरवं कृतवानस्तीति च नरकपतनादि-
 दुःखभयात्तापो भवति। त एते साध्वकरणपापक्रिये एव-
 मेनं न तपतो यथाऽविद्वांसं तपतः। कस्मात्पुनर्विद्वांसं न
 तपत इत्युच्यते। स च एवंविद्धानेते साध्वसाधुनी तापहेतु
 इत्यात्मानं स्पृणुते प्रीणयति बलयति वा परमात्मभा-
 वेनोभे पश्यतीत्यर्थः। उभे पुण्यपापे हि यस्मादेवमेव
 विद्धानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे स्वेन श्रेयरूपेण

था० यात्मैवेति ज्ञानेन आत्मानं साध्वसाधुकरणेन प्रीणयत्येव
 श्लोकदृष्ट्या निष्पाद्यमाने पुण्यपापे दृष्टा। दृश्यते च विद्वान् न
 विभेतीत्याह। स्पृणुत एवेति ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ इति
 श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगव-

उ० सह नाववतु । माविद्विषावहे । ॐ शान्तिः
 शान्तिः शान्तिः । ब्रह्मविद्य एव वेदेत्युपनिषत् ॥
 इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

हरिः ॐ ॥ सहनाववतु । सह नो भुनक्तु । सह
 दीर्यं करवावहे । तेजसि नावधीतमस्तु मा
 विद्विषामहे । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भा० शून्ये कृत्वा आत्मानं स्पृणुत एव । को य एवंवेद यथोक्तम-
 हैतमानन्दं ब्रह्म वेद तस्यात्मभावेन दृष्टे पुण्यपापे निर्वी-
 र्यतापके जन्मारम्भके न भवत इतीयमेवं यथोक्ताऽस्यां
 वल्ल्यां ब्रह्मविद्योपनिषत्सर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं
 दर्शितमित्यर्थः । परं अयोऽस्यां निषण्णिति ॥ इति नवमो-
 ऽनुवाकः ॥ ६ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्य श्रीगो-
 विन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तैत्ति-
 रीयोपनिषद्भाष्ये ब्रह्मानन्दवल्ली नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

ॐ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आकाशादिकार्यमन्नमयान्तं
 सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषवदिवोपलभ्यमानं यस्मात्त-
 स्मात्सर्वकार्यविलक्षणमदृग्नादिधर्मकमेवानन्दं तदेवाह-
 मिति विजानोयादनुप्रवेक्षस्य तदर्थत्वात् तस्मैवं विजानतः

षा० दानन्दज्ञानविरचिते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यटीकायां ब्रह्मानन्द-
 वल्ली नाम द्वितीयोऽध्यायः । २ । ॐ तत्सत् ॥

इति नवमोऽनुवाकपूर्वकमुत्तरयक्षीसम्बन्धमाह । सत्यं ज्ञानमित्या-
 दिना । तप इति पदार्थविवरणं वाक्यार्थज्ञानसाधनमित्यर्थः ।

उ० भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपसमार १
 अधीहि भगवो ब्रह्मेति १ तस्मा एतत्प्रोवाच १
 अनं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति १ तच्छ
 होवाच १ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते १

भा० शुभाशुभ कर्मणी जन्मान्तरारम्भके न भवत इत्येवमा-
 नन्दवक्ष्यां विवक्षितोऽर्थः । परिममाप्ता च ब्रह्मविद्या । अतः
 परं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यमन्नमयादिविषयाणि
 चोपासनान्युक्तानीत्यतः पूर्ववच्छान्तिपाठपूर्वकमिदमा-
 रभ्यते । आख्यायिकाविद्यास्तुतये प्रियाय पुत्राय पित्रो-
 क्तेति भृगुर्वै वारुणिः । वैशब्दः प्रसिद्धानुसमारको भृगु-
 रित्येवंगामा प्रसिद्धोऽनुसमार्यते । वारुणिर्वरुणस्यापत्यं
 वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुरूपसमारोपगतवान्
 अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण । अधीह्यध्यापय कथय ।
 स च पिता विधिवदुपमन्त्राय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं प्रोवा-
 चास्त्रं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । अत्रं शरीरं
 तदन्धन्तरस्य प्राणमन्तरमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं
 मनो वाचमित्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराप्युक्तवान् । उक्त्वा च

ष्या० अधीहीत्यध्यापय स्मारय । इक्ष्मरय इति धातुपाठादित्यर्थः ।
 ब्रह्मोपलब्ध्यावितिलक्ष्यत्वमर्थविवेकाय द्वाराणि शरीरादिचेष्टा
 ऽन्यथानुपपत्त्या हि साच्चिभूतचिदागुर्विविच्यत इति भावः ।
 न केवलमर्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञानसाधनं किन्तु तत्पदार्थज्ञानमधी-
 त्यभिप्रेत्य तदर्थस्य ब्रह्मणो सत्त्वमनुक्तवानित्यर्थः । रावशेषो-

उ० येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ।
 तद्विजिज्ञासस्य । तद्ब्रूतेति । स तपोऽतप्यत ।
 स तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥
 अनुं ब्रूतेति यजानात् । अनुाञ्जेव खल्वि-

भा० द्वारभूतान्यंतान्यन्नादीनि तं भृगुं होवाच । ब्रह्मणे लक्षणं
 किन्तु यतो यस्माद्दे इमानि ब्रह्मादीनि स्वल्पपर्यन्तानि
 भूतानि जायन्ते । येन च जातानि जीवन्ति प्राणान्धार-
 यन्ति वर्द्धन्ते । विनाशकाले च यत्प्रयन्ति यद्ब्रह्म प्रतिग-
 च्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते उत्पत्ति-
 स्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहाति भूतदेहं तद्ब्रह्मणे
 लक्षणं । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । यदेवं
 लक्षणं ब्रह्म तदन्नादिदारेण प्रतिपद्यस्वैत्यर्थः । श्रुत्य-
 न्तरञ्च प्राणस्य प्राण उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्त्र-
 स्थानं मनसो मनो ये विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमय्य-
 मिति । ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्येतानि दर्शयति । स भृगु-
 र्ब्रह्मोपलब्धिदाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा पितृस्य एव
 ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेनाऽतप्यत तप्तवान् । कुतः पुनरनुप-

प्या० हेरिति यदार्थोपलक्षणस्यैवाभिधानादखण्डवाक्यार्थस्याप्रति-
 पादनात् यदार्थभेदज्ञानाच्च पुरुषार्थसम्भवदुदरमन्तरं कुर्यात्
 इति निन्दितत्वादतो वाक्यार्थावगतिपर्यन्तं तात्पर्येण खण्डप-
 दाद्येविवरयमावृत्त्यानुष्ठितवानित्यर्थः । स तपस्तप्तेति कुर्वेदं
 पित्रोक्तं लक्षणं परिपूर्णं भवत्वित्येकाग्र्येण चेतसा यस्यांलौक्यात्
 ब्रूतेति यजानात् । अद्यते भुज्यते सर्वैरिति सर्वप्रतिपत्तिसा-

उ० मानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि
जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्वि-
ज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधी
हि भगवो ब्रह्मेति । तथुं होवाव । तपसा ब्रह्म
यिजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा ॥ द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

भा० दिष्टस्यैव तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्भ्रमोः सावशेषोक्तेरद्या-
दिब्रह्मणः प्रतिपत्तौ द्वारं लक्षणं च यतो वा इमानि
भूतानीत्युक्तवान् । सावशेषं हि तत्साक्षाद्ब्रह्मणो निर्देशात् ।
अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्दिष्ट्यं जिज्ञासवे पुत्रा-
येदमित्यंरूपं ब्रह्मेति । न चैवं निरदिशत् किन्तर्हि साव-
शेषमेवोक्तवान् । अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमप्यपे-
क्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति । तयोर्विशेषप्रतिपत्तिस्तु
सर्वसाधकतमत्वात्सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साध-
नानां तप एव साधकतमं । साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके ।
तस्मात् पित्रानुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः
प्रतिपेदे भ्रमः । तच्च तपो वाह्यानःकरणसमाधानं तद्वार-
कत्वात् ब्रह्मप्रतिपत्तेः । गणस्येन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमं
तपः तज्ज्यायः । सर्वधर्मैर्भ्यः स धर्मः पर उच्यत इति स्मृतेः ॥

षा० धारणं स्थूलदेहकार्यं भूतमक्षरं विराट्सक्षरमब्रह्मदेवोप्यते ।
तस्य स्थूलभौतिकधारणत्वात् । यतो वा इमानोति लक्षणस्य तत्र
योजयितुं शक्यत्वाच्च ब्रह्मेति प्रतिपन्नवानित्यर्थः ।

उ० प्राणो ब्रह्मेति यजानात् । प्राणाद्धेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि
जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्वि-
ज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधी-
हि भगवो ब्रह्मेति । तच्छ्रु होवाच । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा ॥ तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति यजानात् । मनासो लेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि

भा० स च तपस्तप्त्वा अन्नं ब्रह्मेति यजानाद्विज्ञातवान् । तद्वि-
यथोक्तलक्षणेपेतं कथं । अन्नाद्धेव खल्विमानि भूतानि जा-
यन्तेऽन्नेन जातानि जीवन्ति अन्नं प्रयन्ति अभिसंविशन्तीति ।
तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः । स एवं तपस्तप्त्वाऽन्नं
ब्रह्मेति विज्ञाय लक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव संशयमापन्नो
वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति । कः
पुनः संशयचेतुरस्येत्युच्यते । अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात्तपसः
पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयलावधारणार्थः । यावद्ब्र-
ह्मणो लक्षणं निरतिशयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न

षा० विराज उत्पत्तिदर्शनात्पुनरुत्पत्तिपु लक्षणं तत्र सम्पूर्णे न
भवतीति पुनस्तपोऽतप्यत विधायं च तत्कारणं क्रियाशक्ति-
विययतया प्रागशब्दलक्षणं शिरण्यगर्भं सकल्याध्यवसायशक्ति-
विशिष्टतया च मनोविज्ञानशब्दलक्षणं ब्रह्मेति यजानात्-
स्यापि कार्यत्वाल्लक्षणं न भवतीति विधायं तत्कारणं

उ० जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तच्छ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति यजानात् । विज्ञानाद्ब्रह्म खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तच्छ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भा० निवर्त्तते तावत्तप एव ते साधनं । तपसा एव ब्रह्म जिज्ञासस्वित्यर्थः । अज्यन्यत् । एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपगच्छन्तैः शनैरनुप्रविश्यान्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवांस्तपसा एव साधनेन शृंगुस्माद्ब्रह्मविजिज्ञासुना वाद्यान्तःकरणमसाधनलक्षणं परमं तपः साधनमनुष्ठेयमिति प्रकरणार्थः ॥

ष्या० स्नातन्तेन निश्चिद्य सर्वैः प्रार्थ्यमानतया नन्दशब्दवार्थं मायाविशिष्टं ब्रह्मेति विज्ञाय विशिष्टस्याविशिष्टान्तरात्मत्वानुपपत्तेः कारणत्वोपपत्तिर्न विशुद्धानन्दं ब्रह्मेति विज्ञातवानित्यर्थः ।

उ० आनन्दो ब्रह्मेति वजानात् । आनन्दाद्येव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जा-
तानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविश-
न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योम-
न्प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति ।

भा० अधुनाऽऽख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिः स्वेन वचनेनाख्या-
यिकानिर्वर्त्यमर्थमाचष्टे । सा एषा भार्गवी ऋगुणा विदिता
वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या परमे व्योमन् हृदयाकाशगु-
हायां परमानन्दोद्भूते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता अक्षमया-
दात्मनोऽधिप्रवृत्ता । एवमन्योऽपि तपसा एव साधनेन ।
अनेनैव क्रमेणानुप्रविश्यानन्दं ब्रह्म वेद । स एवं विद्याप्रति-
ष्ठानात्प्रतितिष्ठत्यानन्दे परमे ब्रह्मणि ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।
दृष्टश्च फलं तस्योच्यते । अन्नवान्प्रभूतमन्नमस्य विद्यत
इत्यान्नवान् । सत्तामात्रेण तु सर्वो अन्नवानिति विद्याया
विशेषो न स्यात् । एवमन्नमत्तोऽत्यान्नादो दीप्ताग्निर्भवतो-
त्यर्थः । महान् भवति । केन महत्त्वमित्यत आह । प्रज्ञया

या० प्रभूतत्वविशेष्यं न श्रुतं कथं निक्षिप्यत इत्याशङ्काह ।
सत्तामात्रेणेति । अथ सत्तामात्रे विनिक्षिप्ते अश्रुकरादेरपि
शरीरस्थित्याक्षिप्तानेनाप्रवानिति विद्यायाः फलविशेषो नास्तः
स्यादतस्तद्विद्ययात्प्रभूतत्वविशेष्यं निक्षिप्तमित्यर्थः । यस्येश्वरस्या-
नुग्रहात् अविद्यामप्यन्नादिसम्बद्धिर्दृश्यतेऽसौ स्थित्यनुतावरमि-
त्युक्त्वात् । किमुत तदात्मत्वं साक्षादनुभवत इति अयं प्राप्तं
न सिन्धात् दृष्टव्येऽपमत्रं । एतच्च दृष्टफलं ब्रह्मविदो जीव-

उ० अनुवाननादो भवति । महान् भवति । प्रजया
पशुभिर्वीलवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ षष्ठोऽनु-
वाकः ॥ ६ ॥

अनुं न निन्द्यात् । तद्भूतं । प्राणो वानुं । शरीर-

भा० पुत्रादिना पशुभिर्गवाद्यादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञा-
नादिनिमित्तेन तेजसा महान् भवति कीर्त्या स्वात्मा शुभ-
प्रचारनिमित्तया साक्षादनुभवतीत्यर्थः । किञ्चान्नेन द्वार-
भूतेन ब्रह्मविज्ञानं यस्यात्तस्माद्गुरुमिवाक्षं न निन्द्यात्तद-
सैवं ब्रह्मविदो व्रतमुपदिशन्ते व्रतोपदेशोऽस्त्यस्तये स्तुति-
भाक्त्वाच्चान्यस्य ब्रह्मोपलब्धुपायत्वात् । प्राणो वाऽनुं ।
शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तः प्रतिष्ठितं भवति
तत्तस्यान्तं भवतीति ॥

शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽनुं शरीरम-

था० न्युक्तस्याप्यविद्यानेशवशाद्देवाभासं पश्यतो गानुपपन्नं यस्मिंश्चर-
स्यानुग्रहादविदुषामपि अन्नादिसम्बद्धिर्दृश्यते किमुत तदात्म-
तत्त्वं । अन्नमपलब्धं प्राप्तं न निन्द्यात् यदृच्छ्योपपन्नं । अद्ये-
च्छियमुत्पावरनित्युक्तत्वात् । ब्रह्मविदो नियमाभिधानं साधक-
स्थानुष्ठानार्थं । एवं वाच्यार्थेऽपि अक्षयपदार्थानुसन्धानं मुख्यं
साधनं तत्पार्थं चोपसंहृत्वाद्युना विचारसमर्थस्य मन्दाधि-
कारिणोऽन्नान्नादरूपेण प्राणायुपासनं गौणं साधनं विधत्ते ।
प्राणो वाऽनुंमित्यादिना । उपासनमपि मन्वानभिसन्धिगानुष्ठितं
बुद्धिदारेण ब्रह्मज्ञानायोपकरोतीत्युक्तं नुर्याधिकारिणस्त्वपवा-
दायोपकरिष्यति ।

यत्र वामादौ यत्फलं कार्यं क्षेमादीत्यर्थः । महानिति

उ० मन्नादं । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्बलवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भा० व्नादं । तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । तन्निमित्तत्वाच्चरीरस्थितेः । तस्मादेतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनान्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितं तेनान्नं । येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात्प्राणः शरीरञ्चोभयमन्नमन्नादि च । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठित्यन्नादात्मानैव । किञ्चादवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् । अन्नं न परिचक्षीत न परिहेरेत् । तद्वत् पूर्ववत्सुत्यर्थं । तदेवं शूनाशुभकल्पनयाऽपरिह्रीयमाणं मृतं महीकृतमन्नं स्यादेवं यथोक्तमुत्तरेष्वप्यापो वा अन्नमित्यादिषु योजयेत् । अप्सु ज्योतिरिति अज्यो-

प्या० प्रजादिभिर्नृणां वा निति । स्थूलभोगसाधनवान् विराडेवेत्यर्थः ॥ अत्यन्तरप्रसिद्धेति । य एवमेवाः पक्ष देवता वायुर्वाव संवर्ग इत्यादिभ्युत्पन्तराद्भक्षणः संघर्षत्यं वायुदारकमिति वायुर्ब्रह्मणः परिमरुः संघारसाधनमित्यर्थः ॥ तत्त्वयं परिमरुगुणतयाऽऽकाशोपासनं सिद्धतीत्यत्र प्याह । स इति ॥ एवं मन्दाधिकारिगोचरमुपासनजातमध्यारेपावस्थायामुपदिश्यापवाददृष्टिमभिप्रेत्याह । प्रायो वाऽऽमित्यादिना ॥

३० अनुं न परिचक्षीत । तद्वृतं । आपो वा
 ऽनुं । ज्योतिरन्नादं । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितं ।
 ज्योतिथापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदनुमन्ने प्रति-
 ष्ठितं । स य एतदनुमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रति-
 ष्ठिति । अनुवानन्नादो भवति । महान् भवति ।
 प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा० तिपोरच्चाच्चाद्गुणत्वेनोपासकस्यान्वस्य वङ्गकरणं व्रतं ।
 तथा पृथिव्यामाकाशोपासकस्य वसतौ च वसति-
 निमित्तं कञ्चन कञ्चिदपि न प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थभागतं
 न निवारयेदित्यर्थः । वामे च दत्तेऽवगमं क्षणनं दातव्यं ।
 तस्माद्यथा कथाच विधया येन केन प्रकारेण वङ्गन्नं
 प्राप्नुयात् वङ्गन्नमङ्गुहं कुर्यादित्यर्थः । यस्मादन्न-
 वन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायान्नार्थिने अराधि संमिद्धमस्मै
 अन्नमित्याचक्षते न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्यन्ति तस्माच्च-
 हेतोर्बङ्गन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेषु सम्बन्धः । अपि चान्नदा-
 नस्य साहाय्यमुच्यते । यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं तथा

ष्या० भोक्तृत्वादिकक्षणाः संसारः कार्ययोग्य इति विद्यतस्तत्र
 जीवन्मनोपाधिकसंसारित्वन्दृष्टं तस्यापि कार्यत्वादिति भागव-
 तागां मतमुद्गास्य दृश्यति । नन्वात्मापीत्यदिना । छान्देस्यश्रुत्यनु-
 सारेण विकाराकारात्मना प्रवेशमाशङ्क्य वाक्यशेषविरोधमाह ।
 अग्नेन जीवेनेत्यादिना । आन्या देहादिभाषमापन्नस्य जीवस्य मक्ष-

उ० अन्नं बहु कुर्वीत । तद्भूतं । पृथिवी वाऽन्नं ।
 आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः ।
 आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने
 प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद
 प्रतितिष्ठति । अनुवानन्नादो भवति । महान्
 भवति । प्रजया पशुभिर्वृक्षवर्चसेन । महान्
 कीर्त्या ॥ नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

भा० तत्कालमेव प्रत्युपनमते । कथमिति तदेतदाह । एतद्वै
 श्वन्नं मुखतो मुखे प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजापुरः-
 सरमभ्यागतायान्नायिणे राद्धं संसिद्धं प्रयच्छतीति वाक्य-
 शेषः । तस्य किं फलं स्यादित्युच्यते । मुखतः पूर्वं वयसि
 मुख्यया वा वृत्त्याऽथै श्वन्नदायान्नं राध्यते यथा दत्तमुप-
 तिष्ठत इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेन चोप-
 चारेण । तथा ततोऽन्ते वयसि जघनेनापचारेण परिभवेन
 तथैवागौ राध्यते मंसिद्धत्वं । य एवं वेद य एवमन्नस्य
 यथोक्तं माहात्म्यं वेद तदानस्य फलं यथोक्तं फलमुपनयेत् ॥
 इदानीं ब्रह्मण उपासनप्रकार उच्यते । चेम इति वाचि
 चेमो नामोपात्तपरिरचणं ब्रह्म वाचि चेमरूपेण प्रतिष्ठि-
 तमित्युपास्यं । योगचेम इति योगोऽनुपात्तखोपादानं । तौ

था० अतिरिक्तमैव ब्रह्मदृष्टिर्यदिश्यते संसारित्वापोहायां । मातृमु-
 क्षिरिव परयोपिति रामापोहायां । अतस्तत्त्वमसौत्युपदेशम्या-
 न्यार्थत्वात् जीवस्य पारमार्थिकसंसारि ब्रह्मात्मत्वमित्याशङ्क्य

३• न वायून वसता प्रत्यावक्षीत । तद्गतं । तस्मा-
द्यया कया च विधया वदुर्नं प्राप्नुयात् । अरा-
ध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतदे मुखतोऽन्नं
राद्यं । मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतदे

भा० हि योगक्षेमो प्राणापानयोर्लवतोः सतोर्भवतो यद्यपि
तथापि न प्राणपाननिमित्तावेत किन्तु हिं मङ्गनिमित्तौ ।
तस्माद्भूय योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्यु-
पास्यं । एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनात्मना मङ्गोवोपास्यं कर्माणि
मङ्गनिर्मात्येतास्तथायोः कर्मात्मना मङ्ग प्रतिष्ठितमुपास्यं ।
गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पादौ । इत्येता-
मानुषोर्मनुष्येषु भवा भानुष्याः मनाज्ञा आध्यात्मिकः
ममाज्ञाः ज्ञानानि विज्ञानानुपामनागोत्यर्थः ॥ अथा-
नन्तरं देवोर्दिव्यो देवेषु भवाः मनाज्ञा उच्यन्ते । एभि-
रिति एषो । एषेरवादिदारेण एभिरेतुत्वाद्भूयैव एष्या-
त्मना एषो व्यवस्थितमित्युपास्यं । तथान्येषु तेन तेनात्मना
मङ्गोवोपास्यं । तथा यन्नरूपेण विद्युति ॥ यज्ञो रूपेण पशुषु ।
स्योतीरूपेण गच्छेषु । प्रजातिरगृतमगृततत्प्राप्तिः पुत्रेण
एतन्निमित्तोचद्वारेणानन्दः सप्तमित्येतत्सर्वमुपस्यनिमित्तं

भा० तदुच्यते । भावात्तरादप्रत्येद्यादिना । अवाधिततत्पदमुरवा-
सांमागाधिकरग्यविरोधादप्रत्येद्या जीवे प्रत्येद्यासम्पादनार्थं
कल्पितुं न शक्यत इत्यर्थः । संसारित्वयादृक्प्रत्येद्याविरोधादवाधि-
तत्वमसिद्धमित्याह । इत्यमिति । सर्वप्रमाणात्मानुष्यादृक्प्रत्ये

उ० मध्यतोऽन्नं राद्यं । मध्यतोऽन्मा अन्नं राध्यते ।
 एतदा अन्नतोऽन्नं राद्यं । अन्नतोऽन्मा अन्नं
 राध्यते ॥ १ ॥ य एवं वेद । क्षेम इति वाचि ।
 योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्म्मन्ति हस्तयोः ।

भा० ब्रह्मैवानेनात्मनोपस्ये प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । मय्यं ह्याकाशे
 प्रतिष्ठितमतो यत्सर्व्वमाकाशे तद्ब्रह्मैवेत्युपास्यं । तच्चाकाशं
 ब्रह्मैव । तस्मात्तत्सर्व्वं प्रतिष्ठेत्युपास्यते । प्रतिष्ठागुणोपास-
 नाप्रतिष्ठावान् भवति । एवं पूर्व्वेष्वपि । यद्यत्राधीनं फलं
 तद्ब्रह्मैव तदुपासनात्तद्वान् भवति इति द्रष्टव्यं । श्रुत्यन्तराद्य-
 तं यथायथोपास्यते तदेव भवतीति । तन्मह इत्युपास्यते ।
 महो महत्त्वगुणवत्तदुपास्यते । महान् भवति । तन्मन इत्यु-
 पास्यते । मननं मनो मानवान् भवति मननसमर्थो भवति ।
 तन्वम इत्युपास्यते । नमनं नमो नमनगुणवदुपास्यते । नम्यन्ते
 प्रह्लाभवन्त्यस्मा उपासित्ते कामाः काम्यन्त इति भोग्या
 विषया इत्यर्थः । तद्ब्रह्मैत्युपास्यते । ब्रह्मपरिवृढतमित्युपा-
 स्यते । ब्रह्मवांसुद्रुणो भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपा-
 स्यते । ब्रह्मणः परिमरः परिचियन्तेऽस्मिन् पञ्च देवताः तिस्रु-
 दृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः । अतो वायुः परिमरः

प्या० इत्येते । आत्मनस्य संसारधर्मवत्त्वस्य तर्कापरिशुद्धत्वात्तत्त्वज्ञस्य
 भ्रान्तत्वात्तं शास्त्रज्ञानबोधकत्वं सम्भवतीत्याह । नेति । सुखादेरुप-
 लभ्यत्वः प्रोपलब्धधर्मत्वं सम्भवति रूपादिवदित्यर्थः । संसारित्वयो-
 दकं यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाणं न भवति तथापि संसारधर्मविशिष्ट

उ० गतिरिति पादयोः१ विमुक्तिरिति पाथो१ इति
 मानुषोः समाज्ञाः१ अथदेवोः१ तृप्तिरिति वृष्टो१
 बलमिति विद्युति ॥ २ ॥ यश इति पशुपु १
 ज्योतिरिति नक्षत्रेषु १ प्रजातिरमृतमानन्द
 इत्युपस्थे १ सर्वमित्याकाशे १ तत्प्रतिष्ठेत्युपा-

भा० श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । स एष एवायं वायुराकाशेनानस्य इत्या-
 काशो ब्रह्मणः परिमरसमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परि-
 मर इत्युपासोत । एवमेवंविदं प्रतिस्पर्द्धिनो द्विपन्तोऽद्विप-
 न्तोऽपि सपत्ना यतो भवन्त्यतो विशिष्यन्ते द्विपन्तः सपत्ना
 इति । प्राणं द्विपन्तः सपत्नास्ते परिस्त्रियन्ते प्राणान् जह-
 तीत्यर्थः । किञ्च ये चाऽप्रिया अस्य भ्राह्म्या अद्विपन्तो-
 ऽपि ते च परिस्त्रियन्ते । प्राणो वाऽन्नं शरीरमवादि-
 त्यारभ्याकाशान्तस्य कार्यसैवान्नात्मादत्वमुक्तं । उक्तं नाम
 किं तेन तेनैतत्सिद्धं भवति कार्यविषय एव भोज्यभोक्तृत्व-
 छतः संसारो न तात्मनीति । आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्यते ॥
 नन्वात्मापि परमात्मनः कार्यं ततो युक्तस्य संसार इति ।
 न । असंसारिण एव प्रवेगश्रुतेः । तस्मृद्धा तदेवानुप्राविश-
 दित्याकाशादिकारणस्य असंसारिण एव परमात्मनः

षा० धात्वा सच्चैतन्येनोपकथ्यत इति स्वानुभवविरोधान्न शाब्दमसंसा-
 रित्वज्ञानं प्रमाणादिति चेन्नैतदपि युक्तं कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादि-
 त्यर्थः ॥ प्रत्यक्षविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधो भविष्यतीत्याह ।
 प्रासादिति ॥ प्रासादि साश्रयं कार्यत्वाद्दृढवदन्यस्याश्रयस्यास-

उ० सीत १ प्रतिष्ठावान् भवति १ तन्मह इत्युपा-
 सीत १ महान् भवति १ तन्मन इत्युपासीत १
 मानवान् भवति ॥ ३ ॥ तन्मम इत्युपासीत १
 नम्यन्तेऽस्मे कामाः १ तद्भलेत्युपासीत १ ब्रह्मवान्
 भवति १ तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत १

भा० कार्येष्वनुप्रवेशः श्रूयते । तन्मात्मानानुप्रविष्टो जीव आत्मा
 पर एवासंसारी । सृष्टानुप्राविशदिति समानकर्तृत्वोपप-
 न्नेत्य । सर्गप्रवेशक्रिययोश्चैकद्येत्कर्त्ता ततः क्त्वाप्रत्ययो युक्तः ।
 प्रविष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेन्न । प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन
 प्रत्याख्यातत्वात् । अनेन जीवेनेति विशेषयुतेः । धर्मान्त-
 रेणानुप्रवेश इति चेन्न । तत्त्वमसीति पुनस्तद्भावोक्तेः ।
 भावान्तरापत्तयैव तदपोहार्या सम्पदिति चेन्न । तत्सत्यं स
 आत्मा तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यात् । दृष्टं जीवस्य
 संसारित्वमिति चेन्न । उपलभ्युरनुपलभ्यत्वात् । संसारधर्म-
 विशिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चेन्न । धर्माणां धर्मिणोऽव्य-
 तिरेकात्कर्मत्वानुपपत्तेः । उष्णप्रकाशयोर्दाहप्रकाशत्वा-
 नुपपत्तिवत्त्वामादिदर्शनादुःखत्वाद्यनुमीयत इति चेन्न ।
 चासादेदुःखस्य सोपलभ्यमानत्वात्सोपलभ्यधर्मात् । कापिल-

भा० अवादात्मैव तदाश्रयोऽनुमीयत इति न वाच्यमुपलभ्यं नोपलभ्य-
 धर्मरूपादिवदिति स्यात्तन्तरविरोधादथायादपि कार्यदर्शन-
 सत्त्ववादिपर्यः । जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादयत् । अस्त्यस्य
 तर्कशास्त्रविरोधादप्रामाण्यमाशङ्क्य इत्ययति । कापिलेत्यादिना ।
 तर्कशास्त्रस्य श्रुतेश्च विरुद्धाच्चभिचारित्वेन प्रामाण्यसंशयोऽपि

उ० पर्येण म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि ये
 ऽप्रिया भ्रातृयाः । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावा-
 दित्ये । स एकः ॥ ४ ॥ स य एवंवित् । अस्मा-
 ल्लोकात्प्रेत्य । एतमनुमयमात्मानमुपसङ्गम्य ।
 एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्गम्य । एतं मनोमय-
 मात्मानमुपसङ्गम्य । एतं विज्ञानमयमात्मान-

भा० काणादादितर्कशास्त्रविरोध इति चेन्न । तेषां मूलाभावे
 वेदविरोधे च भ्रान्त्योपपत्तेः । श्रुत्युपपत्तिभ्याश्च सिद्ध-
 मात्मनोऽसंसारित्वं । एकत्वाच्च कथमेकत्वमित्युच्यते ॥

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्येवमादि
 पूर्ववत् । सर्वे अन्नमयादिक्रमेणानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये-
 तत्साम गायत्रास्ते । सत्त्वं ज्ञानमित्यस्या च्छेदोऽर्थो व्याख्यातो
 यिस्त्ररेण तद्विवरणभूतयाऽऽनन्दत्वा मोऽश्रुते सर्वान्
 कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तस्य फलवचनस्वार्थवि-
 स्कारो नोक्तः । के ते किंविपथा वा सर्वे कामाः कथं वा
 ब्रह्मणा सह समश्रुत इत्येतद्वक्तव्यमितीदमिदानीमारभ्यते ।
 तत्र पितापुत्राख्यायिकायां पूर्वविद्याशेषभूतायां तपो ब्रह्म-
 विद्यासाधानमुक्तं । प्राणादेराकाशान्तस्य च कार्यस्थाना-

धा० नाश्रद्धनीय इत्याह । श्रुत्युपपत्तिभ्याश्चेति ॥ किञ्च तानि किंवापि ईश्व-
 राधीनं जीवस्य सुखित्वं निरूपयणीयं न तन्निरूपयितुं शक्यते ॥ स्वा-
 त्मनीश्वरस्य सुखदुःखहेतुत्वासम्भवादित्यभिप्रेत्याह । एकत्वाच्चेति ॥
 स य इत्यादिषट्क्याख्यानमुपेक्ष्योपसङ्गमणसानगानयोरेककाल-

३० भुपसङ्गम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गम्य ।
 इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् ।
 एतत्साम गायन्नास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु ॥
 अहमन्नु१महमन्नु१महमन्नुं१ । अहमन्नादो२ऽह-
 मन्नादो२ ऽहमन्नादः । अहं श्लो१ककृदहंश्लो१-
 ककृदहं श्लो१ककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता-

भा० द्यादत्वेन विनियोगशोक्तः । ब्रह्मविषयोपामनानि च । ये च
 सर्वे कामाः प्रतिनियतानेकसाधनसाध्या आकाशादिकार्य-
 भेदविषया एते दर्शिताः । एकत्वे पुनः कामकामित्वानुपप-
 त्तिः । मेदजातस्य सर्वस्यात्मभूतत्वात् । तत्र कथं युगपद्ब्र-
 ह्मस्वरूपेण सर्वान् कामानेवंवित्समश्नुत इत्युच्यते । सर्वात्म-
 लोपपत्तेः । कथं सर्वात्मलोपपत्तिरित्याह । पुरुषादि-
 त्यस्यात्मैकत्वविज्ञानेनोपेक्ष्योत्कर्षापकर्षावन्नमयाद्यात्मने
 ऽविद्याकल्पितान् क्रमेण सङ्गम्यानन्दमयान्तान् सत्यं ज्ञान-
 मन्तं ब्रह्मादृश्यादिधर्मकं स्वाभाविकगानन्दमजमसृत्-
 मभयमद्वैतं फलमापन्ना इमाँल्लोकान् भूरादीननुसञ्चर-
 न्निति ध्ववहितेन सम्बन्धः । कथमनुसञ्चरन् । कामान्नी का-
 मतोऽस्त्वस्येति कामान्नी । तथा कामतो रूपाण्यस्येति काम-
 रूपी । अनुसञ्चरन् मर्वात्मनेमाँल्लोकानात्मत्वेनानुभवन् ।

धा० त्वगन्धप्रदर्शनेन दर्शितमिदानीं बह्वीसमाप्तिपर्यन्तस्य यत्तस्य
 तात्पर्यं दृप्तकीर्तनेनाह । सत्यं ज्ञानमित्यादिना ॥ ध्वविद्याने-
 श्वशनेन दैतावभासमनुभवन् विद्वान् सर्वस्यात्माहमिति मन्यमा-

उ० ३स्य १ पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३भायि १ यो मा
 ददाति स इदेव मा३वाः १ अहमन्नमन्नमदन्न-
 मा३मि १ अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां३ १ सुवर्ण-
 ज्योतीः १ य एवं वेद १ इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥
 राध्यते विद्युति मानवान् भवत्येवो हा३वु य
 एवं वेदेकत्र ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

भा० किमेतस्मान् गायत्रास्ते । समवाद्ब्रह्मैव साम सर्वानन्यद्व्यं
 गायन् कन्दयन्नात्मैकत्वं प्रख्यापयन् लोकानुपधार्य-
 तद्विज्ञानफलं चातीव कृतार्थत्वं गायत्रास्ते तिष्ठति ।
 श्वु श्वु श्वु अहो इत्येतन्निन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयव्याप-
 नार्थः । कः पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते । अद्वैत आत्मा
 निरञ्जनोऽपि सन्नहमेवान्नमन्नादस्य । किञ्चाहमेव लोक-
 कृत् । लोको नामान्नान्नदयोः सद्वातस्य कर्ता चेतना-
 वान् । अन्नस्यैव वा परार्थस्यान्नादायस्य सतोऽनेकात्मकस्य
 परार्थेन हेतुना सद्वातकृत् । त्रिकृत्विस्मयत्वव्यापनार्था ।
 अहमग्नि भवामि । प्रथमजः प्रथमोत्पन्नः । अतस्य मत्स्यस्य
 मूर्त्तामूर्त्तस्यास्य जगते देवेभ्यश्च पूर्वममृतस्य नाभि-
 र्मथं सत्संन्यममृतत्वं प्राणिनामित्यर्थः । यः कश्चिन्मा
 मामन्नमन्वार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छति अन्नात्मना ब्रवीति

षा० नोऽग्निमाद्यैश्वर्यभुजां योगिनां यत्कामाद्भवं कामरूपत्वञ्च समै-
 वेति पश्यन्मुमत्सर्वान् विषयानन्दानश्रुत इत्युपचर्यत इत्याह ।
 सर्वात्मतामप्तेरिति । प्रथमज्ञो हिरण्यगर्भोऽयम् । अतिक्रावदा-

उ० भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तत्र-
योद्धानुं प्राणं मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं
तपसा द्वादश द्वादशानन्द इति सैषा दशानुं न
निन्द्यात् प्राणः शरीरमनुं न परिवक्षीतापो ज्यो-
तिरनुं बहु कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशैका-
दश । न कश्चनेकषष्टिरेकानुविंशतिरेकानुविंश-

भा० स इत इत्यर्थः । एवमेवमविनष्टं यथाभूतं मां श्रावा अव-
तीत्यर्थः । यः पुनरन्यो मामदत्तार्थिभ्यः काले प्राप्तेऽन्नमत्ति
तमन्नमदन्तमहमन्नमेव भक्षयन्तं पुरुषं भोजयामि
प्रत्यक्षि । अत्राहैवं तर्हि विभेमि सर्व्वात्मत्वप्राप्तेर्मांसादसु
संसार एव यतो मुक्तोऽप्यहमन्नभूत श्रावः स्यामन्नस्यैव
मा भैषोः संख्यवहारविषयत्वात्सर्व्वकामागनस्यात्तीत्यायं
संख्यवहारविषयमन्नान्नादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया
ब्रह्मत्वमापन्नो विदांस्तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वन्तरमस्ति
यतो विभेति अतो न विभेतथं मोक्षात् । एवं तर्हि
किमिदमाह अहमन्नमहमन्नमहमन्नाद इत्युच्यते । योऽह-
मन्नान्नादादिलक्षणः संख्यवहारः कार्यभूतः । संख्यवहार
कार्यभूतमेव न परमार्थवस्तु । स एवभूतोऽपि ब्रह्मनि-

धा० दरार्था । देवेभ्यः स्वयष्टिरूपेभ्यः पूर्वं विराह रूपमेवेत्यर्थः ।
अवेति शोणमधमपुरुषैकवचनं । यैतः पुन्येनेत्येवं सर्व्वथाख्यानेषु
निपात्यत इत्यवतीति व्याख्यातं । यमिभवामि उपसंहरामीत्यर्थः ।
इत्यरात्मताद्यानेनाहंवाधे इति ततो जाति भयकारणमित्यर्थः ।

उ० शक्तिः ॥ * ॥ सह नाववतु । सहनो भुनक्तु ।
 सह वीर्यं करवावहे । तेजस्वि नावधीतमस्तु
 मा विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
 भृगुरित्युपनिषत् । शन्नो मित्रः ॥ आविद्वत्तारं ॥
 ॐ शान्तिः ३ ॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत्सम्पूर्णा ॥

भा० मित्रो ब्रह्मव्यतिरेकेणामन्निति कृत्वा ब्रह्मविद्याकार्यं
 सर्व्यभावस्य सुत्यर्थमुच्यते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नं ।
 अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद् इत्याद्यन्तो भयादिदोष-
 गन्धोऽप्यविद्यानिमित्तो विद्योच्छेदात् ब्रह्मभूतस्य नासौ-
 त्यहं त्वयं समस्तं भुवनं भूतैः सन्मजनीयं ब्रह्मादिभि-
 र्भवन्तीति वासिन् भूतानोति भुवनमभ्यभवामभिभवामि
 परेष्वरेण स्वरूपेण । सुवर्षज्योतिः सुवरादित्यो नकार
 उपमार्थः । आदित्य इव सशक्तिभातमन्मदीयं ज्योति-
 र्ज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति ब्रह्मोदयविहितोपनिषत्प-
 रमात्मज्ञानं नाम । तामेतां यथोक्तमुपनिषदं शान्तो
 दान्त उपरतस्त्रित्तुः समाहितो भूत्वा भृगुवत्तपो
 महदास्याय य एवं वेद तस्त्रेदं फलं यथोक्तमोमित्युक्ते-
 रिति ॥ इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य ब्रह्मरभग-
 वतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषदायं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

धा० नकार इत्येवार्थः ॥ तैत्तिरीयकभाष्यस्य ब्रह्मरस्य ब्रह्मोदयः । स्पृष्टा-
 र्थबोधिका ध्याया निरमायि सुटीप्पणी । इति श्रीपरमहंसपरि-
 ब्राजकाचार्यश्रीशुभानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दघानविर-
 चिता तैत्तिरीयभाष्यटिप्पणी सम्पूर्णा । ॐ तत्सत् ॥

ॐ तत् सत् ॐ ॥

ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषद्भाष्यं ॥

ऐ०भा० ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ परिसमाप्तं कर्म सदापरब्रह्मविषयविज्ञानेन । सैषा कर्मणो ज्ञानमहितस्य परा गतिरुच्यविज्ञानद्वारेणोपसंहृता । एतत् सत्यं ब्रह्म प्राणस्य । एष एको देवः । एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा विभूतयः ।

ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषद्भाष्यटीका ॥

प्रा० ॥ ॐ नमो गणेशाय ॥ आत्मा वा इत्यादिना केवलात्मविचारमस्यावसरं वाहं एतं कीर्तयति । परिसमाप्तमिति ॥ तत्परिसमाप्तिः कर्मं गम्यत इत्याशङ्काह । सैषेति ॥ परा गतिरिति परं गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलमित्यर्थः ॥ उपसंहारमेव वाक्योदाहरणेन दर्शयति । एतदिति ॥ तत्र सद्य सर्वेण भोक्तृत्वेन संयुक्तोऽधात्माधिदैवतत्वः प्राणः सत्यैकशब्दवाचो भवति प्राणस्वरूपमेव वाक्येनोपसंहृतमित्यर्थः ॥ अनेन प्राण एव एवेत्युक्तमित्याह । एष इति ॥ तर्हि वागन्यादयो देवाः के इत्याशङ्क्य तस्य वाक्तृत्वः ॥ अथातोऽस्य पुरुषस्येत्यादिना प्राणस्यैव विभूतयोचित्तारा इत्युक्तमित्याह । एतस्यैवेति ॥ एवं सर्वात्मकप्राणस्यात्मतत्त्वेन विज्ञानात् कर्ममहितात् सर्वदेवतात्मकप्राणप्राप्तिलक्षणं फलं प्रक्षामयो देयतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयोऽसम्भूय देवताप्येषेति य एषं वेदेत्यनेन वाक्येनोपसंहृतमित्याह । एतस्येति ॥ तथा च ज्ञानमहितेन कर्मणा केवलात्मस्वरूपमावस्थानसद्वज्जमेवस्यासिद्धेस्तत्त्वित्यर्थं केवलात्मविचारमस्येदानीनवसर इति भावः ॥ अथान्तरे सर्वात्मकप्राणप्राप्तियतिरिक्तमोक्षस्य भावात्तदर्थं केवलात्मविचारमो न युक्त इति केषाञ्चिन्मतमुत्थापयति । सोऽयमिति ॥ एतस्यैव विषयादिमतः सुखरूपत्वेन पुरु-

ॐ तत् सत् ॐ ॥

अग्नेदीयैतरेयोपनिषद्भाष्यं ॥

ऐ०भा० ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ परिममात्रं कर्म महापरब्रह्मविषयविज्ञानेन । सैषा कर्मणो ज्ञानसहितस्य परा गतिरुच्यविज्ञानदारेणोपसंभृता । एतत् सत्यं ब्रह्म प्राणस्यं । एष एको देवः । एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा विभूतयः ।

अग्नेदीयैतरेयोपनिषद्भाष्यटीका ।

प्या० । ॐ नमो गवेशाय ॥ आत्मा वा इत्यादिना केवलात्मविचारमस्यावसरं ब्रह्मं वृत्तं कीर्तयति । यदिसमाप्तमिति । तत्परिसमाप्तिः कथं गम्यत इत्याशङ्क्याह । सैवेति ॥ परा गतिरिति परं गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलमित्यर्थः । उपसंभृतरमेव वाक्पेदाहरणेन दर्शयति । एतदिति ॥ तत्र सप्त सर्वेण भोज्येन संयुक्तोऽध्यात्माधिदैवतक्षयः प्राणः सत्यैकशब्दवाच्यो भवति प्राणस्यरूपमनेन वाक्पेदोपसंभृतमित्यर्थः ॥ अनेन प्राण एक एवेत्युक्तमित्याह । एष इति ॥ तर्हि वागन्त्यादयो देवाः के इत्याशङ्क्य तस्य वाक्पेदः ॥ अघातोऽस्य पुरुषस्येत्यादिना प्राणस्यैव विभूतयोविस्तारा इत्युक्तमित्याह । एतस्यैवेति ॥ एवं सर्वात्मकप्राणस्यात्मतत्त्वेन विज्ञानात् कर्मसहितात् सर्वदेवतात्मकप्राणप्राप्तिकक्षयं फलं प्रशामयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽग्रवमयोऽसम्भूय देवताप्यप्येति य एषं वेदेत्यनेन वाक्पेदोपसंभृतमित्याह । एवमेति ॥ तथा च ज्ञानसहितेन कर्मणा केवलात्मस्वरूपावस्थानक्षयमोक्षस्यासिद्धेः क्तित्वाद्यर्थं केवलात्मविचारमस्येदानीमवसर इति भावः ॥ अत्रान्तरे सर्वात्मकसूत्रात्मप्राप्तित्वात्परितोक्षस्याभावात्तदर्थं केवलात्मविचारमी न युक्त इति केषाश्चित्तमनुत्थापयति । सोऽयमिति । एतस्यैव विषयादिमतः सुखरूपत्वेन पुरु-

ऐ०भा० एतस्य प्राणस्यात्मभावं गच्छन्देवता श्रयेतीत्युक्तं । साऽयं
 देवतायत्नक्षणः परःपुरुषार्थः । एष मोक्षः । स चायं यथो-
 क्तेन ज्ञानकर्म्मममुष्येन साधनेन प्राप्तव्यो नातः परम-
 स्तोत्रेके प्रतिपद्यास्यान् निराचिकीर्षुत्तरं केवलात्मज्ञा-
 नविधानार्थमात्मा वा इदमित्याद्याह । कथं पुनरकर्म्म-

था० पायंत्वाभोद्यत्वं न निर्विघ्नस्य केवलात्मसुखावस्थानस्येत्याह ।
 एय इति । अयमपि चेन्मोक्षः केवलमात्मज्ञानेनापि साध्यते तदा
 तदारम्भोऽर्थवानित्याशङ्क्य सविशेषस्य मोक्षस्य सविशेषैव सा-
 धनेन सिद्धियुक्त्याह । स चेति । आत्मनः सविशेषत्वेन केव-
 लात्मविद्याया अभावादपि न तस्या चेतुत्वमित्याह । नातः पर-
 मिति । तन्मतं प्रदर्शयन् तन्निराकरणार्थत्वेन केवलात्मविद्या-
 याश्रमवतारयति । तानिति । केवलात्मज्ञानेति निर्विशेषात्मवि-
 द्यायत्वमवर्त्मनिष्ठत्वं कर्म्मज्ञानद्वयवच्छेदं कर्म्मसम्बन्धित्वञ्च कैवल्य-
 मिति विवक्षितं । नन्दात्मा वा इदमित्यादि कथं केवलात्मविषयं ।
 स इमान् लोकानसृजतेति लोकसृष्टिप्रसीतेः । तस्याश्च सविशेष-
 चिरण्यगर्भकसुखत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धेः । ताभ्यो ज्ञानानयदित्यादि-
 यवशारायां लोके सविशेषविषयत्वप्रसिद्धेः । पूर्ववाचातो देतसः
 सृष्टिः । प्रजापते देतो देवा इत्यथ प्रजापतिशब्दितस्य चिरण्य-
 गर्भस्य प्रसूतत्वाच्च तस्य तद्विषयत्वस्यैव चित्यादात्मादधीतिरित्यधि-
 क्षरणे पूर्वपक्षन्यायेन शङ्कते । कथमिति । सविशेषाविषयत्वे
 सत्यात्मविद्यायाः कर्म्मसम्बन्धोऽप्यसिद्ध इत्यभिप्रेत्योक्तं । अकर्म्म-
 सम्बन्धीति । आत्मा वा इदमेक एवाय चासीदित्यद्वितीयात्मो-
 पक्रममात् एय मध्ये इन्द्र इत्याद्यनुक्रम्य सर्वं तत्रज्ञानेन प्रज्ञाने
 प्रतिष्ठितमिति प्रज्ञानशब्दितप्रत्यगात्माधिष्ठानत्वेन तद्विद्वेषेण
 इन्द्रशब्दितचिरण्यगर्भदिप्रपञ्चाभावमुक्त्वा प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यदि-
 तीयात्मनोपसंशारात् स एतनेव मुख्यं ब्रह्म ततमपश्यदिति
 मध्ये परामर्शाद्ब्रह्मात्माद्वितीयत्वस्य आनान्तरामश्रवणेनापूर्वत्वाद-
 मुद्भिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाम्नाऽन्तः समभवदिति । स्वर्ग-
 शब्दितनिरतिशयत्वपञ्चात्मकप्रपञ्चत्वेन सितस्य तदनुभूत-

ऐ०भा० सम्बन्धिकेवललात्मविज्ञानविधानार्थं उत्तरो ग्रन्थ इति
 गम्यते । अन्याथानवगमात् । तथाच पूर्वोक्तानां देवाना-
 मग्न्यादीनां संसारित्वं दर्शयिष्यति अशनायादिदेवत्वत्वेन ।
 तमशनायापिपामाभ्यामन्ववार्जदित्यादिना । अशनायादि-
 मत् मय्यं संसार एव । परस्य तु ब्रह्मणोऽशनायाद्यत्यययुतेः ।
 भवत्वेवं केवलात्मज्ञानं मोक्षमाधनं न तत्राकर्म्मवाधिक्रि-

या० वैययिकसर्वानन्दप्राप्तिलक्षणपक्षोक्तेः सृष्ट्याचर्चवादात् स एत-
 नेव सीमानं विदार्येतया ज्ञारा प्रापद्यतेति प्रवेशोक्तेः । तस्य अथ
 व्यावशथास्त्रयः सप्रा इति जापदाद्यवस्थात्रयस्य स्वप्नत्वेन नि-
 ष्यात्वोक्तपुपक्षेय ॥ निर्विशेषाद्वितीयात्मपरत्वावगमेन मय्यग्न्या
 ऽर्थात्तरशब्दा ऽभवकाशलोकादिष्टयुक्तेष्वध्याहारोपापवादाभ्यामु-
 क्तात्मप्रतिपक्षार्थमात्मन्यारोपात् परमात्मैवेवात्मशब्देन ऽद्वैते
 इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टिशब्देषु । तस्मादा एतस्मादात्मन
 ष्याकाशः सम्भूत इत्येवमादिषु परस्यात्मनो राद्यम् । यथा वेतर-
 म्निन् जैशिके च्यात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मय्यग्न्यात्माशब्देन
 ऽद्वैते तथेष्टापि भवितुमर्हति । कुतः । याकार्थदर्शनात् ॥ ध्याता-
 ऽद्वैतीतिरितरवदुत्तरादित्याधिकरणसिद्धान्तन्यायेन केवलात्मप-
 रत्वनिश्चयात् सविशेषपरत्वमुत्तरपक्षस्येत्याह । अन्यायैति ॥
 यथैय एव मोक्ष इति तत्राह । तथा चेति ॥ तथा संसारित्वस्य
 दर्शयिष्यतीत्यन्वयः । तं हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं वैराजं पिण्डम-
 शनायापिपामाभ्यां संयोजितवानीश्वर इति श्रुत्यर्थः । अश-
 नायादिमत्त्वेऽपि निरतिशयस्यत्वत्वेन देवताभावस्य मोक्षत्वं
 स्यादित्यत आह । अशनायादिमदिति ॥ अशनायादेर्दुःखनियत-
 त्वात्निरतिशयसुखत्वं तस्यासिद्धमिति संसारित्वमित्यर्थः । यच्च
 निर्विशेषात्मस्वरूपावस्थानस्य विषयादिरहितत्वेन न मोक्ष-
 त्वमिति तदसत् । तस्य योऽशनायापिपामे शोषं मोक्षं जरां
 मृत्युमथेसोऽशनाद्यत्यययुतेस्तन्नियतदुःखाप्रसक्तेः । सतत्त्वानन्दो
 ब्रह्मेति अज्ञानादिति श्रुत्यन्तरादगुणिन् सगं लोकं इतीहाप्या-

ऐ०भा० यते। विशेषाश्रयणात्। अकर्मिण आश्रम्यन्तरस्येहाश्रव-
णात्। कर्म च दृहती सदृशसलक्षणं प्रस्तुत्यानन्तरमेवात्मज्ञानं
प्रारभ्यते। तस्मात् कर्मैवाऽधिक्रियते। न च कर्मासम्बन्ध्या-
त्मविज्ञानं पूर्ववदन्ते उपसंचारात्। यथा कर्तामम्बन्धिनः
पुरुषस्य सूर्यात्मना स्यावरजङ्गमादिसर्वप्राण्यात्मत्वमुक्तं
ब्राह्मणेन मन्त्रेण च सूर्यात्मेत्यादिना तथैवैष ब्रह्मा एष

धा० नन्दरूपतावगमात् स्वर्गशब्दस्य सुखसामान्यवाधित्वादनन्ते स्वर्गे
लोक्ये ब्रह्मविदः स्वर्गलोकमित् ऊर्द्धं विमुक्ता इत्यादिश्रुतिपु-
त्रज्ञानन्दे स्वर्गशब्दप्रयोगाच्च। तस्य विषयाभावेऽपि पुरुषार्थत्वा-
भोक्षत्वमित्याह। परस्य त्विति। एवं त्रिविधेषामविद्याया
भोक्षसाधनत्वमङ्गीकृत्य तस्या अकर्मिनिष्ठत्वनियमरूपं कैवल्यं
न सम्भवतीति वदन् संन्यासमादिषति। भवत्विति। विशेषा-
श्रवणमेव स्फुटयति। अकर्मिण्य इति। संन्यासिन इत्यर्थः।
न कैवल्यं विशेषाश्रवणं किन्तु सन्निधानात्कर्मिणः प्रतीतेः
कर्मिसम्बन्धित्वनियमश्रवणसाक्षीत्याह। कर्म च दृहतीसह-
सलक्षणमिति। तथा च तद्वारा कर्मां सन्निहित इत्यर्थः।
तस्मादिति। अतो न कर्मत्यागरूपसंश्रयासाश्रयोऽस्तीत्यर्थः।
एवमात्मविद्यां केवलां कर्मासम्बन्धिनीमङ्गीकृत्य तस्या अक-
र्मिनिष्ठत्वनियमो निराकृतः। इदानीमङ्गीकारं परित्यजति। न
चेति। पूर्वत्र कर्मसम्बन्धिज्ञानविषयस्य सर्वात्मत्वोक्तेरेष ब्रह्मे-
त्यादिनाऽत्रापि सर्वात्मत्वोक्तेरेण च लिङ्गेनाऽस्याप्यात्मज्ञानस्य
कर्मसम्बन्धित्वानुमानादेष्यमाश्रयात्ज्ञानस्य कर्मसम्बन्धित्वमि-
त्यर्थः। सद्गुरुवाक्यं विदुषीति। यथेत्यादिना। कर्मसम्बन्धिन
इति तस्यैष हीमं लोकागभ्यार्हन् पुरुषरूपेण च एष तपतीत्यादिना
सूर्यात्मत्वमुक्त्वा तस्य सर्वात्मत्वं तस्माच्छ्रुतत्वेन इत्याचक्षते।
एतमेव सनामित्यादिना प्राण षट्प इत्येवं विद्यादित्यन्तेन प्राणो
वै सर्वांगि भूतानि चेत्यनेन चोक्तमित्यर्थः। अगतो अङ्गमस्य
तस्यैषः स्यावरस्य सूर्य आत्मेति मन्त्रार्थः। प्रश्नानेनमिति प्रश्ना-

ऐ०भा० इन्द्र इत्याद्युपक्रम्य सर्वप्राण्यात्मत्वं । यच्च स्यावरजङ्गमं
 सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रमित्युपसंहरियति । तथाच संहितापनि-
 पदि एतं ह्येव बह्वृचो महत्युक्ते मीमांसन्त इत्यादिना कर्म-
 सम्बन्धित्वमुक्त्वा सर्वेषु भूतेषु एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इत्यु-
 पसंहरति । तथा तस्यैव योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मेत्युक्तस्य
 यद्यासावादित्य एकमेव तदिति विद्यादित्येकत्वमुक्तमि-
 द्वापि कोऽयमात्मेत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव प्रज्ञानम् ब्रह्मेति
 दर्शयियति । तस्मान्नाकर्म्मसम्बन्ध्यात्मज्ञानं पुनरुक्त्या-
 ऽऽनर्थक्यमिति चेत् । कथं प्राणो वा अहमस्येष इत्यादि
 ब्राह्मणेन सूर्य आत्मेति च मन्त्रेण निर्धारितस्यात्मन
 आत्मा वा इदमित्यादिब्राह्मणेन कोऽयमात्मेति प्रश्नपू-
 र्वकं पुनर्निर्धारणं पुनरुक्तमनर्थकमिति चेन्न । तस्यैव धर्मा-

था० शब्दितब्रह्मनेष्टकमित्यर्थः । सन्दर्शनायेनाप्यस्य कर्मसम्बन्ध्यात्म-
 विषयत्वमिति वदन् सर्वोत्तमत्वं लिङ्गस्य कर्मसम्बन्ध्यात्मनिध-
 तत्वमाह । तथा चेति ॥ तथा संहितापनिपदि चेति चका-
 रान्वयः । महत्युक्ते बृहतीसहस्राख्ये शस्त्रे एतं प्रकृतमात्मानं
 नदग्वेदिनो विषारयन्तीति श्रुत्यर्थः । संहितापनिपदि प्रज्ञा-
 त्मेत्युक्तस्यात्मनो यो यन्नस्योन्वयं पश्येदित्यादिवाक्यपर्यन्तकोचनया
 कर्मसम्बन्धप्रतीतेरस्यापि प्रज्ञात्मत्वोक्त्या च कर्मसम्बन्धावग-
 मात् तद्विज्ञानस्य कर्मसम्बन्धित्वमित्याह । तथा तस्यैवेति ॥
 शब्दानुपसंहरति । तस्मादिति ॥ शब्दावाच्चेव सिद्धान्त्याशब्दा-
 भाशङ्कते । पुनरुक्तीति ॥ सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति । प्राणो वा
 इत्यादिना । पूर्वोक्तब्राह्मणयोरेकार्थत्वे वक्ष्यमाणमपि प्राणा-
 त्वविषयं स्याच्च निर्धारितमिति पुनरुक्तमित्यर्थः ॥ य एव शब्दां
 परिहरति । न तस्येति ॥ तमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथ-
 नित्यादिना । जगत्पृथीति स इमांसोक्तान्जगतेत्यादिश्रव-

ऐ०भा० अनधिकृतार्थो वा न परमार्थतात्त्वविज्ञाने फलादर्शने
 क्रियानुपपत्तेः । यदुक्तं कर्मिण एव चात्मज्ञानं कर्मस-
 म्वन्धि चेत्यादि तत्र । परं ज्ञातकामं सर्वसंसारदोष-
 वर्जितं ब्रह्मात्मनोत्यात्मत्वेन विज्ञाते कृतेन कर्त्तव्येन वा
 प्रयोजनं आत्मनोऽपश्यतः फलादर्शने क्रिया नोपपद्यते ।
 फलादर्शनेऽपि नियुक्तत्वात् करोतीति चेन्न । नियोगा-
 विषयात्मदर्शनादिष्टयोगमनिष्टवियोगज्ञात्मनः प्रयोजनं
 पश्यंस्तदुपायार्थं यो भवति स नियोगस्य विषयो दृष्टो
 लोके न तु तद्विपरीतनियोगाविषयब्रह्मात्मदर्शी । ब्रह्मात्म-

था० त्वेऽपि कर्मानधिकृतान्यपद्मदिविषयत्वमेवेत्याह । अनधि-
 कृतेति । तस्मान्नाकर्मिनिष्ठैव विद्या किन्तु कर्मिनिष्ठा तत्सम्ब-
 न्धिनी चेति स्थितं । तदेतत्सिद्धान्तो परिहसति । नेति । एवं
 हि कर्मिनिष्ठा विद्या स्यात् । यदि विदुषोऽपि कर्मानुष्ठानं
 स्यात्तदपि प्रयोजनार्थतया वा स्यात्काम्य इव नियोगबलादा-
 प्राभाकरमत इव नित्यकर्मणि । तत्र नाद्य इत्याह । परमा-
 र्थेति । सकृद्वाक्यं विद्वत्तन्निधेयार्थेऽध्याहारपूर्वकं न जयं
 विद्वेति । यदुक्तमित्यादिना । कर्मसम्बन्धि चेति कर्मोक्तोक्था-
 द्याश्रयमित्यर्थः । परमार्थेति वाक्यांशं विद्वेति । परमिति ।
 अर्थप्राप्त्यर्थमनर्थनिवृत्त्यर्थं वा कर्मं स्यादोभयमपीति घट्टुं वि-
 शेषव्यवहयं दोषपदेन रागदेषाभावेनापि प्रवृत्त्यभावं सूचयति ।
 प्रागनुष्ठितकर्मणाप्यसम्बन्धे कर्त्तव्ये न सम्बन्धे दूरापास्त इति
 वक्तुं कृतेनेत्युक्तं । द्वितीयं शङ्कते । फलादर्शनेऽपीति । समेदं
 कार्यमिति बोद्धा हि नियोगस्य विषयो नियोग्यः कार्यं
 स्वकीयत्वज्ञानश्च तज्जन्यफलार्थिनः । न चात्मनोऽमत्रित्वज्ञानिनो
 समेदमिति बुद्धिर्भवति अतो न तस्य नियुक्तत्वमित्याह । न नियो-
 गेति । वदेवोपपादयति । इत्येति । समेदं कार्यमिति बोधाभावे
 ऽपि चेति युज्यते तर्हि राजसूयादिकं ब्राह्मणादिना कर्त्तव्यं स्या-

ऐ०भा० त्वदग्र्यंमि मन् चेन्नियुज्येत नियोगाविषयोऽपि सन्न क-
 श्चिदनियुक्त इति सर्वं कर्म सर्वेण सर्वदा कर्त्तव्यं प्राप्नोति ।
 तच्चानिष्टं । न च स नियोक्तुं शक्यते केनचित् । आम्नाय-
 स्यापि तत्प्रभवत्वात् । न हि स्वविज्ञानोत्पेन वचमा स्वयं
 नियुज्यते । नापि बद्धवित् स्वाम्यविवेकिना भूत्येन । आम्ना-
 यस्य नित्यत्वे सति स्वातन्त्र्यात् सर्वान् प्रति नियोक्तृत्वसाम-
 र्थ्यमिति चेन्न । उक्तदोषात् । तथापि सर्वेण सर्वदा विज्ञिष्टं
 कर्मा कर्त्तव्यमित्युक्तो दोषोऽपरिहार्य एव । तदपि शास्ते-

प्या० दग्निष्टोमादिकस्य सर्वदा कर्त्तव्यं स्यादग्निर्निमित्तत्वाविशेषादि-
 त्याह । नञ्जात्मत्विति । न कश्चिन्न नियुक्त इति नञ्द्वयेण सर्वे
 ऽपि नियुक्त एवेत्यर्थः । किञ्च नियोक्ताप्यस्य किं यः कस्य पुरुषो
 देवो वा । याद्ये विदुष इन्द्रात्मत्वज्ञानात् सर्वं नियोक्तृत्वेन स्व-
 नियोज्येनास्य नियोज्यत्वं स्यात्तच्च विरोधात् सम्भवतीत्याह । न
 च स इति । तस्यैव सर्वंनियोक्तृत्वादित्यर्थः ॥ नन्वन्यस्य नियोज्यत्वा-
 भावेऽप्याम्नायेन विद्वान्नियोज्यः स्यादिति द्वितीयाशङ्कः । तस्या-
 म्नायस्येश्वरतात्मापन्नस्य स्वशान्मूर्ध्वकत्वात् स्ववचनेन स्वस्य नियो-
 ज्यत्वमेकत्र कर्त्तृकर्मविरोधात् सम्भवतीत्याह । आम्नायस्यापीति ॥
 किञ्च व्याकरणादेश्चत्कर्त्तृयागिन्यादिश्रैयैकदेशार्थविषयत्वदर्शनेन
 वेदस्यापीश्वरजन्यस्येश्वरश्रैयैकदेशविषयत्वेनाल्पज्ञत्वादप्यधिकज्ञे-
 श्वरनियोक्तृत्वमयुक्तमित्याह । नापि बद्धविति ॥ अविवे-
 केनेत्यन्वयेनेत्यर्थः । अचेतनत्वाद्वा तस्याविवेकित्वं भूत्येन न
 नियुज्यत इत्यनुषङ्गः ॥ ननु वेदस्येश्वरज्ञानमूर्ध्वकत्वपक्षे पूर्वो-
 क्तदोषानुसङ्गेऽपि तस्य नित्यत्वपक्षे नायं दोष इति शङ्कते ।
 आम्नायस्येति । तस्याऽचेतनस्य नियोक्तृत्वं न सम्भवति । तस्य चेत-
 नधर्मत्वादित्युत्तरमाह । नेति ॥ नियोक्तृत्वमभ्युपेत्यापि दोषमाह ।
 उक्तदोषादिति ॥ तदेव विवक्ष्येति । तथापीति ॥ अनियोज्य-
 स्यापि चेत् कर्त्तव्यं विदुषस्तर्हि विज्ञिष्टं विहितं कर्म सर्वेण

ऐ०भा० ऐति चेत् । यथा कर्मकर्त्तव्यता शास्त्रेण कृता तथा
 तदथात्मज्ञानं तस्यैव कर्मिणः शास्त्रेण विधीयत इति चेत्
 । न । विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिन् कृताकृत-
 तासम्बन्धित्वं तद्विपरीतत्वञ्च बोधयितुं शक्यं । शीतोष्णता-
 मिवाग्नेः । न चेष्टयोगचिकीर्षात्मनोऽनिष्टवियोगचिकीर्षा
 च शास्त्रकृता सर्वप्राणिनां तद्दर्शनाच्छास्त्रकृतञ्चेत्तदुभयं
 गोपालादीनां न दृश्येत अशास्त्रकृता तेषां । यद्वि-
 खतोऽप्राप्तं तच्छास्त्रेण बोधयितव्यं । तच्चेत् कृतकर्त्तव्यता-

षा० सर्वदापि कर्त्तव्यं सङ्घोषे हेतुभावादित्यर्थः । अत्र द्विब्रह्मात्मत्व-
 ज्ञानस्य कर्मकर्त्तव्यतायाश्च शास्त्रेण कृतत्वादुभयोरपि शास्त्रयोः
 प्रामाण्याविशेषात् कदाचिदात्मज्ञानं कदाचित् कर्मानुष्ठानञ्च
 स्यादिति शङ्कते । तदपीति । तदेव विदुषोति । यथेति । साभा-
 विककर्त्तात्मबोधेन सहदुत्पन्नेनैव कर्त्तृताबोधवाधनात् पुनः शा-
 स्त्रेण कर्त्तृत्वबोधः सम्भवतीत्याह । नेति । अवाप्तत्वेत्यत्र कृतमिति
 इदानीमकृतं इत्यपरं कर्त्तव्यं यत्तदुच्यते । एवं तावन्नियोगाविध-
 यात् कर्त्तात्मदर्शित्वाद् विदुषः प्रयोजनार्थित्वाभावाच्च न कर्म-
 ज्ञानं । इदानीं कृत इष्टानिष्टसंयोगवियोगरूपप्रयोजनार्थित्वा-
 भावेऽपि विदुषः स्वर्गकामो यजेतेति शास्त्रेणैव साधीयत इत्याशङ्क्य
 स्वभावतः प्राप्तप्रयोजनार्थित्वानुवादेन तदुपायमात्रं शास्त्रेण
 बोध्यते न तु साधीयते । अन्यथा अशास्त्रज्ञानां तदर्थित्वा न स्या-
 दित्याह । न चेष्टेति । अत्र चिकीर्षाशब्देन ऋषेष्णामात्रमुच्यते
 न तु कर्त्तुमिच्छा ऋषे तदयोगादिति । ननु कृताकृतसम्बन्धित्वं
 तद्विपरीतञ्च विरुद्धत्वात् बोधयति चेष्टात्वं तर्हि कृताकृतास-
 म्बन्धित्वमेव नाबोधीदित्याशङ्क्य तस्य मानान्तरसिद्धत्वेनावश्यं
 शास्त्रबोध्यत्वे वक्तव्ये तद्विपरीतस्य मानान्तरसिद्धस्य न शास्त्र-
 बोध्यत्वं विरुद्धत्वादित्याह । यद्वीति । तथेदिति निश्चयार्थं
 कृते सतीदं कृतमिदं कर्त्तव्यमिति ज्ञानविरोधीत्यर्थः । कर्त्तव्यतां

ऐ०भा० विरोधात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतं कथं तद्विरुद्धकर्तव्यतां
 पुनरुत्पादयेच्छीततामिवाग्नी तम इव भानो । न बोध-
 यत्येवेति चेन्न । स म आत्मेति विद्याऽऽत्मज्ञानं ब्रह्मेति
 बोधसंभारात् । तदात्मानमेवावेत् तन्नमसीत्येवमादि-
 वाक्यानां तत्परत्वात् । उत्पन्नस्य ब्रह्मात्मविज्ञानस्यावा-
 ध्यमानत्वाच्चानुत्पन्नं भ्रान्तं वेति शक्यं वक्तुं । त्यागेऽपि प्र-
 योजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेत् । न । नाकृतेनेह कश्चनेति
 सूतेः । य आहुर्विदित्वा ब्रह्म व्युत्थानमेवमेव कुर्यात्-

या० तज्ज्ञानमित्यर्थः । विद्यभावेन वेदान्तानामतादृशात्मबोधफल-
 मित्याशङ्क्य पुरुषस्य कर्तव्याभिमुखीकरणार्थं तादृधिरेवैरिहात्मज्ञा-
 नाभिमुखीकरणार्थं विधिस्तत्परस्यार्थवादस्य शक्त्वात् स्वरूपबोध-
 कस्य तत्परवाक्यस्यापि सत्त्वाच्च नैवमित्युत्तरमाह । न बोधयत्ये-
 व्यादिना उपसंभारादित्यन्तेषु ॥ तत्र ह्यपरितमात्मा वा इदमि-
 त्याद्युपक्रमान्निवृत्त्यर्थं शङ्कयति । ज्ञानोत्पादनवादिवाक्या-
 एव श्रुतेर्बलादप्यनुत्पत्तिशङ्का न कार्येत्याह । तदात्मानमिति ॥
 तदिति जीवरूपेणावस्थितं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ छान्दोग्यब्रह्मादेष्वेवमेवेति
 वदन् ऋषिसामान्यन्यायं दर्शयति । तन्नमसीति ॥ यत्नेन त-
 ज्ञास्य विज्ञप्ताविति वाक्यश्रेयोऽप्युपलभ्यते । अयमात्मा ब्रह्मे-
 त्यादिशब्दार्थः । कर्त्वात्मबोधककर्मभाङ्गविरोधादुत्पन्नमपि ज्ञानं
 भ्रान्तमित्याशङ्क्य तस्य यथा प्राप्तकर्त्तात्मानुवादेनोपायमात्रपर-
 त्वाच्च वस्तुपरवेदान्तजन्यज्ञानबाधकत्वमित्याह । उत्पन्नस्येति ॥
 नानुत्पन्नमिति वाक्यश्रवणानन्तरमकर्त्तात्माहमिति ज्ञानस्यानु-
 भवसिद्धत्वात्तादृमजर्चेति विपर्येतज्ञानादर्शनाच्च नोभयं चङ्गुं
 शक्यमित्यर्थः । विदुयः प्रयोजनलक्षणाभावाच्च कर्मणि प्रवृत्तिरित्यु-
 क्तं । तर्हि तच्छान्दोग्येऽपि प्रयोजनाभावात् तत्रापि न प्रवृत्तिः स्यादि-
 ति शङ्कते । त्यागेऽपीति । तस्य विदुयः कृतेन कर्मकार्थो नास्ति ।
 व्यक्ततेन कर्माभावेनापीह लोकेऽर्था नास्तीति गीतासु स्मर्यात् ।

ऐ०भा० दिति । तेषामप्येष समानो दोषः । प्रयोजनाभाव इति चेन्न । अक्रियामात्रत्वाद्भुत्यानस्य । अविद्यानिमित्ता हि प्रयोजनस्य भावो न वस्तुधर्मः । सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात् । प्रयोजनदृष्ट्या च प्रेर्यमाणस्य वाङ्मनःकायैः प्रवृत्तिदर्शनात् । सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिपुत्रवित्तादिपाङ्कलक्षणं कान्यमेवेति । उभे ह्येते साध्यमाधनलक्षणे एषणे एवेति वाजसनेयिब्राह्मणेऽवधारणात् । अविद्याकामदोषनिमित्ताया वाङ्मनःकायप्रवृत्तेः पाङ्क-

ष्या० त्यागोऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेदित्यन्वयः ॥ शङ्का, मेव विद्यतेति । य आहुरिति ॥ कर्मत्यागस्य व्यापारत्वकले व्यापारस्य क्लेशात्मकत्वात्तदनुष्ठानं प्रयोजनापेक्षितं स्यात् । न त्वेतदस्ति किन्तु क्रियाभावमात्रमौदासीन्यरूपं । तस्य च सास्थ्यरूपत्वात्सत एव प्रयोजनत्वात् प्रयोजनान्तरापेक्षत्वमिति परिहरति । नेति ॥ त्यागस्यान्यत्र कृतव्यापारहेतुजन्यत्वाभावात् व्यापारत्वमिति बह्वं अन्यत्र कृतव्यापारहेतुमाह । अविद्येत्यादिना । यदा विदुषः कथं यत्नं विना व्युत्थानमौदासीन्यमात्रेण सिद्धतीत्याशङ्क्य क्रियाहेत्वभावात् क्रियाभाव इति बह्वं तद्वेतुमाह । प्रयोजनस्य भाव इति ॥ प्रयोजनस्य दृष्ट्यर्थः ॥ तस्या वस्तुधर्मत्वे विदुषोऽपि दृष्ट्या स्यादिति तन्निषेधति । न वस्तुधर्म इति ॥ न वस्तुधर्मभाव इत्यर्थः ॥ वस्तुधर्मत्वे हि विदुषामविदुषाश्च दृष्टमूर्च्छितादीनां सा स्यात् त्वेतदस्ति । तत्र हेतुमाह । सर्वेति ॥ तद्दर्शनादिति पाठे वस्तुधर्मभावाद्भ्रानिनां गोपालादीनामपि दृष्ट्यादर्शनात् वस्तुधर्म इति कथञ्चिदोच्यं । दृष्ट्याया अविद्याजन्यत्वमुक्त्वा तस्या व्यापारहेतुत्वमाह । प्रयोजनेति । दर्शनादिति पञ्चमी ॥ अविद्याकामदोषनिमित्ताया इत्युपरत्र हेतुत्वेन सम्बध्यते । न केवलं दर्शनमेव किन्तु श्रुतिदृष्ट्यतीत्याह । सोऽकामयतेत्यादिना । उभे ह्येते एवमे एवेति

ऐ०भा० लक्षणाया विदुषोऽविद्यादिदोषाभावादनुपपत्तिः ।
 अभावादक्रियाभावं व्युत्थानं न तु यागादिवदनुष्ठेयरूपं
 भावात्मकं तच्च विद्यावत् पुरुषधर्म इति न प्रयोजनमन्ये-
 ष्यं । न हि तमसि प्रवृत्तस्योदिते आलोके यद्गर्तपङ्कक-
 ष्टकाद्यपतनं तत्किंप्रयोजनमिति प्रश्नाहं व्युत्थानं तर्ह्य-
 र्थप्राप्तत्वाच्च चोदनार्थ इति । गार्हस्थ्ये चेत् परब्रह्मविज्ञानं
 जातं तत्रैवास्त्वकुर्वन्त आमनं न ततोऽन्यत्र गमनमिति चेन्न ।
 कामप्रयुक्तत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । एतावान् वै काम इति । उभे क्षेते

प्रा० वाक्येन च पुत्रवित्तादि कायमेवेति राजसनेयिनाक्षयेऽवधारणा-
 दित्यन्वयः । पाङ्कलक्षणमिति जायापुत्रद्वैवमानुषवित्तद्वयकर्म-
 भिः पक्षभिर्योगात् पाङ्कलक्षणं कर्मत्वार्थः ॥ उभे इत्यस्यार्थमाह ।
 साध्यसाधनेति ॥ एवं क्रियाहेतुम्बद्दर्शनं तदभावादेव विदुषः
 क्रियाभावोऽयत्नसिद्ध इत्याह । अविद्याकामेति ॥ पाङ्कलक्षणाया
 इति जायापुत्रद्वैववित्तमानुषवित्तकर्मभिः पक्षभिर्लक्ष्यते साध्यत
 इति वैदिकी प्रवृत्तिः पाङ्कलक्षणेत्युच्यते । पक्षसङ्ख्यायोगेन
 गौण्या दृष्ट्या पङ्क्तिश्चन्द्रःसम्बन्धोपचारात् पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्कौ
 यश्च इति श्रुतेरित्यर्थः । पाङ्कलक्षणाया इत्यन्तरमनुपपत्तिरि-
 त्यनुपपन्नः । व्युत्थानमित्यन्तरमयत्नमिदमिति शेषः । एवञ्च
 क्रियाभावस्योदासीन्यात्मकस्य पुरुषस्यभावत्वेनायत्नसिद्धत्वे सति
 न प्रयोजनापेक्षेत्याह । तच्चेति ॥ पुरुषधर्म इति पुरुषस्यभाव
 इत्यर्थः ॥ अज्ञानकार्यस्याज्ञाननिवृत्तौ अयत्नत एव निवृत्तिरि-
 त्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति ॥ व्युत्थानस्य पुंश्यापाराधीनत्वाभावे
 विधेरवकाशाद्विदुषो नियमेन व्युत्थानं न सिद्धतीति शङ्कते ।
 व्युत्थानं तर्ह्येति ॥ ततोऽन्यत्र गमनमिति पारिभाष्यस्वीकार
 इत्यर्थः । किं गार्हस्थ्यशब्देन गृहस्थोऽहमित्यभिमानपुरःसरं पुत्र-
 विद्याद्यभिमान उच्यते उत गृहस्थलिङ्गधारणं । साधः । विद्याया
 ऽविद्याकार्याभिमाननिवृत्तेरित्याह । न कामेति ॥ न द्वितीयः ।

ऐ०भा० एषणे एवेत्यवधारणात् । कामनिमित्तपुत्रवित्तादि-
 सम्बन्धनियमाभावमात्रं । न हि ततोऽन्यत्र गमनं व्युत्थानमु-
 च्यते । अतो न गार्हस्थ्ये एवाकुर्वन्त आत्मनमुत्पन्नविद्यस्य ।
 एतेन गुरुशुश्रूषातपभोरणप्रतिपत्तिर्विदुषः सिद्धा । अत्र
 केचिद्गृहस्था भिक्षाटनादिभयात् परिभवाच्च ब्रह्ममाणाः
 सूक्ष्मदृष्टितां दर्शयन्त उत्तरमाहुः । भिक्षोरपि भिक्षा-
 टनादिनियमदर्शनात् देहधारणमात्रार्थिनो गृहस्थस्या-
 पि साध्यसाधनैपणोभयविनिर्मुक्तस्य देहमात्रधारणार्थ-

ष्या० शिष्टेऽप्यभिमानराहित्यस्य तुल्यत्वात् । न चैवं पारित्राज्यलिङ्गे
 ऽप्यभिमानाभावात्साध्यसिद्धिरिति वाच्यं । सर्वतोऽभिमा-
 नराहित्येन सर्वसम्बन्धराहित्यं हि परमहंसपरित्राजोपलक्षणं
 न लिङ्गधारणं । न लिङ्गं धर्मकारणमिति कृतेः । तत्र च शिष्टे
 ऽप्यभिमानशून्यस्य पारित्राज्यं सिद्धमित्याह । कामनिमित्तेति ॥
 गार्हस्थ्ये इत्यभिमानात्मक इत्यर्थः ॥ तर्हि गुरुशुश्रूषादावप्यभि-
 मानो न स्यादित्याशङ्कोषाम्भिरित्याह । एतेनेति ॥ ननु पुत्रादि-
 सम्बन्धनियमदृष्टव्यस्यापि तन्मते देहधारणार्थिनो भिक्षोः परि-
 यहस्यावर्त्तनार्थो भिक्षाटनादिदेवेति निश्चयोऽङ्गीक्रियते । तथा
 गृहस्थस्याप्यभिमानशून्यत्वे सतो देहधारणार्थं गृह एवास्ता-
 सनं न भिक्षुकत्वविशेषादिति शङ्कते । अत्र केचिद्गृहस्था इति ॥
 तेषां न न्यायो मूर्खं किन्तु दृष्टमयापितादिकमेव मूर्खमित्युपहस-
 साह । भिक्षाटनादीति ॥ परिभवः पामरैः क्रियमावस्तिरस्कारः ॥
 सूक्ष्मेति काष्ठा यतिरेकेण सूक्ष्मदृष्टय इत्यर्थः । भिक्षाटनादी-
 त्यादिशब्देन प्राक्प्रयोजितमयाचितमित्यादयो गृह्यन्ते । देहधा-
 रणमात्रार्थिनो भिक्षोरिति पूर्वैर्गान्धयः ॥ सिद्धान्तो तस्यैव-
 म्भूतस्य स्त्रीपरिमहोऽस्ति वा न वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह ।
 न चेति ॥ अथर्वविशेषशब्देन स्त्रीविशेषो गृह्यते । न द्वितीयः ।
 स्त्रीपरिमहवत् एव त्रयपरिमहाधिकारात् । तदभावेऽप्याह ।

रे०भा० मग्नाच्छादनमात्रमुपजीवतो गृह एवास्वामन-
मिति । न स्वगृहविशेषपरिग्रहनिमित्तस्य कामप्रयुक्तत्वादि-
त्युक्तोत्तरमेतत् । स्वगृहविशेषपरिग्रहाभावे च शरीरधा-
रणमात्रप्रयुक्ताग्नाच्छादनार्थिनः स्वपरिग्रहविशेषाभावे
ऽर्थाङ्घ्रिचुलमेव । शरीरधारणार्थायां भिच्छाटनादिषु प्र-
वृत्तौ यथा नियमो भिन्नोः शौचादौ च तथा गृहविशेषोऽपि
विदुषोऽकामिनोऽस्तु नित्यकर्मसु नियमेन प्रवृत्तिर्याव-
ज्जीवादिश्रुतिनियुक्तत्वात् प्रत्यवायपरिंहाराद्यैति । एत-

द्या० अपरिग्रहनिवृत्तेः । तदभावे प्रकारान्तरेण शीवनासिद्धेरर्था-
ङ्घ्रिच्छाटनादिनियम एव सिद्धतीत्याह । स्वगृहेति ॥ न च पुत्रा-
दिपरिग्रहोत्तेन जीवनमस्त्विति शङ्का । तैरपि स्वस्वत्वेन सम्बन्धा-
भावे स्वकीयस्यापि परकीयद्रव्यतुल्यत्वेन तत्रापि भिद्युत्वनियमा-
दिति । अन्ये तु भिन्नोऽपि भिच्छाटनादौ समागारान् सङ्कृता-
नित्यादिनियमः । शौचादौ च चातुर्गुणादिनियमश्च प्रत्यवायप-
रिंहाराद्यै यथेष्टे तत्र यावज्जीवादिश्रुतिवशात् प्रत्यवायपरि-
हाराद्यै नित्यकर्मणि नियमेन प्रवृत्तिरित्याह स्वस्वत्वेन । शरी-
रधारणार्थावामिति ॥ अकुर्वन्त एव गृहेऽवस्थानं पूर्वमते
शङ्कितं । अस्मिन्मते त्वभिधोवायनुष्ठानमपि कर्त्तव्यमिति शङ्कते ।
तथेति ॥ पूर्वम् परिग्रहव्यावर्था भिच्छाटनादिविषयो दृष्टश-
रीरधारणप्रयोजनो नियमो दृष्टान्तत्वेनोक्त इह तु स भिच्छा-
टनादिगतसमागारत्वादिविषयो दृष्टार्थो दृष्टान्तत्वेनोक्त इति
भेदं दूषयति । एवदिति ॥ तस्य सर्वनियोज्जीवरात्वात्वाच न
नियोज्यत्वमित्याद्युक्तमित्याह । अशक्येति ॥ तर्हि तच्छ्रुतेरप्रामा-
ण्ये भिच्छाटनादिनियमविधेरपि तत् स्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते ।
यावज्जीवेति ॥ अविदुषि नियोज्यं तत् प्रामाण्यं घटत इति
नोक्तदोष इत्याह । नेति ॥ तदुक्तप्रतिबन्धी परिग्रहसुमनुव-
दति । यत्निति ॥ दूषयति । तत्रदृष्टोरिति ॥ याचमनविधिनाऽऽच-

ऐ०भा० त्रियोगाविषयत्वेन विदुषः प्रत्युक्तमशङ्कानियोज्य-
 त्वाच्चेति । यावज्जीवादिनित्यत्वात्तदर्थक्यमिति चेन्न ।
 अविद्वद्विषयत्वेनार्थवत्त्वात् । यत्तु भित्तोः शरीरधारण-
 मात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेर्नियतत्वं तत् प्रवृत्तेर्न प्रयोजकं ।
 आचमनप्रवृत्तस्य पिपासापगमवन्नान्यप्रयोजनार्थत्वमवग-
 म्यते । न चाग्निहोत्रादीनान्तद्दर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियतत्वाप-
 पत्तिः । अर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियमोऽपि प्रयोजनाभावेऽनुपपन्न

था० मनप्रवृत्तस्यार्थिको यः पिपासापगमस्तस्य तथा नान्यप्रयोजना-
 र्थत्वं प्रयोजनम् प्रयुक्तिस्तदर्थत्वं नाचमनप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं । तद-
 जीवनाथं भित्तादीं प्रवृत्तस्य यस्तत्र नियमः स न भित्तादिप्रवृत्ते-
 प्रयोजक इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति नियोज्यत्वाभावात् किल ब्रह्म-
 विदो नियमविध्यनुपपत्तिराशङ्कते । तन्न युज्यते । कथं नियोज्यो
 हि नियोगसिद्ध्यर्थमपेक्षते । नियोगस्य प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थः । प्रवृत्तिसे-
 दन्यतः सिद्धा किं नियोगेन । अतएव दर्शपूर्णमासनियोगादेवा-
 वचननियमेन प्रवृत्तिसिद्धौ तत्र न एवम् नियोगोऽङ्गीक्रियते ।
 तदभावे च न नियोज्यापेक्षेति । ब्रह्मविदो नियोज्यत्वाभावेऽपि
 न नियमविध्यनुपपत्तिरिति । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेस्तु अन्यतोऽसि-
 द्धत्वेन तद्विधित एव तत्र प्रवृत्तेर्वैकल्यात्वेन तत्सिद्ध्यर्थं नियोगे
 वाच्ये तस्य तत्र नियोज्यापेक्षेति वैषम्यमाह । न चाग्निहोत्रेति ।
 नियमविधौ नियोज्यानपेक्षायामपि तस्य लेशात्कृत्वात् प्रयो-
 जनापेक्षा वाच्या । तदभावात् नियमः सिध्यतीति शङ्कते । अर्थ-
 प्राप्तेति । तन्नियमस्यापि पूर्वं वासनावशादेव प्राप्तत्वात्तत्रापि न
 नियमविधेरवकाशो येन प्रयोजनापेक्षा स्यादिति परिहरति ।
 न तदिति । यद्यपि नियमेन वाऽनियमेन वा भित्ताटनादिना
 जीवनं सिध्यति तथापि विद्योत्पत्तेः पूर्वं विद्यासिद्ध्यर्थं नियम-
 म्भानुष्ठितत्वात्तदासनाप्राप्त्याद्विद्योत्पादनन्तरमपि नियम एव
 प्रवर्तते । नानियमे तदासनानां नियमवासनाभिरत्यन्तमभि-
 भूतत्वेन पुनस्तदुद्देशेनस्य यत्प्रसाध्यत्वात्तत्र न प्रवर्तते इति

ऐ०भा० एवेति चेन्न । तन्नियमस्य पूर्वप्रवृत्तिमिदृत्वात्तदति-
 क्रमे यद्गौरवादर्थप्राप्तस्य च व्युत्थानस्य पुनर्वचनाद्वि-
 द्युषः कर्त्तव्यत्वोपपत्तिः । अविदुषाऽपि मुमुक्षुणा पारि-
 प्राज्यं कर्त्तव्यमेव । तथा च शान्ते दान्त इत्यादिवचनं
 श्रमदमादीनाञ्जातदर्शनमाधनानामन्याश्रमेऽनुपपत्तेः ।
 अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यग्पिषद्भुजुष्ट-
 मिति च श्रेताश्रतरे विज्ञायते । न कर्मणा न प्रजया

था० नियमोऽप्यर्थसिद्ध इत्यर्थः । एतेन प्रत्यवायपरिहारार्थत्वमपि
 नियमानुष्ठानस्य निरस्तं तस्य विदुषः प्रत्यवायाप्रसङ्गेरिति ।
 एवंमुक्तरीत्या व्युत्थानस्य विधिं विना स्वतः प्राप्तत्वे सति तत्कर्त्तव्य-
 ताविधिमपि विदित्वा व्युत्थायेत्यादिकमनमोदते विद्वानित्याह ।
 अर्थप्राप्तस्येति ॥ विधितः कर्त्तव्यत्वोपपत्तिरित्यर्थः । न च विधेः
 प्रयोजनभावेऽप्रवर्त्तकत्वादिति वाच्यं । प्रैषोधारणाभयदाना-
 दिवैधमुष्यप्राप्त्यर्थत्वेन विधेरर्थवत्त्वात् ॥ न च तस्यापि वैधर्थ्यं
 शक्यं । विदुषि परमहंसे लोकासङ्गहार्थत्वात् । तस्य तु सङ्गहस्य
 पूर्वाभ्यस्तमैत्रीकृत्यादिवासनाप्राप्तत्वेन व्रत्तविधोपदेशादाविव
 प्रयोजनानपेक्षयात् । यदा प्रारब्धकर्माप्तिरादेहेन्द्रियादि-
 प्रतिभासेनाविचारितथावञ्जीवादियुतिजनितकर्मकर्त्तव्यताभवा-
 न्ते तन्निवर्त्तते न वा विदुषो व्युत्थानविधेरर्थवत्त्वोपपत्तः ।
 एवं विदुषो व्युत्थानप्रसाधनेन विद्याया चकर्मिनिष्ठत्वं सा-
 धितं । तेनैव च तस्याः कर्मासम्बन्धोऽप्यर्थात् साधितः । इदानीं
 विविदियोरपि व्युत्थानन् प्रसाधयन् विद्यायाः कर्मिनिष्ठत्वं कर्म-
 सम्बन्धित्वञ्च दूरादपास्तमित्याह । अविदुषापीति ॥ तत्र श्रुति-
 नाह । तथा चेति ॥ उपरतस्तिष्ठिच्छुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवा-
 त्मागम् पश्येदिति श्रुतिशेषः । तत्रोपरतशब्देन सन्न्यासो विहित
 इति भावः । शमादिसाधनानां पौष्कल्येनानुष्ठानस्य गृहस्थादि-
 यस्वसम्भवात्तद्विधिनाप्यर्थादाक्षिप्यते । सन्न्यास इति । श्रुतार्था-
 पत्तिमाह । शमादीनाञ्चेति ॥ अशब्द उपरतशब्दसमुच्चयार्थः ।

हे०भा० धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानश्रुति च । ज्ञाना
 नैष्कर्म्याचरेदिति स्मृतः । ब्रह्माश्रमपदे वमेदिति च ।
 ब्रह्मचर्यादिविद्यासाधनानाञ्च साकल्येनात्याश्रमिपूप-
 पत्तेर्गाहस्थे सम्भवात् । न चैवमममदं साधनं कस्यचिदर्थस्य
 साधनायात् । यद्विज्ञानोपयोगीनि च गार्हस्थ्याश्रमकर्मा-
 णि तेषां परं फलमुपसंभृतं । देवताप्यलक्षणं संसारविषय-
 मेव । यदि कर्मिण एव परमात्मज्ञानमभिव्यक्तं संसारवि-

ष्या० नेदं विद्विद्यथं । तस्य साधनविधिवैयर्थ्यात् किन्तु विविदिपु-
 विषयमिति ब्रह्मात्मदर्शनसाधनानामित्युक्तं । अत्याश्रमिभ्य
 इति ब्रह्मचर्यादीन् हंससत्यासान्तानाश्रमधर्मवदाश्रमानति-
 क्रम्य वर्तते परमहंस इति । सोऽत्याश्रमशब्देनोच्यते इति तद्वि-
 धिरत्र प्रतीयते इत्यर्थः । ऋषिसङ्गजुष्टं मन्त्रसमूहेष्टानिसमूहे-
 र्वा भेदितं तत्त्वं प्रोवाचेत्यर्थः । न कर्मणेति त्यागस्य साक्षा-
 दमृतत्वसाधनत्वाभावेनामृतत्वसाधनं ज्ञानं त्यागेनान्यः ध्यात-
 वन्त इत्यभिधानेन ज्ञानसाधनत्वे त्यागोऽत्र विहित इत्यर्थः ।
 ज्ञानेति ध्यातवतो ब्रह्म ज्ञात्वा निश्चयार्थं नैष्कर्म्यं कर्म-
 त्यागरूपं सत्यासमाचरेदिति स्मृत्यर्थः । ब्रह्मेति ज्ञानसाध-
 नीभूत आश्रमो ब्रह्माश्रमः सत्यास इत्यर्थः । विश्व एकाकी
 यतचित्तात्मा इत्याद्युपक्रम्य ब्रह्मधारी प्रते स्थितः । मनः
 संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्पर इत्यन्तेन ब्रह्मचर्यादिसा-
 धनविधिवलादप्यर्थात्सत्यासविधिरित्याह । ब्रह्मचर्यादिति ॥
 ननु गृहस्थस्यापि षट्पुकात्ममात्रगमनलक्षणं ब्रह्मचर्यं कदा-
 पिज्ञानकाले एकाकित्वस्य सम्भवतीत्यःशङ्क्य तस्यायुक्तत्वात्ततो
 ज्ञानासिद्धेर्ध्यानकाले पत्नीसम्बन्धाप्रसङ्गेऽस्तिविधिवैयर्थ्याच्च नैव-
 मित्याह । न चेति । अतो न कर्मनिष्ठत्वं कर्मसम्बन्धत्वसा-
 क्षज्ञानस्येत्यर्थः । यत्तु कर्म बृहतीसहस्रलक्ष्यं प्रस्ततात्मज्ञानं
 धारयते इत्यादिना कर्मसम्बन्धित्वमुक्तं तथाह । यद्विज्ञानेति ।
 तथा पूर्वोक्तकर्मसम्बन्धि ज्ञानं संसारफलकमन्यदेव तयो-

हेभा० पयस्यैव फलस्योपसंहारो नोपापयत् । अङ्गफलन्त-
दिति चेन्न । तद्विरोधात्मावस्तुविषयत्वात् । आत्मविद्या-
यानिराशतसर्वनामरूपकर्मापरमार्थात्मवस्तुविषयं ज्ञान-
ममृतत्वसाधनं । गुणफलसम्बन्धे हि निराकृतसर्वविशे-
पात्मावस्तुविषयत्वं ज्ञानस्य न प्राप्नोति तच्चानिष्टं । यत्र
त्वस्य सर्वनात्मैवाभूदित्यधिष्ठत्य क्रियाकारकफलांदि-
सर्वव्यवहारनिराकरणाद्विदुषः । तद्विपरीतस्याविदुषो
यत्र हि द्वैतमित्युक्त्वा क्रियाकारकफलरूपस्यैव संसारस्य

प्या० पसंक्षतमिति न तत्परमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥ ननु पूर्वोक्तमेव
परमात्मज्ञानं तत्र कर्मसम्बन्धेवेत्याशङ्क्य क्रियाकारकफलक-
त्वेनोपसंहारात्परमात्मज्ञानस्य च मुक्तिफलकत्वात् न तु तत्प-
रमात्मज्ञानमित्याह । यदि कर्मिणश्च यवेति ॥ कर्मिनिष्ठत्वेनो-
क्तज्ञानमेव परमात्मज्ञानचेदित्यर्थः ॥ परमात्मज्ञानाद्भूतप्रधि-
यान्यादिदेवताज्ञानस्य तत्संसारफलं नाङ्गिनः परमात्मज्ञान-
स्येति । न तस्य मुक्तिफलत्वविरोध इति शङ्कते । चङ्केति ॥
परमात्मज्ञानस्याङ्गसम्बन्धफलसम्यग्नादिसर्वविशेषरहितनिर्वि-
शेषवस्तुविषयत्वात् तस्याङ्गादिमन्वन्धित्वं येन तदङ्गविषयत्वं
फलस्य स्यादिति परिहरति ॥ न तदिति ॥ तदेव स्पष्ट-
यति । निराकृतत्वादिना ॥ तच्चानिष्टमिति प्यात्मा वा इद-
मित्यादेरुपपत्तादिति द्वैतात्मनो निर्विशेषत्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ वा-
जराभेद्यिन्नाक्षणे च परात्मविदः सर्वसम्बन्धशून्यत्वमुक्त्वा एवि-
दुषः संसारफलतोक्तेषु संसारफलस्यातीतस्य ज्ञानस्य पर-
मात्मज्ञानत्वं यद्यप्यमाणस्य निर्विशेषवस्तुविषयस्यैव परमात्मा-
ज्ञानत्वं मुक्तिफलत्वचेत्याह । यत्रेत्यादिना ॥ तद्येहापीतिवाक्ये
फलपदद्वयपाठे एकं फलं निव्याद्यत्वात्तद्व्यं निव्याद्यत्वादिपि
संसारविषयं संसारान्तर्गतमिति नक्तं । एवं कर्मासम्बन्धित्वं
ज्ञानस्योक्त्वा यावज्जीवादिश्रुतेः कर्मत्यागो न सम्भवतीति यत्पूर्व-

ऐ०भा० दर्शितत्वाच्च वाजसनेयिब्राह्मणे तथेष्टाय ६५१।५
 संभारविषयं यत्फलमशनायादिमदस्वात्मकं तत्फलमुपसं-
 हृत्य केवलं सर्व्वात्मवस्तुविषयज्ञानममृतत्वाय वक्ष्यामीति
 प्रवर्तते । ऋणप्रतिबन्धस्याविदुष एव । सोऽयं मनुष्यलोकः
 पुत्रेणैवेत्यादिलोकत्रयमाधननियमश्रुतेः । विदुषश्चर्षप्र-
 तिबन्धाभावो दर्शित आत्मलोकार्थिनः किं प्रजया करि-
 याम इत्यादिना । तथैतद् न स वै तद्विदांस आहुर्ष्वयः
 कावपेया इत्यादि । एतद्भ्रूवैतन् पूर्वं निदांसोऽग्निहोत्रं न

धा० वादिनेः। तत्र यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वमुक्तं । ऋणश्रुतेः
 रिदानो गतिमाह । ऋणेति । ऋणस्यानपाकृतस्य मनुष्यादिलो-
 कप्राप्तिम् प्रति प्रतिबन्धकत्वाच्चदर्शिनोऽविदुष एवसं।पाकरणं
 कर्त्तव्यं न मुमुक्षोः । मुक्तिं प्रति तस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । ननु
 ऋणस्य मुक्तिम् प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वमस्तु विशेषाभावात् । धनपा-
 शत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यध इति श्रुतेष्वेवाशङ्क्याए । सोऽय-
 मिति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जर्षो नान्येन । कर्मणा पितृ-
 लोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । पुत्रादीनां मनुष्यलोकादि-
 हेतुत्वानगमत् पुत्रादिभिरपाकर्षणानां पुत्रायभावरूपाद्यान्त-
 र्गानां पुत्रादिसाधनाभावेन साध्यलोकाभावात् मुक्तिं प्रति
 तस्यास्तदभावरूपपुत्रादिसाध्यत्वाभावात् । श्रुतेषु रागिषां प्रति
 मन्त्रासन्निधार्थवादसाधत्वादित्यर्थः । न केवलमुक्त्यायतो मुक्तिम्
 प्रत्यप्रतिबन्धकत्वं किन्तु श्रुतितोऽपीत्याए । विदुष इति । श्रुति-
 त्रयेण क्रमेण प्रजाध्ययनकर्मणामनुष्ठितानामप्रतिबन्धकत्वं दर्शि-
 तं । कावपेया इत्यनन्तरं विदुषो वयमथोप्यामह इति शेषो
 इत्यर्थः । श्रुते । अविदुषस्तर्ध्विति । यद्यप्यविदुषोऽपि लोकत्र-
 यम् प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वात् मुक्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभावात्त-
 स्यानपाकरयोर्यत्प्राप्नुमुक्षोः पारिषाव्यसम्भवादाशङ्क्य न सम्भ-
 वति तथापि विदांस आहुर्ष्वय इत्यवयवमात्रेणैव शङ्क्य । यथा

ऐ०भा० जुहवाञ्चकुरिति कौषीतकीनां । अविदुपसर्चुणानपा-
 करणे पारिव्राज्यानुपपत्तिरिति चेन्न । प्राग्गार्हस्थ्यम्या-
 प्रतिपत्तेर्ऋणितामभवादधिकारानारूढोऽप्युष्णी चेत् स्यात्
 मर्षस्य ऋणितमित्यनिष्टम् प्रसज्येत । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि
 गृहादनी भूत्वा प्रसज्येत यदि वेतरथा अह्नचर्यादेवं प्रस-
 जेद्गृहाद्वा वनादेति । आत्मदर्शनोपायसाधनत्वेनेत्यत एव
 पारिव्राज्यं यावज्जीवादियुतीनामविदुदमुमुक्षुविषये कृता-

पा० परिहारान्तरं वक्तुमाशङ्का द्रष्टव्या । गृहस्थत्वेवर्षप्रतिबन्धकत्वं
 तस्यैव तत्रिंशत्कारणाधिकारात् । ततश्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्राक्
 ब्रह्मचर्यं एव मुमुक्षोः पारिव्राज्यं सम्भवतीति परिहरति ।
 नेति ॥ यद्यप्युपनयनानन्तरमेव ऋणनिवर्त्तनेऽधिकारः सम्भव-
 तीति प्राग्गार्हस्थ्येत्तुक्तं तथापि विविदिषासद्भ्यासेऽधीतवेदस्यै-
 वाधिकार इति अधीतवेदस्य गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्रागिति द्रष्टव्यं ।
 ननु जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋषेण जायते ब्रह्मचर्येण ऋ-
 षिभ्यः यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पिबन्त्य इति । जायमानमाच-
 स्यसुवर्त्तं प्रतीयत इत्याशङ्क्यित्वाक्तेः प्रयोजनं न साक्षात् कि-
 ष्विदमपि तु ब्रह्मचर्यादिकर्तव्यताच्चापेक्षं । न चाधिकाराना-
 रूढकृत्तुं शक्नोति । जायमानमाचस्यासामर्थ्यात् । किञ्च ब्रा-
 ह्मणस्यह्यन्तः क्षत्रियादेर्ऋणाभावप्रसङ्गः । द्विजात्युपलक्षण-
 त्वेऽधिकार्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यं । अतो जायमानपदमधिकारं
 अक्षयतीति जायमानोऽधिकारी सम्पद्यमान इति तदर्थः ।
 ततश्च ततः प्राक् नर्तुमन्वथ इत्याह । अधिकारेति ॥ अनिष्ट-
 मिति ब्रह्मपारिव्रज्येऽप्युष्णित्वे ब्रह्मचर्यं एव न्यतस्य नैष्ठिकस्य च
 लोकाप्रतिबन्धः । स्याच्चाणिष्टं । अथाशीति सहसाशीत्यारभ्य
 तदेव गुरुवासिनामित्यादिना पुराणे लोकप्राप्त्युक्तेरित्यर्थः ।
 न केवलं गार्हस्थ्येऽपि प्रागेव सद्भ्याससिद्धिः किन्तु विधिवत्ता-
 द्गृहस्थस्यापि तदस्तीत्याह । प्रतिपत्तेति ॥ आत्मदर्शनेति आत्म-
 दर्शने ये उपायाः श्रवणादयस्तत्साधनत्वेनेत्यर्थः । न चमंश्रुत्या

ऐ०भा० र्थता । हान्दोग्ये च केपाच्चिद् द्वादशरात्रमग्निहोत्रं
 ऊत्वा तत ऊर्द्धं परित्यागः श्रूयते । यत्वनधिकृतानाम्
 पारित्राज्यमिति । तन्न । तेषाम् पृथगेवात्सन्नाग्निर्निरग्निको
 वेत्यादियवणात् सर्वस्मृतिषु चाविशेषेणान्यमविकल्पः प्रसि-
 द्धः समुच्चयश्च । यत्तु विदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्पानमित्यत्रास्ता-
 र्थत्वे गृहे वने वा तिष्ठतो न विशेष इति तद्वत् । व्युत्पा-
 नस्यैवार्थप्राप्तत्वान्नान्यत्रावस्थानं स्यात् । अन्यत्रावस्थानस्य

धा० प्रात्राज्यविधिविरोधः । तस्या व्यवदानार्थवादमात्रत्वेन स्तार्थे
 तात्पर्याभावात् । अन्यथा तदवदानैरेवावदयते तदवादानाम-
 वदानत्वं इत्यवदानमात्रनिरस्तत्वात्प्राग् ब्रह्मचर्यादीनामप्यननुष्ठे-
 यत्वप्रसङ्गादिति भावः । एवमपि यावज्जीवादिश्रुतिविरोधः
 मन्त्र्यासश्रुतेरित्याशङ्काह । यावज्जीवेति । विरक्तमुमुक्षुमात्र-
 विषयिण्या मन्त्र्यासश्रुत्या यावज्जीवादिसामान्यश्रुतेरमुमुक्षुवि-
 षये सङ्गोच इत्यर्थः । अग्निहोत्रविषयकयावज्जीवादिश्रुतेर्नान-
 र्थैव सङ्गोचः किन्तु श्रुत्यन्तरेणैव द्वादशरात्रानन्तरमग्निहो-
 त्रत्यागविधायिन्या एव पूर्वमेव सङ्गोचिता न तां विरोज्जं शङ्को-
 तीत्याह । हान्दोग्ये इति ॥ केपाच्चिच्छाखिना त्रयोदशरात्रमह-
 तवासा यजमानः सप्तमग्निहोत्रं जुहुयादद्याप्रवसन् तत्रैव
 सोमेन पशुना वेष्टाऽग्नेर्गृह्यतीति श्रूयते इत्यर्थः । ननु पारित्रा-
 ज्यश्रुतिरप्यनधिकृतविषये सङ्गोचितेत्याह । यत्त्विति । वचना-
 न्तरेणैव तेषां तद्विधिर्नास्थानधिकारिविषयः किन्त्वपि कार्येवेति
 परिहरति । नेति । उत्सप्राप्तिर्नष्टाग्निः निरग्निकोऽपरिगृ-
 हीताग्निरिति भेदः । स्मृत्युपलक्षितत्वेऽपि पारित्राज्यश्रुतिर्बली-
 यतीत्याह । सर्वस्मृतिषु धेति । अत एव ब्रह्मचर्यान् प्रव्रजति ।
 बुद्ध्या कर्माणि । यमिच्छेत्तमायसेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वान-
 प्रश्नोऽपि भिक्षुकः । य इच्छेत् परमं स्थानमुत्तमां वृत्तिसाश्रयेदित्या-
 दिषु विकल्पः सिद्धः । अधीत्य विधिवद्देवान् पशुनामुत्पाद्य धर्मतः ।
 इति च शक्तिता यस्मैर्मनो गोस्ते निवेशयेदित्यादिषु समुच्चयस्य

ऐ०भा० कामकर्गाप्रयुक्तं च्छवोचाम । तदभावमात्रं व्युत्थान-
 मिति । यथा कामित्वन्तु विदुषोऽत्यन्तमप्राप्तं अत्यन्त-
 मूढविषयत्वेनावगमात् तथा शास्त्रविदितमपि कर्मात्म-
 विदोऽप्राप्तं गुरुभारतयाऽवगम्यते किमुताऽत्यन्ताविवेक-
 निमित्तं यथा कामित्वं । न च्छुग्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्धं वस्तु
 तदयगमेऽपि तथैव स्यादुन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव ।
 तस्मादात्मविदो व्युत्थानव्यतिरेकेण न यथा कामित्वं ।
 न चान्यत् कर्त्तव्यमित्येतत् सिद्धं । यत्तु विशास्त्राविद्यास

प्या० सिद्ध इत्यर्थः ॥ एवं विविदियासन्न्यायं प्रसाध्य पूर्व्वेन साधितवि-
 दत् सन्न्यासे श्रद्धासनुवदति । यत्त्विति ॥ पूर्व्वेन गृह एवास्त्रास-
 नमिति श्रद्धा निरस्ता इह तु गृहे वा वने वाऽस्त्रासनमित्यनिय-
 मश्रद्धा निराकर्त्तुं सा पुनरनुयते । यथेष्टचेष्टामधिकां परिह-
 र्तुंयेति द्रष्टव्यं ॥ यद्यप्यर्थप्राप्तस्यापि पुनर्व्यञ्जनादित्यत्र विदुषु-
 स्थानस्यापि शास्त्रार्थत्वगुणमेव तथाप्यशास्त्रार्थत्वमुक्तमङ्गीकृत्या-
 प्याह । तदसदिति ॥ यदि व्युत्थानवद्गार्हस्थ्यमप्यर्थप्राप्तं स्यादे-
 वमनियमो न त्येतदस्तीत्याह । व्युत्थानस्यैवेति ॥ अन्यथेति गार्-
 हस्थ्ये इत्यर्थः । नन्यन्यभावस्थानवद्द्व्युत्थानस्यापि कामादिप्रयुक्त-
 त्वमनुष्ठेयत्वादित्याशङ्क्याह । तदभावेति ॥ कामाद्यभायमात्रमेव
 व्युत्थानमित्युक्तत्वात्तस्य * भादुष्ठेयत्वमित्यर्थः । एवमगिद्यनश्रद्धा
 निरस्य व्युत्थानस्य शास्त्रार्थत्वे यथेष्टचेष्टामाशङ्क्य निराकर्त्तव्येति ।
 यथा कामित्वन्विति ॥ चेष्टामात्रमेव कामादिप्रयुक्तं । निधिञ्चचेष्टा
 तु शास्त्रार्थज्ञानशून्यात्यन्तमूढविषया । तदुभयश्च विदुषो ना-
 स्तीति चेष्टामात्रमेवाप्रसाक्तं निधिञ्चचेष्टा तु दूरापाक्तेत्यर्थः ।
 एतदेव विदुषोति । तथेति । तथा चीत्यर्थे तथाशब्दः । गुरु-
 भारतयातिशेयतया यतोऽवगम्यतेऽतोऽप्राप्तमित्यन्वयः ॥ अविचे-
 द्यादिनिमित्तापगमे नैमित्तिकापगम इत्यत्र दृष्टान्तमाह । न
 च्येति । उन्माददृष्ट्युपलब्धं ग्रन्थर्व्वनगरादितिमिरदृष्ट्युपलब्धं
 द्विधन्नादिरिति विवेकः । न चान्यदिति वैदिकं कर्मैत्यर्थः ।

ऐ०भा० द्वेदोभयं सचेति । न विद्यावतो विद्यया सहावि-
द्यापि वर्तत इत्यर्थः । कस्तर्ह्येकस्मिन् पुरुषे एकदैव सह
सम्भवेयातामित्यर्थः । यथा श्रुक्तिकायां रजतं श्रुक्तिका-
ज्ञाने एकस्य पुरुषस्य । दूरमेते विपरीते विपुषी श्वविद्या
या च विद्येति ज्ञात्वेति हि काठके । तस्मान्न विद्यायां
साध्यामविद्यासम्भवाऽपि । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यादि-
श्रुतेः । तपश्चादिविद्योत्पत्तिसाधनं गुरुपासणादि च
कर्माविद्यात्मकत्वादविद्योच्यते । तेन विद्यामुत्पाद्य सृष्ट्युं

था० ननु विद्यया अविद्यायाः सहभावश्रवणादिदुषोऽपि तन्मूल-
कामादिषु स्यादेवेति तन्निमित्ता यथेष्टचेष्टा स्यादित्यत आह ।
यस्त्विति । यत्तु विद्याश्चेति वचनं तस्य भावमर्थ इति । तस्येति-
शब्दात्साहाय्ये वाक्यं योज्यं । एकस्मिन्निति कालभेदेन स्थित-
योः एकस्मिन् पुरुषे साहित्यन्तर्दर्थ इत्यर्थः । नन्विदं साहित्यं
न सरसं किन्वेवाकाले सत्त्वं सरसमित्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे विद्या-
विद्ययोः साक्षात्साहित्यस्यासम्भवात्तद्वैकल्यमेव साहित्यं साह्य-
मित्याह । दूरमेते इति । विद्योति चिद्व्यगमने विरुद्धे इत्यर्थः ।
अस्मिन्नपि मन्तेऽविद्यया सृष्ट्युन्तीत्युत्तरार्द्धपर्यालोचनया ऽवि-
द्याया विद्योत्पत्तिहेत्ववगमात् तयोः कालभेदेनैव सहत्वमित्याह ।
तपसेत्यादि । यथा गुरुपासनतपसी अविद्येत्युच्यते । तयोश्च
श्रवणादिकाञ्चेऽनुष्ठेयत्वादिद्योत्पत्तिकाले एकस्मिन्पुरुषोः साहित्य-
मस्तीत्यर्थान्तरमाह । तपसेति । अस्मिन्नर्थे मन्वशेषोऽप्यनुगुण
इत्याह । तेन विद्यामिति । साक्षादविद्या सृष्ट्युत्वेन सृष्ट्युत्तरग-
तेतुत्वानुपपत्तेरविद्याशब्देन तपस्यादिकमेवोच्यते । तद्विद्याय-
वधानाद्यर्थान् कथ्यत इत्यर्थः । अविद्विद्ययत्वेनेति जिज्ञोविद्ये-
दिति ओवितेष्वात्पर्यायाकार्येण तस्याः सूत्रनादित्यर्थः ।
परिहृतमिति यावज्जीवादिश्रुतिन्यायेन परिहृतप्रायमित्यर्थ-
कारा ऋतीयस्य चतुर्थपादे सूत्रं नाविशेषादिति सूत्रेण परि-
हृतमित्यर्थः । अथमवादिति विरोधेन विद्यया सहासम्भ-

ऐ०भा० काममतिरिति । ततो निष्कामस्वकैपणो ब्रह्मविद्यया
 ऽमृतत्वमश्रुत इत्येतमर्थं दर्शयन्नाह । अविद्यया मृत्यु-
 न्तोर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्रुते इति । यत्तु पुरुषायुः सर्वकर्म-
 णैव व्याप्तं । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति
 अविद्वद्विषयत्वेन परिहृतं इतरथाऽसम्भवात् । यत्तु प्रा-
 णमपि पूर्वोक्तं तुल्यत्वात् कर्माणा विदुर्ब्रह्मात्मज्ञानमिति
 तत्सविशेषनिर्विशेषात्मतया प्रत्युक्तं उत्तरत्र व्याख्याने दर्श-
 यिष्यामः । अतः केवलनिष्क्रियब्रह्मात्मैकलविद्याप्रदर्श-

धा० वादित्यर्थः । उदाहृतश्रुतिसुख्यसम्भवादिति वा ॥ प्रत्युक्तमिति
 निर्विशेषात्माज्ञानस्य कर्त्तादिकारणोपमर्दकत्वेन विरुद्धत्वादुप-
 मर्दं चेति सूत्रेणाविरुद्धत्वं प्रत्युक्तमित्यर्थः । तस्मादक्षमात्रवि-
 द्याया अकर्मनिष्ठत्वं कर्मासम्बन्धित्वं केवलात्मविद्ययत्वञ्च सिद्ध-
 मिति पूर्वोक्तकर्मभिर्विद्यया च शुद्धसत्त्वस्य तत एव साधन-
 चतुष्टयसम्पत्तस्य केवलात्मस्वरूपावस्थानकक्षयमेच्छसिध्यर्थं केव-
 लात्मविद्याऽऽरभ्यत इत्युपसंहरति । अत इति ॥ नन्वात्मनः
 सविशेषत्वप्रतीतिरुत्तरोधात् कथं कैवल्यमित्याशङ्क्य विशेषस्य
 सर्वस्यात्मनि मायाकल्पितत्वात् वास्तवनिर्विशेषत्वविरोध इति
 तदर्थं माययात्मनः सजांशात् सृष्टिं ब्रह्मं सृष्टेः पूर्वमात्मनो निर्वि-
 शेषस्त्वं दर्शयितुमात्मा वा इत्यादि वाक्यं ॥ तथात्मशब्दार्थ-
 माह । आत्मेति ॥ आत्मेतिपदेन सर्वत्रादिरूप आत्मोपेत
 इत्यन्वयः । अहय इत्यनन्तरमुच्यत इति शेषः । नन्वात्मशब्देव
 कथमुक्तसत्त्वञ्च आत्मोक्त इत्याशङ्क्यात्मशब्दस्य स्मृत्युक्तव्युत्पत्तिव-
 ष्णामुञ्जा चेत्याह । आप्रोतेरिति ॥ वा शब्दार्थ आदानञ्च समु-
 च्चिनेति । तथा च स्मृतिः । यथाप्रोति यदादत्ते यथापि विष-
 यानिह । यथास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्तित इति । अ-
 चात्तिर्ज्ञानं यातिश्चोच्यते सत्तास्तुरव्याभ्यां सर्वै यथाप्रोतीति सर्व-
 चत्वं सर्वशक्तित्वधोष्यते । सत्ताप्रदानेनोपादानत्वस्यपनात् सर्व-

ऋग्वेदीयंतरेयोपनिषत् ॥

ऐ०उ० ॥ ॐ परमात्मनेनमः ॥ हरिः ॐ ॥

आत्मा वा इदमेक एवाम आसीत्

ऐ०भा० नार्थमुत्तरो घन्य आरभ्यते । आत्मेति । आग्नेतेरत्ते-
रततेर्वा परः मर्त्यशः मर्त्यशक्तिरग्नायादिमर्त्यममारध-
र्मावर्जितो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽजोऽजरोऽमरोऽमृ-
तोऽभयोऽद्वयः । वै इदं यदुक्तं नामरूपकर्मभेदभिन्नं जग-
दात्मैवैकोऽपि जगतः सृष्टेः प्रागसीत् । किं नेदानीं स
एवैको न कथं तर्ह्यासीदित्युच्यते । यद्यपीदानीं स एवै-
कस्तथाप्यस्ति विज्ञेयः । प्रागुत्पत्तेरव्याहतनामरूपभेद-

आ० शक्तित्वं । अतीत्यनेन संघट्टत्वं । अततीत्यनेन त्रिविधपरिच्छेदरा-
हित्यमुच्यत इति । अग्नायादिवर्जितत्वादिति विषयादानेन रुद्धा
च प्रथमभेदस्योच्यत इत्युक्तं च आत्मपदेनेत्यत इत्यर्थः । अभि-
व्यक्तनामरूपध्यावर्त्तनेनात्ममात्रावधारणार्थो वैशब्द इत्याह ।
वै इति । यदुक्तमिति पूर्वत्र प्रागुत्पत्तिसंप्रजापतिरूपत्वेन
यदुक्तमित्यर्थः । यदुतेति पाठः याधुः । अत्रेदमितिपदेन प्रत्य-
क्षादिमसिद्धमुच्यते । अये इति विशेषणादासीदिति भूतत्वोक्तेः
पूर्वमेवात्ममात्रं इदानीं त्वात्ममात्रं न भवति किन्तु पृथक्
वदिति प्रतीयत इति नादितोयात्मेति शब्दे । किं नेदानीमिति ।
यदस्य भाविकस्य कदाचिदपि सतः सत्त्वायोगादात्मनो द्विती-
यत्वस्य न विरोध इत्याह । नेति । तर्ह्यात्ममात्रस्येदानीमपि
सत्त्वे तस्य भूतत्वोक्तेः का गतिरिति पृच्छति । कथं तर्ह्यासीदिति ।
इदमुपलक्षणमपि इत्यपि अथमिति इत्यर्थः । जगतः कालत्रयेऽप्या-
त्मव्यतिरेकेषाभावो यद्यपि तथापि तथा बोधने बोध्यस्य प्रत्य-
क्षादिविरोधाशङ्कयोक्तमात्मतत्त्वं बुद्धौ नारीहेत् । अतः प्रागुत्प-
त्तेरासीदित्युच्यते बोध्यस्य चित्तमनुसृत्य तदपि जगतो नामरूप-

ऐ०भा० मात्मभूतं आत्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगदिदानीं व्या-
 कृतनामरूपभेदादनेकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्य-
 यगोचरञ्चेति-विशेषः । यथा मल्लिलात् पृथक् फेनं नाम-
 रूपव्याकरणभाक् मल्लिलैकशब्दप्रत्ययगोचरमेव फेनं ।
 यदा मल्लिलान् पृथङ्नामरूपभेदेन व्याकृतं भवति तदा
 मल्लिलं फेनञ्चेत्यनेकशब्दप्रत्ययभाक् मल्लिलमेवेति चैक-
 शब्दप्रत्ययभाक् न फेनं भवति तद्वत् । नान्यत् किञ्चन

ष्या० पाभिव्यक्तभावमपेक्ष्यैव न त्विदानीमात्मानात्त्वाभावाभिप्रायेणे-
 त्युत्तरमाह । यद्यपीत्यादिना ॥ अथ्याल्लो नामरूपभेदो यस्मि-
 न्नात्मनि तथाविधात्मभूतमित्यर्थः । आत्मैकशब्दप्रत्ययगोचर-
 मिति यद्यपि प्रागुत्पत्तेर्याम्बुधोरभावेन शब्दप्रत्ययौ तावपि न
 साक्षात्पापीदानीं तदानींतनात्मतत्त्वं सुप्तादुत्थितः सुप्तिकाले नात्म-
 तत्त्वमिव प्रमाणान्तरे ज्ञात्वा तदागीमात्मैक एवासीदिति वदति ।
 प्रत्येति चेति ॥ तथोक्तमोखरस्यैवात्मैकशब्दप्रत्ययौ न इति मध्यं ।
 अनेकशब्देति अविवेकिनां घटादिशब्दप्रत्ययगोचरं घटः सप्ति-
 यात्मशब्दपर्यायसफुद्गोचरश्चेत्यर्थः । गोचरशब्दस्य भावप्रधा-
 नत्वमङ्गीकृत्य गोचरत्वं यस्येति बह्वीशिया नपुंसकत्वं मध्यं ।
 आत्मैकशब्देति विवेकिनामित्यर्थः ॥ उत्तरमर्थं दृष्टान्तेन विप्रदयति ।
 यथेति ॥ अत्रात्मशब्दव्युत्पत्तिवशात् सर्व्यञादिशब्दोपकृतं सत्य-
 चागान्दरूपेऽल्लैकरस आत्मोपलक्षणः । तस्यैवार्थस्य मङ्गीकर-
 णार्थमेकादिपदानि । तच्चैक इत्यात्मान्तराभाव उपपत्तेः । एवेत्यनेन
 उच्चादावेकत्वेऽपि शाखादिभिर्नामात्मवदेकस्यात्मनो नानात्म-
 त्वाभाव उपपत्ते इति स्वजातीयभेदस्वगतभेदनिराकरणार्थत्वेन
 षट्द्वयमित्यभिप्रेत्य विजातीयभेदनिराकरणार्थत्वेन नान्यत् कि-
 चनेति प्रदं व्याचष्टे । नान्यदिति ॥ ननु अहप्रपञ्चस्य कारणभूता
 अहा माया वचंत् इति कथं विजातीयभेदनिषेध इत्यत आह ।
 मिथदिति ॥ मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं व्यापाराभावाद्यापार-
 यतोऽन्यस्य निषेधः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ननु निर्व्यापाराया अपि

ऐ०उ०

नान्यत्क्रियन्तु मियत् ।

ऐ०भा० न किञ्चिदपि मियदिति । मियद्वापारवदितरदा ।

था० तस्या अन्वयः । मन्त्रे आत्मशब्दोक्तं तस्याऽङ्गीकरणस्य न मियो-
 दित्यत आह । इतरदेति । त्रिंशत्पारं वेत्तव्यं । ननु माया
 तथाविधाऽतीति पूर्वोक्तदोषः पुनः स्यादित्याशङ्क्य मियदित्य-
 नेन न शततन्मं घतः सत्ताकमुच्यते तथाविधस्य च निषेध इति ।
 यतिरेकदृष्टान्तमाह । यथेति । अनात्मपक्षपार्तीति आत्मश-
 क्तितात्मनेवान्मभूतमात्मपक्षपार्तीक्यते न तद्विप्रमित्यर्थः । प्र-
 क्तिलेऽपि प्राभाकराद्यामिव तस्याः सतः सत्त्वं स्यात्तेत्याह । सत-
 त्वमिति । यथा साक्षात् प्राधानशक्तिभूतं सतः सत्ताकमस्ति ।
 साक्षादात्मस्य तथाविधा अयवः सन्ति तथाविधमात्मस्यति-
 रित्तं मियदित्यनेनाह निषिध्यते । माया तु न तथा भूतेति
 नोक्तदोष इत्यर्थः । दीपिकायाम् धातूनामनेकार्थत्वेन मियदिति
 धातोरासीदित्यर्थमुक्त्वा नान्यत् किञ्चनासीदिति वाक्यार्थ उक्तः ।
 तदर्थं वाक्यार्थ इदं अत्रदमे अजातीयविजातीयसमात्मभेदरहि-
 तात्मैवासीदित्यनेनात्मनोऽद्वितीयत्वं अगतस्यथाविधाममात्रतया
 मृषालस्य सूचितमनेनाग्रे अगत आत्ममात्रबोक्तोर्न किञ्चित्प्रयो-
 जनमात्मैक एवासीद्वान्यत् किञ्चनेत्येतावतीवाखण्डत्वसिद्धेरित्या-
 शङ्कानिरस्ता अगन्मुषालसूचनस्यैव प्रयोजनमाह । न चैवमर्थभेदे
 वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यं । अखण्डत्वसम्भावनायमेव अगतनिर्व-
 चनीयत्वस्यैव अगतस्यकार्यवेति विशिष्टविशेषेणोक्तत्वात् । विशेष-
 यानाकार्थान्तिष्ठतेः सोमेन यजेतेत्यर्थेवाकार्थइत्यस्यापि सूचित-
 त्वादेवान्तेऽपि तस्य चय थावसदास्त्रयः स्यात् इति आयदादेः
 सप्रत्येन मृषालमुक्त्वा स य एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यदि-
 त्यात्मशब्दोक्तं । ततश्च त्रिविधपरिच्छेदराहित्यवच्छयमख-
 ण्डत्वं वक्ष्यति । न चेदमात्मैवासीदिति सामानाधिकरण्यात्तेनात्मनो
 अगद्विशिष्टमेव प्रतीयते न तु मृषालमिति वाच्यं । अत्रैक एवे-
 ति पदैरुक्तोऽखण्डस्वरसे तद्विपरीतजगत्प्रतीतिरतस्मिंस्तद्ब्रह्मरूप-
 स्तेन मृषालसिद्धेर्भागवैशिष्ट्यस्य घटः समित्यादिरूपेण प्रत्यक्ष-

ऐ०भा० यथा साङ्ख्यानानामनात्मपक्षपाति स्वतन्त्रं प्रधानं । यथा

था० सिद्धत्वेन प्रयोजनाभावेन च तत्प्रतिपादनशानुपपत्तेश्च न्या-
 त्वमेव तदर्थः । मिथदिद्वयेन सातन्त्रनियेधेन स्वतः सत्तानि-
 येधादपि न्यात्वसिद्धेश्च । स्वतः सत्तावस्थे स्वथापारो सातन्त्रमेव
 स्यात् । न घानेन प्रकारेणेदानीमपि न्यात्वस्यात्माखण्डत्वस्य च
 वक्तुं शक्यत्वादय इति विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं । इदानीमात्म-
 भिन्नतया पृथक् सत्त्वेन च प्रतीयमानत्वेन तस्य सहसात्ममा-
 चत्वे बोधिते विरोधप्रतीत्या तस्य बुद्धानारोहः स्यादिति गुड-
 जिज्ञिकान्यायेनादौ पृथङ्नामरूपाभिधक्लिदशायामात्ममा-
 चत्वं बोध्यते । तस्मिन् बोधिते पश्चात्तन्नायेनेदानीमपि स्वयमे-
 वात्ममाचत्वं आस्यतीत्यभिप्रायेण इति विशेषणोपपत्तेः । यदा
 वाजसनेयिके तद्देवं तद्दृष्ट्याहृतमासीदिति वृष्टिः प्राक्कार्यस्या-
 नभिद्यक्त्वा नामरूपावस्थाबीजभूताव्याकृततात्मतोषते इह त्वात्मना-
 चता अतः श्रुत्योर्विरोधपरिहाराद्योपसंहारे कर्त्तव्ये इहा
 व्याकृतपदमुपसंक्रियते । तत्र चात्मपदमितीदमये अथाहृत-
 मासीत्तत्र सदात्मैवासीदिति वाक्यं सिध्यति । तत्राव्याकृतशब्देन
 तम आसीत्तनसा गूढमये । भार्या तु प्रधानं विद्यादित्यादि
 जगद्बीजावस्थायान्तरमादिशब्दप्रयोगात् तमेरूपा मायैष्यते
 तत्कार्यस्याप्येनमिद्यक्त्वा नामरूपात्मकमायात्मकत्वं सिध्यति । त-
 स्यात्वात्मतादात्म्योक्त्या साङ्ख्यमतवत् स्वतन्त्रत्वनिरासेन तत्र क-
 ल्पितत्वं सिध्यति । तयोः कार्यकारणभावाद्यभावेन प्रकारान्तरेण
 तादात्म्यानिर्वाहात्तत्त्वात्मनोऽखण्डत्वं तद्भिन्नस्य न्यात्वस्यातानः
 परित्यक्तमात्राऽविद्याधिष्ठानत्वेन विद्वेष्यापादानात्वं तस्याद्य
 परिणामित्वञ्च सूचितम्भविष्यति । कार्यस्य न्यात्वार्थमेवाव्याकृ-
 तात्मत्वमुच्यते । तस्याव्याकृतस्यात्मतादात्म्येन मायात्वेन च न्या-
 त्वादिदानीन्तु नानभिद्यक्त्वा नामरूपबीजात्मत्वमित्यय इति वि-
 शेषणमप्यघञ्त् । तदभिप्रेतैव भाष्ये प्रागुत्पत्तेरनभिद्यक्त्वा नामरू-
 पभेदात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगदिदानीन्तु व्याकृत-
 नामरूपभेदेवत्त्वादिनेकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचर-
 चेति विशेष इतोदानीन्तानाभिद्यक्त्वा नामरूपबीजात्ममेवायश-
 ब्दस्य व्याचक्षण्यमुक्तं । न च साक्षादिदानीमेव मायात्मत्वेन न्या-

ऐ०भा० च काणादानामणवो न तद्वदिहान्यदात्मनः किञ्चि-

षा० त्वमुच्यतानिति वाच्यं । इदानीं प्रत्यक्षादिविरोधेन तथा बोधयितु-
मशक्यत्वादित्युक्तत्वानामरूपाभिव्यक्तिः सृष्टेः पूर्वमभावेनेदानी-
मेव विद्यमानत्वेन कादाचित्कत्वादपि रज्जुसर्पादिवन्मृषात्वमिति
बहुमपि प्रागव्याहृतत्वेरक्तिरर्थवतीति न किञ्चिदवद्यं । अथवा ज-
गदधिष्ठानं किञ्चित् सद्रूपं सम्भावयितुमिदमप्यथासीदित्युच्यते ।
असम्भाविते तस्मिन्नखण्डत्वोक्तिर्निर्विपर्ययत्वं प्रसज्येत । अनेनासञ्च-
श्रविषाणादेरिव सद्रूपेणोत्पत्तिसम्भवात् कार्यस्य प्रागवस्था सदा-
त्मिका चित्तसम्भाविता । तस्यास्य चेतनत्वे कार्याकारेण स्वतोऽप्रवृत्ति-
रतिरिक्तचेतनाधिष्ठानाङ्गीकारेण गौरवात् । उपादानाधिष्ठान-
त्वयोरेकस्मिन्नेवात्मघटसम्भवाच्च चेतनत्वमात्मैवेत्यनेन सम्भाव्यते ।
एवं सम्भाविते ह्यधिष्ठाने उपादानकारणे चात्मन्यखण्डैकरसत्वं
तस्य वक्तुमेक एव नान्यत्विद्यनेति प्रदानि अस्मिन् पक्षे चेदमप्ये-
वात्मैवासीदित्यनेन सम्भावितं कार्यस्य प्रागुपमनूद्य यदात्मक-
मिदमासीत् स एक एव नान्यत् किञ्चिन्त्यखण्डैकरसत्वं विधीयते
इति न कस्याप्यनर्थक्यम् । अथ एव ह्यान्दोग्ये सदेव सौम्येद-
मप्यथासीदित्यस्य सद्रूपकारणसम्भावनार्थत्वादेव तत्सिद्धार्थं
तद्वैक्याहृत्यादिना सत्कारणवादो निरस्तः । अन्यथा सिद्धस्य
सतोऽद्वितीयत्वमात्रविवक्षायां तस्याप्रकृतत्वप्रसङ्गात् । अस्मिन्नपि
आस्थाने कारणस्याद्वितीयत्वादिवचसा तदन्यस्य मृषात्वमपि सि-
द्ध्यति । कार्यस्य मृषात्वे तन्निरूपितं कारणत्वमपि वधेति । तथा-
विधात्मज्ञानान्तरूपि वक्ष्यमाणसिद्धयतीति न किञ्चिदवद्यं ।
दीपिकायान्तु इदमात्मैवासीदिति सामानाधिकरण्यावाध्यायां
यश्चैतः स स्यात्कुरितिवदिदानीं जगदधिष्ठानप्रतिभासेन तत्र
वाधानुपपत्त्या स्थितिकाण्मरिचव्याप्यशब्देन सृष्टेः प्राचीनः
काल उपादोयते । सृष्टप्रपञ्चवाधया सिद्धस्याखण्डैकरसत्वस्य
खण्डैकरमार्थमैकादिशब्दा इति न कस्याप्यनर्थक्यमित्युक्तं । तथा-
ऽप्यशब्दस्य न प्रयोजननमारोप्य प्रतीतिदशायामेव यश्चैतः स
स्यात्कुरित्यादौ बाधदर्शनेनेहापि जगत्प्रतीतिदशायामेव तद्बाध-
नस्य न्याय्यत्वात् सृष्टेः प्रागप्रतीतस्य वाधानुपपत्तेः । किञ्च कालत-
यनिषेधो हि बाधः प्राक्काल एवेति निषेधे बाध एव न स्यात् । न

हे०उ० स द्रक्षत लोकान् नु सृजा इति ॥ १ ॥

ऐ०भा० दपि वस्तु विद्यते । किन्तुर्चात्मीक एव आसीदित्यभि-
प्रायः-। स सर्वत्र स्वाभाव्यादात्मा एकः सन्नीचत । ननु
प्रागुत्पत्तेरकार्यकारणत्वात् कथमोचितवान् । नाथं दोषः ।
सर्वज्ञस्वाभाव्यात् । तथा च गन्धवर्षः । अपाणिपादौ

प्या० हि पाकरक्ते घटे पूर्व न रक्तो घट इति प्रत्ययवाधं मन्यन्ते । अत
एव भाष्ये प्रागुत्पत्तेरव्याकृते नामरूपभेदात्मभूतं भगदासीदिति
अमतः कारणात्मा सत्तैवोक्ता न तु वाध इति । न च दृष्टेः प्राक्का-
लाभावेगाऽऽ इति कालसम्बन्धायोग इति वाच्यं । प्राक्काले घटश-
रावादिकं भूदेवासीदित्यादिवाक्येषु कालसम्बन्धेनैव बोधनस्य
शुत्वमत्वेनेहापि तथैव बोधयितुं कालसम्बन्धारोपोपपत्तेः । यथा
देवदत्तस्य शिर इत्यादाववयवावयविभेदेन बोधनस्य दृष्टत्वेन
राष्ट्रेः शिर इत्यादावपि सत्कल्पनं । यथा वा पूर्व्यं कालेऽपि काल
आसीदित्यादौ कालान्तरसम्बन्धारोपणं तदतः दीपिकायान्तु प-
ररीत्यापरो बोधनीय इति न्यायेन परमे तत्कालस्य नित्यत्वेन प्रा-
मपि सत्त्वात्तन्नीत्या कालसम्बन्ध उक्त इत्युक्तं । न चात्मा वा आसी-
दिति सत्तावैशिष्ट्यमेव प्रतीयते कर्तुः क्रियाव्ययत्वादिति वाच्यं ।
सविता प्रकाशत इत्यादौ कर्तुं वापि प्रत्ययस्य धातुत्वमात्रार्थत्वेन
सवितुः प्रकाशरूपत्वप्रत्ययवदात्मन एव समुपत्यप्रतीतेः । अतिरिक्त
सत्ताजात्यभावात्तन्मया सत्तासीदित्यादावगतेरिति सर्वं सत्यं ।
एवं सुप्रितमात्मनोऽखण्डैकरसत्वं साधयितुमुपचितं प्रपञ्चस्य
भ्रष्टार्थं तदध्यारोपामवादाभ्यां द्रष्टुकर्तुं मध्यायश्रेयः । तत्राप्य-
ध्यारोपार्थं स जातो भूतानीत्यतः प्राक्तनकादादिरपवादार्थः ।
तत्रापि वाच्यारम्भणन्यायेनात्मातिरिक्तस्य विकारस्य भ्रष्टार्थं वस्तु
दृष्टिवाच्यं । तत्र दृष्टरात्मनः सम्भावितं चेतनवत्त्वं द्रष्टुकर्तुंमी-
क्ष्यमाह । स सर्वं इति । नन्वेकस्याखण्डस्य कथमीक्ष्यं साध-
नाभावादित्याशङ्क्य न तस्य साधनापेक्षेत्यभिप्रेत्यैकः सत्त्वपि-
सर्वं प्रधाभायादक्षेत्युक्तमत्राटामभावात्तन्मयाः ।

ऐ०भा० जवनो यहीता इत्यादिः । केनाऽभिप्रायेणेत्याह ।
 लोकानम्नः प्रवृत्तीन् प्राणिकर्मफलोपभोगस्नानभूतान्नु सृजे
 सृजेमेति । एवमीच्छित्ताऽऽलोच्य स आत्मा इमांलोकान-
 सृजत सृष्टवान् ॥ १ ॥

प्या० मिप्रायं ब्रह्मापरिहाराभ्यां स्पष्टीकरोति । नन्विति ॥ तत्र कर-
 णान्द्रियाणि कार्यं शरीरमिति विवेकः । तद्रहितस्यापि सा-
 व्वंशे श्रुतिमाह । तथा चेति ॥ अपाणिपादो जवनो यहीता
 पश्यत्यक्षुः स इष्टोत्यक्षुः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
 तमाहुर्यं पुरुषं महान्तमिति मन्त्रशेषः ॥ न तस्य कार्यं करवच्च
 विद्यते न तत्समस्याभ्यधिकस्य दृश्यते । परास्य शक्तिर्विधोऽनु-
 भवते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियापि चेत्यादिरादिशब्दार्थः । ननु
 स्वाभाविकचित्तन्येन कथं कादाचित्केक्षणमिति । अथ केचित्
 स्वर्गादौ प्राणिकर्मभिरैका दृव्याकाराऽविद्यावृत्तिरुत्पद्यते । त-
 स्यामात्मचित्तन्यम् प्रतिबिम्बितं तदेवेक्षणं तथादिकार्यत्वात् स्वपर-
 निर्वाहकमिति न तथापीक्षणात्तदापेक्षा सत्त्वरपि प्रथमकार्येऽ-
 नवस्थापरिहारायैवमेवेष्टयमित्याहुः । अपरे तु प्राणिकर्मवशात्
 दृष्टिकाष्ठेऽभियन्तुमुखीभूतानभियन्तनामरूपावच्छिन्नं सत्स्वल्-
 पचित्तन्यमेदोमुखस्य कादाचित्कत्वात् कदाचित् कर्मेक्षणमि-
 त्याहुः । अन्ये त्वीक्षणवाक्यस्य कारणस्याचित्तन्यवृत्तिपरत्वादी-
 क्षणे तात्पर्याभावाच्च न तत्र भूयानाग्रहः कर्तव्य इत्याहुः । नु
 शब्दो वित्तकार्यं इति मनसि निधायाह । न्विति ॥ लोडर्थस्य
 विध्यादेः स्वात्मन्यसम्भवात् सोढो लडर्थत्वमाह । सृजे इति ।
 अहमितीहस्यैवतेति पूर्व्वेवान्वयः । ईक्ष्यस्य पूर्व्वनापीगतं
 वदन् दृष्टिहेतुत्वमाह । एवमिति ॥ १ ॥

ऐ०भा० यथेह बुद्धिसंस्तुत्यादिरेवम्पकारान् प्राप्तादादीन् सृजा इतीचीलेचानन्तरं प्राप्तादादीन् सृजति तदत् । मनु भोपादानमस्तुत्यादिः प्राप्तादादीन् सृजतीति युक्तं निरुपादानस्वात्मा कथं लोकान् सृजति इति । नाऽयं दोषः । मल्लिलफेनस्थानीये अरूपेऽव्याकृते आत्मीकशब्दवाच्ये व्याकृतफेनस्थानीयस्य जगत उपादानभूते सम्भवः । तस्मा-

था० अत्रेष्टयपूर्वकवृत्त्युक्तेः प्रयोजनं वृत्त्युत्पत्तयत्तसिद्धिरेवेत्यभिप्रेत्य तथाविधस्य तद्यत्तुत्पत्तयत्तमुदाहरति । यथेति । नन्वीच्छित्तुक्त्यादेर्दार्ढ्याद्युपादानकारणसिद्धितत्वात्प्राप्तादादेः अद्यत्वं युक्तं । इत्यात्मा वा इदमेक एवेत्युक्त्याद्वितीयत्वनोपादानकारणान्तराभावात् अद्यत्वं न युक्तमिति ब्रह्मेति । नन्विति । न च ब्रह्मस्य प्रजायेयेति तदात्मानं क्षयमकुरुतेति श्रुत्याऽऽत्मन एवोपादानत्वाभ्युपादानान्तरापेक्षेति वाच्यं । विपदादेशवशात्किञ्चन घटादिवत्परिणामत्वात्तस्य परिणाम्युपादानं वक्तव्यं । न चात्मा तथा भवितुमर्हति तस्य निरवयवत्वेनापरिणामित्वादिति भावः । अत्र विपदादेः परिणामित्वमङ्गीकृत्य तज्ज्ञानभिव्याह्रणामरूपावस्थां बीजभूतमव्याकृतं तद्भेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्मा आसीत् मायागु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतिसिद्धं परिणाम्युपादानमस्तीत्याह । नायमिति । आत्माभूत इत्यनेनानभिव्यक्तमामरूपशब्दिनाव्याकृतस्यात्मन्यध्यस्तत्वेन परिणाममानाविद्याधिष्ठानत्वेनात्मने । विचर्यापादानत्वं तयोरात्मसात्त्वेन स्पष्टात्वात् । आत्मनो द्वितीयत्वञ्च न विरुद्ध्यति इति दर्शयति । नामरूप इति । तदाक्षयमव्याकृतमित्यर्थः । इदानीं घटादिव्यपि विवर्त्तत एव परिणामो नामविवर्त्तान्त्यो नास्त्येव विवर्त्त इति परिणाम इति च प्रथमं इत्यारम्भणाधिकरन्त्याद्येन विवर्त्ततया सिद्धेर्विकारेऽप्यात्मकतैः परिणामादिति सूत्रकारेण परिणामशब्दप्रयोगाच्च सिद्धं तत्र

ऐ०उ० अम्भो मरीचो मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं

ऐ०भा० दात्मभूतनामरूपोपादानः सन् सर्वज्ञो जगन्निर्मि-
 मोत इति न विरुद्धं । अथवा यथा विज्ञानवान्मायावी
 निरुपादान आत्मानमेवात्मान्तरत्वेनाकाशे गच्छन्निव नि-
 र्मिमोते तथा सर्वज्ञो देवः सर्वशक्तिर्महामाय आत्मा-
 नमेवात्मान्तरत्वेन जगद्रूपेण निर्मिमोत इति युक्ततरं ।
 एवञ्च सति कारणकार्योभयामदादादिपक्षाच्च न प्रस-
 ज्यन्ते सुनिराकृताश्च भवन्ति । काश्लोकानसृजतेत्याह ।

पा० चात्मन एवोपादानत्वं । माया तु सहायमात्रमित्यभिप्रेत्यात्मनि
 चैवं विचित्राश्च हीति द्वितीयस्य प्रथमपादे सूत्रोपलम्भेन
 परिहारान्तरमाह । अथवेति । विज्ञानवानित्याकाशेन गच्छ-
 न्निव स्थितमात्मान्तरं सञ्चामीति ज्ञानवानित्यर्थः । इदञ्च
 विशेषणमीक्षणस्य स्रष्टृत्वस्य च शक्तिरजतादौ विदर्शने अदर्शनात्
 कार्यस्य तत्सत्त्वेन तदुभयं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थं तन्निरा-
 सश्च मायाविनिर्मिते विदर्शने तदुभयदर्शनादिति । निरुपादान
 इति स्थितिरित्योपादानरहित इत्यर्थः । सर्वशक्तित्वे हेतुमाह ।
 महामाय इति । आत्मान्तरत्वेनत्यात्मभिन्नत्वेनेत्यर्थः । युक्त-
 रमिति इन्द्रो मायाभिः पुररूप इत्येते मायया त्वन्यदिव भवति
 बद्ध स्यान्मजायेय, बाधारम्भयं विकारः, यामादप्रेरित्वनि-
 त्यादिबद्धश्रुतिसम्मतत्वादित्यर्थः । एवञ्च सति सत एवात्मनः का-
 रणकार्यरूपेणावस्थानाङ्गीकारान्निर्हेतुकमेव कार्यमुत्पद्यत इति
 यदृच्छावादिनां । असदेव कार्यमुत्पद्यत इति नैयायिकानां ।
 उभयमप्यसदिति शून्यवादिनां पक्षः । आदिशब्देन सदेव कार्य-
 मुत्पद्यत इति साङ्गादीनां परिग्रामपक्ष उक्तः । असत्कार्यपक्षे
 त्वसतः सत्त्वापत्तिः, शशविषाणादेष्टुत्पत्तिप्रसङ्गश्च दोषः । परि-
 ग्रामवादे च तस्य पूर्वमेव कारणे सत्त्वात्पुत्राणादिकारकत्वापार-
 प्यर्थं पूर्वमेव सत्त्वे कारणस्यैवावस्थान्तरापत्तिलक्षणपरिग्रामत्वानु-

ऐ०उ० द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी म-
रोया अधस्तात्ता आपः ॥ २ ॥

ऐ०भा० अम्भो मरीचीर्मरमाप इति । आकाशादिक्रमेणाण्डमु-
त्पाद्याम्भःप्रभृतीन्लोकानसृजत । तत्राम्भःप्रभृतीन् स्वय-
मेव व्यापष्टे श्रुतिः । अदस्तादम्भःशब्दवाच्यो लोकः परेण
दिवं द्युलोकात्परेण परस्तात् सोऽम्भःशब्दवाच्यो लोकः ।
अपाग्मरणात् । द्यौः प्रतिष्ठाऽऽश्रयस्तस्याम्भो लोकस्य ।
द्युलोकादधस्तादन्तरिक्षं यत्तन्मरीचयः । एकोऽप्यनेकस्या-

था० पपत्तिः । उत्पन्नानन्तरमसत्त्वे ततो यवहरासिद्धिरपरोक्षत्वानु-
पपत्तिश्च दीपः । उभयासत्त्वे चोभयपक्षोक्तदीपः । ते विवर्त्तवादेन
प्रसङ्गान्त इत्यर्थः । यदास्माभिर्विवर्त्तवादस्याङ्गीकारात् परिणामा-
दिपक्षानङ्गीकारे परपक्षाङ्गीकारलक्षणो दीपो न सम्भवतीत्याह ।
एवञ्च सतीति ॥ अनिराकृताश्चेति विवर्त्तवादस्यैव परिग्रहे पक्षा-
न्तरेषु दीपव्यवहारद्वितीयात्मनस्तदिपरीतप्रपञ्चाकारताभिधा-
यिन्या बद्धस्याभिति श्रुत्या विवर्त्तवादस्यैव परिग्रहीतत्वेन पक्षा-
न्तराणां श्रुतिवाह्यत्वाच्च ते निराकृता भवन्तीत्यर्थः । लोकानां
भौतिकत्वाददृष्टान्तर्वर्त्तित्वाच्च भूतदृष्टितत्त्वशीकरणाददृष्टानन्तरं
तत्सृष्टिरिति गुणोपसंहारन्यायमाश्रित्याह । आकाशादीति ।
स्वयमेव व्यापष्टे श्रुतिः । तेषां लोकेष्वप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । द्युलो-
कात्परस्ताद्ये महरादयो लोका यच्च तस्याम्भो लोकास्याश्रयो
द्युलोकास्ते सर्वे अम्भशब्देनोच्यन्ते । इष्ट्यम्भसक्तञ्च विद्यमानत्वा-
दित्याह । अद इति । यन्तरिक्षं मरीचयः इत्यस्यार्थमाह ।
द्युलोकादिति ॥ मरीचिशब्देन सूर्यकिरणसम्बन्धादन्तरिक्षलोकं
लक्षयित्वा तस्यैकत्वेऽपि प्रदेशभेदाद्बहुवचनं युक्तं इदानीं बहूनां
मरीचीनां अद्यत्वात्पल्लवत्वाज्जलं गङ्गाया घोष इत्यत्र लक्ष-
यिकगतल्लोत्वमिचेत्याह । मरीचिभिर्वेति ॥ ननु मरीचिशब्दे-
नान्तरिक्षलोकस्वीकारे मरीचिसम्बन्धो निमित्तान्तरमुच्यत इति

ऐ०भा० न भेदत्वाद्भवचनभाक् । मरीचिभिर्वा रग्निभिः सम्-
 न्धात् पृथिवी मरो घियन्तेऽग्निन् भूतानीति । या अधस्तात्
 पृथिव्यास्ता आप उच्यन्ते । आग्नेतेर्लौकाः । यद्यपि पद्म-
 भूतात्मकत्वं लोकानान्तथापि अथ्वाङ्ख्याद्ब्रामभिरेवाभो
 मरीचीर्भरमाप इत्युच्यते ॥ ९ ॥

धा० अमितथं । यतद्विद्वस्य निमित्तस्य पूर्वमनुकृतेन विकल्पार्थकवा
 शब्दायोगादाप उच्यन्त इत्यधोलोकवासिभिर्ज्वैराप्यमान-
 तादाग्नेतेर्धर्मात्तैरधयोगात्ते लोका अप्य इत्युच्यत इत्यन्वयः ।
 मनुकृतां पद्मभूतसम्बन्धाविशेषाद्भूतान्तरेण पृथिव्यादीनामुप-
 रित्तल्लोका लक्ष्यन्ते अन्तरिक्षस्य मरीचियतिरिक्तपदार्थान्तरेण
 मेघादिनापि सम्बन्धात्तेन स लोकः पृथिव्यास्ततोऽधो लोकानासु
 मर्यादित्यतिरिक्तगमनादिक्रियान्तरेणैव लक्ष्यतामिति शङ्कते ।
 यद्यपीति । भूतात्मकत्वमिति भूतसम्बन्धित्वमित्यर्थः । इदमुपल-
 क्ष्यं मेघादिपदार्थान्तरसम्बन्धोऽपि वर्तत इति इष्टत्वं । अस्म
 द्यादीनामेव तेषु लोकेषु प्राचुर्यात्तैरेव ते लोका लक्षणीयाः । प्रा-
 चुर्येण व्यपदेशा भवन्तीति न्यायादिति परिहरति । तथा-
 पीति । अथ्वाङ्ख्यादित्युपलक्ष्यं मरीचादीनामपि वाङ्ख्या-
 दित्यपि इष्टत्वं । अत्रामभिरित्यपि मरीचादिनामभिरित्यपि
 इष्टत्वं । यथा स्युते अशाक्तत्वेनाम्भयादिशब्दलक्षकत्वानुक्तेर्लो-
 कानां शङ्कानुपपत्तेर्मरीचादीनामवनामत्वाभावादपुशब्दस्याप्या-
 त्तिक्रियात्वेतिरचनामत्वाभावेनात्रामभिरिति परिहारानुप-
 पत्तेर्लक्ष्यपरित्तल्लोकान् दृष्टिद्वारेणागतमम्भ इवास्माभिः साक्षा-
 दुपलभ्यते न तु भूतान्तरमिति । अस्मदृष्ट्या अथ्वाङ्ख्यमुपरित-
 तल्लोकानामूर्जलोकगामिप्राण्यपेक्षया अधोलोकगामिनां प्राणिनां
 पुराणेषु वाङ्ख्योक्तिर्बहुभिराप्यन्ते अधोलोका इत्यधोलोकेषु त-
 त्त्वर्तुकातेरपि वाङ्ख्यं पृथिव्यामतिशोचं प्राणिनां मर्यादत्तस्यापि
 तत्र वाङ्ख्यं अन्तरिक्षेण तु मरीचिवाङ्ख्यं प्रति सिद्धमेवेति
 शेषं अस्मो मरीचिर्भरमाप इत्यन्त इत्येतेनामभिरुच्यन्ते ॥ ९ ॥

ऐ०उ० स ईक्षतेभे नु लोका लोकपालान् सृजा इति ।
सोऽद्भ एव पुरुषं समुद्भृत्यामूर्च्छयत् ॥ ३ ॥

ऐ०भा० सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो
लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवेक्षत । इमे न्वन्माःप्रभृतयो
मया सृष्टा लोकाः परिपालयित्वर्जिता विनश्येयुः । तस्मा-
देषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयित्वन् सृजे
ऽहमिति । एवमीक्षित्वा सोऽद्भ एवाप्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो
येभ्योऽन्माःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः । पुरुषं पुरुषप्र-
कारं शिरःपाशादिसन्तं समुद्भृत्याद्भ्यः समुपादाय सृत्वि-

ष्या० अत्रात्मा वा इत्युक्त्वात्मज्ञानेन संसारी मोक्षयितव्यत्वेन विव-
क्षितः । असंसारिव्यो मोक्षानुपपत्तेः । संसारश्च संसरायाधिक-
श्यलोकान् तदुपाधिभूतं लिङ्गशरीरं तदभिमानिनो देवान्
तदधिष्ठानं स्थूलशरीरं संसाररूपाश्रनायादीन् तदभिमानिनं
तद्भोक्तात्मन्तरेण गोपयत्यत इति तस्य सृष्टिमघमादसद्य इत्य-
न्तेन यज्ञेन क्रमेण वक्ष्यन् संसरायाधिष्ठानलोकसृष्टिमुक्त्वा तत्-
पालयित्वदेवतासृष्ट्योक्त्यादारा समष्टिस्थूलशरीरस्य समष्टिलि-
ङ्गशरीरस्य तदभिमानिनो देवानाश्च सृष्टिं वक्तुमारभते ॥ स
ईक्षतेति ॥ तद्याचष्टे । सर्वप्राणीति ॥ फलस्य तदुपादानस्य तत्सा-
धनस्य आधिष्ठानभूतानीत्यर्थः । अथयानामनेकार्थत्वाद्भुशब्दस्तु
शब्दार्थः । वैलक्षण्यं लोकानामाह । इमे न्विति ॥ अहमितीत्यख्ये-
च्छतेति पूर्वेषान्वयः ॥ समष्टिलिङ्गशरीरतदभिमानिनां विरा-
टवयवजन्यत्वात्तदर्थं विराट्सृष्टिमाह । एवमीक्षित्वेति ॥ य-
द्यपि लोकोत्पत्तेः पूर्वमेवाद्योत्पत्तिवक्ता अयन्नुत्पाद्यात्मःप्रभृतीन्
लोकानसृजतेति भाष्यकारेण तथापि सैवात्मकिरिचानूद्यते
लोकपालसृष्ट्यर्थमिति न विरोध इति भावः । अद्भ्य एवेत्येव-
कारार्थमाह । येभ्य इति ॥ कुलाजः पृथिव्याः सकाशाभृत्पृथ-
व्याः

हे०उ० तमभ्यतपन्नस्याऽभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत
 यथागुहं । मुखाद्वाग्वाचोऽग्निनीसिके निरभिद्येतां
 नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभि-
 द्येतां अक्षिभ्याञ्चक्षुषश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निर-
 भिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्गिरभिद्यत

ऐ०भा० मिव कुलालः प्रथिव्या अमूर्च्छयत् संमूर्च्छितवान् मस्मि-
 ण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिधानं सङ्कल्पं
 कृतवानित्यर्थः । यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः । तस्याभि-
 तप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभि-
 द्यत मुखाकारं रुपिरमजायत । यथा पत्तियोऽण्डं निर-
 भिद्यत । एवं तस्माच्चिभिन्नागुखादाकरणमिन्द्रियं निर-
 वर्जत तदधिष्ठाताग्निसतो वाचो लोकपालः । तथा

भा० मेवेत्यन्यथा । स्वावयवेति । भूतानां परस्परायवयवसंयोजनेनेति
 द्विष्टिः संयोगस्तेत्यर्थः । ३ ॥

विराट्पत्तिमुक्त्वा तदवयवेषु लोकापालोत्पत्तिमाह । तं पिण्ड-
 मित्यादिना । तद्यःशब्देनाभिधानशब्दितं प्राणमुच्यते न ज्ञप्तादी-
 त्वन्न श्रुतिमाह । यस्येत्येति । यस्य तपो ज्ञानमेव न ज्ञप्तादीत्यर्थः ।
 ततो वाचो लोकपालोऽभिर्धामधिष्ठाता निरवर्जतेत्यन्यथा । यद्यपि
 यागादिकारणकार्यं यद्यपीह तभूतकार्यं न मुखादिगोचकार्यं
 तथापि मुखाद्याशये तदभिद्यतेर्भूतादागित्यर्थः । नासिकाभ्यां
 प्राण इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणवृत्तिसहितं प्राणेन्द्रियमुच्यते । अधि-
 ष्ठातमिति गोलकमित्यर्थः । त्वयोलोकं लोकेति । लोकेनराहवदितं
 स्वर्गनेन्द्रियमुच्यते । योऽधिष्वनस्पतय इति लोकाध्यायधिष्ठातृदे-

ऐ०उ० त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयोः
 हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसञ्चन्द्रमा ना-
 भिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्रुं
 निरभिद्यत शिश्राद्रेतो रेतस आपः ॥ ४ ॥ इति
 प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ऐ०भा० नासिके निरभिद्येतां । नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायु-
 रिति सर्वप्राधिष्ठानं करणं देवता च चयं क्रमेण निर-
 भिद्यमिति । अक्षिणी कर्णा लक् हृदयमनःकरणधि-
 ष्ठानं । मनोऽन्तःकरणं । नाभिः सर्वप्राणनिबन्धनस्थानं ।
 तस्मादपानसंयुक्त्वादपान इति पाञ्चिन्द्रियमुच्यते । त-
 स्माधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्यत्र तथा शिश्रुं निरभिद्यत

धा० वता वायुरुच्यते । चित्तन्तु चेतो हृदयं । हृदयञ्चक्षुहृदयञ्चक्षेत्र्या
 दौ हृदयशब्दस्यान्तःकरणार्थत्वदर्शनात्मनःशब्देनापि तस्यैवाभि-
 धाने पौनरुक्तमित्यत आह । हृदयमिति ॥ अन्तःकरणधिष्ठानं
 हृदयकमलमुच्यत इत्यर्थः । सर्वप्राणनिबन्धनस्थानमिति गुदा-
 मूर्जमित्यर्थः ॥ अपानशब्देन पाञ्चिन्द्रियवृत्तगायां सम्बन्धमाह ।
 अपानेति ॥ ननु शिश्रुं निरभिद्यतेति पर्याये शिशुरेतसोर-
 त्पापभिधाने स्त्रीयोन्यादेवत्यतिरनुक्त्वा स्वादित्याशङ्क्य शिश्रुशब्दे-
 नेऽपस्त्रीन्द्रियस्थानं लक्ष्यते । रेतस इति तदिसर्गार्थत्वेन तत्सच्चि-
 त्तमुपस्येन्द्रियं । अपशब्देन तल्लक्षितमपभूतोपाधिकः प्रजापति-
 शेषत इत्याह । यथेति ॥ यथाऽन्वयं पर्यायान्तरे स्थानं करणं
 देवता चेति जयनुक्तं एवमिहापि शिश्रादिशब्दैस्त्रयमप्युच्यत
 इत्यर्थः । रेतस इति ॥ इन्द्रियमुच्यत इत्यन्वयः ॥ तल्लक्षणायां सम्ब-
 न्धमाह । सप रेतसेति ॥ रेतसा सचितं तत् संबद्धमित्यर्थः ।

ऐ०भा० मधुत्याद्यात्मगुणपाथेयपूर्वज्ञानोद्दुपे मधुङ्गमर्षत्याग-
मार्गे मोक्षतीरे एतन्निमग्नत्यर्षवे प्रापतन् पतितवन्तः ।
तस्माद्ग्यादिदेवताप्यलक्षणापि या गतिर्याख्याता ज्ञान-
कर्माभिसुखयानुष्ठानफलभूता सापि नालं संसारदुःखोप-
शमायेत्ययमत्र विवक्षितार्थः ।

धा० नितसुखलेशरूपो विश्रामो यस्मिन् पक्षेन्द्रियाणामर्षेषु विषयेषु
शब्दादिषु या दृष्ट्या सा एव भासतस्तत्कृते यो विक्षोभ-
स्तेनात्थितान्यनर्थशतानि विषयसम्पादितानि क्लेशस्त एवोर्म्मये
यस्मिन् महादौरवादय एवामेके निरया नरकविशेषास्तद्-
तानां गर्भवासतन्निष्क्रमणशाल्यादयो मरणान्ता ये ऽनेके निरया
दुःखजनकत्वात्तद्गतानास यानि हा श्रेयादीनि कूजितानि स्व-
स्वप्नय व्याकेशानि महाप्नयः तदुद्भूतो मचारवो यस्मिन् ।
महापातकाद्यनेकनिरयेति पाठे महापातकजन्या निरया इति
द्रष्टव्यं । संसाराखर्वस्यैवभूतत्वे तस्य तरयासम्भवान्मोक्षशस्त्रान-
र्थक्याविवेकिनां तथात्वेऽपि विवेकिनां तत्परमोपायोऽस्तीत्याह ।
सत्येति ॥ सत्यादयो ये ध्यातागुणास्त एव पाथेयं पथ्यशनं तेन
पूर्वज्ञानमेवोद्दुपः श्रवो यस्मिन् । सत्सङ्गः सद्भासः तावैव मार्गे
घानोद्दुपपृष्टतिहेतुर्यस्मिन् मोक्षो सति पुनः संसाराखर्वस्वर्गा-
भावात् सा एव तीर्त्वा तीरं यस्मिन्नेतस्मिन् प्रत्यक्षसिद्धेऽर्षवे
इत्यर्थः । अत्र पतनं नाम स्वरूपाज्ञानेन संसारे चक्षुमभिमा-
नेन सक्तत्वं । ननु संसाराखर्वपतितत्वं चक्षुमाणाशमायादियोग
इत्यादि सर्वोऽपि बन्धस्तदभिमानिनो जीवस्य वक्तव्यो न
देवतानो । न च वासामपि तत्राभिमानोऽस्तीति तदुक्तमिति
शङ्कनीयं । तथापि प्राधान्यतोऽभिमानिनं जीवं विहायाप्राधा-
न्यतोऽभिमानिनीषु तदुक्तेरभिप्रायो वक्तव्य इत्यत आह । तस्मा-
दिति ॥ यस्मात् संसाराखर्वपतितत्वं तासां तस्मादित्यर्थः ॥

ऐ०उ० प्रापतंस्तमशनायापिपासाभ्यामन्ववाञ्जीत् ।

ऐ०भा० यत् एवं तस्मादेवं विदित्वा परं ब्रह्मात्मात्मनः
सर्वभूतानाञ्च यो वक्ष्यमाणविशेषणः प्रकृतश्च अगदुत्प-
त्तिस्थितिमंहारहेतुत्वेन सर्वसंसारदुःखोपशमनाय वेदित-
व्यस्मादेव पश्याः । एतत् कर्मैतद्ब्रह्मैतत् सत्यं यदेतत् पर-
ब्रह्मात्मज्ञानं । नान्यः पश्या विद्यतेऽयनायेति मन्त्रवर्षात् ।
तं स्नानकरणदेवतोत्पत्तिबीजभूतं पुरुषं प्रथमोत्पादितं

था० महाशौरवाद्यनेकनिरयगतिरेवेति पाठे उक्तनिरयो गति-
येथा दुःखोपशमनाय गतं तथा सापि नाशमिति पूर्वशान्दयः ।
तद्विद्वत्तया अपि प्रयोजनमाह । यत् एवमिति । एवं विदि-
त्विति नाशमिति विदित्वेवार्थः । आत्मनः सर्वभूतानाञ्चात्मा य
आत्मा वा इदमित्यादिना अगदुत्पत्त्यादिहेतुत्वेन च यः प्रकृतः स
परम्परा वेदितव्य इत्यन्वयः । नन्वेव पश्याः एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्
सत्यमित्युपक्रमोपशमनमिति वा इत्यादिना कर्मसम्बन्धिसगु-
णब्रह्मात्मज्ञानस्यैवोक्तत्वात् तस्यैव मोक्षसाधनत्वं नोक्तकेवलात्म-
ज्ञानमात्रस्येत्याशङ्क्य पश्या इत्यादि ब्रह्मात्मज्ञानमेवोक्तं न
कर्मसमुच्चितं ज्ञानं । तस्योक्तवाक्येन संसारहेतुत्वावगमेन सत्य-
त्वायोगादित्याह । तस्मादेव पश्या इति । यस्मात् कर्मसहितस्य
प्राणविज्ञानस्य संसारफलत्वं तस्मादेव इत्यनेन परेन यद्ब्रह्मा-
त्मविज्ञानं तदेवोक्तमित्यन्वयः । तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति । नान्यः
पश्या विद्यतेऽयनायेत्यनेनापि केवलात्मज्ञानव्यतिरिक्तपथनि-
वेधादप्युक्तमेव ज्ञानं पश्या इत्याह । नान्य इति । यद्य पश्या
इति ब्रह्मात्मज्ञानमुपक्रम्य मध्ये प्राणविज्ञानोक्तिस्तु प्राणोपास-
नया चिन्तिकाग्ये इति तत्प्राणाच्च वैराग्ये इति एव पश्या इत्युप-
क्रान्तं मुख्यं ज्ञानं ब्रह्म इत्यमित्यभिप्रायेणेति भावः । यद्यप्येत-
दात्मव्याख्यानावसरे कर्ममार्गोऽपि यथिशब्दार्थत्वेनोक्तस्तथापि
ज्ञानमार्गोपापत्वेन स उक्तो न प्राधान्येनेति भावः । ननु

ए०उ० ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्
प्रतिष्ठिता अनुमदामेति ॥ १ ॥

ताभ्यो गमानयन्ता अब्रुवन् वे नोऽयमलमिति ।

ये०भा० पिण्डमात्मानमग्रनायापिपामाभ्यामन्ववाजं दनुगमित-
वान् संयोजितवानित्यर्थः । तस्य कारणभूतस्याशनायादि-
दोषवत्त्वात् तत्कार्यभूतानामपि देवतानामग्रनायादि-
मत्त्वं । तास्ततोऽशनायापिपामाभ्यां पोष्यमाना एनं पिता-
महं सृष्टारमब्रुवन्नुक्तवत्यः । आयतनमधिष्ठानं नोऽग्रभ्यं
प्रजानीहि विधत्स्व । यस्मिन्नायतने प्रतिष्ठिताः ममर्थाः
मत्तोऽनुमदाम भक्षयाम इति ॥ १ ॥

एवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो गाङ्गवाकृतिविशिष्टं
पिण्डं ताभ्य एवाद्वाः पूर्ववत् पिण्डे ममुद्भृत्य मूर्च्छयित्वा
आनयत् दर्शितवान् । ताः पुनर्गवाकृतिं दृष्ट्वाऽब्रुवन् । न वै

षा० पिण्डस्याशनायादियोगे देवतामां कथं तद्वत्त्वं येन तासामग्रा-
दनाथंमायतनप्रथः स्यात् यस्मिन् प्रतिष्ठिता इत्यनेनेत्यत आह ।
तस्येति ॥ पितामहमिति स्वजनकपितृजनकमित्यर्थः । अधिष्ठा-
नमिति शरीरमित्यर्थः । ननु विराट्देह एवायतनं वर्तते इत्या-
शङ्का तस्यातिप्रौढत्वात्तमापूर्य्य तत्र स्यातुं वयमसमर्थाः । अत्रथ
तद्देहपर्याप्तं सम्पादयितुमसमर्थाः । अतोऽस्मद्योग्यं यष्टिदेहं
यज्ञस्येक्युक्तवत्य इत्याह । यस्मिन्निति ॥ यद्यथासदादिव्यष्टिदेहं
विनापि अरुपुरोडाशादिहविरेदनमस्ति तथापि तदपि हवि-
रेदनं यष्टिदेवतादेहमन्तरा नास्तीति भावः ॥ १ ॥

यष्टिदेहयष्टिमाह । ताभ्य इति ॥ मूर्च्छयित्वेति निविडतया
परस्परानवयनसंयोजनेन यष्टित्यर्थः । न योग्य इति ॥ शरीरस्योपरि

ऐ०उ० ताभ्योऽश्रुमानयता अश्रुवन् वं नोऽयमलमिति

॥ २ ॥

ताभ्यः पुरुषमानयत् ता अश्रुवन् सुकृतं व-
तेति पुरुषो वाव सुकृतं । ता अश्रुवोद्यथायतनं
प्रविशतेति ॥ ३ ॥

ऐ०भा० नोऽप्रदर्थमधिष्ठायाद्मत्तुमयम् पिष्टोऽहं । न वै अन्नं
पर्याप्तं । न योग्य इत्यर्थः । गतिं प्रत्याख्याने तथैवाश्रमान-
यत् । ता अश्रुवन् वै नोऽयमलमिति पूर्ववत् सर्वप्रत्या-
ख्याने ॥ २ ॥

ताभ्यः पुरुषमानयत् स्वयोनिभूतं । ताः स्वयोनिं पुरुषं
दृष्ट्वाऽखिन्नाः मत्तः सुकृतं गोभनमिदमधिष्ठानं वतेत्य-
श्रुवन् । तथात् पुरुषो वाव पुरुष एव सुकृतं सर्वपुष्टकर्म-
हेतुत्वात् । स्वयं वा स्वैवात्मना स्वमायाभिः कृतत्वात्त-
त्सुकृतमुच्यते । ता देवता ईश्वरोऽप्रवीत् । इष्टमायामि-
दमधिष्ठानमिति मत्ता सर्वे हि स्वयोनिपु रमन्ते । अतो

आ० दन्ताभावेन दृष्ट्वादिमूलस्योत्खातुमशक्यत्वादित्यर्थः । अथमिति ।
तस्योभयते । दन्तत्वेनोक्तदोषाभावादित्यर्थः । न वै नोऽयमलमि-
त्यश्रुत्यादि धिवेकज्ञानाभावादयोग्यत्वादित्यर्थः । गवाश्रयश्चमस्य
सर्ववित्पर्यदेशोपलक्षकत्वादित्यभिप्रेत्योक्तं । सर्वेति ॥ २ ॥

स्वयोनिभूतमिति । स्वयोनिभूतं विराट्पुरुषदेहसजातीयमि-
त्यर्थः । यस्मात् स्वश्रीयपरितोषद्योतकेन सुकृतं वतेत्यनेन शब्देन
पुरुषदेहमुक्तवत्सस्मात्स्वेदानोमि सुकृतत्वमित्याह । तस्मा-
दिति । स्वयं वेति ईश्वरेण स्वैव कृतं मत्तादिलतापेक्षया सुकृतं
सुकृतमित्यर्थः । एषोदरादित्वात् स्वयमिति स्थाने सुशब्द
इत्यर्थः । एवं अष्टिदेहश्चिमुक्ता तत्र कार्यानां देवतानाश्च

इ०उ० अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो
 भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यञ्क्षुभूत्वाऽक्षिणी
 प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णा प्राविशन्नाष-
 धिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशञ्च-
 न्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन् मृत्युरपानो
 भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्रुं
 प्राविशत् ॥ ४ ॥

इ०भा० यथाऽऽयतनं यस्य यद्ददनादिफ्रियायोग्यमायतनं तत्प्र-
 विशतेति ॥ ३ ॥

तथास्त्रित्यनुष्ठां प्रतिलम्भ ईश्वरस्य नगर्यामिव बला-
 धिकृताः । अग्निर्वाग्भिमानी वागेव भूत्वा स्वां घानिं मुखं
 प्राविशत्तद्योक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके । आदित्योऽक्षिणी ।
 दिशः कर्णा । श्रोत्रधिवनस्पतयस्त्वचं । चन्द्रमा हृदयं ।
 मृत्युर्नाभिं । आपः शिश्रुं प्राविशन् ॥ ४ ॥

षा० यद्विरूपेण प्रवेशमाह । ता देवता इति ॥ इत्येव हेतुमाह ।
 सर्वे चोति ॥ आयतनमिति गोलकरूपस्थानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

राश्रोऽनुष्ठां प्रतिलम्भ बलाधिकृतादयः सेनापत्यादयो नगर्यां
 यथा प्रविशन्ति तद्वदीश्वरस्यानुष्ठां प्रतिलम्भाभिः प्राविशदित्य-
 न्वयः । यद्यपि वाग्भिमानी इति तु वागेव तथापि तस्य चापं
 विना प्रत्यक्षमनुपलब्धेः । तस्या अपि देवतां विना स्वविषय-
 यद्ददनाभ्यांभावात् तयोरेकलोकोभावेनाभेदोक्तमित्याह ॥
 वागेवेति ॥ यद्यपि देवतानामोश्वरेण प्रवेशश्चोदितस्तथापि
 करणैर्विना तासां साक्षाद्दनादिभोग्यासम्भवात् तेषामपि प्रवे-
 शोऽप्योच्यते इति तेषामपि स उक्तः ॥ ४ ॥

ऐ०उ० तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्र-

ऐ०भा० एवं लब्धाधिष्ठानासु देवतासु निरधिष्ठाने सत्याव-
शनायापिपासे तमीश्वरमब्रूवतामुक्तवत्यौ आवाभ्यामधिष्ठा-
नमभिप्रजानीहि चिन्तय विधत्स्वेत्यर्थः । स ईश्वर एवमुक्त-
स्तेऽशनायापिपासेऽब्रवीत् । न हि युवयोर्भावरूपत्वाच्चेतनाव-
दस्त्वनधिकृत्यान्नात्तुलं सम्भवति । तस्मादेतास्त्रेवाग्न्यादिपु
देवतास्त्रधात्माधिदेवतासु वां युवां आभजामि वृत्तिमंवि-

या० अशनायापिपासयोरपि अष्टिदेहेऽपि करणाधिष्ठाद्वदेवता-
सम्बन्धं वक्तुं तयोः प्रश्नमवतारयति । स्वमिति । निरधिष्ठाने
सत्याविति कारणीभूते विराह्देहेऽधिष्ठानविशेषो यदि स्याद-
शनायापिपासयोरग्न्यादीनां मुखादय इव तदा अष्टिदेहेऽपि
तदेव स्यात् तयोराधिष्ठानं तेषामिव न त्वेतदस्ति अतो निरधि-
ष्ठाने ते इत्यर्थः । विधत्स्वेत्यन्तरं यस्मिन् प्रतिष्ठिता अप्रम-
दानेति शेषः । तत्राधिष्ठानविशेषज्ञावत् युवयोः कारणे समष्टि-
देहेऽभावादिषामि नास्त्येव । कारणपूर्वकत्वात् कार्येऽधिष्ठानं
ग्यात् । अदनन्तु युवयोर्धर्मरूपत्वाद्धर्मिण्यमनाश्रित्य धर्मस्य
सातग्न्यायोगाच्चेतनावद्धर्मिभूतदेवतागतमेवाऽसादनं युवयो-
रित्याह । स ईश्वर इति । भावरूपत्वादिति धर्मरूपत्वादित्यर्थः ।
धर्मिणोऽप्यचेतनस्य भोक्तृत्वादर्शनाच्चेतनावदस्त्वित्युक्तं ।
अध्यास्तेति । अध्यात्मदेवता अष्टिदेहगतदेवताः । अधिदेवतदे-
वताः सनष्टिविराह्देहगता हविर्भुजोऽग्न्यादयः प्रसिद्धान्ता-
स्त्रित्यर्थं वृत्तीति भागैकदेशदानेनेत्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति ।
एतासु भागिन्याविति । साक्षाद्देवतासु भागवत्तायोगाद्देवता-
भाग्येन भागवत्त्वमंशवत्त्वमुक्तमिति व्याचष्टे । यदिति । एतदेव
यद्देवतासम्बन्धोयो भागः स्यात् तस्या देवतायाः सम्बन्धिना तेनैव
भागनेत्यर्थः । अनिरादीत्यादिशब्देन तत्तदिन्द्रियविषयोऽपि
गृह्यते । करोमीत्यन्तरमुक्तेति शेषः । उक्तमर्थमिदानीन्तनव-

हे०उ० जानीहीति । स ते अब्रवीदेतास्वेव चा देवता-
स्वाभजाम्येतासु भागिन्यो करोमीति । तस्मा-

हे०भा० भागेनानुगृह्णामि । एतासु भागिन्यो यद्देवत्यो यो
भागो हविरादिलक्षणः स्यात् तस्यास्तेनैवभागेन भागिन्यो
भागवत्यो वां करोमीति ऋष्यादावीश्वर एवं व्यदधात्
यस्मात् तस्मादिदानीमपि यस्मै कस्मै च देवतायै श्रियाय

ष्य० चारेण ऋषीकर्तुं तस्मादित्यादिवाक्यं तद्वाच्ये । यस्मादिति ।
यस्मात् ऋष्यादावेवं व्यदधात् तस्मादित्यर्थः । हविर्यद्द्वयमुपसृज्यं
अधिदैवतं हविर्गृह्णते । अर्थात् देवतायै शब्दादिविषयो गृह्यते
इति योज्यं । भागिन्यानेवेति यद्यपि शब्दादिविषयेण हविया
चान्यादिदेवताद्यज्ञौ तयोर्नाश एव दृश्यते न तु तद्भागेन भा-
गित्वं तथापि तयोः सर्वात्मना नाशे पुनः कालान्तरे ते न
स्यातां । अतः स्वल्पेण मित्तयोरेव तयोः कदाचिदिन्द्रियदेवतानां
विषयोऽभ्युत्थतया प्रेरकत्वरूपं कार्योऽभ्युत्थं कदाचिदभावरूपो-
पशान्तिरित्यभ्युत्थान्तर्गत् इति न सर्वत्र भागवत्त्वं तयोरिति
शङ्कं । श्रुतिपासात्तस्याद्भ्रमानदर्शनश्रवणादिनाऽद्भ्रमानप्रत्या-
सत्तिपरितोयेषु मनसि लक्षणा शान्तेव भाति । न तु यथा पूर्वं
वाद्यत इति चक्षुरादिव्यपि तयोर्भागवत्त्वमित्युक्तं । साधनीयं
दीपिकायां वस्तुतस्त्वगनायापिपासाशब्देनेन्द्रियाणां स्वस्वविषय-
गोचरौ दृष्ट्याकामावुच्येते । अद्भ्रमदानेत्यत्राप्यद्भ्रानं स्वस्वविषय-
यद्दृश्यमेव चक्षुरादीन्द्रियदेवतानां मुख्याद्भ्रानासम्भवात् ।
तथाच रूपादिविषयग्रहणे तत्तद्विषयगोचरयोस्तयोः एषक्
दृष्टिर्दृश्यत इति वाच्यं । इन्द्रियदेवतानां स्वस्वविषयोऽभ्युत्थतया
प्रेरकत्वरूपकार्याभ्युत्थनित्तिरूपोपशान्तिरेव एषक् तयोस्तृप्ति-

ऐ०उ० दस्ये कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्या-
वेवास्थामशनायापिपासे भवतः ॥ ५ ॥ इति
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालान्बान्मेभ्यः
सृजा इति ॥ १ ॥

ऐ०भा० हविर्गृह्यते चरुपुरोडाशादिलक्षणं भागिन्या एव भा-
गवत्यावेवास्यां देवतायामशनायापिपासे भवतः ॥५॥ इति
द्वितीयखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

स एवमीश्वर ईक्षत ऐक्षत । कथमिमे नु लोका लोक-
पालाश्च मया सृष्टा अशनायापिपासाभ्याञ्च संयोजिताः ।
अतो नैषां स्थितिरवमन्तरेण तस्मादवमेभ्यो लोकपा-
लेभ्यः सृजे सृजे इत्येवं हि लोके ईश्वराणामनुषहे नियचे
च स्वातन्त्र्यं दृष्टं स्वेषु तदनुषहेश्वरस्यापि सर्वेश्वरत्वात्
सर्वान् प्रति नियेष्टानुषहे स्वातन्त्र्यमेव ॥ १ ॥

षा० रस्तीत्युक्तत्वात् । यद्यप्यर्णवप्रवेशनमशनायापिपासादिमत्त्वं तन्नि-
मित्तमज्ञानमित्यादि सर्वे कार्येश्वरसङ्घातयज्ञराध्यक्षस्य श्री-
वस्य भोक्तुरेव नेन्द्रियदेवताशनायापिपासादीनां । तथापि
तस्य वस्तुतोऽभोक्तृरक्षभूतस्य सतो भोक्तृत्वायोगादिन्द्रियदेवता-
सुपाधिहतमेव तस्य भोक्तृत्वादिसर्वसंसार इति वक्तुं तेष्वेव
तमारोप्य श्रुत्योच्यत इति न दोषः ॥५॥ इति द्वितीयखण्ड-
भाष्यटीका । १ ॥

एवं भोगसाधनदृष्टिमुक्ता भोग्यदृष्टिं वक्तुमारभते । स
एवमिति । सुशब्देऽर्णं विवर्तकं स्पष्टीकरोति । लोका इत्यादिनां ।
यत्पूर्ववद्भोक्तृपात्रप्रार्थनां विना सयमेवाग्रं सृष्टं वितर्कितवानि-
कृतेः प्रयोगनमोश्चलशापनमित्याह । एवं हीति ॥ १ ॥

६०३० सोऽप्योऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिर-
जायत । या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत् ॥ २ ॥
तदेतदभिसृष्टं नदत् पराऽत्यजिघांसत् त-

पि०भा० स ईश्वरोऽन्नं मिसृष्टुमा एव पूर्वोक्ता अप उद्दि-
ग्याभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्य उपादानभूताभ्यो मूर्तिर्घन-
रूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणमजायतोत्पन्नं अन्नं वै
तन्मूर्तिरूपं या वै सा मूर्तिरजायत तदेतदन्नं ॥ २ ॥

लोकपालानामभिसृष्टोत्पन्नं मत् यथा मूषकादिमार्जारा-
दिगोचरे मन् मम सृष्ट्युरन्नाद इति मत्वा परागश्च-

प्या० अप इति पक्ष भूतानीत्यर्थः । सोऽभ्यतपदिति यत्नेभ्यो भूतेभ्यो म-
नुष्यादीनामन्नभूता प्रीक्षादयो जायन्तां मार्जारादीनामन्नभूतानि
मूषकादीनि जायन्तानिति पर्यालोचनं सद्रूपं कृतवानित्यर्थः ।
मूर्तिशब्देन कश्चरख्यादिमत्तो विधाने प्रीक्षादेरग्रहणं स्यादत
थाह । घनरूपमिति । फठिनमित्यर्थः । तन्मूर्त्तानामपि वायुघ-
नकिरणादीनामपि सर्वादीन् प्रत्यन्नमस्तीति तत्सद्रूपद्वयार्थमाह ।
धारणसमर्थमेति । शरीरधारणसमर्थमित्यर्थः । धरेति धरं
मूषिकादि अपधरं प्रीक्षादीत्यर्थः । या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै
तदिति पूर्वोक्तान्वयः । सच्छब्दार्थमाह । मूर्तिरूपमिति । शब्दा-
दिभोक्तृत्वमिन्द्रियदेवतोपाधिकं न सत आत्मन इत्यभिप्रायेण
शेषां शब्दादिभोगमुक्त्वा इदानीमप्रपाकभोक्तृत्वमप्रपाकलक्षितम-
त्यागोपाधिकं न सत आत्मन इत्यभिप्रायेण तस्या भोक्तृत्वं परि-
शेषाभिधीरयितुमाह । तदेतदिति ॥ २ ॥

सृष्टं सत्पराद् सत् अजिघांसदित्यन्वयः । पराङ्पदं च्युत्या-
दयति । परागश्चीति । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह । यथेति ।
यथेत्यनन्तरं पराङ्गति तद्वदिति शेषः । अतिगन्तुमिच्छदिति ।
यद्यपि प्रीक्षाद्यधेतनादस्य नैवमिच्छा सम्भवति तथापि भोक्तृ-

हे० उ० द्वावा जिघृक्षतन्नाशक्रेद्वावा यहीतुं । स यज्ञे-
 नद्वावाऽयहेषदभियाहृत्य हेवान्मत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥
 तत् प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्रेत् प्राणेन यहीतुं ।
 स यज्ञेनत्प्राणेनायहेषदभिप्राण्य हेवान्मत्रप्स्यत्
 ॥ ४ ॥ तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रेच्चक्षुषा यहीतुं ।
 स यज्ञेनच्चक्षुषाऽयहेषदृष्ट्वा हेवान्मत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥
 तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशक्रेच्छ्रोत्रेण यहीतुं । स
 यज्ञेतच्छ्रोत्रेणायहेषच्छ्रुत्वा हेवान्मत्रप्स्यत् ॥ ६ ॥

हे० भा० नीति पराङ् सदचनतीत्याजिघांसदतिगन्तुमैच्छत्
 पालयितुं प्रारभत इत्यर्थः । तदत्राभिप्रायं मत्वा स लोक-
 लोकपालसंघातैः कार्यकारणसञ्चयः पिण्डः प्रथमज-
 त्वादन्त्यान्नादवदाचा वदनक्रियया षहीतमुपादातुं स
 प्रथमजः शरीरी यद्यदिहेतदाचाऽपधीयद्दृहीतवान् स्था-

षा० शरीरान्तर्गं प्रविष्टं किन्तु वहिरेव स्थितमित्यत्र तात्पर्ये । कार्य-
 करणसञ्चयः पिण्डसदृशं याथा जिघृक्षदित्यन्वयः । नन्विदानी-
 मिव प्रथममेवापानेनैवाग्रजिघृक्षा तस्य किमिति नासीदि-
 ताशक्त्य तस्येदानीन्तनशरीरापेक्षया प्रथमजत्वादिति व्यक्त-
 दाद्यपेक्षयेत्यर्थः । यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेत्युपक्रान्तस्य
 अष्टिशरीरस्य समष्टिपिण्डापेक्षया प्रथमजत्वाभावादपश्यात्
 जानन्नित्यर्थः । वदनक्रियया प्रथमजस्य पिण्डस्य कारणत्वात्प्र-
 ष्यासामर्थं कार्यमतासामर्थेन तत् दृश्यति । स प्रथमज
 इति । अत्र प्रथममन्नपदं षहीतवान् स्थादित्यत्र कर्मत्वेन
 सम्बध्यते । तत्कार्यंभूतत्वादिति तदनन्तरभूतत्वादित्यर्थः । इ-
 दानीन्तनशरीरस्य पूर्वशरीरस्य अष्टिशरीरकार्यत्वाभावादिति

ऐ०३० तन्वचाजिघृक्षत् तन्नाशकोत् त्वचा यहीतुं ।
 स यज्ञेनत् त्वचाग्रहैथत् स्पृष्ट्वा हेवान्मत्रप्स्यत्
 ॥७॥ तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशकोन्मनसा यहीतुं ।
 स यज्ञेनन्मनसाग्रहैथद्यात्वा हेवान्मत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥
 तच्छिन्नेनाजिघृक्षत् तन्नाशकोच्छिन्नेन यहीतुं । स
 यज्ञेनच्छिन्नेनाग्रहैथद्विमृज्य हेवान्मत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥
 तदपानेनाजिघृक्षत् तदा वयत् । स एषोऽन्नस्य
 ग्रहो यदायुरन्नायुर्वी एष यदायुः ॥ १० ॥

ऐ०भा० त्वर्वाऽपि लोकस्तत्कार्यभूतत्वाद्दन्नमभिव्याहृत्यैवाव-
 स्यत् तन्नोऽभविष्यत् ॥ २ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

न चेतदस्यतो नाशकोत् पूर्वजोऽपि वाचा ग्रहीतुमित्य-
 वगच्छामः पूर्वेषु समानमुत्तरं तत्रापि तद्यद्युपा तच्छ्रो-
 त्रेण तन्वचा तन्मनसा तच्छिन्नेन तेन करणव्यापारेणान्नं
 ग्रहीतुमशक्नुवन् पश्चादपानेन वायुना मुखच्छिद्रेण तदन्न-
 मजिघृक्षत् तदा वयत्तदन्नमेवं जयाहाजितवान् । तेन स
 एषो न वायुरन्नस्य ग्रहोऽन्नयाचक इत्येतत् । यदायुर्यो

ष्या० अभिव्याहृत्येति वाचकशब्देनाभिधायेत्यर्थः । पूर्वजोऽप्येतस्य
 नाशकोदिति पूर्वेष्वन्यथः ॥ २ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

शब्देन प्राणैवाभिप्राय्याप्रयेत्यर्थः । अपानेनेति मुखच्छिद्रेण-
 न्नं ग्रहीतुं वायुनेत्यर्थः । अन्नासृत्वमपि अन्नमवृत्तिमतः प्राणस्य
 धर्मात्मानः स्वत इत्येतत् । तदेतत् स्पष्टं परादित्यादिनोक्तं । अस्या
 मन्दभंस्य प्रयोजनमुपसंहरति । तेन स एष इति । येन कार-
 नेनापानेनान्नमशितवान् तेनेत्यर्थः । अपानवृत्तिमतः प्राणस्या-
 वप्राश्चकलप्रतिज्ञा दधीकृतुंगमायुरिति नाकं व्याचष्टे । यथाः

ऐ०उ० स ईशत कथं न्विदं मद्गते ग्यादिति स

ऐ०भा० वायुः अन्नायुरन्नघन्धनोऽन्नजीवने वै प्रसिद्धं स एष
 घो वायुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

स एवं लोकलोकपालमहातस्त्रितिमध्ननिमित्तां ह्यत्र
 पुरपौरतत्पानयिद्वन्वितिममां स्त्रामिव ईशत । कथं
 नु केन प्रकारेणेति वितकंयन्निदं मद्गते मानन्तरेण
 पुरस्त्रामिनम् । यदिदं कार्यकारणमहातं कार्यं वक्ष्य-
 नाणं कथं नु खनु मामन्तरेण स्यात् परायं सत् यदि
 वाचाऽभिव्याहृतमित्यादि केवलमेव वाग्यवहरणादि

था० युरिति ॥ अन्नमदानेत्यादियुज्यन्तरे प्रायस्यान्नायुर्गं प्रसिद्धनि-
 त्तर्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एवं भोगाधिकरणभूतानां भोक्तानां भोगायतनस्य समष्टिस्थ-
 तिश्चरीरस्य भोगोपकरणानां वाग्नादीनां समष्टिश्चरीरे कोष-
 पालत्वेन स्थितिश्चरीरे करणाधिष्ठात्वेन च स्थितानां देवतानां
 भोगो प्रेरकयोरश्नायापिमासयोक्तव्यपुस्तस्य करणनिविष्टस्य श-
 ब्दादिविषययहखलक्षयस्य भोगस्याप्यन्नवृत्तिमत् प्रागनिष्ठस्यान्न-
 मानमहणक्षयस्य च भोगस्यात्मनः संसारित्वसिद्धयै स्थिति-
 मिधावेदानो संघारिणां भोक्तारं दर्शयितुं खरुरीश्वरस्य विधा-
 रांगं दर्शयितुं स ईशतेति वाक्यं व्याचष्टे । स एवमिति ।
 परस्य पौराणां पुरवासिनां तत्पालयितृणां राजनियुक्ताधिका-
 रिणां स्थितिसमां तत्तल्यामन्ननिमित्तां अन्नाधीनां सहावस्थितिवं
 छलेत्यन्ययः ॥ छलेत्युपलक्ष्यं चोक्तादीन् हृद्वेद्यधि द्रष्टव्यं
 पदाधानुक्ता वाक्याधमाह । यदिदमिति । वक्ष्यमायमिति वा-
 चाभिव्याहृतमित्यादिना । वक्ष्यमायमभिव्याहृतादिकमित्यर्थः ।
 हेतुर्भित्तनिदंशब्दाद्यस्य विशेषणं परार्थं सदिति परार्थत्वात्
 परार्थिनां मान्यते कथं स्यादित्यसौवार्थस्य कथं शब्दसूचितं व्यति-

ऐ०उ० ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत यदि

ऐ०भा० तन्निरर्थकं न कथञ्चन भवेत् । वलिस्तुत्यादिवत् पौर-
वन्द्यादिभिः प्रयुज्यमानं स्वाम्यर्थं सत्तत्स्वामिनमन्तरेणम
त्येव स्वामिनि तद्वत् । तस्मान्मया परेण स्वामिनाधि-
ष्ठाया कृताकृतफलसाक्षिभूतेन भोक्ता भवितव्यं पुरस्खेव
राज्ञा । यदि नामैतत्संहतकार्यस्य परार्थत्वं परार्थिनञ्चे-
तनमन्तरेण भवेत् पुरपौरकार्यमिव तत्स्वामिनमन्तरे-

धा० रेकमाह । यदीति ॥ केवलं भोक्तृरहितव्याहरणादि यत्तत्र कथ-
ञ्चन भवेत् कथञ्चिदपि न भवेदित्यन्वयः । तत्र हेतुनिरर्थकमिति
अर्थयत इत्यर्थः । पश्चाद्यह् । अर्थयिता पुरुषपक्षरहितमित्यर्थः ।
अर्थयिता हि पुरुषः स्वस्य प्रयोजनमिच्छत्यर्थं वागादिकं प्रेरयति ।
तदभावप्रेरकाभावाद्वाग्यवहारादिकं न भवेदित्यर्थः । यथा
अर्थः प्रयोजनमर्थिनेऽभावे तस्यार्थत्वाभावात्प्रियोजनं यत्
तत्र भवेत् । प्रयोजनप्रयुक्तत्वात् सर्वप्रवृत्तेरिति । तत्र दृष्टान्तो
वलिस्तुत्यादिवदिति । एतदेव विद्युतीति । पौरैति ॥ अत्र यथा-
शब्दो ज्ञेयः । यथा पौरादिभिः प्रयुज्यमानं वलिस्तुत्यादिकं
स्वामिनमन्तरेण न भवेत् तद्वदित्यन्वयः । स्वामिनमन्तरेणेत्यस्य
व्याख्यानमसत्येवेति । विचारस्य फलमाह । तस्मादिति । परेण-
अर्थान्येन स्वामिना अर्थिना वागादियवहारकृतामकारभावा
अधिष्ठाया वागादिप्रेरणं अग्निधातुत्वस्यायस्कान्तवचेतस्य स-
न्निधानमात्रमेव साक्षितया न थापार इत्याह । कृतेति ।
कृताकृतयोः कृतफलस्य चेत्यर्थः । फलसाक्षित्वमेव भोक्तृत्वमपो-
त्याह । भोक्तेति । राक्षेयस्येति यदाध्याहार्येति ईक्षतेति पूर्व-
व्यान्वयः । अर्चं वाग्यवहारादिप्रार्थ्यमिच्छत्यर्थं मया प्रवेष्टव्यमि-
त्युक्त्वाऽऽत्मस्वरूपबोधार्थञ्च मया प्रवेष्टव्यमिति वस्तुं स ईक्षत
यदि वाचाभिव्याहृतमित्याद्यथ कौऽहमित्यन्तं वाक्यं तत्रवेश-
प्रयोजनकथनार्थमेव कथं न्विदमिति वाक्यतुल्यात्वात् न ईक्षत
कतरेतेति वाक्येन अत्रहितमपीद्वैवाहाय व्याचष्टे । यदि

ऐ०उ० वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि
चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं

ऐ०भा० ण्य कौऽहं किंस्वरूपः कस्य वा स्वामी यद्यहं कार्य-
कारणमह्नातमनुप्रविश वागाद्यभिव्याहृतादिफलं नोप-
लभेयं । राजेत्त पुरमाविश्याधिकृतपुरुषकृताकृतावेक्षणं । न
कश्चिन्नामयं मन्वेदरूपश्चेत्यधिगच्छेद्विचारयेत् । विपर्यये
तु योऽयं वागाद्यभिव्याहृतादीदमिति वेद स सन्निति
संवेदनरूपश्चेत्यधिगन्तव्योऽहं स्यां यदर्थमिदं संहतानां
वागादीनामभिव्याहृतादि । यथा स्तम्भकुड्यादीनां प्रा-
मादिमंहतानां स्वावयवैरसंहतपरार्थत्वं तद्वदित्येवमीक्षि-

ष्या० नामेति । संहतस्य वागादिकक्षयस्य कार्यस्य परार्थत्वं परो-
पकाररूपाभिव्याहृतादिकारित्वं परार्थित्वमुपकारभाजनन्तरेण
भवेदित्यर्थः । अनेन यदि वाचैव केवलयाभिव्याहृतं भवेदित्ये-
वकाराध्याहारैश्च वाक्यं योजितं । एवमन्तरत्रापि यदि प्राणे-
नैवाभिप्राणितं भवेदित्यादि द्रष्टव्यं । अभिप्राणितमाघ्रातं अभ्य-
पानितं अन्तर्गतं भवितमित्यर्थः । उक्तमेव वाक्यार्थं स्पष्टीक-
रोति । यद्यहमित्यादिना । अर्थं सन्निति अयमात्माऽस्ति स एवं-
रूपश्चेति नाधिगच्छेदित्यर्थः । अत्र प्रथमे स्रस्याधिगमे न ह्यादित्यु-
क्ता प्रवेष्टे तु सोऽस्तीति प्रवेशमलमाह । विपर्यये त्विति । प्रविश्य
अभिव्याहृताद्युपलभ्ये त्वित्यर्थः । वेदनरूपः संवेद्यधिगन्तव्योऽहं
स्यामित्यन्वयः । वेदनरूपत्वमुपपादयति । योऽयमिति । योऽयं
वागाद्यभिव्याहृतादि वेद स वेदनरूप इत्यधिगन्तव्यः स्यामित्य-
न्वयः । न च वेदितुः कथं वेदनरूपत्वमिति वाच्यं । चेदित्युक्ते वेदन-
रूपत्वे तस्य वेदान्तरकर्मात्वं वाच्यं । तस्मिन् वेदने वेदितैवकर्त्तु-
चेदेकस्मिन् वेदितरि कर्त्तृत्वं कर्मात्वं च विण्ङं प्रसज्येत । अन्यो
वेदिता कर्त्ता चेत् तस्मात्तयो वेदितेत्यनवस्था स्यादिति वेदि-
तुववेदनरूपत्वं सिध्यति अत एव श्रुतन्तरे ये वेदेदं जिप्राणीति ।

६०३० यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं
यदि शिष्टेन विसृष्टमथ कौऽहमिति ॥ ११ ॥

ऐ०भा०त्वाऽतः कतरेण प्रपद्या इति । प्रपदश्च मूर्द्धा चाख्य महा-
तस्य प्रवेशमार्गावनयोः कतरेण मार्गोदं कार्यकारणघ-
ज्ञातलक्षणं पुरं प्रपद्ये प्रपद्येयमित्येवमीक्षित्वा न तावना-
द्भृत्यप्राणस्य मम सर्व्वार्थाधिकृतस्य प्रवेशमार्गप्रपदाभ्याम-
धःप्रपद्ये किन्तर्हि पारिशेष्यादस्य मूर्द्धानं विदार्य्य प्रप-
द्येयमिति ॥ ११ ॥

था० स चत्तेति प्राङ्ग्रेथप्राणवेदनस्यात्मत्वमुक्तमिति भावः । तस्य वेद-
नरूपत्वे प्रमाणमुक्त्वाऽस्त्वित्त्वे प्रमाणमाह । यदर्थमिति । संघृतानां
वागादीनामभिव्याहृतादि यदर्थं सोऽन्यो वागादिभिरसंघृतः
संघेदधिगन्तव्य इति पूर्व्वज्ञान्वयः । संघृतानामसंघृतपरार्थत्वे
दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ एतदुक्तं भवति । वागाद्यभिव्याहृतादि
खासंघृतपरार्थं भवितुमर्हति संघृतत्वात् कुशादिवशासादा-
दिवचेति तददित्यनन्तरं श्रुतिगतं स ईक्षतेति पदं प्रयुज्यं । भाष्ये
तु स्पष्टतया तत्तुं प्रयोजनदयवशात् प्रवेशस्य कर्त्तव्यत्वे सिद्धे
प्रवेशदारस्य विचारस्वावसर इति । इदानीं य ईक्षते कतरे-
णेति वाक्यं व्यापद्ये । यमीक्षित्वेति ॥ अत इति यतः प्रवेशस्य
वागादिव्यवहारसिद्धिर्भस्वरूपबोधश्चेति प्रयोजनदयसिद्धार्थं
कर्त्तव्यत्वमत इत्यर्थः । अन्तरिति पाठे शरीरस्थान्तः प्रपद्ये इत्य-
न्वयः । कतरेणेति पदं गृहीत्वा तद्व्याख्यातुं मार्गद्वयं दर्शयति ।
प्रपदयेति । इदानीं गृहीतं पदं व्याख्याति । अनयोः कतरेणेति ॥
प्रपद्य इत्यनन्तरं श्रुतं स ईक्षतेति पदं प्रयुज्यं । अनन्तरं स ईक्षते
यदि वाचेत्यादिवाक्यं पूर्व्वमेव व्याख्यातमिति तदुत्तरं स एतमेव
सीमानमिति वाक्यं व्याख्यातुं तदपेक्षितमाह । यमीक्षित्वेति ॥
पर्यालोच्येत्यर्थः । अतस्य प्रवेशमार्गस्य स्तामिसः प्रवेशोऽनुचित
इत्यनेनैव मार्गेण प्रवेशं निश्चितवानित्याह । न तावदिति ॥ अ-
स्येति पिण्डस्येत्यर्थः । प्रपद्येयमित्यनन्तरं निश्चित्वेति शेषः ॥ ११ ॥

ऐ०उ० स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रा-

ऐ०भा० लोक इवेचितकारी य ईश्वरः सृष्टा एतमेव मूर्द्ध-
सीमानं केशविभागावसानं विदार्यं छिद्रं कृत्वा एतया
द्वारा मार्गैरेमं लोकं कार्यकारणसङ्गतं प्रापयत प्रवि-
वेश । सेयं हि प्रसिद्धा दाः । मूर्द्धनि तैलादिधारणकाले
तद्रमादिभवेदनात् सैषा विदृतिर्विदारितत्वाद्द्विदृतिर्नाम
प्रसिद्धा दाः । इतराणि तु श्रोत्रादिद्वाराणि भ्रत्यादिस्या-
नीयसाधारणमार्गलाञ्च समृद्धीनि नानन्दहेतूनि इदन्तु
द्वारं परमेश्वरस्यैव केवलस्येति । तदेतन्नानन्दं नन्द-
नमेव नानन्दनमिति देयै क्वान्दसं । नन्दत्यनेन द्वारेण
गत्वा परस्मिन् ब्रह्मणीति तस्यैव सृष्ट्या प्रविष्टस्य जीवेना-

था० एवमपेक्षितमुक्त्वा स एतमिति वाक्यं याचष्टे । लोक इवेति ।
एवमोक्षित्वा मूर्द्धानं विदार्यं प्रपद्येयमिति निश्चित्येमं सङ्गतं
प्रापयत इत्यन्वयः । ननु नव वै पुरुषे प्रायाः । सप्त वै श्रीर्षण्याः
प्रायाः । द्वाववांसौ । नवद्वारे पुरे देहीत्यादिषु द्वारनवकं प्रसिद्धं
न तु मूर्द्धनि द्वारान्तरमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षतत्त्वयोर्द्वयस्य तत्त्वमे-
तीति श्रुतितश्च तस्य प्रसिद्धेर्नैवमिति वक्तुं सैषेति वाक्यं । तद्या-
चष्टे । सेयमिति । प्रत्यक्षतः प्रसिद्धं सैषेति पदाभ्यां दर्शयति ।
मूर्द्धनीति ॥ मूर्द्धनि धिरं पियलक्षणेनादिधारणकाले तिक्त्वादित-
प्रसंसंवेदनं दृश्यत इति सा दाः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेत्यर्थः । न केवलं
द्वारः प्रत्यक्षत एव प्रसिद्धिः किन्तु तस्या विदृतिरिति नाम्नापि
सिद्धिरित्याह । विदृतिरिति । अनेनेश्वरेण सप्रवेशार्थमसा-
धारणतया विदारितत्वात् भ्रत्यास्थानीयचक्षुरादिप्रवेशद्वारैः
सह नव वै पुरुषे प्राया इत्यादि पूर्वोक्तभ्रुतिषु परिगणितमि-
च्छुक्तं । श्रोतप्रसिद्धं वक्तुं तदेतन्नानन्दनमिति वाक्यं तत्रैव देवना-
न्दनं नान्यानीयुक्तमिति कृत्वा याचष्टे । इतराणि तिति । सम्-

ऐ०उ० पद्यत १ सैषा विद्यतिनीम वास्तदेतन्नान्दनं

ऐ०भा० तन्ना राज इव खं पुरं । त्रय आवमया जागरितकाले ।
इन्द्रियस्थानं दक्षिणं चक्षुः । स्वप्नकालेऽन्तर्गमनः । सुपुत्र-
काले इदं हृदयाकाशमित्येतद्दृश्यमाणा वा त्रय आव-
सथाः । पित्रशरीरं माह्वगर्भाशयः स्वप्न शरीरमिति ।
त्रयः स्वप्नाः जाग्रत्स्वप्नसुपुत्राख्याः । ननु जागरितं प्रयो-

ष्या० डीतीति । सम्यग्द्विरागन्दो घेषु तानीति विग्रहः । हेतुशब्दं
भावप्रधानं स्वीकृत्यागन्दम् प्रति हेतुत्वे येषामिति बह्वृचीहिजा
हेतुर्नेति नपुंसकत्वं द्रष्टव्यं । नन्दत्यनेन द्वारेण गत्वत्यनेन तयोर्द्वै-
मायत्रमत्वमेतीति श्रुतेः प्रसिद्धिर्दृशिता ॥ ईश्वरस्यैव प्रवेशमुक्त्वा
तस्यैव पूर्वाक्तकायंकरणसङ्घातोपाधिकसंसारमाह । तस्येति ॥
एवं पुरं कृष्ट्वा जीवेनात्मना प्रविष्टस्य तस्य राज इव त्रय आव-
सथाः कोडास्थानानीत्यन्वयः । तान्येवाह । जागरितेति ॥ पक्षु-
रिति चक्षुर्गोचकमित्यर्थः । मन इति मनसोऽधिकरणं करणस्थान-
मित्यर्थः । कण्ठे स्वप्नं समादिशेदिति श्रुतेः । हृदयाकाश इति हृद-
यावच्छिन्नभूताकाश इत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मण्येव सुपुत्रो जीवो वर्तते
सता सौम्य तदा सम्पन्न इति श्रुतेस्तथापि ब्रह्मणोऽपि हृदयाका-
शेऽवस्थानात्तन्मन्त्रोऽपि तन्नैव वर्तते इति वशोक्तं । अन्यथा हृद-
याकाशशब्देनैव दक्षराधिकरणन्यायेन ब्रह्माभिधानेन तस्य त्रयः
स्वप्ना इति बह्व्यमाखस्वप्नतुल्यत्वानुपपत्तिरित्यत एव पचान्तरमा-
ह । बह्व्यमाणा वेति ॥ तान्येवाह । पित्रशरीरमिति ॥ नन्वात्मा वा
इदमेक एवेत्यद्वितीयत्वेनोक्तस्य कथमावसथानां योग इत्याशङ्क्या-
वसथानां म्रयात्मानं पारमार्थिकाद्वितीयत्वायोग इति वक्तुं त्रयः
स्वप्ना इत्युक्तं तद्याचये । त्रयः स्वप्ना इति ॥ स्वप्नतुल्या इत्यर्थः । जा-
ग्रदित्युपपक्षगं पित्रादिशरीरत्रयस्येवमि द्रष्टव्यं । तेषां स्वप्नतुल्यत्वं
नास्तीति शङ्कते । नन्विति ॥ अत्रापि शरीरत्रयमुपपन्नितं तत्रति-
नोद्यत स्वप्नप्रबोधतुल्यत्वात् स्वप्नत्वमेवेत्याह । नैवमिति । तथा

हे०उ० तस्य त्रय आवसथात्रयः स्वप्ना अयमावसथो
 ऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

स जातो भूतान्यभिवेक्षन् किमिहान्यं वाव-

ऐ०भा० धरूपत्वात् स्वप्नो नैवं स्वप्न एव । कथं परमार्थस्वात्म-
 प्रबोधाभावात् स्वप्नवदमदस्तुत्वदर्शनाच्च । अथमेवावसथस्य-
 चुर्दक्षिणं प्रथमः । मन आन्तरं द्वितीयः । हृदयाकाश-
 सृतीयः । अयमावसथ इत्युक्तानुकीर्तनमेव ॥ १२ ॥

तेषु ह्ययमावसथेषु पर्यायेणात्मभावेन वर्तमानो
 विद्यया दीर्घकालं गार्हं प्रसुप्तः स्वाभाविक्या न प्रबुध्यते ।
 अनेकव्रतसहस्रानर्थसन्निपातजदुःखं मुहुर्मुहुर्भ्रमिघातानु-

ष्या० प्रसिद्धिर्नास्तीति शङ्कते । कथमिति । अविवेकिनां तथा प्रसि-
 द्धाभावेऽपि विवेकिनां तल्लक्षणप्रत्याक्षयाप्रसिद्धिरस्तीत्याह ।
 परमार्थेति । वस्तुतत्त्वतिरोधानेनासदस्तुप्रतिभासः । स्वप्न इति
 लक्षणं जागरितमपि तथाभूतमेव । ब्रह्मस्वरूपतिरोधानादवि-
 घनानजगत्प्रतीतिश्चेत्पर्यः । आन्तरं यन्मनसात् द्वितीय आवसथ
 इत्यन्वयः । अयमावसथ इत्यादिनाऽर्थान्तरं नोच्यते । प्रासादभू-
 मिभावदुपर्यधोभावेन स्थित एव भक्षुरादयोऽङ्गुल्या निर्दिश्य
 प्रदर्शने बाध्यावसथभ्रान्तिकारण्येत्याह । अयमावसथ इति ।
 उक्तानुकीर्तनमेवेति ॥ १२ ॥

नन्वावसथशब्दस्य गृहविशेषवाचिनः कथमस्यादिषु प्रयोग
 इत्याशङ्क्यावसथस्यैवैषु स्थितस्य दीर्घनिमादर्शनात्तेषु सुखसुतस्त्वेव
 शीघ्रप्रबोधदर्शनात् गौण्या वत्याऽऽवसथत्वमाह । तेषु ह्यव-
 मिति । स्वाभाविक्या विद्येत्यन्वयः । अतुभ्यैरित्यनन्तरमित्येते
 आवसथा इत्युच्यन्ते इति शेषः । ननु जागरित्यादिकं भूतका-
 र्यस्य कार्यशरणावस्थातस्य धर्मे न त्वात्मनः । तद्विद्वस्यापि वसि-
 ष्ठादात्म्याभिमानात्तद्वर्तमानमिति बहो सजात इति वाक्यं

हे० उ० दिषदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत-
ममपश्यदिदमदर्शमिति ॥ १३ ॥

हे० भा० भवैरपि स कदाचित् परमकारुणिकेनाचार्येणात्मज्ञा-
नप्रबोधकृच्छब्दकर्यां वेदान्तमहाभेर्यां तत्कर्णमूले ताद्य-
मानायाम् स एतनेव स्रष्ट्यादिकर्त्तृत्वेन प्रकृतं पुरुषं पुरि श-
यानमात्मानं ब्रह्म दृष्टततमं अन्तकारेणैकेन सुप्तेन तत-
तमं व्याप्ततमं परिपूर्णमाकाशवत् प्रबुध्यत अपश्यत् । कथ-

प्या० तदाचष्टे । स जात इति ॥ भूवान्देवाभिमुखेन तादात्म्येन व्याक-
रोत् यत्तं आतवानुक्तवाच्यं । ननुष्योऽहं कायोऽहं स्रष्ट्यादित्या-
दिप्रकारेणैतत्पर्यं । तथा च श्रुत्यन्तरं । यमेन जीवेनात्मनानुप्रविष्ट्य
नामरूपे व्याकरवाणोति । ननु व्यतिरिक्तात्मज्ञाने सति कथमुक्त-
तादात्म्यमम इत्याशङ्काद् श्रुतिः । किमिदानीमिति ॥ इष्टा-
स्मिन् शरीरेऽन्यं व्यतिरिक्तमात्मानं वाचदिपत् किमिति काका ना-
स्त्वानित्यर्थः । न घातवानित्यपि दृष्टव्यं । इतिशब्दो यस्मादित्यर्थे ।
यस्मादेवं तस्मादभिव्येद्यदित्यध्यारोपः प्रकरणसमाख्येया वा । इदं
वाक्यं भाष्यकारैः स्रष्ट्यादुपेक्षितं लेखकदोषात् प्रतिर्तं वा ॥ एवं
मध्यारोपं प्रदर्शयं तस्याप्रकारार्थं स स्रष्टमित्यादिवाक्यं व्याचष्टे ।
स कदाचिदित्यादिना । यदा स जात इत्यादिरपवादः । तस्मिन्
पक्षे एवं योजना । भूतानि व्याकरोत् विचिन्त्याकरोत् । किमेवां
स्रतः सत्तास्ति न चेति विचारितवानित्यर्थः । विचार्यं च किम-
न्यमात्मव्यतिरिक्तं स्रतः सत्तात्वं वाचदिषददित्यासि न किञ्चिद-
प्यात्मव्यतिरिक्तं वक्तुं शक्नोमीति निश्चितवानित्यर्थः ॥ एवं पदा-
र्थशोधनवतो वाक्यार्थज्ञानमाह । स एतमिति ॥ व्यापार्यवान्
पुरुषो वेदेति श्रुतेः ॥ तेन विना स्रतो वाक्यार्थज्ञानं न सम्भवती-
त्यभिप्रेत्याह । परमिति ॥ वेदान्तेति ॥ उपनिषत्वाख्यस्य समुदा-
यस्य भेदीशानत्वं तदूतानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानां प्रबोधजन-
कशब्दत्वमिति शेषं । पुरि शयनमिति मूर्द्धन्याया द्वारा प्रविश्येति

ऐ०उ० तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिद-
 न्द्रं सन्नमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया
 इव हि देवाः । परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥
 १४ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ इत्येतरेये
 द्वितीये आरण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॐ तत् सत् ॥

ऐ०भा० मिदं ब्रह्म ममात्मनः स्वरूपमदृष्टं दृष्टवानस्मि । अहो
 इति विचारणार्थां भुक्तिः । यस्मादिदमित्येव । यस्माच्चाद-
 परोचाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यन्नपरोक्षेण ॥ १३ ॥

तस्मादिदं पश्यतीति इन्द्रो नाम परमात्मा । इद-
 न्द्रो ह वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः । तमेवं इन्द्रं । इमि
 परोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं पूज्यतम-
 त्वात् प्रत्यक्षनामघट्टणभयात् । तथा हि परोक्षप्रियाः परो-

क्षाः ईश्वरः । सुप्तेनेति तेन सहित्यर्थः ॥ किं परोक्षतया ज्ञातमिति
 पृच्छति । कथमिति । तस्य एतत्प्रख्यापकेन वाक्येन तस्यापरो-
 क्षत्वमाह । इदमिति । इतीति सुतेरर्थमाह । अहो इति ॥ वि-
 चाराणापूर्वमिति विचारणार्थं सुतेर्षिहितत्वात् । कृत्या सम्यग्ब्रह्म
 ज्ञातं न वेति विचार्य सम्यग्ज्ञातमिति निश्चिन्नाहो इति तस्य
 ज्ञातार्थं प्रख्यापितवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मैन्द्रनामप्रसिद्धापि तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षत्वमिति वक्तुं
 यस्मादिन्द्र इति वाक्यं । तच्चाचष्टे । यस्मादिति । यस्मात् सर्वान-
 न्तरं पश्य इदमित्यपरोक्षं प्रत्यगात्मैवेवाऽपश्यदित्यन्वयः ॥ कथ-
 मिन्द्रनामत्वमत आह । इन्द्रो ह वै इति । नन्विन्द्रो मायाभि-
 रित्यादाविन्द्रप्रसिद्धेन इन्द्र इत्यत आह । तमेवमिति ॥ इद-
 न्द्रस्यैव सतः परोक्षत्वार्थं अक्षरलोपेनेत्र इत्याहुदित्यर्थः । परो-

ऐ०भा० चनामग्रहणप्रिया इव ह्येव हि यस्माद्देवाः । किमु सर्वदे-
वानामपि देवो महेश्वरः । दिव्यचनं प्रकृताध्यायपरिसमा-
प्यर्थं ॥ इत्यैतरेयोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॐ तत् सत् ॥

अस्मिन्नध्याये एष वाक्यार्थः । जगदुत्पत्तिस्थितिलय-
कृदमंसारी सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्ववित् सर्वमिदं जगत् स्व-
तोऽन्वदस्वन्तरमनुपादायैवाकाशादिक्रमेण सृष्ट्वा स्वात्म-
प्रबोधनायै सर्वाणि च प्राणादिमच्छरीराणि स्वयं
प्रविवेश । प्रविश्य च स्वनात्मानं यथा भूतमिदं ब्रह्मा-
स्मीति साक्षात् प्रत्यबुध्यत । तस्मात् स एव सर्वशरीरेख्येक

था० लोकोः प्रयोजनमाह । पूज्येति ॥ पूज्यानां परोक्षतयैव नाम वक्त-
व्यमित्यत्र प्रमाणमाह । तथा हीति ॥ देवा इति पूज्या इत्यर्थः ॥
अत एवाध्याय्या उपाध्याया इत्युक्तावेव प्रीतिं कुर्वन्ति लोके न तु
विष्णुमिवादिनामग्रहण इति भावः ॥ नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथा-
र्थमाप्तौ रूपान्तरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ध्येयं ॥ इत्यैतरे-
योपनिषद्भाष्यटोकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॐ तत् सत् ॥

अस्मिन्नध्याये आत्मैकत्वलोकपालसृष्ट्याशनायापिपासासंयो-
जनादीनां बह्वनामर्थानामुक्तत्वात् सर्वेषामपि विवक्षितत्वश-
ङ्गावाश्याय विवक्षितमर्थमाह । अस्मिन्निति ॥ सर्वेष्वपि शरी-
रेख्येक एवात्मा स एव परमेश्वर इति वक्ष्यमाणोऽर्थ एतच्छ-
ब्दार्थः । वाक्यार्थ इति विवक्षित इति शेषः ॥ कथमयमेवार्थो
विवक्षित इत्याशङ्क्य पूर्वमन्दर्भपर्यालोचनयेत्याह । जगदित्या-
दिना ॥ यद्यपि लोकादिसृष्ट्या अदृश्या चोत्पत्तिस्थित्येवोक्ते
तथाप्युत्पत्तिस्थित्युक्त्याऽप्यंत् प्रलयेऽप्युक्तप्राय इति । तद्यद्यदित्युक्ते
लोकपालादीनामेव भोक्तृत्वोक्त्वा अमंसारीत्युक्तमित्यर्थः ॥ सामा-
न्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषतः सर्वप्रकारेणापि सर्वं
जानातीति सर्ववित् ॥ सृष्ट्यन्तेन जगतस्तत्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण
नास्तीत्युक्त्वा प्रत्यगात्मनस्तदभेदमाह । साप्तेति ॥ न केवलं प्रवे-

ऐ०भा० एवात्मा नान्य इति । अन्योऽपि सम आत्मा ब्रह्मास्मी-
 त्येवं विद्यादिति आत्मा वा इदमेक एवाय आनीदृष्ट
 ततममिति चोक्तः । अन्यत्र चासर्वगतस्य सर्वात्मनो बाला-
 यमात्रमणप्रविष्टं नास्तीति कथं भीमानं विदार्यं प्रापद्यत
 पिपीलिकेव सुपिरं । नन्वत्यन्यमिदं चोद्यं वज्रं चात्र चो-
 दितव्यं । अकरणः सन्नीयत अनुपादाय किञ्चिन्नोकानसृ-
 जत अन्नः पुरुषं ममुद्धृत्यामूर्च्छयत् । तस्याभिधानानुखा-
 दि निमित्तं मुखादिभ्यद्यान्यादयो लोकपालास्तेषाञ्चाभ-
 नाद्यादिसंयोजनं तदाद्यतनप्रार्थनं तदर्थं गवादिप्रदर्शनं
 तेषाञ्च यथाद्यतनं प्रवेशनं सृष्ट्याच्चस्य पलायनं वागा-

था० शोकेनैव तदभेदः किन्तु तदभेदज्ञानोक्तेर्येव्याह । प्रविश्य चेति ।
 प्रत्यवस्थयेति । यस्मात् सर्वशरीरेष्वेकस्यैव प्रवेश उक्तः । यस्माच्च
 प्रविष्टस्य ब्रह्मतया ज्ञानमुक्तं तस्मात् सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा स
 च सर्वत्र ईश्वर एव नान्य इत्येष वाक्यार्थो विवक्षित इति
 पूर्वशान्धः । सम आत्मेति विद्यादिति संधिनोपनिषद्गत-
 वाक्यशेषोऽप्येतमेवार्थमाप्तेत्याह । अन्योऽपि इति । सम इति
 सर्वभूतेष्वेक इत्यर्थः । स ईश्वरत्वादि सन्दर्भादयमर्थः प्रतीयत
 इत्युक्तं पूर्वं इदानीमुपक्रमीयसंहाराभ्यामप्येष एवार्थः प्रतीयत
 इत्याह । आत्मा वा इति । सदेव सौम्येदमय आसीत् तदेवब्रह्मा-
 पूर्वमित्यादौ चाद्वितीयत्वमुक्तमित्याह । अन्यत्र चेति । प्रवेशवा-
 चादात्मन एकत्वमुक्तं तदमुक्तं तस्यैवासङ्गताद्येत्वादिति शङ्कते
 सर्वगतस्येति । अशरीरत्वादिदारयित्वं सर्वगतत्वात् प्रवेशश्च न
 सङ्गच्छत इत्यर्थः । किं प्रतीक्षमानार्थं सङ्गतत्वमुक्तं विवक्षितार्थं ।
 ऋषे सर्वस्याप्यसङ्गताद्येत्वेन सर्वस्याप्यप्रामाण्यं स्यात् । न च वेद-
 स्य तदमुक्तमित्याह । नन्पिति । चतुरादिकरत्नैरीत्यं प्रसिद्धं मृदा-
 युपादानवत् एव सृष्ट्वं इत्याभ्यामेव समुद्धरत्संमुच्छंने इत्यश-
 रीरस्य सदसङ्गतं शस्त्रादिना मूर्त्तेन विदार्यं न त्वमूर्त्तानां मुखा-

ऐ०भा० दिभिस्तज्जिघृक्षा एतत् सर्वं सीमाविदारणप्रवेशसम-
मेव । अस्तु तर्हि सर्वमेवेदमनुपपन्नम् । न । अत्रात्माव-
बोधार्थमात्रस्य विवक्षितत्वात् । सर्वोऽयमर्थवाद इत्य-
दोषः । मायाविवक्षा मद्यामायावो देवः सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिः सर्वमेतद्वराचरसुखावबोधप्रतिपत्त्यर्थं लोकवदा-
ख्यायिकादिप्रपञ्च इति युक्ततरः पक्षः । न हि सृष्ट्याख्या-
यिकादिपरिज्ञानात् किञ्चित् फलमिष्यते । एकात्म्यस्वरूप-

धा० दिभ्योऽग्न्याद्युत्पत्तौ तस्य दाहादिः स्यात् मूर्त्तस्यैवान्येन संयोजनं
कर्तुं शक्यं नाशनाद्यादेरमूर्त्तस्य । अग्न्यादीनां शरीररूपैः पूर्व-
प्रार्थनाया अयोगः । तदा गयादिशरीराभावात् स्वयं चाशरीर-
त्वादानयनायोगः । तेषामशरीरत्वादमूर्त्तत्वात् प्रवेशानुपपत्तिः ।
अन्नस्याचेतनस्य प्रणयनानुपपत्तिः । वागादीनां हृक्तादिवदस्त्वा-
दानासामर्थ्यात् तैर्जिघृक्षानुपपत्तिः सर्वमसङ्गतार्थमित्यर्थः ।
तर्हि सर्वमप्रमाणमस्त्विति कथिच्छ्रुते । अस्त्विति ॥ विवक्षितार्थं
विषयं भुङ्क्त्व । प्रजापतिरात्मनो वषामुदक्खिददित्यादीनामिव
प्रामाण्यसम्भवेनाप्रामाण्यं न कस्यचिदपि युक्तं ॥ विवक्षितार्थं च
नासङ्गतिरिति द्वितीयं दूषयति । नेति ॥ लोके स्वयमेव द्वारं कृत्वा
ऽनेकेषु गृहेषु प्रतिष्ठितस्य देवदत्तस्यैकत्वदर्शनात्तददिहात्मान ए-
कत्वमिति बोधयितुं विदारणप्रवेशने उच्यते न तु सोऽर्थो विव-
क्षितः । विवक्षितार्थमेकत्वबोधद्वारतयोक्तत्वात् प्राशस्त्यार्थद्वारत-
योक्तवपीत्खननादिवदर्थवाद इत्यर्थः । अथ एव प्रवेशादे-
रिहोक्तिरित्यङ्गीकृत्य तस्य गुणार्थवादत्वं वपीत्खननादिवाक्य-
वदुक्ता अत्रिर्हिसस्य भेषजमिति बहुतार्थवादत्वमङ्गीकृत्याह ।
मायावोति ॥ गायया घटितमपि सर्वमनुपपद्यते । अघटितघट-
कत्वात्तस्या इत्यर्थः । अनेन दृष्ट्यादेरघटितार्थत्वाद्बुद्ध्यादेरनगरा-
दिवन्मृदात्वमेवेति स्पष्टीकर्तुमघटितमपि दृष्ट्यादि श्रुत्या दर्शि-
तमित्युक्तं ॥ मन्वात्मावबोधस्यैविवक्षितस्यैर्हि साक्षादेव स उच्यतां
किमनेन दृष्ट्या प्रपञ्चनेनेत्यत आह । सुखेति ॥ अवबोधो अय-

ऐ०भा० परिज्ञानान्वमृतत्वं फलं सर्वेषुपनिपत्यमिद्धं । सानियु
 च गीताद्यासु । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमि-
 त्यादि । ननु चय आत्मानो भोक्ता कर्त्ता मंमारी
 जीव एकः सर्वलोकमास्त्रप्रमिद्धः । अनेकप्राणिकर्म-
 फलोपभोगयोग्यानेकाधिष्ठागवहो कदेहनिर्माणेन लिङ्गेन
 यथाशास्त्रप्रदर्शितेन पुरमासादादिनिर्माणलिङ्गेन तदि-

आ० बोधनं प्रतिपादनं सुखेन वक्तुं प्रतिपादनार्थं सुखेन श्रोतुः
 प्रतिपादनार्थं चेत्यर्थः । ननु लोकाच्छ्रद्धादेर्मानान्तरागोचरत्वेनापूर्व-
 त्वात् तत्परत्वमेवास्याधिकार्याया अस्त्वित्याशङ्क्यापूर्वत्वेऽपि तत्प्रति-
 पत्त्या मलाभावात् मलवत्यघानि श्रुतेस्तात्पर्यनियमात् । अन्यथा
 रुद्ररोदनादेरप्यपूर्वत्वेन तथापि तात्पर्यापत्तेर्नाच्छ्रद्धादौ तात्-
 पर्यमित्याह । न शीति । आत्मप्रतिपत्तौ तु फलदर्शनात् परत्वमेव
 युक्तमित्याह । ऐकाव्येति । सर्व्वेति । एतावदरे खल्वमृतत्वं
 तमेवं विद्वानमृत इह भवति विद्वानमृतः समभवदित्यादिषु
 ज्ञानादमृतत्वं सिद्धमित्यर्थः । समं सर्व्वेषु भूतेष्वित्यनेनैकात्म्य-
 मुक्त्वा समं पाठान् हि सर्व्वेषु न हि वस्त्यात्मनाऽऽत्मानमिति ज्ञा-
 नादमृतत्वमुक्तमित्याह । स्मृतिषु चेति । यद्वत्त्वाऽमृतमश्नुत इत्या-
 दित्यादिशब्दार्थः । सोऽहं स च त्वं स च सर्व्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज
 भेदमोहं । इतिरित्यस्तेन स राजवर्ष्यस्तत्वाज भेदं परमार्थं ह-
 रितिरित्यैकात्म्यमुक्त्वा, स चापि जातिस्मरणान् प्रनोद्यस्तत्रैव जन्म-
 न्यप्रवर्गमाद्येत्यादिविष्णुपुराणमाद्यशब्दार्थः । आत्मैकमेवास्या-
 ध्यायस्वार्थं इत्युक्त्वा एतदेव स्त्रिरीकभुंमाशङ्कते । नन्वेति । जीव
 ईश्वरो निर्बिज्ञेयं ब्रह्म चेति चय आत्मान इत्यर्थः । तत्र जीवो
 ऽहं कर्त्तेति । लोके एष हि ऋषा ऋषा यजेत स्वर्गकाम इत्या-
 दिशास्त्रे च प्रतिज्ञ इत्याह । भोक्तेति । एक इति चयारां
 मध्ये एक इत्यर्थः । यो लोकदेहनिर्माणेन लिङ्गेनावगम्यते
 सर्व्वं ह ईश्वरः स द्वितीय इत्याह । अनेकेति । अनेकेषां विचि-
 न्नासां प्राणिनां यान्यनेकानि विभिन्नाणि कर्मफलानि तदुप-

ऐ०भा० पयकौशलज्ञानवान् तत्कर्त्ता तच्चादिरिव । ईश्वरः
 सर्वज्ञो जगतः कर्त्ताऽद्वितीयश्चेतन आत्माऽवगम्यते । यतो
 वाचो निवर्त्तन्ते । नेति नेतीत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं श्रौपनिषद्ः
 पुरुषसूतीयः । एवमेते त्रय आत्मानोऽन्योन्यविलक्षणाः । तत्र
 कथमेक एवात्मा ऽद्वितीयो ऽसंकारीति ज्ञातुं शक्यते । तत्र
 जीव एव तावत् कथं ज्ञायेत । नन्वेवं ज्ञायते श्रेता मन्ता
 द्रष्टाऽऽदेष्टाऽऽघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञातेति । ननु विप्रतिषिद्धं
 विज्ञायते चः श्रवणादिकर्त्तृत्वेनाऽमतो मन्ताऽविज्ञातो वि-
 ज्ञातेति च । तथा न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञाते-

था० भोगयोग्यानि यान्यनेकानि विधिष्याण्यधिष्ठानानि स्थानविशेषा-
 स्तदन्तो लोका देहाश्च तेषां निर्माणे लिङ्गेनेत्यर्थः । इदं विशेष्यं
 कर्त्तुः सर्वज्ञतायै । यथाशास्त्रप्रदर्शनैनेति स इमांस्तोकांस्त-
 जनेत्यादिशास्त्रप्रदर्शितलिङ्गेनेत्यर्थः ॥ अनुमाने दृष्टान्तमाह ।
 पुरेति ॥ अचेतनं प्रधानं सयमेव विधिष्यजगदाकारेण परिच-
 मते न तु सर्वज्ञोऽधिष्ठाता कश्चिदिति साक्षात् । तन्निरासायाह ।
 चेतन इति ॥ चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यदर्शना-
 दवश्यं सर्वज्ञश्चेतनोऽधिष्ठाताऽङ्गीकार्य इत्यर्थः ॥ द्वितीयमाह ।
 यत इति ॥ एकस्यैव रूपभेदेन भेद इत्याशङ्गाह । एव-
 मिति ॥ अन्योन्येति ॥ अन्योन्यनिवृत्तधर्मवत्त्वाद्दहनतुहिनवद्भिन्ना
 इत्यर्थः ॥ तत्र जीवस्य यत् कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिवैलक्षण्यमुक्तं तद-
 सिद्धं तस्य मानान्तराविषयत्वेन तद्धर्मवत्तया प्रमातुमशक्य-
 त्वात् । इतो न भेद इत्यभिप्रायेण परिहरति सिद्धान्तो । तत्र
 जीव एवेति ॥ कथमिति तस्य श्लेषत्वाभावे कर्त्तृत्वादिधर्मवि-
 शिष्टतयापि स ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ अविज्ञाताभिप्राय-
 प्रकारः प्रथं मत्वा शङ्कते । नन्विति ॥ आदेष्टा वर्णात्मकशब्दवक्ता ।
 आघोष्टा धन्यात्मकशब्दवक्तेत्यर्थः ॥ पूर्ववाक्ये स एषोऽयतोऽमतो
 ऽविज्ञात इति विशेषणस्य प्रतिषेधात्किञ्चिद्विषयं ज्ञेयत्वमि-

ऐ०भा० विज्ञातारं विजानीयात् दृष्ट्यादि च । मत्तं विप्रतिषिद्धं
 यदि मत्तत्वेण ज्ञायते सुखादिवत् प्रत्यक्षज्ञानञ्च निवार्यते
 न मतेर्मन्तारमित्यादिना । ज्ञायते तु अवणादिलिङ्गेन
 तच्च कुतो विप्रतिषेधः । ननु अवणादिलिङ्गेनापि कथं
 ज्ञायते धावता यदा शृणोति आत्मा श्रोतव्यः शब्दसदा
 तस्य अवणादिक्रियैव वर्त्तमानत्वान्मननविज्ञानक्रिये न
 सम्भवत आत्मनि परत्र वा । तथान्यत्रापि मनना-
 दिक्रियासु अवणादिक्रियाश्च स्वविषयेष्वेव । न हि मन्त-
 व्यादन्यत्र मन्तुर्मननक्रिया सम्भवति । ननु मनसः सर्व-
 मेव मन्तव्यं । मत्तमेवं तथापि सर्वमपि मन्तव्यं मन्तार-

षा० आह । ननु विप्रतिषिद्धमिति । यः अवणादिकर्तृत्वेन ज्ञायते
 स एवामतोऽविज्ञातश्रोतद्विप्रतिषिद्धमित्यन्वयः । अत्यन्तरे
 विप्रतिषिद्धत्वेत्याह । तथा न मतेरिति । मतेर्मनोवृत्तेर्मन्तारं
 साक्षिणमित्यर्थः । आदिषट्कानामतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाते-
 त्यादिसङ्ग्रहः । श्रुत्याः प्रमाणाविशेषादिप्रतिषेधानुपपत्तेः प्रत्य-
 क्षोपाविशेषत्वमनुमानेन विज्ञेयत्वस्योच्यते । ताभ्यामिति । श्रुते
 पूर्ववारी । सत्यमिति । आत्मनि युगपद्विज्ञानद्वयायोगात् अव-
 णादिभावे मननविज्ञानवोरसम्भवात् अवणादिना मननविज्ञान-
 नरूपात्मविषयकमन्यविषयकं वानुमितिज्ञानं न सम्भवतीत्याह
 पिडाती । ननु अवणादीति । अवणक्रियैव सच्च वर्त्तमानत्वात्
 अवणक्रियाधारत्वादात्मनि विषये परविषये वा तस्य मननवि-
 ज्ञानक्रिये न सम्भवत इत्यर्थः । अत्र प्रकरणे मननविज्ञानश-
 ब्दाभ्यामनुमितिश्च्यते आत्मनस्तद्विषयत्वस्यैवैष शब्दावादिनोक्त-
 त्वादिति तर्हि अवणयोर्गुणपरसम्भवे अन्यविषयकमननक्रियया
 आत्मा मन्तव्य इत्याशङ्क्य विजातीयक्रियाद्वयवत् सजातीयक्रिया-
 द्वयमपि युगपद्ग सम्भवतीत्याह । तथेति । मननादिक्रियास्त्विति
 मननादिक्रियान्तरमपि न सम्भवतीति शेषः । ननु मननक्रिया

ऐ०भा० मन्तरेण न मन्तुं शक्यं । यद्येवं किं स्यादिदमत्र स्यात्
 सर्वस्य चोऽयं मन्ता स मनोवेति न मन्तव्यः स्यात् । न च
 द्वितीयो मन्तुर्मानाऽस्ति । यदा च आत्मनैव मन्तव्यस्तदा
 येन चात्मना मन्तव्यो यश्च मन्तव्य आत्मानो द्वौ प्रम-

था० हि लिङ्गं । न च लिङ्गद्वयमतीतलिङ्गेनाप्यनुमितिदर्शनात् ।
 किन्तु लिङ्गज्ञानं करणं । न च तस्याप्यनुमितिकाले साधनियमः ।
 पूर्वक्षयसत्त्वमात्रेण करणत्वोपपत्तेरिति तयोर्द्वैगम्यभावावेऽपि
 न दोष इति चेत् । न । अथमगनास्तिङ्गविज्ञानस्य साक्षिरूपस्य
 खतो विशेषाभावेन अवस्थादिरूपितत्वमेव । तस्यानुगाप-
 कस्य वक्तव्यत्वेन तत्सत्ताया अपि तत्काले वक्तव्यत्वादिति भावः ॥
 ननु तर्हि वाङ्मोक्षरश्चवणादिक्रियाया मन्तुरनुमानं माभूत्
 किन्तु वाङ्मोक्षरश्चवणादिक्रियैवात्मानमपि विषयीकृत्यतो-
 त्वत आह । अवस्थादिक्रियाश्चेति ॥ खविषयमोक्षरा एव न तु
 स्वाश्रयमोक्षरा इत्यर्थः ॥ किञ्च न मतेर्मन्तारं मन्योथा इत्यात्मनो
 मन्तव्यत्वनिषेधात् मन्तव्यात्मनि मननक्रिया न सम्भवतीत्याह ।
 न धीति ॥ अन्यत्रेति आत्मनोत्यर्थः । कुठारादिक्रियाया दास्यो
 ऽन्वय आपारादर्शनादित्यर्थः ॥ ननु मगसो वशे सर्वमिदं बभूवेति
 श्रुतेः सर्वस्य मनोविषयत्वादात्मान्यपि मन्तव्यत्वमेवेति शङ्कते । ननु
 मनस इति ॥ एवमपि मनसः करणत्वात् क्रियायाश्च कर्तारमन्त-
 रानुपपत्तेर्मन्ताऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इति सिद्धान्ती तावदाह । स-
 त्तमेवमिति ॥ तथापीति न मन्योथा इति विशेषः । श्रुत्या मन्त-
 व्यत्वनिषेधादभ्युपगम्येति इति सूचयत्पिशब्दः ॥ अन्तु मन्तु-
 रावश्यकत्वं तावता किं स्यादिति शङ्कते । यद्येवमिति ॥ एवं
 सत्यात्मनो मन्तव्यत्वाभावः सिध्यतीत्याह । इदमिति ॥ कुत एत-
 दिति चेत्तत्र वक्तव्यं किमात्मनो मनने स्वयमेव गन्ता उतान्यो
 वेति विकल्प्याद्यं दूषयति । सर्वस्येति ॥ एकत्र कर्त्तृकर्माभावस्य
 विरोधात्मन्तुर्मन्तव्यत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये स मन्ता
 यनात्माऽऽत्मा वेति विकल्प्य आद्ये आह । न चेति ॥ द्वितीय इत्य-
 नन्तरमनामेति शेषः । अनात्मनोऽचेतनस्य मन्तृत्वानुपपत्तिरिति-

ऐ०भा० ज्येयातां । एक एवात्मा द्विधा मन्तुमन्तव्यत्वेन दिश-
कलीभवेदंशादिवदुभयथाप्यनुपपत्तिरेव । यथा प्रदो-
पयोः प्रकाशप्रकाशकत्वानुपपत्तिः समत्वात् तद्वत् । न
च मन्तुर्मानव्ये मननव्यापारशून्यः कालोऽस्यात्ममन-
नाय । यदापि लिङ्गेनात्मानं मनुते मन्ता तदापि पूर्व-
वदेव लिङ्गेन मन्तव्य आत्मा । यस्य तस्य मन्ता तौ द्वौ
प्रसज्येयातां एक एव वा द्विधेति पूर्वोक्तो दोषो न प्रत्य-

था० त्वर्थः । द्वितीयमनुवदति । यदेति । व्यस्मिन् पक्षे एकस्मिन् शरीरे
आत्मद्वयं स्यादित्याह । तदेति । अशब्दैः परस्परसमुच्चयार्थः ।
येन चात्मनात्मा मन्तव्यो यस्यात्मा मन्ता इत्यन्वयः । तृतीयान्त-
प्रथमान्तयश्चद्वाभ्यामुक्तौ द्वावात्मानौ स्यातामित्यर्थः । एतद्दो-
षपरिहारार्थैकस्यैवात्मन एकांशेन मन्तृत्वमंशान्तरेण मन्तव्य-
त्वमित्युक्तौ सावयवत्वं स्यादित्याह । एक एवेति । अस्तु को
दोष इत्याशङ्क्यात्मभेदे तयोरैकमत्वायोगादिसद्वदिक्रियतया
शरीरमुच्येत सावयवत्वे नित्यत्वेन हतघानादिकं स्यादिति
दोषमाह । उभयधेति । भिन्नघोरपि समानसभावयोर्दी-
पयोः कर्तृकर्मभावाददर्शनादात्मभेदपक्षे आत्मशक्तभेदपक्षे
वा तयोः समानसभावत्वादभिन्नपक्ष इव कर्तृकर्मभावो न
सम्भवतीत्यनुपपत्त्यन्तरमाह । यथेति । परास्मिं खानि शब्-
दात् स्वयम्भूतत्वात् पराद् पश्यति नान्तरात्मन्निति श्रुत्या करणानां
वह्निर्विषयत्वनियमस्यात्मविषयत्वाभावस्य चोक्तत्वात् । यन्मनसा
न मनुते इति श्रुतेः । मनसो वह्निर्विषये मन्तव्य एव व्यापारो
नात्मनोऽप्याह । न च मन्तुरिति । न चैवं सति कश्चिद्दोरः प्रत्य-
गात्मानमैतन्मनसैवानुदृश्यमित्यादीनां का गतिरिति वाच्यं ।
मनसो वह्निर्विषयेपाभावेनैकात्म्ये स्यात्मा स्वयमेव प्रकाशत
इति तदर्थत्वात् । अन्यथा पूर्वोक्तान्यायोपबृंहितानामतो विद्यात
इत्यादिनञ्श्रुतिव्याजोपः स्यादिति भावः । एवमात्मनः सा-
क्षात्मनसा मन्तव्यत्वपक्षे एकस्मिन् शरीरे आत्मभेदकस्य शक-

ऐ०भा० घेण नाथनुमानेन ज्ञायते चेत् कथमुच्यते मम आ-
त्मेति विद्यादिति । कथं वा श्रोता मन्तेत्यादि । ननु श्रोत-
त्वादिधर्मवानात्मा अश्रोतत्वादिप्रसिद्धमात्मनः किमत्र
विषयं पश्यसि । यद्यपि तव न विषयं मम तु विषयं प्रति-

था० लोभावे वा स्यादित्युक्तदोषमनुमिति विषययत्नेऽप्याह । यदा-
पीति ॥ एवममते विज्ञात इति श्रुत्या न्यायोपपत्तिरिति सर्वा-
त्मना ज्ञेयत्वाभावादिति स्थितं । तत्र पूर्ववादी शङ्कते । न प्रत्य-
क्षेति ॥ कथमिति ज्ञेयत्वप्रतिपादकश्रुतेः श्रोतत्वादिधर्मवत्त्वप्र-
तिपादकश्रुतेरानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्र विद्यादिति श्रुतौ इतर-
निषेधे सति स्वप्रकाशत्वेन स्वतः स्फुरणमेवोच्यते न तु कर्मतया
वेशत्वमिति परिहारं वक्ष्याम इत्यभिप्रेत्य श्रोतत्वादिश्रुतौ
परिहारमाह । नन्विति ॥ तत्र किं धर्मवत्त्वप्रतिपादनस्य का
गतिरिति पृच्छते किं वा श्रोतत्वादिप्रतिपादनेनाश्रोतत्वादिक्-
मप्रसिद्धमित्युच्यते वेति विकल्प्य नाद्यः । नित्यमेव श्रोतत्वादिध-
र्माङ्गीकारादित्याह । श्रोतत्वादीति ॥ न श्रोता न मन्तेत्यादि-
श्रुतेर्नित्यमेवाश्रोतत्वादेरपि प्रामाणिकत्वात् । न द्वितीयोऽपी-
त्याह । अश्रोतत्वादीति ॥ उभयोरविरोधसौघरत्र वक्ष्याम इति
भावः । एवञ्च श्रोता मन्ता न श्रोता न मन्तेति चोभयश्रवणे सति
श्रोतत्वादिधर्मवानेवेत्यनन्तरपरिच्छेदवैषम्यं तव न युक्तमि-
त्याह । किमचेति ॥ न च श्रोतत्वश्रुतेरन्यपरत्वोपपत्तेर्न वैषम्य-
नित्याशङ्क्य कालभेदेभ्योरपि दर्शनादन्यतरस्यान्यपरत्वे हेत्व-
भावात् श्रोतैवेत्यादिश्रुत्यङ्गीकारे वैषम्यं स्यादेवेत्याह । यद्य-
पीति ॥ अश्रोतत्वादि प्रसिद्धं चनात्मन इति पाठे नन्विति वाक्य-
मपि शङ्कान्तर्गतमेव । श्रोतेत्यादिश्रुत्या श्रोतत्वादिधर्मवानात्मा ।
ननु तत् कथं स्यादित्यन्वयः । ननु न श्रोतेत्यादिश्रुतेरश्रोतत्वादि-
धर्मवत्त्वमात्मन इत्याशङ्क्य लोकेऽप्रसिद्धेनैवमिति स एवाह ।
अश्रोतत्वादीति ॥ उभयोरप्यात्मधर्मत्वश्रवणे समानेऽन्यतरस्या
नात्मधर्मत्वाभिधानमयुक्तमिति सिद्धान्तो दूषयति । किमचेति ॥
ननु चोक्तप्रसिद्धिप्रकाशनात्मधर्मत्वमित्ययाम् वैषम्यमित्याशङ्क्य

ऐ०भा० भाति । कथम् । यदासौ श्रोता तदा न मन्ता
 यदा मन्ता तदा न श्रोता । तत्रैवं मति पक्षे श्रोता मन्ता
 पक्षे न श्रोता नापि मन्ता । तथाऽन्यत्रापि च यदैवं तदा
 श्रोतृत्वादिधर्मावानात्मा ऽश्रोतृत्वादिधर्मावांश्चेति संग्रह-
 स्थाने कथं तव न वैषम्यं । यदा देवदत्तो गच्छति तदा न
 स्याता गन्तव्येव । यदोत्तिष्ठति न गन्ता स्याता एव तदान्य
 पक्ष एव गन्तृत्वं स्याद्वत्तच्च न नित्यं गन्तृत्वं स्याद्वत्वं वा
 तद्वत् । तथैवात्र काणादादयः पश्यन्ति । पक्षे प्राप्ते नैव

था० निराकरोति । यद्यपीति ॥ अश्रोतृत्वादेरात्मधर्मत्वेऽपि प्रसि-
 जेरविशेषात् श्रुत्यनुरोधेनोभयोरप्यात्मधर्मत्वमिति प्रत्यपूर्वक-
 माह । कथमिति ॥ इतरत् सर्वं समानं ॥ त्वया हि कादाचित्क-
 ज्ञानेन नित्यमेव श्रोतृत्वादिकमङ्गीक्रियते तदयुक्तमित्याह । यदा
 ऽसाविति । मन्तेत्यमन्तरं न तु नित्यमेव श्रोता मन्ता वेति
 शेषः । तथान्यत्रापि । श्रुतृत्वाविज्ञातृत्वादावप्येवमेव कादाचि-
 त्कत्वमित्यर्थः ॥ श्रोतृत्वादेः पाक्षिकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टीकरोति ।
 यदेति ॥ तदास्त्वेष यदेवमिति षट्मध्याहृत्य यदैवं थवस्या
 तदास्य पक्ष एव गन्तृत्वमिति वाक्यं योज्यं । तद्वदिति श्रोतृत्वादि-
 कमपि न नित्यमित्यर्थः ॥ अत्रान्तरेऽविदिताभिप्रायाः काणादा-
 दय उभयमपि कादाचित्कमेवास्त्विति चेदयन्तीत्याह । अथेति ॥
 ननु सिद्धान्तिनापि श्रोतृत्वयोरङ्गीकारस्य सिद्धान्तितत्वात् कथं
 भेद इत्याशङ्क्य तन्मते नित्यसाक्षिणो नित्यमेव श्रोतृत्वं । कादा-
 चित्कज्ञानस्य स्वभावेन तदभावेन च नित्यमेवाश्रोतृत्वं । अस्मन्मते
 तु कादाचित्कज्ञानेनैव श्रोतृत्वादिकमिति विशेषमाह । संयो-
 गजत्वमिति । ज्ञानस्य कादाचित्कत्वे यौगपद्ये च यथाक्रमं
 प्रमाद्यमाह । दर्शयन्ति चेति ॥ युगपदिति यदि मनो न स्यात्
 तर्हि चक्षुरादीन्निर्गम्याणां युगपदेव रूपादिभिः सम्बन्धे युगप-
 देव सर्वेन्द्रियैः सर्वविषयकज्ञानानि स्युः । सामान्याः सत्त्वात् । न

ऐ०भा० श्रोत्रादिनात्मोच्यते श्रोता मन्तेत्यादिसंयोगजत्व-
 मयोगपद्यञ्च ज्ञानस्य ह्याचक्षते । दर्शयन्ति चान्यत्रमना
 ऽभवं नादर्शमित्यादि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मानसो लिङ्ग-
 मिति च न्याय्यम् । भवत्वेवं किं तव नेष्टं । यद्येवं स्यादस्येवं
 तवेष्टं चेत् श्रुत्यर्थसु न सञ्भवति किं न श्रोता मन्तेत्यादि-
 श्रुत्यर्थः । न श्रोता मन्तेत्यादिवचनात् । ननु पाक्षिक-
 त्वेन प्रत्युक्तं त्वया न नित्यमेव श्रोत्रादि अभ्युपगमात् ।
 न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतेः । एवं

प्या० च तथाऽस्यतः क्रमेण तत्तदिन्द्रियसंयोगि व्यञ्जपरिमाणं मनो
 ऽङ्गीकर्तव्यं । तथा च युगपत् सर्वेन्द्रियैर्मनःसंयोगाभावात् युग-
 पत् सर्वविषयकं ज्ञानं । अतो युगपद्रूपादिसर्वविषयकज्ञाना-
 नुत्पत्तिलिङ्गेन मनोऽङ्गीति वदन्तो युगपत् सर्वज्ञानानुत्पत्ति-
 रित्युक्तवन्त इत्यर्थः । इममर्थं न्याय्यं पश्यन्तीति पूर्वज्ञान्ययः ॥
 काणादादिमते सिद्धान्तिना प्रदर्शिते सति तर्हि काणादादि-
 रीत्या श्रुतिद्वयोपपत्तेरुक्तमनः श्रोत्रादिधर्मसिद्धेश्च न तथैवा-
 क्षिति पूर्वपक्षो तटस्थो वा सिद्धान्तिनं प्रति शङ्कते । भवत्विति ॥
 यद्येवं न्याय्यं स्यादेवमेव भवतु किं तव नेष्टमित्यर्थः । व्यात्मनः
 कादाचित्कज्ञानेन श्रोत्रादिधर्मवत्त्वस्य श्रुत्यनभिमतत्वात् त-
 द्ग्राह्यमिति सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति । अस्त्विति ॥ ननु
 श्रोता मन्तेति श्रुत्या तद्वर्त्मवत्त्वप्रतिपादनादनभिमतत्वमसि-
 द्धमिति शङ्कते । किं नेति ॥ न श्रोतेति श्रुत्या विशेषतः काल-
 चयेऽपि श्रोत्रादिधर्मोपाहित्यप्रतिपादनात् तद्वर्त्मवत्त्वमनभि-
 मतमेवेति सिद्धान्तो उत्तरमाह । न श्रोतेति ॥ यदाऽसौ श्रोते-
 त्वादिना श्रोत्रादेः पाक्षिकत्वस्य तथैवोक्तत्वात् काणादपक्षप्रदर्श-
 नवैलायाश्च कादाचित्कज्ञानेन तदुपपादनात् पाक्षिकश्रोत्रादि
 तदभावविषयतया श्रुतिद्वयोपपत्तिं शङ्कते । नन्विति ॥ अपा-
 क्षिकत्वेन श्रोत्रत्ववदभावयोः श्रुतिभ्यां सरसतः प्रतीतेः पाक्षि-

ऐ०भा० तर्हि नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमे प्रत्यक्षविरुद्धा युगप-
 ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभावश्चात्मनः कल्पितः स्यात् । तथा-
 नित्यमिति नोभयदोषोपपत्तिः । आत्मनः श्रुत्यादिश्रोतृ-
 त्वादिधर्मवत्त्वश्रुतेः । अनित्यानां मूर्त्तानाञ्च चक्षुरादीनां
 दृष्ट्याद्यनित्यत्वमेव संयोगवियोगधर्मिणां । यथाऽग्नेर्ज्वलनं
 दृष्ट्यादिसंयोगजत्वात्तद्वत् । न तु नित्यस्यामूर्त्तस्यासंयो-
 गविभागधर्मिणः संयोगजदृष्ट्याद्यनित्यधर्मत्वं संभवति ।
 तथा च श्रुतिः । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत

प्या० कत्वेन तत्त्वश्लेषे न युक्त इति स्वाभिप्रायं विदुष्वन् सिद्धा-
 न्याह । न नित्यमेवेति । ननु श्रुतेरनित्यत्वे सति तद्वृत्तितं श्रोतृ-
 त्वमप्यनित्यमिति सश्लेषाद्यवश्यमोऽत एवाह । न हीति । श्रुतेः
 श्रोतृत्वस्य घानित्यत्ववधनं श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । श्रुतिमत्यादीनां
 नित्यत्वे युगपत् सर्वज्ञानं स्यात् कदाचिदपि कस्यचिदपि ज्ञानस्या-
 भावो न स्यात् । श्रुत्यादिशब्दितानां सर्वेषां ज्ञानानां नित्यत्वात् ।
 न चेष्टापत्तिः । प्रत्यक्षविरोधात् । अतो न हि श्रोतुः श्रुतेरित्यादि-
 श्रुतेरन्यपरत्वं वक्तव्यमिति शङ्कते । एवं तर्हीति । इतिशब्दः
 शब्दाद्यमाख्यर्थः । परिहरति । नोभयेति । युगपज्ज्ञानोत्प-
 त्तिरज्ञानभावश्चेत्युभयदोषस्योपपत्तिसम्भवो नास्तीत्यर्थः । श्रो-
 तृत्वादेरनित्यत्वे कथमुभयदोषाभाव इत्याशङ्क्यात्मस्वरूपभूतसा-
 क्षिरूपश्रुत्यादेरनित्यत्वेऽपि वृत्तिरूपकादाचित्कश्रुत्यादेरप्यभ्युपग-
 मादुक्तदोषाभाव इति परिहरन् नित्यश्रोतृत्वादिकं दर्शयति ।
 आत्मन इति । आत्मनः स्वरूपभूतं यत् श्रुत्यादि श्रोत्रजन्यवृत्ति-
 मत् साक्षिरूपं तदज्ञानश्लेषोत्पत्त्यादि तद्धर्मवत्त्वस्य श्रोता मन्ते-
 त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अनित्यश्रुत्यादिकं तर्हि षष्ठमित्याशङ्क्य तद-
 र्थयति । अनित्यानामिति । तेषामनित्यत्वमाह । मूर्त्तानामिति ।
 दृष्ट्यादेरनित्यत्वे हेतुमाह । संयोगेति । संयोगजन्यत्वादृष्ट्या-
 देरनित्यत्वमित्यर्थः । ज्वलनमित्यनन्तरमनित्यमित्यनुषङ्गः । ननु
 यद्यनित्यदृष्ट्याद्यभ्युपगमेत तर्हि तदेवात्मनोऽपि धर्मोऽस्तु किं

भा० इत्यादि । एवं तर्हि दे दृष्टी चक्षुषो ऽनित्या दृष्टि-
 नित्या चात्मनः । तथा च दे श्रुती श्रोत्रस्नानित्या आत्म-
 स्वरूपस्य च नित्या । तथा मती विज्ञाती वाह्यावाह्ये ।
 एवं ह्येव चेयं श्रुतिरूपपन्ना भवति दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता
 इत्याद्या । लोकेऽपि प्रसिद्धं चक्षुषस्मिरागभाषाययोग्यं
 दृष्टिर्जाता दृष्टिरिति चक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वं । तथा श्रुति-

॥ नित्यदृष्ट्यादिनेत्यत आह । नित्येति । नित्यत्वादमूर्त्तत्वममूर्त्त-
 त्वात् संयोगादिधर्मरहितत्वं ततः संयोगजदृष्ट्याद्यसम्भव इत्यत
 आत्मनेो नित्यदृष्ट्याद्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । श्रुतिसोऽपि नित्यद-
 र्ष्ट्यादिसिद्धिरित्याह । तथा चेति । नित्यानित्यदृष्टिदयाङ्गोकारे
 गौरवमिति शङ्कते । एवं तर्हीति । श्रुतिप्रामाण्याद् द्वैविध्याङ्गी-
 कारे गौरवं प्रामाण्यमित्याह । एवं ह्येवेति । तथा चेति ।
 चोऽवधारणे तथैवेत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टेति दृष्टिविषयकदृष्टिमागिति
 तदर्थः । तत्र विषयविषयिभावस्यैकस्मिन्नसम्भवाद्दृष्टिदयं प्र-
 तीयत इति दृष्टिर्द्वैविध्ये सत्येवेयं श्रुतिरूपपन्नते नान्यथेत्यर्थः ॥
 किमिररोगस्वागमे नष्टा दृष्टिः अभाये च जाता दृष्टिरिति
 प्रतीतिर्जन्मनाशयोगिनी अनित्या दृष्टिरेका । तदीयजन्मनाशसा-
 द्भिभूता द्वितीया दृष्टिरस्तीति लोकेऽपि प्रतीयत इत्याह । लोके
 ऽपीति ॥ चक्षुर्दृष्टेरित्युपलक्षणमात्मदृष्टेर्नित्यत्वं प्रसिद्धमित्यपि
 दृष्टम् । तथा च श्रुतिमत्यादौनामपि नित्यत्वमनित्यत्वस्य प्रसि-
 द्धनित्यनुयक्तः । आत्मदृष्ट्यादीनां नित्यत्वे हेतुन्तरमाह । आ-
 त्मदृष्ट्यादौनासीति । संप्रे चक्षुषोऽभावेऽपि दृष्टेः सत्त्वात् सा
 चक्षुर्जन्त्येति नित्येवेत्यर्थः । चक्षुः संप्रेऽप्यनुपरतमिति यदि
 कश्चिद्भूयात् तं प्रति उक्तमुद्धृतचक्षुरिति मस्य चक्षुःसत्त्वे शङ्कैव
 नास्तीत्यर्थः । अवगमनेति अवगतं निश्चितं वाधिष्ये यस्येत्यर्थः । न
 च संप्रे दृष्ट्यादेश्चक्षुराद्यजन्यत्वात् कथं दृष्टिश्रुत्यादिशब्दवाच्य-
 त्वमिति सार्थं । रूपादिविषयकापरोक्षज्ञागस्यैव दृष्ट्यादिशब्द-
 वाच्यत्वादिति भावः । उक्तमर्थं विपर्यये बाधकोत्तया प्रकथयति ।

ऐ०भा० मत्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनाञ्च नित्यत्वं प्रमिद्धमेव ।
 लोके वदति छुद्भूतचक्षुः स्वप्नेऽद्य मया भ्राता दृष्ट
 इति । तथावगतवाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो मन्त्रोऽद्येत्यादि ।
 यदि चक्षुःसंयोगजैवात्मनो नित्यदृष्टिस्तन्नाशे नश्येत् त-
 दोद्भूतचक्षुः स्वप्ने नीलपीतादीनि न पश्येत् । न हि
 द्रष्टुदृष्टेरित्याद्या च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । तच्चक्षुः पुरुषे
 येन स्वप्नं पश्यतीत्याद्या च श्रुतिः । नित्यात्मदृष्टिर्वाच्या-
 नित्यदृष्टेर्वाहिका । वाच्यदृष्टेस्योपजनापायाद्यनित्यधर्मव-
 चाद्वाहिकाया आत्मदृष्टेस्तदवभासत्वं । अनित्यत्वादि-

ष्या० यदीति । न पश्येदिति दर्शनहेतोश्चक्षुषो ऽभावादित्यर्थः ।
 न चेदं दर्शनं स्मृतिरिति वाच्यं । तथा सति सन्निहितत्वेनापरो-
 द्याभासो न स्यात् । न च तदंशे भ्रम इति वाच्यं । वाधकाभा-
 वात् पूर्वमननुभूतं भाषादिदर्शनञ्च न स्यादिति भावः । इदमुप-
 लक्षणं सुखमहमखाप्तमिति परामर्शहेतुभूतसपुत्तिकाशीनानु-
 भवोऽपि नित्योऽभ्युपगन्तव्यः । तदानीं सर्व्वकरणानामभावेना-
 नित्यानुभवाभावादित्यपि द्रष्टव्यं । न केवलं प्रत्यक्षस्यानुपपत्तिः
 श्रुतिरप्यनुपपन्ना स्यादित्याह । न हि द्रष्टुरिति । न हि श्रोतुः
 श्रुतेर्विपरिचोपो विद्यत इत्याद्या चेत्यनेन दृष्ट्यते । तच्चक्षुरिति ।
 चक्षुः इति चक्षुः । द्रष्टा साची पुरुषे आत्मनि शरीरे वा । येन
 स्वप्नं पश्यति तच्चक्षुः साक्षीत्याद्या चानुपपन्ना स्यादित्यनुषङ्गः ॥
 स्वप्नान्तं जागरितान्तचोभौ येनानुपश्यतीत्यादिरादिशब्दार्थः ।
 मन्दात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं तत्रानित्यत्वप्रतीतिः । कथं वा शोकस्या-
 नित्यैव सर्व्वापि दृष्टिरिति निश्चयस्येत्याशङ्क्य याद्यानित्यदृष्टि-
 गतमनित्यत्वादि सर्व्वं याहिकायां नित्यदृष्टौ भासते । याद्याऽयः-
 पिच्छगतवज्रुंलत्वादिधर्माणां याहकारन्यादौ भासदर्शनादतो
 शोक्तस्य तथा प्रतीतिरुपपद्यत इत्याह । नित्येत्यादिना । तद-
 वभासत्वमिति याह्यवदवभासमानत्वमित्यर्थः । याह्यधर्मस्य

ऐ०भा० भ्रान्तिनिमित्तं लोकस्येति युक्तं । यथा भ्रमणादिधर्म-
 यदलातादिवस्तुविषयदृष्टिरपि भ्रमतीव तदन्तु । तथा च
 श्रुतिः । ध्यायतीव लेलायती वेति । तस्मादात्मदृष्टेर्नित्य-
 त्वाच्च योगपद्यमयोगपद्यं वास्ति । वाङ्मानित्यदृक्षुपाधिवशात्
 लोकस्य । तार्किकाणाञ्चागमसम्प्रदायवर्जितत्वादित्या-
 त्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरूपपन्नैव । जीवेश्वरपरमात्मभेदक-

आ० ग्राहके भागं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तथा भ्रमणादीति ॥ ध्यादि-
 शब्देन गमनादि गृह्यते । द्वितीयेन धावत् पश्चादि । ध्यायती-
 वेति ग्राह्यबुद्धिगतं ध्यानादिकं ग्राहके साक्षिणि भासते इति
 श्रुत्यर्थः । एवञ्च यत्पूर्वशादिना युगयदनेकध्यानेत्यन्तिः प्रत्यक्षविय-
 ज्ञा स्यादित्युक्तं तन् परिहृतमित्याह । तस्मादिति ॥ तस्मादित्य-
 स्थाप्यमाह । ध्यातादृष्टेरिति ॥ अनेकनिरूपितत्वाद्योगपद्यस्य
 तदभावरूपत्वाद्योगपद्यस्यैकस्यां दृष्टेः तदुभयगमि नास्त्येवार्थः ।
 नन्यात्मदृष्टेर्नित्यत्वे पद्यं परीक्षाकुशलानां नैयायिकानां सर्वस्य
 च भ्रमः स्यादित्याशङ्क्य न नरेखायरेण प्रोक्त एव सुविज्ञेयो
 चङ्गथा पिन्धमानः सैषा तर्कस्य मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सु-
 च्छानाव प्रत्येवादिश्रुतेः खण्ड्या आतुमशक्यत्वावगमात् सम्प्रदाय-
 परम्परयैव ध्यावत्यन्वयममात्रं तेषां तद्वहितत्वाद्भ्रमो युक्त
 इत्याह । वाङ्मानित्येति ॥ न जीवत्वं ध्यानभेदकत्वंनैव तेषां
 भ्रमः कित्वात्मभेदकत्वनान्येत्तन्मूलो भ्रम एवेत्याह । जीवेश्व-
 रेति ॥ एतन्निमित्तेति ज्ञानानित्यत्ववद्भेदकल्पनानिमित्तैव नि-
 त्यानित्यध्यानयतोर्जीवेश्वरयोर्विचित्रज्ञानयताश्च जीवानां पर-
 मात्मनश्चैकत्वं न सम्भवतीति युतत्वाभासेन तैर्भेदकत्पनादि-
 त्यर्थः । किञ्चात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽन्ते थयमात्मा ब्रह्म सर्वाः भूः
 प्रज्ञानपद्य एवेत्यादिश्रुतिभ्य आत्मन एव नित्यदृष्टिरूपत्वादा-
 त्मनश्च सर्वाः प्रजा यन्त्रैर्कं भवन्तीत्यादिना सर्वकल्पनां तस्मा-
 त्पत्वेण तदातिरेकेणाभासोर्निर्विचित्रेणत्वात्सद्रूपया चपि दृष्टे-
 र्निर्विचित्रेणत्वात्सम्यामप्रीत्याधाः सर्वाः कल्पना भ्रान्तिनिमित्ता

ऐ०भा० मत्स्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनाञ्च नित्यत्वं प्रमिद्धमेव ।
 लोके वदति क्षुद्रतचक्षुः स्वप्नेऽथ मया भ्राता दृष्ट
 इति । तथावगतवाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो मन्त्रोऽद्येत्यादि ।
 यदि चक्षुःसंयोगजैवात्मनो नित्यदृष्टिस्तत्राग्रे नग्नेत त-
 दोद्भूतचक्षुः स्वप्ने नीलपीतादीनि न पश्येत् । न हि
 द्रष्टुदृष्टेरित्याद्या च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । तच्चक्षुः पुरुषे
 येन स्वप्नं पश्यतीत्याद्या च श्रुतिः । नित्यात्मदृष्टिर्वाद्या-
 नित्यदृष्टेर्यादिका । बाह्यदृष्टेस्योपजनापायाद्यनित्यधर्मव-
 त्त्वाद्वाहिकाया आत्मदृष्टेस्तद्भवभासत्वं । अनित्यत्वादि-

या० यदीति ॥ न पश्येदिति दर्शनहेतोश्चक्षुषो ऽभावादित्यर्थः ।
 न चेदं दर्शनं स्मृतिरिति वाच्यं । तथा सति समिहितत्वेनापरो-
 द्याभासो न स्यात् । न च तदंशे भ्रम इति वाच्यं । बाधकाभा-
 वात् पूर्वमननुभूतं भ्रात्रादिदर्शनञ्च न स्यादिति भावः । इदमुप-
 लक्ष्यं सुखमश्मन्वाप्तमिति परामर्शहेतुभूतसुपुनिकाशीनानु-
 भवोऽपि नित्योऽभ्युपगन्तव्यः । तदानीं सर्वकारयानामभावेना-
 नित्यानुभवाभावादित्यपि अर्थः । न केवञ्च प्रत्यक्षस्यानुपपत्तिः
 श्रुतिरप्यनुपपन्ना स्यादित्याह । न हि अष्टुरिति ॥ न हि श्रोतुः
 श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यत इत्याद्या चेत्यनेन गृह्यते । तच्चक्षुरिति ।
 चष्टे इति चक्षुः । मष्टा साक्षी पुरुषे आत्मनि शरीरे वा । येन
 स्वप्नं पश्यति तच्चक्षुः साक्षीत्याद्या चानुपपन्ना स्यादित्यनुवङ्गः ॥
 स्वप्नान्तं जागरितान्तधोर्भा येनानुपश्यतीत्यादिटादिशब्दार्थः ।
 नन्वात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं तत्रानित्यत्वप्रतीतिः । कथं वा लोकस्या-
 नित्यैव सर्वोपि दृष्टिरिति निश्चयश्चेत्याशङ्क्य चांक्षानित्यदृष्टि-
 गतमनित्यत्वादि सर्वे यादिकायां नित्यदृष्टौ भासते । याद्याऽय-
 पितृगतवस्तुत्वादिधर्माणां यादिकागत्यादौ भानदर्शनादतो
 योक्तव्यं तथा प्रतीतिरुपपद्यत इत्याह । नित्येत्यादिना । तद-
 दवभासत्वमिति याद्यवदवभासमानत्वमित्यर्थः । याद्यधर्मस्य

ऐ०भा० भ्रान्तिनिमित्तं लोकस्येति युक्तं । यथा भ्रमणादिधर्म-
वदलातादिवस्तुविषयदृष्टिरपि भ्रमतीव तद्वत् । तथा च
श्रुतिः । ध्यायतीव लेलायती वेति । तस्मादात्मदृष्टेर्नित्य-
त्वान्न यौगपद्यमयौगपद्यं वास्ति । वाद्यानित्यदृष्ट्युपाधिवशात्
लोकस्य । तार्किकाणाञ्चागममम्प्रदायवर्जितत्वादनित्या-
त्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरूपपन्नेव । जीवेश्वरपरमात्मभेदक-

धा० यादृके भ्रमं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तथा भ्रमणादीति ॥ आदि-
शब्देन गमनादि मृच्छते । द्वितीयेन धावत् पक्षादि । ध्यायती-
वेति यादृकबुद्धिगतं ध्यानादिकं यादृके साक्षिणि भासते इति
श्रुत्यर्थः । एवञ्च वस्तुत्वंवादिना युगपदेकज्ञानोत्पत्तिः प्रत्यक्षविरु-
द्धा स्यादित्युक्तं तत् परिहृतमित्याह । तस्मादिति ॥ तस्मादित्य-
स्यार्थमाह । आत्मदृष्टेरिति ॥ अनेकनिरूपितत्वाद्यौगपद्यस्य
तदभावरूपत्वाद्यौगपद्यस्यैकस्यां दृष्टौ तदुभयमपि नास्तीत्यर्थः ।
नन्वात्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं परीक्षाकुशलानां नैयायिकानां सर्वस्य
च भ्रमः स्यादित्याशङ्क्य न नरेणावरेण प्रोक्त एव सुविज्ञेया
बहुधा चिन्थमानः नैया तर्केण मतिरापन्नेया प्रोक्तान्तेनैव सु-
धानाय प्रोत्थेत्यादिश्रुतेः स्वबुद्ध्या ज्ञातुमशक्यत्वावगमात् सम्प्रदाय-
परम्परयैव ज्ञातव्यत्वावगमाच्च तेषां उन्नहितानाङ्गमो युक्त
इत्याह । वाद्यानित्येति ॥ न क्षेत्रं ज्ञानभेदकत्वंनैव तेषां
भ्रमः कित्वात्मभेदकल्पनाप्येतन्मूलो भ्रम एवेत्याह । जीवेश्व-
रेति ॥ एतन्निमित्तेति ज्ञानानित्यत्वतद्भेदकल्पनानिमित्तैव नि-
त्यानित्यज्ञानवतोर्जीवेश्वरयोर्बिम्बिचक्षानवताश्च जीवानां पर-
मात्मनश्चैकत्वं न सम्भवतीति युक्त्वाभासेन तैर्भेदकल्पनादि-
त्यर्थः । किञ्चात्मनैवायं व्योतिषाऽऽप्ते ध्ययन्नात्मा व्रज्य सर्वानुभूः
प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्य आत्मन एव नित्यदृष्टिरूपत्वादा-
त्मनश्च सर्वान् प्रजा यत्तैकं भवन्तीत्यादिना सर्वकल्पनां तन्मा-
त्रत्वेन तद्व्यतिरेकेणाभावोक्तेर्बिम्बिप्रोपत्वात्तद्रूपाया यपि दृष्टे-
र्बिम्बिप्रोपत्वात्तस्यागतीत्याद्याः सर्वाः कल्पना भ्रान्तिनिमित्ता

ए०भा० न्यना चैतन्निमित्ते वा तथाऽस्ति नास्ति अस्ति नास्त्योत्था-
 द्याद्य यावन्नो वाङ्मनसोर्भेदा यच्चैकं भवति तद्विषयाया
 नित्याद्यादृष्टेर्निर्विशेषाया अस्ति नास्त्येकं नानागुण-

था० एवेत्याह । तथाऽस्तीति । यावन्नो वाङ्मनसोर्भेदा म-
 नसो भेदा रूपविशेषा यद्वात्मन्येकं भवन्ति सर्वे वेदा यच्चैकं
 भवन्ति सर्वाः प्रजा यच्चैकं भवन्तीत्यादिशुबेकविषयायास्तत्सर्व-
 पायाः । अत एव नित्यायाः निर्विशेषाया दृष्टेरस्तीत्यादिकल्पना
 ष्यास्तिकानां । नास्तीति कल्पना शून्यवादिनां । अस्ति नास्तीति क-
 ल्पना दिगम्बराणां । अन्येषाञ्च यथायथं सावयवत्वादिकल्पना सा
 सर्वाधि तथा भ्रान्तिनिमित्तेवेति पूर्वार्थान्वयः । ननु ते वै तार्किका
 ष्यात्मनोऽस्तित्वादीन् तर्केण साधयन्ति । अतो न तेषां भ्रान्ति-
 निमित्तत्वमित्याशङ्क्य श्रुतिविषयत्वादसङ्गे ष्यात्मन्यनुपपत्तेषु
 कल्पनानां सत्त्वे मोक्षानुपपत्तेश्च । तेषां तार्किकाणां कल्पना
 न प्रमायपथमारोहतीत्याह । अस्ति नास्तीति । सुपुत्री न
 जानाद्यन्त्र जानातीति कादाचित्कानवत्त्वकल्पना वैधयिका-
 दीनामात्मा परलोकं प्रतिगच्छतीति केषाञ्चित् क्रियावत्त्वकल्पना
 इष्टैव स्थित्वा शरीरान्तरं गच्छतीत्यन्येषां देहात्मवादे क्षि-
 कविज्ञानवादे वा क्वचं परलोकस्थायिनोऽभावात् । अन्येषां शूल-
 वद्देहात्मन्यधिकवादिपक्षे एव कर्म तदासनानामश्रयाभावात्
 परलोके निर्वर्जं नित्यात्मवादिनां सर्वोर्जं दुःखमसुखरूपं
 वैशेषिकादिवादे । यदा विद्यातवादे सोपश्रवचित्तसन्ततिरू-
 पस्य संसारिणो हेयत्वाद्गोचारादुःखरूपत्वमात्मनः शरीरमथ
 एव वक्षते इति दिगम्बराणां मते । अन्येषान्तु तदहिरण्यकील-
 मध्यमं परोऽहमिति मतः परोऽयमर्हं ततोऽन्य इति प्रत्यक् परा-
 ग्भेदादिकल्पना अस्तीत्याद्याः परोऽयमहमन्य इत्यन्ताः कल्पना
 वाङ्मनसोर्भेदे वाङ्मनसोर्भेदे वा वाङ्मनसोर्भेदे यो विकल्पयितुमिच्छती-
 त्यन्वयः । ष्यारोऽहमित्यत्र अमित्यनुषङ्गतो जप्ते मीनावा खे
 ययसामित्यन्वयः । वाङ्मनसोर्भेदा ष्यात्मनि यथन्ति । तदगोच-
 रत्वादित्यत्र क्रमेण श्रुतिदयमाह । नेति नेतीति । वाङ्मन-

ऐ० भा० वदगुणं । जानाति न जानाति क्रियावदक्रियं । फलवद-
फलं । मवीजं निर्वीजं । सुखं दुःखं । मध्यमममध्यमं । शून्यम-
शून्यं । परोहमन्य इति वा सर्व्ववाक्प्रत्ययागोचरे परे धो
विकल्पयितुमिच्छति स गूढं खमपि चर्मवद्वेष्टयितुमि-
च्छति । सोपानमिव च खं पद्भ्यामारोढुमिच्छति । जले
खे च मीनानां वयसाच्च पदं दिवृक्षते । नेति नेति यतो
वाचो निवर्त्तन्त इत्यादि श्रुतिभ्यः । कोऽह्ना वेदेत्यादि
मन्त्रवर्णात् । कथं तर्हि तस्य सम आत्मेति वेदेन ब्रूहि
केन प्रकारेण तमहं सम आत्मेति विद्यां । अत्राख्यायि-
कामाचचते । कश्चित् किल मनुष्यो मुग्धः कश्चिदुक्तः कश्चिं-
श्चिदपराधे सति धिक्त्वां नासि मनुष्य इति । स मुग्धतया
ऽऽत्मनो मनुष्यत्वं प्रत्ययितुं कश्चिदुपेत्याह । ब्रवीतु भवान्
कोऽहमस्मीति । स तस्य मुग्धतां ज्ञात्वाऽऽह । क्रमेण

धा० सगोचरे श्रुत्यन्तरमाह । कोऽहेति ॥ अज्ञा साक्षाद्देति मनो
गोचरत्वं च इह प्राग्वोचदिति वाग्योचरत्वञ्च निषेधतीत्यर्थः ॥
वाङ्मनसागोचरत्वे अवयवमनसोरसम्भवादात्मनो वेदनं न
सम्भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ तर्हि साक्षात्तवेदनमित्या-
शङ्क्य श्रुतेरनतिग्राह्यत्वादात्मवेदननिषेधायोगात्तत्रोपायं पृच्छा-
मीत्याह । ब्रूहीति ॥ केन प्रकारेण सम आत्मेति विद्यात् तं प्रकारं
ब्रूहीत्यन्वयः । नेति नेतीत्यादियुक्तदाहरणेनैवेतरनिषेधेनैव तस्य
स्वप्रकाशस्य बोध इति वेदनप्रकारस्योक्तत्वात् प्रकारान्तरस्यात्रा-
भावादेनेनैव प्रकारेणविषयतया वेदितव्य इति मत्वा साप-
ह्यासमुत्तरमाह । अत्राख्यायिकामिति ॥ मुग्ध इति मूढ इत्यर्थः ।
स्याचरादीति ॥ न त्वं स्यादटादिरूप इत्युक्त्यर्थः । गन्धितरनि-
षेधेन तद्भेदजातेऽपि तमेवम्भूत इत्यनभिधानेऽहमेवम्भूत इति

हे०भा० बोधयिष्यामीति स्यावराद्यात्मभावमपोह्य न त्वममनुष्य
इति उक्त्वा उपरमाम । मुग्धः स तं प्रत्याह । भवान्मा
बोधयितुं प्रवृत्तस्वरूपो बभूव किं न बोधयतीति । तादृ-
गेव तद्भावतो वचनं नास्यमनुष्य इति उक्ते मनुष्यत्वमात्मनो
न प्रतिपद्यते यः स कथं मनुष्योऽमीत्युक्तेऽपि मनुष्यत्वमा-
त्मनः प्रतिपद्येत । तस्माद्यथाशास्त्रोपदेश एवात्माव-
बोधविधिर्नान्यः । न ह्यग्नेर्दाहं दृष्ट्वाद्यन्तेन केन चिद्गु-
शक्यं । अत एव शास्त्रं आत्मस्वरूपं बोधयितुं प्रवृत्तं
सदमनुष्यत्वप्रतिषेधनेनेव नेति नेतीत्युक्तोपरराम । तथा

व्या० ज्ञानाभावात्तदर्थं विधिमुखेन बोधनं कार्यमत आह । ना-
सीति । अपरिच्छतया प्रतीयमानवस्तुनि विपर्ययेण गृहीते
विपर्यये शिरासमात्रे यत्रः कार्यो न तु स्वरूपबोधे तस्य स्वय-
मेव प्रतीतेः । तथापि चेन्न बोद्धुं न शक्नोति तर्हि मूढत्वा-
दुपदेशानर्थं एव स इत्यर्थः । अतः प्रकृते आत्मनो निवाप-
रोक्षस्त्वाहं मनुष्य इत्यादिनारोपात्तद्रूपेण प्रतीतेस्तस्य नेति
नेति । यतो वाचो निवर्त्तन्त इतीतरनिषेधे एते खण्डकाशस्य नि-
यमेन प्रतीतिसम्भवादयमेवोपदेशप्रकारो नान्य इत्युपसंहरति ।
तस्मादिति । ननु शास्त्रं विनाप्यन्यतो विधिमुखेनाभावबोधो
ऽक्तोऽत आह । न ह्यग्नेरिति । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादात्मनो
न ह्येतन्तरेण बोधः सम्भवतीत्यर्थः । शास्त्रीयोऽप्यवबोधप्रका-
रोऽयमेव नान्य इतीतरनिषेधमात्रेणोपरमाग्निश्चीयत इत्याह ।
अत एवेति । इत्यनुशासनमिति पदेनार्थादनुशासनान्तरनिषे-
धादप्येवमेवेत्याह । तथान्तरमिति । तत्पचनक्षीयत्रामि तत्प-
दार्थसामानाधिकरत्येन त्वंपदार्थं कर्तृत्वादिनिषेधेनैव तस्य
ब्रह्मत्वबोध इत्याह । तत्त्वमस्येति । तत् केन कं पश्येदिति
दर्शनश्रियाकर्मत्वनिषेधादप्यवेद्यत्वमेवात्मनो ज्ञानमित्याह । यत्र
त्यस्येति । एवमाद्यपीति येद्यत्वं निषेधतीति शेषः । तस्मादा-

ऐ०उ० पुरुषे ह वा जयमादितो गर्भो भवति ।

ऐ०भा० अनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरित्यनुशासनं तन्नमसि । यत्र त्वस्य सर्व्वात्मैवामूत्तत् केन कं पश्येदित्येव-
माद्यपि यावदयमेवं यथोक्तमिममात्मानं न वेत्ति तावदयं
वाह्यानित्यदृष्टिलक्षणमुपाधिमात्मत्वेनोपेत्याविद्ययोपाधि-
धर्मानात्मनो मन्यमानो ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्तेषु देवतिर्यङ्-
निरयस्थानेषु पुनःपुनरावर्त्तमानो ऽविद्याकामकर्मावशात्
संभरति । स एवं संभरन्मुपात्तदेहेन्द्रियमज्ञातं त्यजति ।
त्यक्त्वाऽन्यमुपादत्ते । पुनःपुनरेवमेव नदीस्रोतोवज्जना-
मरणप्रयन्धाविच्छेदेन वर्त्तमानः काभिरवस्थाभिवर्त्तत
इत्येतमर्थं दर्शयन्त्याह श्रुतिः । वैराग्यचेतोरयमेवाविद्या-

षा० त्वनः कर्तृत्वादिधर्मवत्तया प्रमाणेन ज्ञातुमशक्यत्वात्तद्धर्मवत्त्व-
प्रतीतिरज्ञानमूलत्वेन भ्रमत्वात् संसारित्वेन प्रतीतस्य यस्ततो
ब्रह्ममात्रत्वादनैव न्यायेनेश्वरस्यापि सर्वज्ञत्वादेरौपाधिकत्वेन
भ्रमत्वाद्देहे मानाभावात्तस्यापि वस्तुतो ब्रह्ममात्रत्वात् त्रयं प्या-
त्मानः जित्वात्मैक एवाखण्डैकैरस इत्यभिप्रेतैवमूतस्य कथं संसा-
रप्रतीतिरित्याशङ्क्यात्मनः संसारस्याज्ञानत औपाधिकत्वमुत्तरा-
ध्यायसङ्गत्युपयोगितयाह । यावदयमिति ॥ वाह्यानित्यदृष्टिल-
क्षणमिति प्रकृत्यात्मनो वाह्यात्मन्तःकरणवृत्तिं वृत्तिमयोरभेदा-
दन्तःकरणमित्यर्थः ॥ एवमध्यारोपापवादाभ्यामात्मत्वत्वं गिरु-
योक्तात्मत्वचक्षाने वैराग्यं चेतुरिति तदर्थं जीवानस्याः प्रपञ्च-
यज्ञार्थात्तस्य त्रयं ध्यावसथा इत्युपहितं शरीरचयस्य प्रपञ्चयितुं
पञ्चमाध्यायमवतारयन् भूमिकां करोति । स एवमिति ॥ याव-
दयमित्यारभ्य वा उत्तराध्यायस्य भूमिका ॥ इदानीमध्यायमवता-
रयति । स एवमिति ॥ इत्येतमर्थमिति जिज्ञासायामवस्था-
रूपमित्यर्थः । वैराग्यचेतोरिति ॥ वैराग्यार्थमित्यर्थः । जीवा

ए०उ० यदेतद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भृत-

ऐ०भा० कामकर्मवान् यज्ञादिकर्मा कृत्वा अस्माहोकाङ्गुमादि-
 क्रमेण चन्द्रमसप्राण्य चीणकर्मा वृक्षादिक्रमेणैमं लोकं
 प्राप्यान्नभूतः पुरुषाऽग्नौ ऊतः । तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं
 संसारी रसादिक्रमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भा भ-
 वतीति तदाह । यदेतत् पुरुषे रेतस्त्रेण रूपेणेति । तच्चैत-
 द्रेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्य अङ्गेभ्यो रसादिलक्षणेभ्य-
 स्तेजः साररूपं शरीरस्य सम्भूतं परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्या-

था० वक्षारूपस्य जन्मत्रयस्यात्तन्त बीभत्सरूपत्वात् तदिधारे वैराग्यं
 भवतीतिभावः । पुरुषे ह वा अयमित्यवेदं शब्दार्थमाह । अय-
 मित्यादिना ॥ यो मूर्धानं विदार्थं प्रविश्य स्थितः सोऽयमि-
 त्युक्त इत्यर्थः । यज्ञादीनि ॥ अथ य इमे ग्रामे इष्टापूतै दत्त-
 मित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यादिना पश्चाद्विद्यायाम-
 यमर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः । अन्नभूत इति श्रीह्याद्यन्नसंज्ञिष्ठः पुरु-
 याद्यौ ऊतः पुरुषेण भक्षित इत्यर्थः ॥ तस्मिन्निति येन पुरुषेण
 भक्षितस्तस्मिन्नित्यर्थः । पुरुषे च वाऽयं संसारी आदितः प्रथ-
 मतः स्त्रीगर्भप्रवेशात् पूर्वं गर्भा भवतीति ॥ ॥ पुरुषे
 स्त्रियानिवृत्तौ दृश्यते इत्याह ॥ रसादि-
 क्रमेण रेतो सति ॥ तथैव रेतो
 संज्ञेयस्य रेतो तेन ॥ विदु-
 भानकस्य ॥ ॥ ॥ ॥

हे० उ० त्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यथा स्त्रियां सिञ्च-
त्यथेतज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ॥ १ ॥

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्ग-

ऐ० भा० ऽऽत्मभूतत्वादात्मा । तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भभूत-
मात्मानमात्मन्येव स्वशरीरे एव विभर्ति धारयति । तद्रेतो
यदा यस्मिन् काले भार्या चतुमती तस्यां योपाऽग्नौ स्त्रियां
सिञ्चति । उपगच्छन्नथ तदैतद्रेत आत्मनेऽगर्भभूतं जनयति
पिता । तस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमनं रेतःसककाले रेतोरू-
पेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः ॥ १ ॥

तदैतदुक्तं पुरस्तादयावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना ।

तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत् तस्या आत्मभूयमात्माव्यति-

ष्या० अस्य शाररूपत्वचेत्यर्थः । आत्मभूतत्वादिति । आत्माभिमानवि-
ययशरीरभूतत्वादात्मानं गर्भभूतं विभर्ति विभर्ति वक्ष्यमाणानुषङ्गेय
वाक्यं पूर्योयं । उक्तमर्थं शुक्लरारूढं करोति । आत्मनीति ॥
अत आत्मानमित्यस्य न पुनरुक्तिदोषः । एवं पित्रशरीररूपमा-
वसथं । तत्र रेतोरूपेणावस्थानं योक्ता मातृदेष्टरूपावसथं तत्र
गर्भरूपेणावस्थानं च दर्शयितुं पित्रशरीराभिर्गमनरूपं जन्म
दर्शयति । तद्रेत इति । यदेत्युक्तं कालं विशदयति । भार्येति ।
पश्चात्प्रविश्यायां योषा वाय गीतसाभिरित्यादिनाऽयमर्थो दर्शित
इति बह्वुं योषायावित्युक्तं । उपगच्छति भार्या सङ्गच्छति-
त्यर्थः । अस्य रेतोरूपेण स्थानान्निर्गमनमित्यन्वयः ॥ १ ॥

रेतो भार्यायां सिञ्चतीत्यत्र वाक्यान्तरं संवादयति । तदैत-
दिति । अयावात्मा पुरुषोऽमुमात्मानं स्त्रीयं रेतोरूपमात्मान-
मसौ आत्मने भार्यारूपाय सङ्गच्छतीत्यर्थः । ननु स्त्रीशरीरे
घनित्यं पुरुषस्य रेतः स्त्रिया उपप्रदवकारि स्यात् शरीरलघवात्-
चदित्याशङ्कोतं तत् स्त्रिया इत्यादि । तदैतथाचछे । तदैतो

हे०उ० तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति सास्येतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥ २ ॥

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं त्रोगर्भ

ऐ०भा० रेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्नानादि तथा तद्देव । तस्माद्धेतोरेनां मातरं स गर्भा न हिनस्ति पिटकादिवत् । यस्मात् स्नानादि स्वाङ्गवदात्मभूयं गतं तस्मान्न हिनस्ति न बाधते इत्यर्थः । सा ऽन्तर्वह्नी एवमस्य भर्तुरात्मानमघ्नात्मन उदरे प्रविष्टं गतं युष्वा भावयति वर्द्धयति परिपालयति गर्भविहङ्गाशनादिपरिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगश्च कुर्वन्ती ॥ २ ॥

सा भावयित्री वर्द्धयित्री भर्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रचयितव्या च भर्त्ता भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण श्लोके कस्यचित् केनचित् सम्बन्ध उपपद्यते ।

षा० यस्यामिति । पिटकाः शूलरूपमश्लिविशेषाः । तदन्न हिनस्तीति यतिरेकेण दृष्टान्तः ॥ अक्षराद्यंमुक्ता पिण्डितार्थमाह । यस्तदिति । अत्र प्रसङ्गात् स्त्रियाः सावधानेन गर्भरक्षयं कर्त्तव्यमिति विधत्ते । सेति । भावयति भावयेदित्यर्थः । पासनोपायमाह । गर्भविहङ्गेति ॥ २ ॥

तस्याप्यन्तर्वह्नी रक्षयं विधत्ते । सा भावयित्रीति । अशब्दस्य सेत्यत्र सम्बन्धः । सापीत्यर्थः । तस्या भावयितव्यत्वे हेतुमाह । न हीति । स्त्रीपुरुषयोः परस्परौपकारकत्वमुक्त्वा तयोः पुत्रसाध्यवश्यमायुष्यकर्मप्रतिनिधिरूपप्रत्युपकारसिद्ध्यर्थं पुत्रं प्रत्युपकारकत्वमाह । तमिति । अय इत्यत्रैवशब्दे जन्मनः पूर्वकालं वदति । द्वितीयो जननकालमधिगच्छेऽनन्तरकालं वदतीति ध्या-

ऐ०उ० विभर्ति सोऽय एव कुमारं जन्मनोऽप्येऽधिभा-
वयति । स यत् कुमारं जन्मनोऽप्येऽधिभावयति

ऐ०भा० तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन विभर्ति
धारयति प्राग्जन्मनः । स पिता अथ एव पूर्वमेव कुमारं
जातमात्रं जन्मनोऽधूर्द्ध्वजन्मनो जातं कुमारं जातकर्मा-
दिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव
पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं पतिर्जायां प्रविशती-
त्यादि । तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भाव-
यति । उच्यते । एषां लोकानां सन्तत्यै अविच्छेदाद्येत्यर्थः ।
विच्छेदेरन् हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्युः ।
ते च पुत्रोत्पादनादिकर्माऽविच्छेदेनैव सन्तता हि प्रव-
न्धरूपेण वर्तन्ते यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय
तत्कर्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः । तदस्य संसारिणः पुंसः

षा० चष्टे । प्राग्जन्मन इत्यादिना ॥ पूर्वमेवेत्यस्य विवरणमाह । जात-
मात्रमिति ॥ जायमानमित्यर्थः । जातकर्मादिनेति ॥ जन्मनः प्राक्
कीमन्तादिना जननकाले सुखनिवृत्तमर्थं मन्त्रजलप्राश्नादिना
ऽनन्तरं जातकर्मादिनेत्यर्थः । पित्रा जातकर्मादिकं कर्तव्यमित्य-
भिधाय तत् स्त्रीति । स पितेति ॥ प्रविशतीत्यादीति ॥ गर्भो भूत्वा
स मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायत इति मन्वशेषः
मोक्षप्रकरणे पुत्रोत्पादनस्य विधानात् पुत्रोत्पादनं मोक्षसाधन-
मित्यभिप्रायेण एष्यति । तत् किमर्थमिति ॥ न कर्मणा न प्रज-
येदादि श्रुतेर्मोक्षप्रकरणे पुत्रोत्पादनेति वैराग्यार्थत्वभिप्रेत्य
प्रकृतश्रुत्योक्तमाह । उच्यते इति ॥ अथ लोकशब्देन लोक-
साधनीभूताः पुत्रयौत्रादयो गृह्यन्ते । तेषां सन्तत्या इत्यर्थः ।
पुत्रोत्पादनेनैवोक्तानां लोकानां सन्ततत्वं प्रसिद्धमिति ननुमेवं
सन्तता इति वाक्यं व्युत्पद्यते । ते चेति ॥ स्वेन पुत्रोत्पादने

हे० उ० आत्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सक्त्या
 एवं सक्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥
 सोऽस्याऽयमात्मा पुण्येभ्यः कर्मिभ्यः प्रतिधी-

ऐ० भा० कुमाररूपेण मातुरुदराद्यन्निर्गमनं तद्वैतोरूपापेक्षया
 द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिश्चक्रिः अस्य पितुः ॥ ३ ॥

सोऽयं पुत्रात्मा पुण्येभ्यः शास्त्रोक्तेभ्यः कर्मिभ्यः कर्म-
 निष्पादनार्थं प्रतिधीयते पितुः स्थाने पित्रा यत्कर्त्तव्यं
 तत्स्मरणाय प्रतिनिधीयत इत्यर्थः । तथाच सम्प्रति-
 विद्यायां वाजसनेयके । पित्रानुशिष्टोऽहं ब्रह्माऽहं यज्ञ
 इत्यादि प्रतिपद्यत इति । अथानन्तरं पुत्रे निवेश्यात्मनो

षा० धितः कृते सति स्वपुत्रोऽपि तथा तत्पुत्रोऽपि तथेत्येवं लोकस-
 म्प्रतिर्भवतीत्यर्थः । पुत्रोत्पादनस्य लोकसन्ततिरेव प्रयोजन-
 मिति वदन्त्या श्रुत्या तस्य मोक्षसाधनत्वं निरस्तमित्याह ।
 न मोक्षाद्येत्यर्थ इति ॥ एवं प्रसङ्गाद्भ्रमभारत्यादिविधिगुह्या
 प्रकृतं वैराग्यार्थे द्वितीयं जन्म दर्शयति । तदस्येति ॥ एवं पित्र-
 शरीरेऽत्यन्ताशुचौ अत्यन्ताशुचिरेतोरूपेणावस्थानं ततोऽपि नि-
 र्गमनं ततो मातुरुदरे नक्षत्राप्रान्ते विष्ठाकृमिवदवस्थानं
 ततो योनिद्वारा निर्गमनस्येत्याद्यत्यन्तं कष्टमित्युक्त्वा जन्मानन्त-
 रमपि न स्वातन्त्र्यम् किन्तु पित्रनियोगात्तत्पारतन्त्र्ये सर्व्वेदा
 कर्मानुष्ठातव्यमिति वदन् पुत्रेण कर्त्तव्यं पितुदपकारान्तरं दर्श-
 यति । सोऽस्येति । वाक्यं थाचष्टे । अस्येति । पितुर्वात्मानौ
 देवौ । स्वदेवः पुत्रदेवश्चेति ॥ ३ ॥

तत्र पुत्रस्योपयोगमाह । सोऽयमिति । पुत्रस्य प्रतिनिधित्वम-
 न्यथाप्युक्तमित्याह । तथेति ॥ सम्प्रतिः सम्प्रदानं स्वकर्त्तव्यस्य पुत्र-
 स्थापनं यत्रोच्यते सा सम्प्रतिविद्येत्यर्थः । यदा तु प्रैत्यन्मन्यते स्वस्य
 परलोकागमनं निश्चिनोत्यथ पुत्रमाह । तं ब्रह्म तं यज्ञस्वं लोक

ए०उ० यते । अथास्याऽयमितर आत्मा कृतकृत्यो

ऐ०भा० भारमख पुत्रस्येतरो यः पित्रात्मा कृतकृत्यः कर्त्तव्या-
दृणत्रयाद्धिमुक्तः कृतकर्त्तव्य इत्यर्थः । वयोगतो गतवया
जीर्णः सन् प्रैति घियते । स इतोऽस्मात् प्रयन्नेव शरीरं परि-
त्यजन्नेव त्र्यणजलूकावद्देहान्तरमुपाददानः कर्मचितं पुन-
र्जायते । तदस्य मृत्वा प्रतिपत्तयं यत्तत्तृतीयं जन्म ॥ ननु संस-
रतः पितुः सकाशाद्रेतोरूपेण प्रथमं जन्म । तस्यैव कुमार-
रूपेण मातुर्द्वितीयं जन्मोक्तं । तस्यैव तृतीये जन्मानि वक्तव्ये

षा० इति ॥ मया ध्येतव्यं ब्रह्म वेदस्त्वं त्वया ऽध्येतव्यं । मया कर्त्तव्योऽयं
यश्चस्त्वं त्वया कर्त्तव्यः । मया सम्पाद्यो लोकस्त्वं त्वया सम्पाद्य इत्येवं
पित्रानुश्रितः सन् पुत्रोऽहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति प्रति-
पद्यते । यच्च ब्रह्माध्येये यद्वाग् कर्त्तव्यं लोकं सम्पादयिष्यामीति
लोकरोतीत्युक्तमित्यर्थः । धनेन सशरीरस्य तृतीयानस्योक्ता ॥
ननु किमर्थं पुत्रं प्रतिनिदधाति स्वधमेव करोत्वित्याशङ्क्य सस्य
गरणात् कर्त्तुमशक्तेरित्यभिप्रायेणोक्तं अथास्याऽयमिति । तद्या-
चष्टे । अथेति ॥ एवकारार्थं मध्ये विशन्वाभावं दर्शयति । त्र्यणज-
लूकेति ॥ त्र्यणजलूका त्र्यणस्यान्तं गत्वा त्र्यणान्तरमाकम्पात्मानं देहं
पूर्वज्जात् त्र्यणदुपसंहरति पूर्वदेहं मुच्यति एवमेवायमात्मा दे-
हान्तरं परिहृत्वा पूर्वदेहं मुच्यतीति मध्ये विशन्वाभावः श्रुत्यन्तरे
उक्त इत्यर्थः । कर्मचितं देहान्तरमुपाददानः पुनर्जायत इत्य-
न्वयः । यद्यपि देवयानपितृयागमार्गाभ्यां गच्छतां लोकान्तर
एव शरीरमहणमुक्तं उभयव्यामोहात् तत् भिद्वैरिति सूत्रे ।
याकाशाधन्त्रमसमेष सोमो राजेति श्रुतेः । ननु पूर्वदेहत्यागकाल
एव तथापि स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवाव्यवकामतीति
श्रुतेः वासनामयं भावि शरीरमुत्क्रान्तिकाल एव प्रकृतातीत्युक्त-
त्वात् तदभिप्रायं त्र्यणजलूकानिदर्शनमिदं ब्रह्म । तदस्येति
यन्मृत्वा प्रतिपत्तयं तदस्य तृतीयं जन्मेत्यन्वयः । यस्य जन्मदय-

हे०उ० वयोगतः प्रेति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते

ऐ०भा० प्रेतस्य पितुर्थञ्चान्न तत्तृतीयमिति कथमुच्यते । नैष दोषः । पितापुत्रयोरैकात्म्यस्य विवक्षितत्वात् । सोऽपि पुत्रः स्वपुत्रे भारं निधायेतः प्रयन्नेव पुनर्जायते यथा पिता । तदन्यत्रोक्तमितरचाणुक्तमेव भवतीति मन्यते श्रुतिः । पितापुत्रयोरैकात्म्यत्वात् । एवं संसरन्नवस्याव्यक्तिवशेण जन्ममरणप्रवन्धारूढः सर्व्वा लोकः संसारममुद्रे निपतितः कथ-

था० मुक्तं तस्यैव तृतीयं जन्म वक्तव्यं । यौचित्यात् । अन्यथाऽस्य पितुः पूर्वजन्मदयस्यानुकृतेनेदमस्य पितुस्तृतीयं जन्मेत्यनन्वयापत्तेरिति शङ्कते । नन्विति । प्रेतस्येति म्रियमाणस्येत्यर्थः । यत् कुमारं भावयति चात्मानमेव तद्भावयति सोऽस्यायमात्मैति च पितापुत्रयोरभेदस्योक्तत्वात् पुत्रस्योक्तं जन्मदयं पितुरेव । तस्यैव च तृतीयत्वविरोध इत्याह । नैष दोष इति । यदा पितुर्मरणानन्तरं पुनर्जन्मनुक्ते पुत्रस्याप्येवमेव जन्म आतुं शक्यत इत्यभिप्रायेण पितुरित्युक्तमित्याह । सोऽपि पुत्र इति । यथा पितेत्यनन्तरं ततश्च पुत्रस्यैव तृतीयं जन्मोक्तमिति शेषः । एवञ्च तदस्य तृतीयं जन्मेति वाक्ये तच्छब्देन तत्रकारकत्वमुच्यते । अथेति पुत्र उच्यते । अस्य पुत्रस्य तत्रकारकं तृतीयं जन्मेति वाक्यार्थ इति भावः । ननु पर्यायद्वयोक्तं जन्म यथा पुत्रगतमेवं तृतीयपर्यायोक्तमपि साक्षात् पुत्रगतमेवोच्यते किं तयोरेकात्म्यविवक्षयेत्याद्यपरिहारे दोषमाशङ्क्याह । तदन्यत्रोक्तमिति । अयं भावः । पुत्रस्य पितरं प्रत्युपकारप्रदर्शनार्थं तत्रतिनिधित्वे उक्ते पिता स्वयमेव कर्म करोतु किं प्रतिनिधिनेत्याशङ्क्य तत्रपरिहारार्थं पितुर्मरणाभिधानं प्रसक्तमिति मरणान्तरं वक्तव्यमिति तृतीयं जन्म लाघवात् वक्तिमेवोक्तमिति । इदम् जन्मत्रयं सर्व्वेषां पूर्व्वेषामप्यस्तीति प्रदर्शयितुञ्च पुत्रे वक्तव्यमपि तृतीयं जन्म पितुर्थोक्तमिति पूर्व्वोऽध्याये अथारोपप्रकरणोक्तमावसथचयं वैरा-

हे०उ० तदस्य तृतीयं जन्म । तदुक्तमृषिणा ॥ ४ ॥

गर्भे नु सन्नन्वेपामवेदमहं देवानां जनि-
मानि विश्वाः शतं मा पुर आयसीररक्षन्नुधः

ऐ०भा० च्चिद्यथा श्रुत्युक्तमात्मानं विजानाति यस्यां कस्याञ्चि-
दवस्थायं तदैवमुक्तमर्वांसमारबन्धनः कृतकृत्यो भवतीत्ये-
तद्वस्तुतत्त्वमृषिणा मन्त्रेणायुक्तमित्याह ॥ ४ ॥

गर्भे मातुर्गर्भाशये एव सन् । न्विति वितर्के । अने-
कजन्मान्तरभावनापरिपाकवशाद्देवां वागम्या-
दीनां जनिमानि जन्मानि विश्वा विश्वानि सर्वाण्यन्ववेद-
महमघोऽनुबुद्धवानसोत्यर्थः । शतमनेकं बह्वो मा मां
पुर आयसीरायस्यः लोहमय्य इत्राऽभेद्यानि शरीरा-
णीत्यभिप्रायः । अरक्षन् रक्षितवत्यः । संसारपाशनिर्ग-

था० ग्यार्थमिह प्रपञ्च्य तस्मिन्नेवाध्याये तस्य संसारस्य निवर्त्तकत्वेन
तदपवादायै यत्तत्त्वज्ञानगुह्यं स एवमेवेत्यादिना तत्त्वफलं प्रपञ्च-
यितुं तदुक्तमृषिणेत्यादियस्यः ॥ तत्र तच्छब्दार्थमाह । एवमि-
त्यादिना ॥ एतद्वद्विस्ति संसारसमुद्रे पतनं तत्त्वज्ञानाच्च
तद्विदित्तिरित्येतन्नस्वित्यर्थः । आह्वेति प्राज्ञत्वमिति श्रेयः ॥ ४ ॥

भावनेति ॥ आत्मानात्मविवेकभावनेत्यर्थः । वागम्यादीना-
मित्युक्तानि जन्मानि शरीरसङ्गणक्याणि तदुपलक्षितः सर्वो
ऽपि संसारो वागादिकारणतदधिष्ठातृदेवादिसङ्घातस्य सिद्ध-
शरीरस्यैव न त्वसङ्गतस्य पापिनो मनेत्यर्थः । अनेन पदार्थवि-
वेकपूर्वकमात्मज्ञानमुक्तं । यदा सर्व्वंश्चादात्मनः सकाशादेवैषां
जन्मानीत्यन्ववेदं । एतच्छब्दधेतुभूतमूलकारणमात्मानं ज्ञातवा-
नसोत्यर्थः । यद्यपि गर्भे श्रवणादिज्ञानसामग्री नास्ति तथापि
पूर्व्वजन्मकृतश्रवणादिसामग्रीवशादेव प्रतिबन्धनिवृत्तौ यथा-
मपि गर्भे ज्ञानोत्पत्तिः सम्भवतीति भावः ॥ इतः पूर्व्वकालीनं बन्धं

हे० उ० श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छ-
यानो वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदाद्ब्रूँ उत्त्राम्या-

ऐ०भा० मनादधोऽधः पश्यन् श्येन इव जालं भिला जवसा
आत्मज्ञानकृतसामर्थ्येन निरदीर्य निर्गतोऽस्मि अहो गर्भ
एव श्यानो वामदेव अपिरेवमुवाचैवैतत् ॥ ५ ॥

स वामदेव अपिरेवैतत्तन्मात्मानमेवं विद्वानस्माच्छरीर-
भेदाच्छरीरस्थाऽविद्यापरिकल्पितस्यायस्यवदनिर्भेषस्य ज-
ननमरणाद्यनेकानर्थशताविष्टशरीरप्रबन्धस्य परमात्मज्ञा-
नाभ्युत्थोपयोगजनितवीर्यकृतभेदाच्छरीरोत्पत्तिवीजावि-
द्यादिनिमित्तोपमर्दहेतोः शरीरविनाशादित्यर्थः । ऊर्ध्वः

दधंयति । शतमिति । अभेद्यानीति । तत्त्वज्ञानमन्तरा तत्रवा-
चा० हाविच्छेदादित्यर्थः । अधोऽध इति अधोलोकोन्वेव निरुद्धलोको-
न्वेवारुत्तत्रित्यर्थः । यद्वा अध इति शैतं पदं अप्येवार्थं व्याचष्टे ।
अधोऽध इति । अधानन्तरमिदानीमित्यर्थः । मन्त्रदष्टरभि-
प्रायमाह । अहो इति । इदमाख्यं मम संवत्समित्यभिप्रायेण
मन्त्रदष्टनामनिर्देशपूर्वकं तस्य तात्पर्यं वक्तुं गर्भ एवैतदित्यादि
ब्राह्मण्यं । तथाचष्टे । गर्भ इत्यादिना । एतत्पूर्वब्राह्मणोक्तमर्थ-
जातमेवं मन्त्रोक्तप्रकारेणोवाचैत्यन्वयः ॥ ५ ॥

ज्ञानस्थायिभिर्घातितया मन्त्रज्ञापनाय वामदेवेन पक्षं प्रा-
प्तमिति वक्तुं स एवं विद्वानिति वाक्यं व्याचष्टे । स वामदेव
इति । शरीरस्य पुनरुत्पत्तिशब्दां वारयति । शरीरोत्पत्तीति ।
तत्त्वज्ञानेनाविद्यादिनाशादित्यर्थः । परमार्थभूतः सन्नित्युक्तं श-
ब्दस्थोपरितनयाधित्वात् परमार्थवस्तुन एव कदाचिदप्यसौभा-
वक्यपदिक्रमभावेन निरद्वैतोपरितनभावाद्ब्रह्मशब्दाधित्यभि-

हे०उ० मुष्मिन् स्वर्गे लोको सर्वाङ्गान् कामानाप्नाऽमृतः
 समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥
 इत्येतरेयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् ॥

ऐ०भा० परमार्थभूतः सप्रधोभावात् संसारादुत्कम्य ज्ञान-
 विधोतितामससर्व्यात्मभावमापन्नः सन्नमुष्मिन् यथोक्तेऽज-
 रेऽमरेऽमृतेऽभये सर्वत्रोऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तोऽवाह्ये प्रज्ञाना-
 मृतैकरसे प्रदीपवन्नित्वाणमत्यगमत् स्वर्गे लोके स्वप्तिन्ना-
 त्मनि स्त्रे स्वरूपेऽमृतः समभवदात्माज्ञानेन पूर्वं प्राप्त-
 कामतया जीवन्नेव सर्वान् कामानाप्ना इत्यर्थः । दिव्य-
 चनं सफलस्य सोदाहरणस्यात्मज्ञानस्य परिममाप्तिप्रदर्श-
 नायं ॥ ६ ॥ इति श्रीशङ्करभगवतः उक्तौ ऐतरेयोपनिष-
 द्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० अर्थः । प्रसिद्धं समं लोकं वारयति ॥ अमुष्मिन् यथोक्त इति ॥
 इन्द्रियाणोपरत्वेनामुष्मिन्निति निर्देशः । स्वर्गशब्दस्य निरतिश-
 यसुखसामान्यवाचित्वाद्भ्रान्त्यनन्दशैव तथाविधत्वात्तस्यैव सुखस-
 र्गत्वं । वैशेषिकस्य तु स्वर्गत्वगामोक्षकमित्यर्थः । उक्तस्य स्वर्गस्य
 तद्वत्त्वस्य सक्ताद्भेदमाशङ्क्याह । स्वप्तिन्निति ॥ आत्मशब्दस्या-
 न्तःकरणार्थत्वं वारयति । स्त्रे स्वरूप इति ॥ अस्मिन् स्वर्गे मर्त्य-
 देहादिभावं विहाय स्वात्मभावेनैव स्थित इत्याह । अमृत इति ॥
 उक्तसमं लोके स्वर्गकामावाप्तिरिति अमं वारयति । पूर्वमिति ॥
 जीवन्मुक्तिदशायामाप्तकामतया सर्व्यात्मत्वेनेत्यर्थः । सोदाहरण-
 स्त्रेर्युदाहरणं वामदेव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्दज्ञान-
 विरचितायामैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ।
 ॐ तत्सत् ॥

हरिः ॐ ॥

६०३. कोऽथमात्मेति वयमुपास्महे

६०३. ॐ ॥ ब्रह्मविद्यामाधनकृतमर्वात्मभावफलावाप्तिं वाम-
 देवाद्याचार्यपरम्परया श्रुत्याऽवस्योत्पन्नानां ब्रह्मवित्परि-
 पक्षत्यन्तप्रसिद्धानुपलभभागा मुमुक्षुषो ब्राह्मणा अर्धुना-
 तना ब्रह्म जिज्ञासवो नित्यात् गाधनलक्षणात् संभारदा-
 जीवभावाद्वाप्यस्यो विचारयन्तोऽन्योन्यं पृच्छन्ति कथं यं
 स्वात्मानमयमात्मेति साक्षादयमुपास्महे कः स आत्मेति ।
 यश्चात्मानमयमात्मेति साक्षादुपासीनो वामदेवोऽमृतः

६०३. ॐ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये जन्मप्रयत्निरूपणेन वैराग्यं निरूपितं
 ज्ञानोत्पत्त्यर्थं । न च प्रदार्पणोपधनं विना वैराग्यमावेशे ज्ञानोत्प-
 त्तिरिति प्रदार्पणोपधनपूर्वकं वाक्यार्थं कथयितुं कर्तव्योऽध्याय इत्य-
 भिप्रेत्य प्रदार्पणोपधनेऽधिकारियं दर्शयन् वाक्यमवतारयति ।
 ब्रह्मविद्येति । वामदेवाद्याचार्येति आदिशब्देन तयो यो देवानां
 प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदित्यादिना उक्त्वा देवादयोऽप्युक्ते ।
 अर्धुनातनेति पूर्वाङ्करीत्या वैराग्योत्पत्त्यर्थः । सा जीवभावादिति
 संभारस्य हेतुभूतादविद्यातत्कार्यैश्चात्मभावसिद्धिमाह्वावर्त्तयितुं
 संभारं परित्यक्तमिच्छन्त इत्यर्थः । विचारप्रकारमेव वाक्या-
 न्वयेन स्पष्टीकर्तुं पृच्छन्ति । कथमिति । मन्वयमात्मेति विशे-
 षतो जित्तये स क इति प्रश्नानुपपत्तिः । तद्विचारेण वा न
 किञ्चित् प्रयोजनमित्याशङ्क्यात्मानं विप्रणष्टि । यश्चेति । उपास्महे
 उपासितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । वामदेवोऽयमात्मानमुपास्यान्मृतोऽम-
 वदयमपि तमात्मानमुपासितुं प्रवृत्ताः । स क इति प्रश्नार्थं
 इत्यर्थः । उपासनं नामोप सामीप्येनैकं तेनैव निरूपयदिति-
 नामोत्पत्त्यादेवोपापरोक्षीकृत्यासनं तद्गुणेष्ववस्थानं यत्तदुच्यते ।
 यद्वाऽहं सुखोत्यादिव्यवहारेषु तमेव वयमुपास्महे तमेवात्मत्वेन
 श्रीकृत्य धिताः । यथात्मनोऽहमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । स आत्मा

ऐ० उ०

कतरः स आत्मा ।

ऐ०भा० समभवत् तमेव वयमाद्युपासाद्ये को नु खलु स आ-
त्मेति । एवं जिज्ञासापूर्वमन्योन्यं पृच्छतागतिकान्तविशेष-
विषयश्रुतिसंस्कारजगिता स्मृतिरजायत । तं प्रपदाभ्यां
प्रापद्यत ब्रह्ममं पुरुषं स एतमेव सीमानं विदार्य तत्र
द्वारा प्रापद्यत एतमेव पुरुषं । द्वे ब्रह्मणी एतरेतरप्राप्ति-
श्रुत्येन प्रतिपद्ये इति । ते चाऽस्य पिण्डस्यात्मभूते । तयोर्-

ध्या० वा इति विचारार्थः । न चायमात्मेति निश्चये विचारायोगः ।
तस्मैव कार्यकारणसद्गीर्णत्वेन विचारोपपत्तेरिति । ननु भूतानां
व्याकारार्थे यः प्रविष्टः स एवात्मेति निर्धारणसम्भवादिचारा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्यैवमपि द्वयोः प्रविष्टत्वेन साध्यमागत्यात्र निर्धा-
रणमिति ब्रह्मं द्वयोः प्रविष्टत्वं स्मृतमित्याह । एवं जिज्ञासेति ।
अतिशान्तेति अतिक्रान्तेः पूर्वमुक्तौ यौ विशेषौ द्वे द्वे प्रविष्टौ
प्राणात्मनौ तदिपगा श्रुतिजन्याऽनुभवजन्यसंस्कारजनिता स्मृति-
रित्यर्थः ॥ तामेव स्मृतिं सखपतो दर्शयति । तं प्रपदाभ्या-
मिति ॥ तस्मिन् पुरुषं पुरुषशरीरं प्रपदाभ्यां प्रादायाभ्यां ब्रह्मा
परब्रह्मरूपः प्राणः प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ धन्यस्य प्रवेशे श्रुतिमाह ।
स एतमिति । श्रुतिभ्यां शब्दमर्थमाह । एतमेवेति ॥ अत्रेति
श्रुतिभ्यामित्यथाह्वय इति श्रुतिभ्यामिदरेतरप्राप्तिश्रुत्येनेतरेत-
दाभिमुखतया एतमेव पुरुषशरीरं प्रतिपद्ये प्रविष्टे द्वे ब्रह्मणी
वेदितव्य इति वाक्यमिति स्मृतिरजायतेत्यन्वयः । न स्वतमेव
पुरुषं ब्रह्म तत्तममप्रत्यदिति वाक्यं । द्वे ब्रह्मणी इत्यनेन द्वे
ब्रह्मणी वेदितव्ये इति वाक्यस्य द्वयोः प्रवेशे मानतयोपन्यासमिति
अमित्यर्थः । आद्यवाक्ये द्वयोः प्रवेशप्रतीतेः द्वितीयेऽपि शब्दब्रह्म
परब्रह्मयोर्द्विधात्वेन तयोर्द्वयोः प्रवेशे मागायायोगादिति । त-
थापि तयोर्द्वयोः कथमात्मत्वप्रतीत्यत आह । इत्यादि । तयोर्-

हे०उ० येन वा रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति

ऐ०भा० न्यतर आत्मोपास्यो भवितुमर्हति । योऽत्रोपास्यः क-
 तरो नु, स आत्मेति विशेषनिर्धारणार्थं पुनरन्योन्यं पप्रच्छु-
 विचारयन्तः । पुनस्तेषां विचारयतां विशेषविचारणास्पद-
 विषया मतिरभूत् । कथं हे वस्तुन्यस्मिन् पिण्डे उपल-
 भोते अनेकभेदाभिनेन करणेन । येनोपलभ्यते यद्यैक उप-
 लभ्यते करणान्तरोपलब्धविषयस्यतिसम्भानात् । तत्र न
 तावद्येनोपलभ्यते स आत्मा भवितुमर्हति । केन पुनरुप-
 लभ्यत इति । उच्यते । येन वा चक्षुषा रूपं पश्यति येन

या० न्यतरेणापि विना शरीरस्वित्त्वभावान् तयोरात्मप्रशब्देत्यर्थः । एवं
 विचारोपेक्षितामात्मद्वयस्मृतिमुक्त्वा विचारमाह । तयोरेव-
 तर इति । आत्मा वा इदमेक एवेत्येकस्यैव श्रेयत्वोपक्रमान्न द्वयो-
 रपान्यत्वमित्यर्थः । कः स आत्मेति य उपास्य आत्मा स क
 इत्यन्वयः । पप्रच्छरिति कतरः स आत्मेति वास्तेनेति श्रेयः ।
 एवं विचारे क्रियमाणेऽतिपरिशुद्धान्त-करणत्वात् तेषां प्रयदाभ्यां
 प्रपन्ने करणत्वेनानात्मत्वनिश्चयो मूर्द्धा प्रविष्ट उपलब्धत्वेनात्मच-
 निश्चयस्याभूदित्याह । पुनरित्यादिना । विशेष्येति विचारणा-
 स्पदप्राणात्मद्वयविषया एकस्मिन् करणत्वेनापरस्मिन्नपलब्धत्वेन
 प्रकारेण विशेषरूपा मतिरजायतेत्यर्थः । ननु द्वयोः कर्त्तृ इयं
 विशेषमतिः स्यात् तदेव नास्तीति शङ्कते । कथमिति । चक्षुष्या
 पश्यामीत्यादिप्रकारेण द्वयोः प्रतीतेर्नैवमित्याह । हे इति । ये-
 नोपलभ्यते यद्योपलभ्यते ते हे उपलब्धिकर्त्तृकरणे वस्तुन्युपलभ्यते
 इत्यन्वयः । तत्र किं करणमित्यत आह । अनेकेति । चक्षुःश्रोत्रा-
 यनेकभेदाभिधेनेत्यर्थः । अनेन यदनेकात्मकचक्षुरादिकरण-
 सङ्घातात्मकं प्राणस्वरूपं तत्त्वं इत्यत्रात् परार्थमिति परशेषत्वेन
 करणमित्युक्तं । उपलब्धरित्यनेकात्मकत्वाभावात् परार्थत्वेन श्रेयत्वं ।

हे०उ० येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वाचं व्याकरोति
 येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ १ ॥

ऐ०भा० वा शृणोति श्रोत्रेण शब्दं येन वा घ्राणभूतेन गन्धा-
 नाजिघ्रति येन वाक्करणभूतेन वाचं नामात्मिकां व्याक-
 रोति गौरय इत्येवमाद्यां साध्वसाध्वीति च । येन वा
 जिज्ञाभूतेन स्वादु चास्वादु च विजानातीति ॥ १ ॥

षा० किन्तु श्रेष्ठत्वमेवेति वक्तुमेक इत्युक्तं । अनेन करणस्य परार्थत्वं परं
 श्रेष्ठमन्तरानुपपन्नं सत् परं व्यतिरिक्तमुपलब्धार्थं गमयतीति
 वसिष्ठपि तत्रमाश्रमिष्युक्तं । इदानीं करणानामेवोपलब्धत्वं तद्य-
 तिरिक्त उपलब्धा नास्तीति वदन्तं नास्तिकं प्रति प्रमाणान्तर-
 माह । करणान्तरेति ॥ पूर्वं चक्षुषा रूपं दृष्ट्वा पश्चादुद्भूतचक्षुः
 स्मृतिरूपमद्राक्षमिति । तथा योऽहमद्राक्षं स एवेदानीं स्पृशा-
 भाति प्रतिसन्दधाति । तदुभयव्यतिरिक्तोपलब्धुरभावेन स्यात्
 'अन्यानभूतेऽन्यस्य स्मृतिसन्धानयोरेदं गनादित्यर्थः । एवमनेकात्म-
 यस्य कारणत्वमुक्त्वा तत एव तस्यात्मत्वं नास्तीत्याह । तत्र न
 तावदिति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । अर्हतीत्यनन्तरं किन्तु परि-
 शेषादुपलब्धाऽऽद्या भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणान्वयेन वाच्यं पूर-
 णीयं ॥ एवमुपवर्ण्य तमर्थं श्रुत्यक्षरारूपं कर्तुं पृच्छति । केन पुन-
 रिति ॥ श्रुत्यारूपं करोति । उच्यत इति । येनेति तृतीयया
 कारणत्वं चक्षुरादेरुक्तमित्यर्थः ॥ वाक्करणेति वायुपकरणेत्यर्थः ।
 वाचमिति कारणं नोप्यते । तस्य येनेत्यनेनोक्तत्वात् । किन्तु वक्तव्य-
 मुच्यत इत्याह । नामात्मिकामिति । साध्वीषि गौरिवीदं नाम
 साधु साध्वीति नामासाध्वीति व्याकरोति । व्याकरणेन व्यक्तीक-
 रोतीत्यर्थः । ननु चक्षुरादीनां कारणत्वेऽपि प्रपदाभ्यां प्रवि-
 ष्टस्य प्रायस्य कारणत्वे किमायातमित्याशङ्कते । किं पुनरिति ॥
 तत्र प्रागस्त्येव कारणत्वं वक्तुं तावत् हृदयं मनःशब्दवाच्यस्य
 चक्षुरादिभेदभिन्नत्वमाह । उच्यत इति ॥ यदेतद्भृदयमित्यत्र
 यच्छब्दार्थमाह । यदुक्तमिति । देत इति धारभूतं कार्यमि-

ऐ०भा० किं पुनस्तदेकमनेकधाभिन्नं करणमित्युच्यते । यदुक्तं
 पुरस्तात् प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्यं रेतो मनो मनसा
 सृष्टा आपश्च वक्ष्येत् । हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा तदेवैत-
 द्दृदयं मनश्च एकमेतदनेकधा । एतेनान्तःकरणैकैकेन चक्षु-
 भूतेन रूपं पश्यति श्रोत्रभूतेन शृणोति घ्राणभूतेन जिघ्रति
 वाग्भूतेन वदति जिह्वाभूतेन रसयति खेनैव विकल्पना-
 रूपेण मनसा विकल्पयति हृदयरूपेणाध्यवस्यति । तस्मात्
 सर्व्वकरणविषयव्यापारकमेकमिदं करणं सर्व्वोपलब्ध्यर्थ-
 नुपलभ्युः । तथा च कौपीतकीनां प्रज्ञया वाचं समा-
 रब्ध्वा वाचा सर्व्वानि नामान्वाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समा-

द्या० त्वर्थः । प्रजानां रेतो हृदयमित्यादियु मनसश्चन्द्रमा इत्यन्तासु
 श्रुतियु यदुक्तं हृदयं मनश्चेति तदेवैतत्त्वया पृष्टं करणमित्यर्थः ।
 एतदेवैकमेव सञ्चक्षुरादिभेदेनानेकधा भूतमिति ध्यातये न
 चक्षुरादिना दर्शनादिक्रिया करोति सङ्घातात्मकः पुरुषः । तच्च-
 क्षुरादिसं प्रजानां रेतो हृदयमित्यादियु मनसश्चन्द्रमा इत्य-
 न्तासु श्रुतियु यदुक्तं हृदयं मनश्चेति करणं तदेतदेवैकं सद-
 नेकधा भिन्नश्चेति श्रुतिगतयेनवेति द्वितीयान्तं घटिति प्रथ-
 मान्तं यच्छब्दद्वयस्य धात्वयो दर्शितः । एकस्यैवानेकात्मत्वं
 विशदयति । एतेभ्योदिना । सर्व्वकरणेति सर्व्वानि कर-
 णानि विषयाश्च व्यापारो यस्येति वियञ्चः । कर्त्तव्याना विष-
 यायाश्च हृदयशब्दवाच्यवृद्धिव्यापारकत्वे श्रुतिमाह । तथा
 चेति । प्रज्ञया विदात्मा समुक्तया युद्धा वाचं करणं समा-
 रब्ध्वा बुद्धेर्वागात्मना परिग्रामे सति वृद्धिद्वारा स्वयमप्यात्मा
 वाग्भिमानो भूत्वा अनन्तरं वाचाऽपि वृद्धिव्यापाररूपाया

ए०भा० इह चक्षुषा सर्व्याणि रूपाण्याप्नोतीत्यादि । वाजमने-
 यके च । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति हृदयेन हि रू-
 पाणि जानातीत्यादि । तस्माद्भृदयमनोवाच्यस्य सर्व्यापल-
 भिकरणत्वं प्रसिद्धं । तदात्मकस्य प्राणो यो वै प्राणः सा प्रज्ञा
 या वै प्रज्ञा स प्राण इति ब्राह्मणं । करणमंहतिरूपस्य प्राण
 इत्ययोचाम प्राणसंवादादौ । तस्मात् यत्पञ्चां प्रापद्यत
 ब्रह्मैतदुपलभिकरणत्वेन गुणभूतत्वात्तैतदसु ब्रह्मोपास्या-
 त्वा भवितुमर्हति । परिशेषाद्यस्योपलभ्युपलब्ध्यर्थमेतस्य

धा० नामात्मना वक्तव्यं शब्दरूपेण परिणामे सति वाचा वाग्द्वारा
 सर्व्याणि नामान्याप्नोति । तत् स्फुरणात्मना स्वयमपि वर्त्तत इति
 श्रुत्यर्थः । एवं प्रज्ञया चक्षुरित्यादिव्यप्यर्थो द्रष्टव्यः । अत्र बुद्धे-
 र्यागाद्यात्मना परिणामो वागादेश्च नामाद्यात्मना परिणाम
 उक्त इत्यर्थः । मनसा ह्येव पश्यतीत्यत्र मनसा साक्षाद्दर्शना-
 दिकरणत्वायोगाच्चक्षुरादिभावमापन्नस्य दर्शनादिकरणमिति
 भावः । एवं हृदयेन हीत्यत्रापि द्रष्टव्यं । आदिशब्देन हृदये ह्येव
 रूपाणि प्रथितानि भवन्तीति रूपाणां हृदयशब्दितनुद्धात्मक-
 त्वमुक्तं सकृच्छं ॥ एवं हृदयस्य सर्व्वकरणत्वात्त्वमुक्त्वा इदादौ तस्य
 प्राणात्मत्वमाह । तदात्मकश्चेति ॥ एवं हृदयमनोद्वारा प्राणस्य
 सर्व्वकरणत्वात्मकत्वमुक्त्वा साक्षादेव प्राणस्य तदाह । करणसं-
 तीति ॥ तत्र वयं सः न शब्दानस्वदृते जीवितुं इतरे च-
 क्षुरादयः प्राणा इत्येवाग्न्यायन्त इत्यादि प्राणसंवादस्यवचन-
 यस्तात् करणसंहतिरूपत्वं करणसमुद्धारूपत्वं प्राणस्यावगम्यत
 इत्यर्थः । आदिशब्देन संवर्गविद्यादिगतं प्राणमेव वागप्येति ॥ प्राणं
 चक्षुरिति प्राणं श्रेष्ठं प्राणं मनः स यदा प्रतिबुध्यते प्राणादधि
 युनर्थायत इत्याद्युच्यते ॥ करणस्यानात्मत्वमुक्तमुपसंहरति । तस्मा-
 दिति ॥ ब्रह्मेति ब्रह्मत्वेनोपास्यो घातव्यं घातव्यर्थः । तर्हि
 कस्तथा घातव्य इत्यत आह । परिशेषादिति । ब्रह्ममाया

ऐ०उ० सञ्ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं

ऐ०भा० इदमनोरूपस्य करणस्य वृत्तयो वक्ष्यमाणाः म उ-
पलक्षोपास्य आत्मानो भवितुमर्हतीति निश्चयं कृतवन्तः ।
तदन्तःकरणोपाधिस्यसोपलक्ष्यः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण
उपलक्ष्यार्था या श्रुतःकरणवृत्तयो वाद्यान्तर्बन्धिर्विष-
यविषयात्मा इमा उच्यन्ते । मञ्ज्ञानं सञ्ज्ञप्तिज्ञेतनभावः ।
आज्ञानमाज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानं ।

था० इति सञ्ज्ञानमित्यादिना वक्ष्यमाणा इत्यर्थः । येन वा पश्य-
तोत्यादि मनसैवदित्यन्तं प्राणस्य करणत्वेनानात्मत्वाद्यमित्युक्त्वा
सञ्ज्ञानमित्यादि वक्ष्यन्तमन्तःकरणवृत्तिसाक्षात् तद्यतिरिक्त-
मुपलक्ष्यार्थं दर्शयितुमित्याद्य । तदन्तःकरणेति । निर्विशेषस्य
अर्थं अतिविषयत्वं अन्यथा कथं तदुपलक्ष्यार्थता तासां श्यादत
त्याद्य । वाद्यान्तर्बन्धिर्विषयेति । तर्हि तामामन्यविषयत्वे ततो
वाद्यान्तर्बन्धियप्रतीतिरेव भावनात्मन इत्यत आद्य । उपलक्ष्य-
रूपलक्ष्यार्था इति । निर्विशेषत्वेनाविषयत्वेन चैतस्य साक्षादि-
दन्तया आभासमभेदेऽप्य सञ्ज्ञानाद्यन्तःकरणवृत्तिसाक्षितया वि-
षयत्वेनेव तस्योपलक्ष्यः समवतोर्यथं । अविषयत्वात् प्रज्ञानरू-
पमेति विशेषण । प्रकृष्टा अति प्रशक्तिः स्वप्रकाशचैतन्यं तस्य
विषयत्वे स्वप्रकाशत्वथा इतिरित्यर्थः । ब्रह्मण इति विशेषणं
निर्विशेषत्वार्थं । सविशेषत्वे हि तस्य परिच्छेदेन ब्रह्मत्वं न
स्यादित्यर्थः । शब्दसङ्घस्य कथमन्तःकरणवृत्तिसम्बन्धः श्यादत
त्याद्य । अन्तःकरणोपाधिस्येति । असङ्गस्याप्यन्तःकरणवृत्ति-
विषयत्वात् तद्वृत्तिसम्बन्ध इत्यर्थः । चेतनभाव इति यथा वक्ष्या
चेतन इत्युच्यते अन्तुः सा वृत्तिः सर्वदा सर्वशरीरव्यापिनो
सञ्ज्ञानमित्यर्थः । कलादिपरिज्ञानं अनुपपत्तिकलादिजन्यं लौ-
किकं प्राणमित्यर्थः । प्रशनेति तात्कारिकवृत्तिमित्यर्थः । यथो-
च्यमानं भवति या इतिरित्यन्वयः । शरीराद्युपलक्ष्यस्य वृत्ति-

ऐ० उ० मेधा दृष्टिर्धृतिर्भृतिर्भनीषा जूतिः स्मृतिः
सङ्कल्पः व्रतुरसुः कामो वश इति । सर्वाण्येवे-

ऐ० भा० प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यं ।
दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणं अव-
सन्नानां शरीरेन्द्रियाणां यथोत्तमनं भवति । धृत्या शरी-
रमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननं । मनीषा तत्र स्वा-
तन्त्र्यं । जूतिश्चेतनो रजादिदुःखित्वभावः । स्मृतिः स्मरणं ।
सङ्कल्पः शुकलक्षणादिभावेन सङ्कल्पनं रूपादीनां । क-
तुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता
वृत्तिः । कामोऽसंनिहितविषयाकाङ्क्षा लक्षणा । वशः

प्या० विशेषस्य धृतित्वे लौकिकं व्यवहारं मानमाह । धृत्येति ॥ तत्र
स्वातन्त्र्यं । मनस ईषा मनीषेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । रजादिदुःखि-
त्वभावा इति रोगादिजन्यदुःखित्वप्राप्तिरित्यर्थः । सङ्कल्पनमिति
सामान्येन प्रतिपन्नानां रूपादीनां शुक्लादिरूपेण सम्यक् कल्पन-
मित्यर्थः । जीवनक्रियेति जीवनयोभिप्रयत्न इत्यर्थः । स्मृथि-
तिकरेति स्त्रीसम्पर्केत्यर्थः ॥ इतिशब्दस्य पदशंभार्यत्वमाह ।
इत्येवमाद्या इति ॥ एवमाद्या उक्तयः प्रज्ञानस्य नामधेयानि
भवन्तीत्युक्तरेणान्ययः । अत्र प्रज्ञानशब्देन पूर्ववत्प्रज्ञता वृत्ति-
रूपा बोध्यते तस्याः सङ्ज्ञानादिनामवत्त्वानुपपत्तेः किन्तु शुद्ध-
चेतन्यमुच्यते इत्याह । प्रज्ञप्तिनाप्रत्येति ॥ मन्वन्तःकरोतृत्वात्
शब्दरूपत्वाभावात् अर्थं प्रज्ञाननामधेयत्वमित्याशङ्क्य नामधेयस्य
नाप्तिं अर्थोपलब्धिचेतुत्वात् सङ्ज्ञानादिवृत्तीनामपि प्रज्ञानीप-
लब्धिचेतुत्वात्तेन गुणेन तन्नामधेयत्वमुपधारादुच्यते न मुख्यवृत्ते-
त्याह । उपलब्धिरुपलब्धिर्यथादिति ॥ उपलब्धिरुपलब्धिर्यत्वं वा
कथमित्याशङ्क्य सदुपाधित्वादाह । शुद्धेति ॥ यत्र उपाधिभूता अत्र
उपलब्धिर्यथा । अतो गौण्या वृत्त्या नामधेयानि सम्भवन्तीत्यर्थः ।

६०३० तानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

ऐ०भा० स्त्रीव्यतिकराद्यभिज्ञाप इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृ-
त्तयः । प्रज्ञप्तिमात्रस्योपलभ्युरूपलक्ष्यर्थेनात् शब्दप्रज्ञान-
रूपस्य ब्रह्मणो नारूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूताः । तदु-
पाधिजनितगुणनामधेयानि सञ्ज्ञादीनि सर्वाण्येवैतानि
प्रज्ञप्तिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति न स्वतः

व्या० यदा युक्तौ सञ्ज्ञानादिशब्दैर्न वृत्तय उच्यन्ते किन्तु सञ्ज्ञानादि-
शब्दा एव लक्ष्ययाऽभिधीयन्ते नामधारयतीत्यत्रैव । तथा च
सञ्ज्ञानादिशब्दाः सञ्ज्ञानादिवृत्तिविशिष्टप्रज्ञानस्य नामधे-
यानि भवन्ति तद्वारा शब्दस्यैव प्रज्ञानस्य लक्ष्यया नामधेयानो-
क्त्या च । तदुपाधिजनितेति । वस्तुपाधिजनितो गुणः प्रवक्ष्यमहित-
रूपं तन्नामधेयानि सन्ति सर्वाण्येवैतानि सञ्ज्ञानादीनि सञ्ज्ञा-
नादिशब्दाः प्रज्ञानस्यैव नामधेयानि भवन्तीत्यन्वयः । प्रायमेवेति
प्रायःप्रक्रिया कुर्वन् प्राये नाम भवतीत्यनेन प्रायतदवस्तुपाधिक-
मात्मनः प्रायनामवत्त्वमुक्तं । यद्यपि सञ्ज्ञानादिशब्दां तत्र ज्ञेया-
धिकत्वमुक्तं तथापि तुल्यन्यायतया एतेषामप्यौपाधिकत्वमुक्त-
प्रायमिति भावः । एतदुक्तं भवति सञ्ज्ञानादिशब्दाः प्रकाशा-
त्मकवस्तुवाचिनः । न च साक्षादन्तःकरणवृत्तीनां जडानां प्रका-
शात्मकत्वं सम्भवतीति प्रकाशात्मकवस्तुन्यासादेव तासां प्रका-
शात्मकत्वमिति कल्पयन्तोऽधिष्ठानभूतमतिरिक्तं प्रकाशं शमयन्तः
पर्यवसानगत्या प्रकाशात्मनः प्रज्ञानस्यैव नामधेयानोक्त्या स-
ञ्ज्ञानादीनामनित्यत्वेन जडानां वृत्तीनां प्रकाशात्मकवस्तुवा-
चकसञ्ज्ञानादिनामकत्वानुपपत्तेः । तदतिरिक्तः कश्चित्प्रका-
शरूपोऽतीवृत्तः । तथा सञ्ज्ञानादिशब्दवाच्यत्वेऽप्यत्र तावद्ज्ञानं
विज्ञानं प्रज्ञानमित्यत्रैव प्रायतारूपवृत्तिर्न भवतीत्युक्तं । तदनेक-
त्वेन तत्तद्वृत्तिगतानां तत्तत्नामकत्वेन सर्वनामकत्वानुपपत्तेः ।
प्रज्ञानस्यैवैकवचनानुपपत्तेश्च । अतो येन वा पश्यतीत्यादिना

ए०उ० एष ब्रह्मेष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा

ए०भा० साक्षात् । तथाचोक्तं प्राणन्नेव प्राणो नाम भवतो-
त्यादि ॥ ९ ॥

स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्मा । अपरं सर्वशरीरस्य-
प्राणप्रज्ञात्मान्तःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्य-
प्रतिबिम्बवद्विरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्र इन्द्रगु-
णाद् देवराजो वा । एषः प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरो ।
यतो मुख्यादिभिर्भेददारेणान्यादयो लोकपाला जाताः ।
सप्रजो वा एषः स प्रजापतिरेष एव येष्येते अग्न्यादयः

था० नामधेयानि भवन्तीत्यनेन सर्वकारणतदृत्तित्वतिरिक्तः सपक्वा-
शात्मकः सर्वसाक्षी सर्वव्यङ्ग्यगुणत एक आत्मा शोधितः ॥ ९ ॥

एवं शोधितस्यात्मनः प्रति शरीरं नानात्वं चादयिषुं स एष
ब्रह्मेत्यादिवाक्यं तद्वाच्ये । स एव इत्यादिना । एष इत्यस्यार्थ-
माह । प्रज्ञानरूप आत्मेति । प्रज्ञानं ब्रह्मेति मुख्यब्रह्मताया ब्रह्म-
नाम्नादि । मूर्खद्वाराऽनुप्रविष्टः समष्टिजिह्वशरीराभिमानो
द्विरण्यगर्भः प्राणः ॥ प्रज्ञानात्मादिशब्दैस्तत्र तत्रोक्तमपरं ब्रह्मेत्यत
इत्याह । अपरमित्यादिना । सर्वशरीरैक्येन समष्टिजिह्वशरी-
रमुच्यते अन्तःकरणोपाधिषु । अनेनापि समष्टिजिह्वशरीरमुक्तं ।
आद्याभ्यां प्रज्ञानशब्दाभ्यां क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिनत्वमुक्तं । द्विती-
याभ्यां तु तत्र तत्र तथा निर्दिष्ट इत्युच्यत इत्यप्येनयत्त्वं । ननुक्तं प्र-
ज्ञानात्मेवापरं ब्रह्मेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य प्रवेशवाक्यं प्रमाण-
मिति वक्तुमेव इन्द्र इति वाक्यमिति वाच्ये । एष इति ॥ गुणा-
दिति इदमदर्शमिति श्रुत्युक्तगुणयोगादित्यर्थः । प्रवेशवाक्ये प्रवि-
ष्टस्येन्द्रत्वाभिधानाद्विरण्यगर्भस्यापीन्द्रत्वोक्तौ प्रविष्टत्वप्रत्यभिज्ञा-
नात् प्रवेष्टुरेव प्रविष्टसर्वरूपत्वादभेदः सिद्धतीति भावः । न तु
परमैश्वर्यगुणयोगात् प्रज्ञानात्मा इन्द्रः परमेश्वर इत्यर्थो वाच्यः ।

हे०उ० इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुरा-
काश आपो ज्योतीषीत्येतानीमानि च सुद्रमि-

ऐ०भा० सर्वे देवा एव एव । इमानि च सर्वेशरीरोपादान-
भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यन्नान्नादत्वलक्षण
न्येतानि । किञ्चेमानि च सुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि सर्पादीनि ।
इवगन्दोऽनर्थकः । बीजानि कारणानि चेतराणि चेतराणि
च द्वैराग्नत्वेन निर्दिश्यमानानि । कानि तानीत्युच्यन्ते ।
अण्डजानि पक्ष्यादीनि । जारुजानि जरायुजानि मनुष्या-
दीनि । खेदजानि यूकादीनि । उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि ।

धा० प्रज्ञानात्मनः परमेश्वराभेदस्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्
परमेश्वरगुणवत्त्वप्रतिपादनस्य च प्रकरणविरोधात् । न च द्वि-
रण्यगर्भाद्यात्मत्ववन्मायाविशिष्टपरमेश्वरात्मत्वमनेनाद्यत इति
वाच्यं । तथा सति भाष्योक्तगुणादिति हेतुवचनानन्दयादेव ब्र-
ह्मैव इन्द्र एव प्रजापतिरिति पूर्वोत्तरपर्यायेष्विव गुणयोगाभा-
वेऽप्युपपत्तेश्चेत्यस्य आख्यानस्य श्लिष्टत्वं मनसि निघाशाघान्तर-
माह । देवराजो वेति ॥ प्रजापतेर्हरण्यगर्भाद्भेदमाह । यः
प्रथमज इति । स शिङ्गशरीराभिमानो अयन्तु स्रजशरीराभि-
मानोति भेद इत्यर्थः । तत्र अज्ञ एव पुत्र्यं समुद्भूत्यामुक्त्वंयत् ॥
मुखं निरभिद्यतेत्यादि वाक्यं प्रमाणमाह । यत इति ॥ देवराज्यं
मनुष्यादीनामुपलक्षणं । तथा च सर्वे जीवात्मान एव एवेत्यर्थः ॥
एवमेव ब्रह्मेत्यादि वाक्ये सामानाधिकरण्यं गृहीत्वा सर्वभूतस्य-
स्यात्मन एकत्वमुक्त्वा सजातीयभेदं निराकृत्य तदुपाधीनां भूत-
भौतिकानामपि बाधायां सामानाधिकरण्यमाश्रित्यात्मथतिरेके-
ष्यभाष्यं तस्य विजातीयभेदनिराकरणार्थमिमानि चेत्यादिवाक्यं
तद्वाच्ये । इमानि चेति । एतान्यन्नात्मादत्वेन पूर्वमुक्त्वातीति
यत्तु विशिनष्टि । अमेति । सर्पादीनां न केवलं सुद्रमिश्यत्वं

हे०उ० श्राणीव । वीजानीतराणि चैतराणि चा-
खडजानि च जारूजानि च स्वेदजानि चोद्भि-

ए०भा० अद्याः गावः मनुष्याः हस्तिनः अन्यच्च यत्किञ्चिदं प्रा-
णिजातं । किं तत् । जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति । यच्च
यतश्चि आकाशेन पतनशीलं । यच्च स्थावरमचलं सर्वं तद-
शेषतः प्रज्ञानेत्वं । प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा तच्च ब्रह्मैव । नीयते सत्तां
प्राप्यते अनेनेति नेत्रं प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्वं ।
प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिश्चित्तिलयकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञायय-

था० किन्तु सर्पान्तरादीन् प्रति जीवत्वचेत्याह । कार्यानि चेति ।
दैराण्यखेनेति स्यात्त्वजङ्गमभेदेन निर्दिश्यमानानीत्यर्थः । स्वेद-
जातानि जङ्गमान्मुद्गिज्जानि स्थावराणीत्याह । उच्यन्त इति ।
जङ्गममित्यस्य व्याख्या यच्चलतीति । स्थावराणामपि वाय्यादिना
यजनमन्तीत्याशङ्क्याह । पद्भ्यामिति । स्थावरमचलमित्यनन्तरं
सर्वान्तदेव एवेति शेषः । तत् सर्वमेव एवेत्यत्र हेतुं वक्तुं सर्वं
तत् प्रज्ञानेत्त्वमित्यादि प्रतिष्ठेत्यन्तं वाक्यं तद्व्याचष्टे । सर्वमित्या-
दिना । नीयतेऽनेनेत्यनेन प्रज्ञानेन सत्तां नीयते सत्तां प्राप्यते स-
त्तायत् क्रियत् इत्यर्थः । यदा स्वस्वथापारेषु प्रवर्तते इति वा ।
नन्वेवमृतं ब्रह्मैवेत्युपनिषत्सु प्रसिद्धं न तु प्रज्ञानमित्याशङ्क्य वक्तुः
प्रज्ञानस्यैव तत्र । तच्च ब्रह्मशब्देनाभिधानात्तद् दोष इत्युक्तं प्रज्ञानं
ब्रह्मैवेति । यदा कोऽयमात्मैवार्थैते सर्वे देवा इत्यन्तं त्वंपदार्थ-
शोधनार्थमिमानि चेत्यादि प्रतिष्ठेत्यन्तं तत्पदार्थशोधनार्थं । तच्च
यत्त्वे ब्रह्मत्वं ज्ञानं प्रज्ञानमिति तत्पदार्थो ब्रह्मैवोच्यते । यच्च-
भूतादिस्वायदानां सर्वं तत् प्रज्ञानेत्त्वमित्यर्थः । प्रज्ञासत्तयैव सर्व-
स्यापि सत्तावत्त्वं साधयितुं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमित्युक्तं । तद्व्या-
चष्टे । प्रज्ञाने ब्रह्मणीति । न केवलं प्रज्ञासत्तयैव सत्त्वं सर्वस्य
किन्तु प्रवृत्तिरपि तदधीनैवेत्याह । प्रज्ञानेत्त्व इति । पूर्ववदिति ।
नीयते प्रवर्ततेऽनेनेति श्रुत्यर्त्तनेत्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । शेष इति

हे० उ० ज्ञानि चाशा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्

ऐ० भा० मित्यर्थः । प्रश्नानेत्रो लोकः पूर्ववत् । प्रश्ना चतुर्वा सर्वे
एव लोकः । प्रश्ना प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात् प्रश्नानं
ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यक्षमितसर्वोपाधिविशेषं मन्त्रिरञ्जनं
निर्गलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं नेति सर्वविशेषापोहनं-
वेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधिस-

क्षा० सर्वे जगदित्यर्थः । यदा पूर्वं नेवशब्देन सर्वस्य सत्ताव्यापार-
हेतुत्वमुक्तं इदानीं सर्वस्य स्फुरत्यहेतुरप्यमेवोच्यते इत्याह ।
प्रश्ना चतुर्वेति । चतुरिति स्फुरत्यमित्यर्थः । जगत इव प्रश्ना-
नस्यापि स्फुरत्यप्रतिष्ठयोरन्याधीनत्वमाशङ्क्य तस्य स्वप्रकाशत्वात्
क्षमश्चिमप्रतिष्ठितेनाश्रयान्तराभावात् नैवमित्याह । प्रश्ना प्र-
विष्टेति । यदा सर्वस्य जगतः सत्तास्वरूपोः प्रश्नानाधीनत्वाद्-
त्यक्तादिस्वभावस्यास्य प्रश्नाने प्रतिष्ठितत्वेन तदुपादानत्वात् वा-
च्यारम्भशब्दाद्येन प्रश्नानत्यतिरेकेणाभावात् प्रश्नानमेव संपादेः
रज्जादिरिव प्रयवसानभूमिरित्याह । प्रश्ना प्रतिष्ठेति । भुवं
प्रयवसानभूमिः परिशिष्टं वस्त्वित्यर्थः । एवञ्च प्रश्नानस्य प्रत्य-
गात्मनो निर्विशेषत्वादिकं प्रसिद्धमित्याह । तस्मादिति । प्रश्नाः
रस्यैव परिशिष्टत्वेन परमार्थसत्यत्वादित्यर्थः । ब्रह्मशब्दार्थ-
माह । प्रत्यक्षमितेति । अस्मिन् पक्षे ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मनो
निर्विशेषत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यात् समर्थते । ब्रह्मशब्द-
स्यापि निर्विशेषत्वादिकमेवार्थः । ब्रह्मशब्दस्य हि युत्पाद्यना-
नस्य निर्यमुद्गत्वादयोऽर्थः प्रतीयन्ते । उच्येतेषां तोरर्थानुजमा-
दिति शारीरकमाख्ये उक्तत्वात् प्रथमब्रह्मसोऽस्मिन्नेव वाक्येनो-
च्यते । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यात्माद्वितीयत्वेनैवो-
च्यते । यस्माद्ब्रह्मपदार्थानुपक्रममाह । एवञ्चात्मैव साविद्यया मुच्यते इत्यर्थं
पक्षोऽपि स्फुटीकृत इति प्रत्यक्षं । यदा त्विमानि च पक्ष महाभूता-
नीत्यारभ्य तत्पदार्थप्रतीक्षणार्थेन व्याख्यायते तदा पदार्थप्रतीक्ष-

हे० उ० किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च

ऐ०भा० मन्थेन सर्वज्ञमीयस्सञ्ज्ञं भवति । सर्वसाधारणाद्यास्त-
तजगदोजप्रवर्तकं नियन्तृत्वादन्ययामिसञ्ज्ञं भवति । तदेव
जगदोजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणद्विरणगर्भसञ्ज्ञं भव-
ति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिसद्विराट् प्रजाप-
तिमञ्ज्ञं भवति । तदुद्भूताग्न्याद्युपाधिगद्देवतादिसञ्ज्ञं भ-
वति । तथा विशेषशरीरोपाधिव्यपि ब्रह्मादिसम्बन्धेषु

या० गान्तरं वाक्यार्थक्यनार्थं प्रज्ञानं ब्रह्मेति वाक्यं व्याख्येयं । अत्र च
प्रथमे अथत्यप्रज्ञानशब्देन प्रज्ञानस्य नामधेयानोत्पत्त्येन च प्रत्यगा-
त्मोच्यते । अत्र ब्रह्मशब्देन जगत्कारणत्वोपलक्षितं चैतन्यमुक्ता-
मिति अर्थः । तस्मादिति चोभयोर्निर्विशेषचिद्रूपत्वाविशेषादि-
त्यर्थः । ननु प्रज्ञानस्य ब्रह्मत्वोपदेशे किं सिध्यतीत्याशङ्क्य तस्य
निर्विशेषत्वादिकं सिध्यतीति फलितार्थक्यनपरत्वेन व्याख्येयं
प्रत्यक्षमिति । अथत् समानं । उपाधिविशेषमिति उपाधिगतक-
र्तृत्वभोक्तृत्वदुःखत्वादिविशेषमित्यर्थः ॥ तस्य पुरुषार्थत्वमाह ।
प्रान्तमिति ॥ परिच्छिन्नं परमानन्दरूपमित्यर्थः । निर्विशेषत्वे मान-
माह । नेति सर्व्वेति ॥ यतो वाचो निवर्तन्ते आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वानिति श्रुतिनिर्विशेषानन्दत्वे मानमित्यर्थः । नन्वेवभूतस्य
प्रज्ञानं कथं सर्व्वज्ञादिसम्बन्धान्तानाविधभेद इत्यशङ्क्य गान्तर-
विधेः उपाधिसम्बन्धादित्याह । तदन्तरेत्यादिना ॥ विशुद्धोपाधिस-
म्बन्धाविशेषेऽप्यन्ययामिद्विरणगर्भप्रजापतीनां सर्व्वज्ञाद्देवताह ।
सर्व्वसाधारणेति । व्यास्यतेति सर्व्वजगत्कारणे समष्टिबुद्ध्या
वात्मात्माभिमान एव लक्षणमुपाधिर्यस्य तदित्यर्थः । अन्तरण्डेति
अण्डोपाधिकं विराट् तदन्तरुद्भूतप्रथमशरीरोपाधिकं प्रजाप-
तिरित्यर्थः । आदिशब्देन तदुद्भूतेति तस्मादण्डादुद्भूता इमे
ऽग्न्यादीनामुपाधयः समष्टिवागादयस्सुपाधिसम्बन्धान्मन्वादि-
देवतासम्बन्धवतीत्यर्थः । आदिशब्देन अष्टिवागाद्यभिमानिनो

ऐ०उ० स्थावरं । सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं
 प्रज्ञानेत्रे लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥
 स एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽस्माहोकादुत्क्राम्या-
 मुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्नोमृतः

ऐ०भा० तत्तन्नामरूपरसाभो ब्रह्मणसुदेवैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं
 सर्वैः प्राणिभिश्चार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्प्यते
 धानेकधा । एतमेकं वदन्यग्रिं मनुमन्ये प्रजापतिं । इन्द्रमे-
 कोऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शायतमित्याद्या स्मृतिः ॥ ३ ॥

स वामदेवोऽन्यो वा एवं यथोक्तं ब्रह्म यो वेद प्रज्ञेना-

आ० ब्रह्मन्ते । अत्रादयश्च अष्टिमनुष्यादिशरीरोपाधिषु मनुष्यादि-
 सञ्ज्ञम्भवतीत्याह । तथेति । अधीत्यनन्तरं तत्सञ्ज्ञं भवतीति
 शेषः । उपसंहरति । ब्रह्मादीति । अत्रैवमिति शेषः । एवं
 ब्रह्मादिसन्धेति योज्यं । ननु साह्यादिभिर्जोवानामिव नानात्वमु-
 च्यते । अन्यैश्च जीवेश्वरनामत्वं जगत्कारणं चान्यथप्याऽऽस्तत्त्व-
 मेकस्यैव ब्रह्मयो नानात्पत्वमत आह । तदेव चैकमिति । अस्मि-
 न्मर्षे प्रमाणमाह । एतमेक इति । एवं तावत् कोऽयमात्मैव्यारभ्य
 प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यनेन विचारपुरःसरमात्मतत्त्वं निर्धारितं । आत्मा
 करणसद्वावात्मकप्राण्यतिरिक्तः सञ्ज्ञानादिसर्वान्तःकरणय-
 तिरिक्तसदनृगतस्रप्रकाशः सर्वशरीरेष्वेकः सर्वप्रपञ्चाधिष्ठान-
 भूतोऽद्वितीयः प्रज्ञानं ब्रह्म नित्यदृढदुर्दममुक्ताखभाव इति ॥ ३ ॥

इदानीमेवभवत्ब्रह्मात्मविदः एतं ब्रह्मं स एतेनेत्यादि श्रुति-
 वाक्यं । तत्रैतच्छब्देनैकवचनान्तेन प्रज्ञतानामपि कोऽयमात्मैवेवं
 विचारयती ब्रह्मनां परामर्शायोग्यत्वादिदानोन्तन्मभ्य विदुषश्च स
 इति भूतवाचिना परामर्शायोग्यत्वात् पूर्वाध्यायीहो वामदेवः
 परामर्शत इत्याह । स वामदेव इति । ब्रह्मविदः अत्रमित्यत्र
 वाच्यतात्पर्यादामदेवादिपुरुषविशेषे तात्पर्याभावात् यः कश्चन

हे०उ० समभवत् समभवत् इत्यां ॥ ४ ॥ इति ऐत-
रेयारण्यके षष्ठोऽध्यायः । उपनिषत्सु तृतीयो
ऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ॐ तत् सत् हरिः ॐ ॥

ऐ०भा० ताना येनैव प्रज्ञेनात्मना पूर्वं विदांभोऽमृता अभूवन्
तथाऽयमपि विद्वानेतेनैव प्रज्ञानेनाऽस्मासोकादुत्कम्या-
मुस्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्ताऽमृतः समभव-
दित्येवमिति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभग-
वत्पूज्यपादशिष्यश्रीशङ्कराचार्यभगवत्कृतौ बह्वृचोपनिष-
द्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ ॐ तत् सत् ॥

षा० याज्ञ इत्याह । अन्वो वेति ॥ अयमिति कोऽयमात्मेत्युक्तप्रकारेण
एतं प्रज्ञानरूपं यथोक्तं ब्रह्म प्रज्ञानेनात्मना वेदेत्यर्थः । एतेनै-
वेत्येव च्छब्दोक्तप्रकृतत्वं व्यक्तीकरोति । येनैवेति ॥ येनैव प्रज्ञा-
नात्मना ब्रह्म विदांसः पूर्वंऽमृता अभूवन् तेनैव प्रज्ञानात्मना
यथोक्तं ब्रह्म वेद वामदेवोऽन्यो वा स अमृतोऽभवत् तथाऽयमपी-
दानीन्तनोऽपि विद्वानेतेनैव प्रज्ञानात्मना अस्मासोकादुत्कम्या-
मृतः समभवदित्यन्वयः । अत्रोत्कम्यं यच्चिणो नोडादिवोऽङ्ग-
मनं न भवति किन्तु देहात्मभावत्वात्तेन प्रज्ञानात्मभाव एवे-
त्यभिप्रेत्य प्रज्ञानात्मना उत्कम्येत्युक्तं । प्रज्ञानात्मना विद्वानिति वा-
च्यः । उक्तमात्मतत्त्वमङ्गीकारवाचिना ओङ्कारेण सानुभवप्र-
कटनेन ब्रह्मेत्युक्तं ओङ्कारस्याद्यशब्दस्य द्वायेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति स्मृतेशो-
शारेण ब्रह्मात्मानुसन्धानसत्त्वं मङ्गलं कर्तुमोमित्युक्तमिति ॥ ४ ॥
इति श्रीमदानन्दप्रज्ञानविरचितायामैतरेयोपनिषद्भाष्यटीकायां
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

॥ ॐ हरिः ॐ ॥

कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्यं ॥

श्वे०भा० इदं विवरणमल्पगन्धं ब्रह्मजिज्ञासुनां सुखावधो-
धाधारभ्यते । ननु चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मस्वरूपश्वे-
दात्मा नानन्दाद्वितीयब्रह्मस्वरूपोऽप्यात्मा स्वाश्रयया
स्वविषयया विधया स्वानुभवगम्यया स्रभाश्रया स्वा-
भाविकपुरुषपुमर्थः प्राप्ताश्रयानर्थोऽविद्यापरिकल्पितैरेव
साधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टप्राप्तिञ्चापुरुषार्थकोचाश्रयमलभ-
मानो मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समा-
हृत्यमाणः सुरनरतिथ्यंगादिप्रभेदभेदितेनेश्वरार्थकर्मा-
नुष्ठानेनापगतरागादिमलो नित्यादिदर्शनेनोत्पन्नेहा-
मुच्चार्यभोगविरागो वेत्याचार्यद्वारेण वेदान्तश्रवणा-
दिनाऽहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्य निवृत्ता-
ज्ञानतत्कार्थ्या वीतशोको वृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य वि-
द्याधीनत्वात् युज्यते च तदर्थापनिषदारम्भः । तथा
तद्विज्ञानादमृतत्वं । तमेवं विदानमृत इह भवति नान्यः
पन्थाऽयत्राय विद्यते । न चेदिहावेदिम् महती विनष्टिः ।
य एतद्विदुरमृतासौ भवान्ति । किमिच्छन् कस्य कामाय
शरीरमनुमञ्जरेत् । तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पाप-
केन । तरति शोकमात्मवित् । निचाय्य तं मृत्युमुखात्

श्रे०भा० प्रमुच्यते । एतद्यो वेद निहितं गुहायां । मोऽविद्यायन्त्रिं
विकिरतोऽसौ सौम्यः । भिद्यते हृदययन्त्रिन्विद्यन्ते सर्वसं-
शयाः । चीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

यथा नद्यः स्रन्दमानाः समुद्रे

गच्छन्त्यसं नामरूपे विद्याय ।

तथा विद्यायामरूपाद्विमुक्तः

परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यं ।

यौ ह वै तच्छाद्यमशरीरमलोहितं शुभमचरं
वेदयते पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परितृधाः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । विद्य-
याऽमृतमद्भुते । सर्वाणि रूपाणि विचिंत्य धीराः
मेत्यास्माप्नोकादमृता भवन्ति । अपद्यत्य पाप्मानम-
नन्ती स्वर्गे लोके तत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः शतार्थो
भवति वीतशोकः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति तदीशं
ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति तदेवोपयन्ति । निचाय्येसां श-
न्तिमत्यन्तमेति । तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति । ये
पूर्वं देवा अपद्यन्त तं विदुस्तेषां-

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुशतदुष्कृते ।

कर्माजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥

अन्धवन्धविनिर्मुक्ताः परं गच्छन्त्यनामयं ।

सर्वं ज्ञानप्रवेनेव वृषिणं सन्तारिष्यसि ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ।

श्वे०भा० एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं ।
 सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं सूतं ॥
 तद्व्यपं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ।
 प्राप्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥
 एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
 स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति सनातनं ॥
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कथंभिनं स वध्यते ।
 दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
 कर्मणा वध्यते जन्तुर्विषया च विमुच्यते ।
 तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥
 ज्ञानं निश्रेयसं प्राङ्मूर्च्छा निश्चयदर्शिनः ।
 तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 एवं मृत्युघ्नायमानं विदित्वा
 ज्ञानेन विद्वांसोऽपि अभ्येति नित्यं ।
 न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्था-
 स्तस्मत्त्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥
 चेच्चक्षुस्तेन्दरज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ।
 अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनं ॥
 आत्मज्ञः शोकसन्तीर्षो न विभेति कुतश्चन ।
 मृत्योः सकाशात्कारणादथवान्यकृताङ्गयात् ॥
 न जायते न म्रियते न घथी न च घातकः ।

शे०भा० न वद्यो वन्धकारो वा न मुक्तो न च मोक्षदः ॥

पुरुषः परमात्मा तु यदतोऽन्यदस्य तत् । एवं
श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वावग-
माद्युज्यत एवोपनिषदारम्भः ॥ किञ्च उपनिषत्समा-
ख्यैव ज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थसाधनत्वमवगम्यते । तथा
हि । उपनिषदिति उपनिषूर्ध्वस्य सदेर्विशरणगत्य-
वसादनार्थस्य रूपमाचक्षते । उपनिषच्छब्देन व्याधि-
स्थानितमन्यप्रतिपाद्यवस्तुविषया विद्योच्यते । तादर्थ्यात्
ग्रन्थोऽपि उपनिषत् । ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविके वि-
षयविदग्धाः सन्त उपनिषच्छब्देन विद्यान्तन्निष्ठतया
नित्ययेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य वि-
शरणाद्विनाशात् परमज्ञानमधिहत्वाद्गर्भजन्मजरामर-
णाद्यप्रवृत्तस्यावसादधिहत्वादुपनिषत्समाख्ययाथन्यक्त-
तात् परं श्रेय इति ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते । भवेदेवमुप-
निषदारम्भो यदि विज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं भवेत् । न
चेतदस्ति । कर्माणामपि मोक्षसाधनत्वावगमात् । अपाम
सोमममृता अभूम । अचर्यं ह वै चातुर्भास्ययाजिनः
सुष्ठतं भवतीत्यादिना । न चेतदस्ति । श्रुतिविरोधा-
द्व्यापविरोधाच्च । श्रुतिविरोधश्चावत् । तत् यथैह कर्म-
जितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः
क्षीयते तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था
विद्यते ऽयनाथ । न कर्माणा न प्रजया धनेन त्यागे-

श्रे० भा० नैके अमृतत्वमानशुः । सवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः ।
 अष्टादशोक्तमवरं येष्टकर्म* । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति
 मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति । नास्त्वकृतः कृतेन ।
 कर्माणा बध्यते जन्तुर्बिन्दया च विमुच्यते ।
 तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति चतयः पारदर्शिनः ॥
 अज्ञानमलपूर्णात् पुराणो मनिलः स्मृतः
 तत् चयाद्भवेन्मुक्तिर्नान्यथा कर्मकोटिभिः ॥
 प्रजया कर्मणा मुक्तिर्द्वन्द्वेन च मता न हि ।
 व्यागेनैकेन मुक्तिः स्यात्तदभावे भ्रमन्त्यहो ॥
 कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
 स्तथानुयन्ति न तरन्ति मृत्युं ।
 ज्ञानेन विदांसोऽज अग्रेति नित्यं
 न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः ॥
 एवं च यो धर्ममनुप्रपन्ना यथागतं कामकामा लभन्ते ।
 अमार्थमाश्रमाद्यापि वर्सानां परमार्थतः ॥
 आश्रमैर्न च वेदैश्च यज्ञैः साह्यैर्न तैस्तथा ।
 उद्यैस्तपोभिर्विधिभिर्दानैर्नानाविधैरपि ।
 न लभन्ते तमात्मानं लभन्ते ज्ञानिनः स्वयं ॥
 च यो धर्ममधर्माद्यं किंपाकफलमन्निभं ।
 नास्ति तातं सुखं किञ्चिद्दुःखशताकुले ।

श्रे०भा० तस्मान्मोक्षाय यततां कथं मेव्या मया त्रयो ।

अज्ञानपाशबन्धत्वादमुक्तः पुरुषः सृष्टः ॥

ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात् प्रकाशात्तमसो यथा ।

तस्माज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यादज्ञानस्य परिचयार्त् ॥

प्रतानि दानानि तपांसि यज्ञाः

सत्यञ्च तीर्थ्याग्रमकर्माद्योगाः ।

स्वर्गार्थमेवाशुभमभ्रुवञ्च

ज्ञानं भ्रुवं शान्तिकरं महार्थं ॥

यज्ञैर्देवलमाप्नोति तपोभिर्ब्रह्मणः पदं ।

दानेन विविधान् भोगान् ज्ञानेन मोक्षमाप्नुयात् ॥

धर्मरज्ज्वा प्रजेदूङ्खं पापरज्ज्वा प्रजेदधः ।

द्वयं ज्ञानामिना क्लिप्ता विदेहः शान्तिमृच्छति ।

त्यज धर्मानधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजोऽसि तत् त्यज ॥

एवं श्रुतिस्मृतिविरोधान् कर्मसाधनममृतत्वं ।
न्यायविरोधात् । कर्मसाधनत्वे मोक्षस्य चतुर्विधक्रिया-
न्तर्भावादनित्यत्वं स्यात् । यत् कृतकं तदनित्यमिति
कर्मसाध्यस्य नित्यत्वादर्शनात् । नित्यञ्च मोक्षः सर्व-
वादिभिरभ्युपगम्यते । तथा च श्रुतिः । चातुर्मास्य-
प्रकरणे प्रजामनु प्रजायमे तदु ते मर्त्या मृतमिति ।
किञ्च । सुकृतमिति सुकृतस्याचयत्वमुच्यते । सुकृतप्र-
ब्दस्य कर्मणि । नन्वेवं तर्हि कर्मणां देवादिप्राप्तिहेतु-

श्रे०भा०त्वेन बन्धहेतुत्वमेव । मयं स्वतो बन्धहेतुत्वमेव । तथा
च श्रुतिः । कर्मणा पितृलोकः । सर्व एते पुण्यलोका
भवन्ति । दृष्टापूर्त्तमन्यमाना वरिष्ठा नान्यच्छ्रेयो वेद-
यन्ते प्रमूढाः ॥ नाकस्य पृष्ठे सुष्ठतेऽनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ।

एवं कर्मासु निच्छेदा ये केचित् पारदर्शिनः ।

विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्वतः ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त इति ॥

यदा पुनः फलनिरपेक्षमोक्षरायं कर्मानुतिष्ठन्ति
तदा मोक्षसाधनज्ञानसाधनान्तःकरणशुद्धिसाधनपा-
रम्पर्येण मोक्षसाधनं भवति ॥

तथाहं भगवान् ॥

पञ्चसाधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाश्रया ॥

तायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

शेगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

यत् करोषि यदश्राप्सि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।

पत्नपशुषि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणं ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षस्ये कर्मावबन्धनैः ।

सत्याभयोगद्युक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यतीति ॥

तथा च मोक्षकमः । शुद्धभावे मोक्षाभावं कर्मभिर्य

तच्छुद्धिं दर्शयति श्रीविष्णुधर्म ॥

श्वे०भा० अनूचानस्ततो यज्वा कर्मन्यासे ततःपरं ।
 ततो ज्ञानित्वमध्येति योगी मुक्तिं क्रमात्प्रभेत् ॥
 अनेकजन्मसंसारदिते पापसमुच्चये ।
 नाधीणे जायते पुंसां गोविन्दरभिमुखी मतिः ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः ।
 नराणां चीणपापानां क्षण्ये भक्तिः प्रजायते ॥
 न त्वकर्माशयो ज्ञान मधामुक्तिविरोधकत् ।
 तस्यैव ज्ञाने यदः कार्यः संसारभीरुणा ॥
 सुवर्षादिमहादानपुण्यतीर्थावगाहनैः ।
 शरीरैश्च महाशोभैः शास्त्रोक्तैश्चाच्छ्रमो भवेत् ॥
 देवतास्तिस्रश्चाप्तश्रवणैः पुण्यदर्शनैः ।
 गुरुशुश्रूषणैश्चैव पापमन्त्रः प्रणाम्यति ॥
 याज्ञवल्क्योऽपि शुक्यपेक्षां तस्माधनञ्च दर्शयति ॥
 कर्त्तव्याऽऽशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विधेयतः ।
 ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वतन्त्रीकरणाय च ॥
 मस्त्रिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न चमः ।
 तथा विषककरण आत्माज्ञानस्य न चमः ॥
 आचार्याणां पासनं वेदशास्त्रार्थस्य विवेकिता ।
 तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सङ्गिर्गिरः शुभाः ॥
 स्व्यालोकास्तन्मविगमः सर्वभूतात्मदर्शनं ।
 त्यागः परिग्रहाणाञ्च जीर्णकाषायधारणं ॥
 विषयेन्द्रियसंरोधसन्द्रालस्यविवर्जनं ।

श्रे०भा० शरीरपरिमहानं प्रवृत्तिध्वघदर्शनं ॥

नीरजस्तमसा सत्त्वशुद्धिर्निस्पृहता शमः ।

एतैरुपायैःसंशुद्ध सत्त्वयोग्यमृतो भवेत् ॥

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यद्यान्यदाङ्गयं क्वचित् ॥

वेदानुवचनं यज्ञे ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।

श्रद्धोपवासः स्नातव्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥

तथाचार्यवणे विशुद्धपेचमात्मज्ञानं दर्शयति ।

जन्मान्तरबहसेषु यदा शीणान्तु किल्बिषाः ।

तदा पश्यति योगेन संसारहृदनं महत् ॥

यस्मिन् विशुद्धे विरजे च चित्ते य आत्मवत् पश्य-
न्ति यतयः शीषदोषाः । तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मण
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति ॥

बृहदारण्यके विविदिषाहेतुत्वं यज्ञादीनां दर्शयति ।

मनु । विद्याश्चाविद्याश्च यस्तद्देदोभयं मह । तपो विद्या

च विप्रस्य नैश्रेयसकरं परमित्यादिना कर्षणामप्यमृ-

तत्वप्राप्तिहेतुत्वमवगम्यते । सत्यमवगम्यत एव तदपे-

क्षितशुद्धिद्वारेण न च साक्षात् । तथा हि विद्याश्चावि-

द्याश्च । तपो विद्या च विप्रस्य नैश्रेयसकरं परमित्या-

दिना ज्ञानकर्षणानिश्रेयसहेतुत्वमभिप्रायकथनयोस्त-

द्देतुत्वमित्याकाश्या । तपसा कल्पयं हन्ति विद्य-

द्यामृतमश्नुते । अविद्यया मृत्युन्तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत

श्री०भा० इति वाक्यशेषेण कर्मणः कल्पयत्यचेतुलं विद्ययाऽमृत-
 त्तप्राप्तिहेतुलं प्रदर्शितं । यत्र तु श्रद्धाद्यवान्तरका-
 र्यानुपदेशस्तत्रापि शाखान्तरोपसंहारन्यायेनोपसंहारः
 कर्त्तव्यः । ननु कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजोविषेच्छतं ममा
 इति यावज्जीवकर्म्यानुष्ठाननियमे सति कथं विद्याया
 मोक्षसाधनत्वमुच्यते । कर्माण्यधिकृतस्यायं नियमो नान-
 धिकृतस्याऽनियोज्यस्य ब्रह्मवादिनः । तथाच विदुषः क-
 र्मानधिकारं दर्शयति श्रुतिः । नैतदिद्वानृषिणा विधेयो
 न रुध्यते विधिना शब्दधारः । एतद्भू स वै तत्पूर्वं
 विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाच्चक्रिरे । एतं वै तमात्मानं
 विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेपणायाश्च वित्तेपणायाश्च लोके-
 पणायाश्च व्युत्थाय भिन्नाचर्यं चरन्ति । एतद्भू स वै
 तद्विद्वांस आहुः स्रपयः कावपेयाः किमर्था वयमध्ये-
 यामहे किमर्थायवं वक्ष्यामहे स ब्राह्मणः केनस्याद्येन
 स्यात्तेनेदृश एवेति ॥ यथाह भगवान् ॥

यस्मात्प्रविधिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।

आत्मन्वेवात्मना तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥

नैव तस्य छतेनार्था नाहतेनेह कस्यन ।

नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्ययाश्रयः ॥

तथाचाह भगवान् परमेश्वरे सैङ्गे कालकूटाखाने ॥

तेन नैतेन विप्रस्य त्यक्तमङ्गस्य देक्षिनः ।

कर्त्तव्यं नास्ति विप्रेन्द्रा अस्मि चेत्तत्प्रविन्न च ॥

श्रे०भा० इह लोके परं चैव कर्त्तव्यं नास्ति तस्य वै ।

जीवन्मुक्तो यतस्तस्याद्ब्रह्मवित् परमार्थतः ॥

ज्ञानाभ्यासरतो यस्तु सर्वतत्त्वार्थवित् स्वयं ।

कर्त्तव्याभावमुत्सृज्य ज्ञानमेवाधिगच्छति ॥

वर्णाश्रमाभिमानी यस्त्वक्का ज्ञानं दिजोत्तमः ।

अन्यत्र रमते मूढः सोऽज्ञानी नात्र संग्रहः ॥

क्रोधो भयं तथा लोभो मोहो भेदेक्षणं तमः ।

धर्माधर्मौ च तेषां हि तदज्ञानतदनुपहः ॥

शरीरेषति वै क्रोधः सोऽविद्यां संत्यजेत् ततः ।

अविद्यां विद्यया हिला स्थितस्त्वैवैह योगिनः ॥

क्रोधाद्या नाशमायान्ति धर्माधर्मौ च देहजी ।

तत्त्वयाश्च शरीरेण न पुनः सम्प्रयुज्यते ॥

स एव मुक्तः संसाराद्दुःखत्रयविवर्जितः ।

तथा त्रिवधर्मोत्तरे ॥

ज्ञानामृतस्य यत्प्रस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेद्य स तत्त्ववित् ॥

लोकद्वयेन कर्त्तव्यं किञ्चिदस्य न विद्यते ।

इहैव स विमुक्तः स्यात् सम्पूर्णः समदर्शनः ॥

तस्मादिदुपः कर्त्तव्याभावादविद्यावद्विषय एवायं
कुर्वन्नेवेत्यादिकर्म्मनियमः । कुर्वन्नेवेति च नायं कर्म्मनि-
यमः किन्तु विद्यामाहात्म्यं दर्शयितुं यथा कामं कर्म्मा-
नुष्ठानमेव द्रष्टव्यं । एतदुक्तमवति । यावन्जीवं यथा

ये०भा०कामं पुण्यपापादिकं कुर्वत्यपि विदुषि न कर्मलोपो भ-
वति विद्यासामर्थ्यादिति । तथा हि । ईशावास्यमिदं ११
सर्वमित्यारभ्य तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा इति विदुषः सर्व-
कर्मात्यागेनात्मपालनमुक्त्वा नियोज्ये ब्रह्मविदि त्याग-
कर्त्तव्यतोक्तिरसुक्तेवोक्तेति मत्वा चकितः सन् वेदो विदु-
पस्यागकर्त्तव्यतामपि गेहकृद्वा । कुर्वन्नेवेह लोके विद्य-
मानं पुण्यपापादिकं कर्म यावज्जीवं जिजीविषेत् न
पुण्यादिवन्धभयात् पुण्यादिकं त्यक्त्वा तृष्णीभवतिष्ठेत् ।
एतावत् कर्माणि कुर्वत्यपि विदुषि त्वयि यतो याव-
ज्जीवानुष्ठानादन्यथा भावः स्वरूपात् प्रच्युतिः पुण्यादि-
निमित्तसंसारान्वयो नास्ति । अथवा इतः कर्मानुष्ठा-
नोत्तरकालभायन्यथाभावः संसारान्वयो नास्ति ।
यस्मात्त्वयि विन्यस्तं न कर्म लिप्यते ॥ तथाच श्रुत्य-
न्तरं ॥ न लिप्यते कर्माणां पापकेन । एवं विदि पापं
कर्म न लिप्यते । नैनं कृताकृते तपतः । एवं हास्य सर्वे
पाप्मानः प्रदूयन्ते । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
कुरुते यथा ॥ लैङ्गे ॥

ज्ञानिनः सर्वकर्माणि जीर्यन्ते नात्र संशयः ।

कीडघ्नपि न लिप्येत पापैर्नानाविधैरपि ॥

शिवधर्मोत्तरेऽपि ॥ .

तस्माज्ज्ञानाग्निना तृष्णमश्रेयं कर्मबन्धनं ।

कामाकामकृतं क्षित्वा शुद्धस्यात्मनि तिष्ठति ॥

शुभा० यथा वज्रिर्गर्हादीप्तः शुष्कमार्द्रञ्च निर्दहेत् ।

तथा शुभाशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहते चणात् ॥

पद्मपत्रं यथा तोयैः स्वसैरपि न लिप्यते ।

शब्दादिविषयाम्नाभिरुद्वज्ज्ञानो न लिप्यते ॥

यस्मान्मन्त्रबलोपेतः क्रीडन् सर्पैर्न दृश्यते ।

क्रीडन्नपि न लिप्येत तददिन्द्रियपन्नगैः ॥

मन्त्रौषधबलैर्यद्वज्जीर्यते भक्षितं विषं ।

तदत् सर्वाणि पापानि जीर्यन्ते ज्ञानिनः चणात् ॥

तथा च सूत्रकारः ॥ पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति वाद-
रायण इति ज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थहेतुत्वमभिधाय शेष-
त्वात् पुरुषार्थवाद इत्यादिना कर्मापेक्षितकर्तृप्रतिपा-
दकत्वेन विद्यायाः कर्मशेषत्वमाशङ्काधिकोपदेशात्तु
वादरायणस्येत्यादिना कर्तृत्वादि संसारधर्मरहिताप-
हतपाप्मादिरूपब्रह्मोपदेशात्तद्विज्ञानपूर्विकान्तु कर्मा-
धिकारसिद्धिं ताशासानस्य कर्माधिकारहेतोः क्रिया-
कारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चाविद्याकृतस्य वि-
द्यासामर्थ्यात् स्वरूपोपदर्शनात् कर्माधिकारः । स्थिति-
प्रसङ्गाद् भिन्नप्रकरणत्वाद्भिन्नकार्यत्वाच्च परस्परसमुच्च-
योऽङ्गाङ्गीभावो नास्तीति प्रतिपाद्याऽत एवाग्नीन्ध-
नाद्यनपेक्षेति विद्याया एव परमपुरुषार्थहेतुत्वादग्नी-
न्धनाद्याश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्षित-
यानीति पूर्वोक्तस्याधिकरणस्य फलमुपसंक्षेपत्वाऽत्य-

श्रे०भा० न्तमेवानपेक्षार्था प्राप्ताार्था सर्व्वापेक्षा च यज्ञश्रुतेरश्व-
दिति नात्यन्तमनपेक्षा । उत्पन्नाहि विद्या फलसिद्धिं
प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते । उत्पत्तिं प्रत्यपेक्षत एव ।
विविदिपन्ति यज्ञे नेति श्रुतेरिति विविदिषा साधनत्वेन
कर्मणामुपयोगं दर्शितवान् । तथा च न विभेत् स्तुतये-
ऽनुमतिर्वेति सूत्रद्वयेन कुर्वन्नेवेति पदद्वयस्याविषयत्वेन
विद्यास्तुतित्वेन वाच्यं द्यं दर्शितवान् । अत उक्तेन प्रकारेण
ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वाद्युक्तः परोपनिषदारम्भः ।
ननु बन्धस्य मिथ्यात्वे सति ज्ञाननिर्वर्त्यत्वेन ज्ञानादमृत-
तत्वं स्यात् । नत्वेतदस्ति । प्रतिपन्नत्वादाधाभावात् । यु-
ष्मदादिस्वरूपत्वेनात्मनो विसृज्यत्वे सादृश्याद्यभावाद्-
व्यासासम्भावाच्च । उच्यते । न तावत् प्रतिपन्नत्वेन सत्यत्वं
वक्तुं शक्यते । प्रतिपत्तेः सत्यत्वमिथ्यात्वयोस्तुमानत्वात् ।
नापि बाधाभावात्सत्यत्वं । विधिसुखेन कारणमुखेन च
बाधसम्भवात् । तथा हि श्रुतिः । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं माया-
करणत्वञ्च दर्शयति । नतु द्वितीयमस्ति । एकत्वं । नास्ति
द्वैतं । कुतो विदिते वैशं नास्ति । एकमेवाद्वितीयं । वाचा-
रक्षणं विकारोनामधेयं । एकमेव सन्नेह गानास्ति किञ्च
न । एकधेवानुद्गृह्यं । मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् । माया
सृजते विश्वमेतत् । इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयत दत्या-
दिभिर्वाक्यैः । अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपिण्
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवान्यात्ममायया ॥

श्रे०भा०श्रविभक्तश्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं ।

तथा च ब्राह्मी पुराणे ॥

घर्माधर्मौ जन्ममृत्यु सुखदुःखेषु कल्पना ॥

वर्षाश्रमस्तथा वासः स्वर्गो नरक एव च ।

पुरुषस्य न मन्त्येते परमार्थस्य कुचचित् ॥

दृश्यते च जगद्रूपमसत्यं सत्यवन्मृषा ।

तोयवन्मृगदृष्यात् यथा महमरीचिका ॥

रौप्यवत्कीकसन्भूतं कीकसं श्रुक्तिरेव च ।

संपवद्रञ्जुखण्डस्य निशायां वेग्नमध्यगः ॥

एक एवेन्दुवद्भ्रोषि तिमिरांश्चत चक्षुषः ।

आकाशस्य घटीभावो नीलत्वं स्त्रिगधता तथा ॥

एकस्य सूर्यो मङ्गधा जलाधारेषु दृश्यते ।

आभाति परमात्मापि सर्वोपाधिषु संस्थितः ॥

द्वैतभ्रान्तिरविद्यास्या विकल्पो न च तन्तया ।

परब्रह्मागारस्थां तेषामात्माभिमानिनां ।

आत्मभावगया भ्रानया देहं भावयतः सदा ।

आप्रश्नैरादिमधान्तैर्भ्रमभूतैस्त्रिभिः सदा ॥

जायत्सप्रसुप्तैश्च द्वादितं वियतैजसं ।

स्वभायया स्वमात्मानस्योद्दयेद्वैतरूपया ॥

गुहागतं स्वमात्मानं लभते च स्वयं हरिः ।

योषि ब्रह्मानलज्वाला कलापे विविधाकृतिः ॥

आभाति विष्टोः दृष्टिश्च स्वभावो द्वैतविस्तरः ।

श्रे०भा०शान्ते मनसि शान्तश्च घोरे मूढे च तादृशः ॥

ईश्वरो दृश्यते नित्यं सर्वत्र न तु तत्त्वतः ।

देहसृष्टिण्डहेष्वाश्च गावभाजनभेदतः ॥

चराचराणां भूतानां दैतता न च मत्यतः ।

सर्वमे तु निराधारे दैतस्यात्मनि संस्थिता ॥

अविद्यादिगुणां सृष्टिं करोत्यस्पर्शयंथ तं ।

सर्वस्य रज्जुता नास्ति नास्ति रज्जौ भुजङ्गता ॥

उत्पत्तिनाशयोर्नास्ति कारणं जगतोऽपि च ।

लोकानां व्यवहारार्थमविद्येयं विनिर्मिता ॥

एषा विमोहिनीत्युक्ता दैतादैतस्वरूपिणी ।

अदैतं भावयेद्ब्रह्मा सकलं निष्कलं सदा ॥

आत्मज्ञः शोकमन्तीर्षो न विभेति कुतश्चन ।

मृत्योः सकाशात्प्रणादयवान्यकृताङ्गयात् ॥

न जायते न म्रियते न वध्यो न च घातकः ।

न बहो बन्धकारी वा न मुक्तो न च मोक्षदः ॥

पुरुषः परमात्मा तु यदतोऽन्यदस्य तत् ।

एवं बुद्ध्वा जगद्रूपं विष्णोर्मायायामयं मृषा ॥

भोगसङ्गो भवेन्गुणस्यक्त्वा सर्वविकल्पनां ।

त्यक्तसर्वविकल्पश्च स्वात्मस्थं निश्चलं मनः ॥

कृत्वा शान्तो भवेद्योगी दग्धेन्धन इवानलः ।

एषा चतुर्विंशतिभेदभिन्ना परा माया प्रकृतिसात्ममुत्थी ।

कामक्रोधौ लोभमदौ भयश्च द्विषादशोकौ च विकल्पशालं ॥

श्वे०भा०धर्माधर्मो सुखदुःखे च सृष्टिविनाशपाकौ नरके गतिय ।

वासः स्वर्गे जातयज्ञाश्रमाद्य रागद्वेषौ विविधा व्याधयः ॥

कौमारतारुण्यजराविद्योगसंयोगभोगानशनं व्रतानि ।

रतीदमीदृग्विदयंनिधाय तूष्णीमासीनःसुमतिश्च विद्वान् ॥

तथा च श्रीविष्णुधर्मो पडध्याय्यां ॥

अनादिसम्बन्धवति चेवज्ञेऽयमविद्यया ।

दुःखः पश्यति भेदेन ब्रह्म तत्त्वात्मनि स्थितं ॥

पश्यत्यात्मानमन्यच्च यावद्दे परमात्मनः ।

तावत् सन्नास्यते जन्तुर्भाहितो निजकर्माणाः ॥

सङ्गीणाशेषकर्मा तु परं ब्रह्म प्रपश्यति ।

अभेदेनात्मनः शूद्धं शूद्धत्वादचयो भवेत् ॥

अविद्या च क्रियाः सर्वा विद्या ज्ञानं प्रचक्षते ।

कर्माणा आद्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भिन्न उच्यते ।

पशुतिर्यङ्मनुष्याख्यस्तथैव गृष नारकः ॥

चतुर्विधोऽपि भेदोऽयं मिय्याज्ञाननिबन्धनः ।

अहमन्योऽपरस्वाऽयममी चात्र तथाऽपरे ॥

अज्ञानमेतद्वैताख्यमद्वैतं श्रूयतां परं ।

मम त्वहमिति प्रज्ञा वियुक्तमपि कल्पवत् ॥

अविकार्यमनाः खेदमद्वैतमनुभूयते ।

मनोवृत्तिमयं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

भगवो वृत्तयस्तस्माद्दर्शनाधर्मानिमित्ताजाः ।

चे०भा०निरोद्धव्यासप्रिरोधे अद्वैतं मोपपद्यते ॥

मनोदृष्टमिदं सर्वं यत् किञ्चित् सचराचरं ।

मनसो ज्ञानबीभावे द्वैतभावं तदाश्रुयात् ॥

कर्माणां भावना चेयं सा ब्रह्मपरिपन्थिनी ।

कर्मभावनया तुलां विज्ञानमुपजायते ॥

तादृग्भवति विज्ञप्तिर्यादृशी खलु भावना ।

क्षये तस्याः परस्त्रुह्य स्वयमेव प्रकाशते ॥

परमात्मा मनुष्येन्द्र विभागो भ्रान्तकल्पितः ।

क्षये तस्यात्मपरयोरविभागत एव हि ।

आत्मचेचजसञ्ज्ञो हि संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।

तैरेव विगतः शूद्रः परमात्मा निगद्यते ॥

तथा च श्रीविष्णुपुराणे ॥

परमात्मत्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः परः ।

तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरं ॥

यदेतद्दृश्यते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्ममस्तव ।

भ्रान्तिप्रानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।

अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहमंजवे ॥

ये तु ज्ञानविदः शूद्रचेतसोऽखिलं जगत् ।

ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति तद्रूपं परमेश्वरं ॥

यद्दं इतिः सर्वमिदं जगदंगो नान्यत् ततःकारणकार्यभातं ।

इदं ज्ञानो यस्य न तस्य भूयो भनोद्भवा द्दन्द्यता भवन्ति ॥

श्रे०भा०ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः ।

तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितं ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्च्छिं न तु वस्तुभूतः ।

ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाद्भानीहि विज्ञानविण्टमितानि ।

वस्तुस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपं ।

यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वं ॥

मही घटत्वं घटतः कपालिकाकपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।

जनैः स्वकर्मस्त्रिमितात्मनियैरासृज्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥

तस्मिन् न विज्ञानमन्तेऽपि किञ्चित् क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तुजातं ।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्व्यङ्गधाभ्युपेतं ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशेषमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गं ।

एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतत् तु यत् संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥

अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ।

आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥

प्रवृद्धपक्षयो न स्त एकस्याखिलजन्तुषु ।

यत् तु कासान्तरेणापि नान्यसञ्ज्ञामुपैति वै ॥

परिणामादिसम्भूतं तद्वस्तु नृप तच्च किं ।

यदन्योऽस्ति परः कोऽपि भक्तः पार्थिवसत्तम ॥

तदेपोऽहमयं चान्यो वक्रुमेवमपीयते ।

यदा समस्तदेहेषु ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रे०भा० तदा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्विप्रलम्बनं ।
 त्वं राजा मविकारोऽयं वयं वाहाः पुरःसराः ॥
 अथञ्च भवतो लोको नस्तदेतत् त्वयोच्यते ।
 वसुराजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकं ॥
 तथाऽन्ये च नृपत्वञ्च तत्तत्सङ्कल्पनामयं ।
 अनाशी परमार्थश्च प्राञ्जैरभ्युपगम्यते ॥
 परमार्थस्तु भूपाल सङ्क्षेपाच्छ्रूयतां मम ।
 एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥
 जन्मवृद्धादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ।
 परज्ञानमयः सङ्घिर्नामजात्यादिभिः प्रभुः ॥
 न योगवान् न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योच्छति ।
 तस्मात्परदेहेषु स यो लोकमयं हि तत् ॥
 विज्ञानपरमार्थाऽसौ द्वैतिनो तथ्यदर्शिनः ।
 एवमेकमिदं विद्वन्भेदि सकलं जगत् ॥
 वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ।
 निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥
 सर्वभेदान्वभेदेन स ददर्श तदात्मनः ।
 तदा ब्रह्म ततो मुक्तिमवाप परमां दिव्य ॥
 सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नमः ।
 भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥
 एका समस्तां यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
 सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमीदं ॥

श्वे०भा० इतीरितस्तेन स राजवर्ग्यसात्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ।
 स चापि जातिस्मरणार्थबोधस्तत्रैव जगन्न्यपवर्गमाप ॥

तथा खैङ्गे ॥

तस्मादज्ञानमूलो हि संसारः सर्वदेहिना ।
 परतन्त्रे स्यतन्त्रे च भिदाभावादिषारतः ।
 एकत्वमपि नास्त्येव द्वैततन्त्रं कुतोऽस्त्यक्षो ॥
 एकं नास्त्यथ मर्त्यथ कुतो मृतसमुद्भवः ।
 नान्तःप्रज्ञो न वहिःप्रज्ञो न चाभयत एव च ॥
 न प्रज्ञानघनस्त्वेवं न प्रज्ञोऽप्रज्ञ एव सः ।
 विदिते नास्ति वेद्यश्च निर्वाणं परमार्थतः ॥
 अज्ञानतिमिरात् सर्वं नाच कार्या विचारणा ।
 ज्ञानश्च बन्धनश्चैव मोक्षो नाथात्मनो द्विजाः ॥
 न क्षीया प्रकृतिर्जोविो विरुतिय विकारतः ।
 विकारो नैव मायैया मदसद्भक्तिवर्जिता ॥
 तथाह भगवान् परायरः ॥
 अस्माद्धि जायते विश्वं मैत्रेय प्रविस्तीयते । -
 न माथी मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः ॥
 न चाचैवं संसरति न च संसारयेत् परं ।
 न कर्त्ता नैव भोक्ता च न च प्रकृतिपूरुषौ ॥
 न माया नैव च प्राणाक्षैतन्यं परमार्थतः ।
 तस्मादज्ञानमूलो हि संसारः सर्वदेहिनां ॥

श्रेःभा० नित्यः मर्ष्यगता ज्ञात्मा कूटस्यो दोषवर्जितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्वा मायया न स्वभावतः ॥

तस्माद्द्वैतमेवाङ्गुनयः परमार्थतः ।

ज्ञानस्वरूपमेवाङ्गुनयः तद्विचक्षणः ॥

अर्थस्वरूपमघानाः पश्यन्त्यन्ये कुट्टयः ।

कूटस्यो निर्गुणो व्यापी चैतन्यात्मा स्वभावतः ॥

दृश्यते अर्थरूपेण पुरुषैर्भान्तदृष्टिभिः ।

यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ॥

मायामात्रमिदं द्वैतं तदा भवति निर्द्वैतः ।

तस्मादिज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चैर्न मंस्रतिः ॥

एवं स्रत्यादिना नामादिकारणत्वोपन्यासमुखेन स्वरू-

पेण च वाधितत्वात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमवगम्यते । अस्यू-

लादिस्रक्षणस्य ब्रह्मणस्तद्विपरीतस्यूलाकारो मिथ्या

भवितुमर्हति । यथैकस्य चन्द्रमस्तद्विपरीतद्वितीया-

कारस्तद्वत् । तथा च सूत्रकारेण । न स्थानतोऽपि परस्त्रो-

भयस्रिङ्गस्तस्मीतिस्वरूपत उपाधितश्च विरुद्धरूपद्वया-

सम्भवाच्चिद्विशेषमेव ब्रह्मेत्युपपद्यते । नन्वभेदादिति

श्रुतिवलात् किमिति सविशेषमपि ब्रह्म नाभ्युपगम्यत

इत्याशङ्क्य न प्रत्येकमेतद्वचनादित्युपाधिभेदमेतद्वचन-

भेदस्य श्रुत्यैव वाधितत्वाद्भेदश्रुतिवलात् सविशेषस्य यद्-

णायोगाच्चिद्विशेषमेवेत्युपपाद्यापि चैनमेक इति भेदनि-

न्दापूर्वकं अभेदमेवैतरेयशाखिनः समामनन्ति । मन-

श्रे.भा. वैवेदमात्रयं । नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमा-
 प्रीति य इह नानेव पश्यति । एकयैवानुद्रष्टव्यमिति ।
 भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा सर्वं प्रोक्तं विविधं
 ब्रह्म मे तदिति सर्वभोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य
 ब्रह्मैकस्वभावतामभिधीयत इति ॥ पुनरपि निर्विशेषपक्षे
 दृढीकृते किमित्येकस्वरूपस्योभयस्वरूपामभवेनाकार-
 मेव ब्रह्माऽवधार्यते न पुनर्विंपरीतमित्याशङ्क्यारूपवदेव
 हि तत्प्रधानत्वादिति रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधा-
 रयितव्यं । कस्मात् । तत्प्रधानत्वात् । अस्तूलमगण्यं ह्यस्त्वम-
 दीर्घमशब्दमस्पर्शमरूपमथ्ययं । आकाशो वै नामरूपयो-
 र्निर्विहता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम-
 नन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येतदनुशा-
 सनमिति । एवमादीनि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि
 इतराणि कारणब्रह्मविषयाणि न तत्प्रधानानि । तत्प्र-
 धानान्यतत्प्रधानेभ्यो यतोयांसि भवन्ति । अतस्तत्पर-
 श्रुतिप्रतिपन्नत्वात् निर्विशेषमेव ब्रह्मावगन्तव्यं न पुनः
 स विशेषमिति निर्विशेषपक्षमुपपाद्य का तर्ह्यकारवि-
 ययाणां श्रुतीनां गतिरित्याकाङ्क्षायां प्रकाशवशावैय-
 र्थादिति । चन्द्रसूर्यादीनां जलाद्युपाधिषु च उपाधि-
 हतनानात्ववच्च ब्रह्मणोऽप्युपाधिहतनानात्वरूपस्य विद्य-
 मानत्वात्तदाकारवतो ब्रह्मणः आकारविशेषोपदेश
 उपासनार्थो न विरुध्यते । एवमवैयर्थ्यानानाकारब्रह्म-

शेषेभा० विषयाणां वाक्यानामिति भेदश्रुतीनामीपाधिकब्रह्म-
 विषयत्वेनावैयर्थ्यमुक्त्वा पुनरपि निर्व्विशेषमेव ब्रह्मेति
 दृढत्वमाह च तन्मात्रमिति । स यथा सैन्यवधनो न
 वाचाः कृत्वा रसधन एव । एवं वा श्रेयसात्माऽनन्तरो
 ऽवाचाः कृत्वाः प्रज्ञानधन एवेति श्रुत्युपन्यासेन विज्ञा-
 नव्यतिरिक्तरूपान्तराभावमुपन्यस्य चाथोऽपि स्मर्यत
 इति । अथात आदेशो नेति नेति । अन्यदेव तद्विदिता-
 दथोऽविदितादधि । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य म-
 नसा सह । प्रत्यक्षमितभेदं यत् मन्नामात्रमगोचरं । वच-
 सामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसञ्ज्ञितं । विश्वस्वरूपवैरूप्यं
 लक्षणं परमात्मान इत्यादिश्रुतिस्मृत्युपन्यासमुखेन प्रत्य-
 क्षमितमेव ब्रह्मेत्युपपाद्या एव शेषमा सूर्यादिवदिति ।
 य एव चेतनमात्ररूपो नेति नित्यात्मको विदितावि-
 दिताभ्यामन्यो वाचामगोचरं प्रत्यक्षमितभेदो विश्व-
 स्वरूपलक्षणरूपः परमात्मा अविशेषाधिको भेदः ।
 अत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषव-
 ज्ञामभिप्रेत्य जलसूर्यादिरिवेत्युपादीयते मोक्षशास्त्रेषु ।
 आकाशमेकं हि यथा घट्टादिषु पृथक् पृथक् तथा-
 त्मैको ह्यनेकस्य जलधारेख्खिवांशुमान् ॥
 एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
 एकधा वज्रधा चैव दृश्यते जलचन्द्रयत् ॥
 तथा ह्यप्येतिरात्मा विवक्षानपो भिन्ना वज्रधैकोऽनुगच्छन् ॥

श्रे०भा०उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः चेत्रेखेवमजोऽयमात्मा ॥

इति दृष्टान्तवलेनापि निर्विगेषमेव ब्रह्मेत्युपपाद्या-
 मुवदग्रहणादित्यात्मनो मूर्त्तत्वेन सर्वगतत्वे जलसूर्य-
 यादिवत् मूर्त्तसम्भिन्नापदेशस्मितत्वाभावाद्दृष्टान्तदा-
 र्ष्टान्तिकयोः सादृश्यं नास्तीत्याशङ्क्य दृष्टिद्वामभाक्त्वा-
 मिति । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवचितांशमुक्त्वा
 सर्वंसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते । सर्वंसारूप्ये
 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । दृष्टिद्वाम-
 भाक्त्वमत्र विवचितं । जलगतसूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ
 वर्द्धते जलघ्रासे च क्षमति जलचक्षने चक्षति जलभेदे
 भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति न तु परमा-
 र्थतः सूर्यस्य तत्त्वमस्ति । एवं परमार्थतो विद्यत-
 मेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाधिन्तरभावात् भजत
 एवोपाधिमान् दृष्टिद्वामादीनि । विवचितांशप्रतिपा-
 दनेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यमुक्त्वा दर्शितान्
 प्रति पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पत्नी
 भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
 ईयते । मायिनं तु महेश्वरं । मायी यजते विश्वमेतत् ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा । रूपं रूपं प्रतिरूपो
 यभूव । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । एतमेव सीमानं
 विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । स एष इह प्रविष्ट आन-
 खापेभ्यः । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिना परसैव

श्रे•भा•ब्रह्मण उपाधियोगं दर्शयित्वा निर्विशेषमेव ब्रह्म । भेदस्य
 जलसूर्यादिवदौपाधिको मायानिवन्धन इत्युपसंहृत-
 वान् । किञ्च । ब्रह्मविदामनुभवोऽपि प्रपञ्चवाधकः । तेषां
 निष्प्रपञ्चात्मादर्शनस्य विद्यमानत्वात् । तथा तेषामनुभवं
 दर्शयति । यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः ।
 तत्र को मोक्षः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । विदिते वेद्यं
 नास्तीति । एवं निर्वाणमनुशासनं । यत्र वा अन्यदिव
 स्यात् तत्रान्योन्यत् पश्येत् । यत्र तस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् ।
 तत् केन कं पश्येत् ।

यदेतद्व्यग्रते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तत्र ।
 भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ।
 ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तोऽखिलं जगत् ।
 ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति तद्रूपं परमेश्वरं ॥
 निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ।
 सर्वभूतान्यशेषेण ददर्श स तदात्मनः ।
 तथा ब्रह्म ततो मुक्तिमवाप परमां हिज ।
 भ्रवात्मायतिरेकेण द्वितीयं यो न पश्यति ।
 ब्रह्मभूतः स एवेह वेदशास्त्र उदाहृतः ॥

इत्येव श्रुतिस्मृतियुक्तितोऽनुभवतश्च प्रपञ्चस्य बाधि-
 तत्वाद्यन्तविलक्षणानामसदृशरूपाणां सधुरतिक-
 श्रेतपीतादीनामपि परस्परार्थासदर्शनादमूर्त्तेऽप्याकाशे
 तत्समन्निवृत्ताद्यथासदर्शनादात्मानात्मनोरत्यन्तविल-

कृष्णयजुर्वेदीयश्रुताश्रुतरोपनिषत् ॥

श्रु० उ० ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । त्रिंकारणं ब्रह्म कुतः
स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठिताः ।

श्रु० भा० चणयोर्मूर्त्तामूर्त्तयोरपि तथा सम्भवात् शून्योऽहं कृशो
ऽहमिति देहात्मनोरध्यासानुभवात् ।

हन्ता चेन्नन्यते हन्तुं हतयेन्नन्यते हतं ।

उभौ तौ न विजानीते नायं हन्ति न हन्यत ।

इत्यादि श्रुतिस्मृतिदर्शनात् । य एनं वेत्ति हन्तारं ।

प्रकृतेः क्रियमाणानीति स्मृतिदर्शनाच्चाध्यासस्य प्रहा-
णायात्मैकस्य विद्याप्रतिपत्तये उपनिषदारभ्यते ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यादि श्रुताश्रुतराणाम् संवे-
पनिषत् । तस्या अल्पयन्या वृत्तिरारभ्यते । ब्रह्मवादिनः
ब्रह्मवदनगोप्ताः सर्वे समूय वदन्ति । किं कारणं
ब्रह्म । किमिति स्वरूपविषयोऽयं प्रश्नः । अथवा कारणं
ब्रह्म अशेषित् कालादि कालसम्भवाव इति वक्ष्य-
माणं । अथवा किं कारणं ब्रह्म सिद्धिरूपमुपादान-
भूतं किमित्यर्थः । अथवा वृक्षयति वृक्षयति तस्मा-
दुच्यते परं ब्रह्मैव शुद्धैवं निर्बन्धनान्निमित्तोपादानयो-
रभयोर्वा प्रश्नः । किं कारणं ब्रह्मेति । किं ब्रह्म कारणं
अशेषित् कालादि । अथवा अकारणमेवाकारणत्वेऽपि

३०३० अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्त्तामहे ब्रह्मविदो
व्यवस्थां ॥ १ ॥

कालस्वभावो नियतियदृच्छा भूतानि

श्रे०भा० किं निमित्तमुतोपादानं। अथवोभयं। तदा किं लक्षण-
मिति। वक्ष्यमाणपरिहारानुरूपेण तन्तेषावृत्त्या वा
प्रश्नेऽपि सङ्गः कर्त्तव्यः। प्रश्नापेक्षत्वात् परिहारस्य।
कुतः स जाताः कुतो वयं कार्यकारणवन्तो जाताः। न
स्वरूपेण जीवानामुत्पत्त्याद्यसम्भवात्। तथा च श्रुतिः।
न जायते पियते वा विपश्चित् जीवापेतं वाव किलेदं
सियते न जीवो सियत इति। जरामृत्यू शरीरस्य अवि-
नाशी वा श्नाप्रेय आत्मानुद्धिन्धिर्धर्मोति ॥ तथा च श्रुतिः।
अजः शरीरसहस्रात् न जात इति कीर्त्तयत इति।
किञ्च। जीवात्मकेन केन वा वयं सृष्टाः सन्तो जीवाम
इति स्थितिविषयः प्रश्नः ॥ ऊ च सम्प्रतिष्ठाः प्रलयकाले
क्षिताः। अधिष्ठिता नियमिताः केन सुखेतरेषु सुख-
दुःखेषु वर्त्तामहे। ब्रह्मविदो व्यवस्थां हे ब्रह्मविदः
सुखदुःखेषु व्यवस्थां केनाधिष्ठिताः सन्तोऽनुवर्त्तामहे
इति सृष्टिस्थितिप्रलयनियमहेतुः किमिति प्रश्न-
सङ्गः ॥ १ ॥

इदानीं कालादीनि ब्रह्मकारणत्वे प्रतिपन्नभूतानि
विचारविषयत्वेन दर्शयति। कालस्वभाव इति ॥ यो-

श्वे० उ० योनिः पुरुष इति चिन्त्या १ संयोग एषां न
त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ २ ॥

श्वे० भा० निगद्यः सम्बन्धते । कालो योनिः कारणं स्यात् । कालो
नाम सर्वभूतानां विपरिणामहेतुः स्वभावः । स्वभावो
नाम पदार्थानां प्रति नियता शक्तिः अग्नेरौष्ण्यमिव ।
नियतिरविषमपुष्पपापलक्षणं कर्मा तदा कारणं । यदृ-
च्छा आकस्मिकी प्राप्तिः । भूतानि आकाशादीनि वा ।
योनिः पुरुषो वा विज्ञानात्मा योनिः । इति इत्यमुक्त-
प्रकारेण किं योनिरिति चिन्त्या चिन्त्यं निरूपणीयं ।
केचिद् योनिशब्दं प्रकृतिं वर्णयन्ति । तस्मिन् एषे किं
कारणं ब्रह्मेति पूर्वोक्तं । किं कारणं ब्रह्मेति कारणपद-
मत्राप्यनुसन्धेयं ॥ तत्र कालादीनामकारणत्वं दर्शयति ।
संयोग एषामित्यादिना । अथमर्थः । किं कालादीनि
प्रत्येकं कारणं उत तेषां समूहः । न च प्रत्येकं काला-
दीनां कारणत्वं सम्भवति । दृष्टविद्वत्त्वात् । देशकाल-
निमित्तानां संवत्तानामेव लोके कार्यकरत्वदर्शनात् ।
न चाप्येषां कालादीनां संयोगसमूहः कारणं । समूहस्य
संघतेः परार्थशेषत्वेन शेषिण आत्मनो विद्यमानत्वादस्वा-
तन्व्यात् सृष्टिस्यतिप्रलधनियमलक्षणकार्यकारणत्वा-
योगात् आत्मा तर्हि कारणं स्यादेव । एतदत आह ।
आत्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः । आत्मा जीवोऽप्यनीशः स्व-

श्रे०उ० ते ध्यानयोगानुगता अपश्यनदेवात्मशक्तिं

श्रे०भा०तन्त्रो न कारणं । अस्मात्तद्वादेव चात्मनोऽपि सृष्ट्यादि-
 हेतुत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । कथमनीश्वरं । सुखदुःखहेतोः
 सुखदुःखहेतुभूतस्य पुण्यापुण्यस्रक्षणस्य कर्मणो विद्य-
 मानत्वात् । कर्मपरवशत्वेनास्मात्तद्व्याध । त्रैलोक्यसृष्टि-
 स्थितिनियमे सामर्थ्यं न विद्यत एवेत्यर्थः । अथवा सुख-
 दुःखादिहेतुभूतस्याधात्मिकादिभेदभिन्नस्य जगतो
 जनीशो न कारणं ॥ ९ ॥

एवं पञ्चान्तराणि निराकृत्य प्रमाणान्तरागोचरे
 वस्तुनि प्रकारान्तरमपश्यन्तो ध्यानयोगानुगमेन परम-
 मूलकारणं स्वयमेव प्रतिपेदिरे । ते ध्यानयोगेति ॥ ध्यानं
 नाम चित्तैकाग्र्यं तदेव योगो द्युज्यतेऽनेनेति ध्यातव्यस्त्री-
 कारोपायस्तमनुगताः समाहिता अपश्यन् दृष्टवन्तः ॥
 देवात्मशक्तिमिति । पूर्वोक्तमेव समुदायपरिहाराणां
 सूत्रं उत्तरत्र प्रत्येकं प्रपञ्चयिष्यते तत्रायं प्रश्नसङ्ग्रहः ।
 किं ब्रह्म कारणं अहोस्वित् कास्त्रादितया । किं
 कारणं ब्रह्म अहोस्वित् कार्यकारणविलक्षणं । अथवा
 कारणं वा अकारणञ्च । कारणत्वेऽपि किमुपादान-
 मुत गिमित्तं । अथवाभयकारणं ब्रह्म किंलक्षणं अका-
 रणं वा ब्रह्म किंलक्षणमिति । तत्रायं परिहारः ।
 न कारणं नाप्यकारणं न चोभयं नाप्युभयं न च

श्रे० उ० स्वगुणैर्निगूढां । यः कारणानि निखिलानि
तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥

श्रे० भा० निमित्तं न चोपादानं न चोभयमेतदुक्तं भवति । अदि-
तीयस्य परमात्मनो न स्वतः कारणत्वमुपादानत्वं
निमित्तत्वञ्च । यदुपाधिकमस्य कारणत्वादि तदेव का-
रणनिमित्तमुपपाद्य तदेव प्रयोजकं निष्कृत्य दर्शयति ।
देवात्मशक्तिमिति ॥ देवस्य द्योतनादियुक्तस्य मायिनो
महेश्वरस्य परमात्मन आत्मभूतामस्वतन्त्रां न साह्यप-
रिकल्पितप्रधानादिव पृथग्भूतां स्वतन्त्रां शक्तिं कार-
णमपश्यन् । दर्शयिष्यति च । मायान्तु प्रकृतिं विद्या-
न्मायिन्तु महेश्वरमिति ॥ तथा ब्राह्मे ।

यथा चतुर्विंशतिभेदभिन्ना माया पराप्रकृतिस्तत् समुत्था ।

तथा च । मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रज्यते सचराचरं ।
इति स्वगुणैः प्रकृतिकार्यभूतैः पृथिव्यादिभिर्य निगूढां
मन्दतां । कार्याकारेण कारणाकारस्याभिभूतत्वात् ।
कार्यापृथक्स्वरूपेणोपलभ्युमयोग्यामित्यर्थः । तथा च
प्रकृतिकार्यत्वं गुणानां दर्शयति व्यासः ।

मत्त्वं रजस्रम इति गुणाः प्रकृतिमग्नवा इति ॥ कोऽसौ
देवो यस्येयं विश्वजननी शक्तिरभ्युपगम्वत इत्यचाह ।
यः कारणानि निखिलानि तानि पूर्वाक्तानि काष्ठा-
त्मयुक्तानि कान्नात्मभ्यां युक्तानि कालपुरुषमयुक्तानि

श्रे०भा०स्वभावादीनां कालस्वभाव इति मन्त्रोक्तान्यधितिष्ठति
 नियमयति एकोऽद्वितीयः । योऽद्वितीयः परमात्मा
 तस्य शक्तिं कारणमपश्यन्निति वाक्यार्थः । अथवा देवात्म-
 शक्तिं देवतात्मना ईश्वररूपेणावस्थितां शक्तिं । तथा च ।

सर्वभूतेषु सर्वात्मन् या शक्तिरपराभवा ।

गुणाश्रया नमस्कस्यै शाश्वतायै परेश्वर ॥

याऽतोताऽगोचरा वाचां मनसां चाविशेषणा ।

ज्ञानध्यानपरिच्छेदा तां वन्दे देवतां परामिति ॥

प्रपञ्चयिष्यति स्वभावादिनामकारणत्वमज्ञानस्यैव
 कारणत्वं स्वभावमेके कवयो वदन्तीत्यादि । मायो
 सृजते विश्वमेतत् । एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्ये । एको
 वर्णा यज्ञधा शक्तियोगादित्यादि । स्रगुणैरीश्वरगुणैः सर्व-
 ज्ञत्वादिभिर्वा सतत्त्वादिभिर्निर्गूढां कार्यकारणविनिर्मु-
 क्तपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवानुपलभ्यमानां ॥ कोऽसौ
 देवः । यः कारणानीत्यादि पूर्ववत् । अथवा देवस्य पर-
 मेश्वरस्यात्मभूतां तु जगदुदयस्थितिलयसत्तुभूतां ब्रह्म-
 विष्णुशिवात्मिकां शक्तिमिति ॥ तथाचोक्तं ।

शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका इति ।

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तय इति च ।

स्रगुणैः सत्त्वरजसामोभिः । सत्त्वेन विष्णु रजसा ब्रह्मा
 तमसा भक्षेश्वरः सत्त्वाद्युपाधिषम्बन्धस्वरूपेण निरुपा-
 धिकपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवानुपलभ्यमानाः पर-

श्रे०भा०स्यैव ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकार्यं कुर्वन्तोऽवस्थाभेदमाश्रित्य
शक्तिभेदव्यवहारा न पुनस्तत्त्वभेदमाश्रित्य । तथा चोक्तं ।

सर्गस्थित्यन्तकारिणो ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां ।

स सञ्ज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥

इति प्रथममीश्वरात्मना मायिरूपेणावतिष्ठते ब्रह्म ।
स पुनर्मूर्तिरूपेण त्रिधा व्यवतिष्ठते । तेन च रूपेण
सृष्टिस्थितिनियमनादिकार्यं करोति । तथा च श्रुतिः
परस्य शक्तिद्वारेण नियमनादिकार्यं दर्शयति । लोका-
मीशत ईशनीभिः प्रत्यञ्चनास्तिष्ठति सद्युकोप अन्त-
काले संसृज्य विश्वा भूतानि गोपायति । ईशत ईशनी-
भिर्जननीभिः परमशक्तिभिरिति विशेषणात् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ।

विष्णुशक्तिः स्रता प्रोक्तैः स्रतेः परमशक्तिभिः ॥

इति परदेवतानां ग्रहणं । अथवा देवात्मशक्ति-
मिति देवस्य आत्मा च शक्तिश्च यस्य परस्य ब्रह्मणोऽव-
स्थाभेदास्तां प्रकृतिपुरुषेश्वराणां स्वरूपभूतां ब्रह्मरूपे-
णावस्थितां परात् परतरां शक्तिं कारणमपगच्छति ।
तथा च त्रयाणां स्वरूपभूतं प्रदर्शयिष्यति । भोक्ता भोग्यं
प्रेरितारश्च भक्ता सर्व्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् । त्रयं
यदा विन्दते ब्रह्ममेतदिति । स्रगुणैर्ब्रह्मपरतन्त्रैः प्रकृ-
त्यादिविशेषणैरुपाधिभिर्निगूढां । तथा च दर्शयिष्यति ।
एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढ इति । तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रवि-

श्रेष्ठाभ्यमिति युतेः । यो वेद निश्चितं गुहायां । इदं सन्तं न
 विजानन्ति देवा इति श्रुत्यन्तरं । यः कारणानीति पूर्व-
 वत् । अथ वा देवात्मनो द्योतनात्मनः प्रकाशस्वरू-
 पस्य ज्योतिषां ज्योतीरूपस्य प्रज्ञानघनस्वरूपस्य परमा-
 त्मनो जगदुदयस्थितिलयनियमनविषयां शक्तिं साम-
 र्थ्यमपशन्निति स्वगुणैः स्वव्यष्टिभूतैः सर्वज्ञसर्वेश्वरिणा-
 दिभिर्निर्गूढां तत्तद्विशेषरूपेणावस्थितत्वात् स्वरूपेण
 शक्तिमात्रेणानुपलभ्यमानां । तथा च मानान्तरवेशां
 शक्तिं दर्शयिष्यति ।

न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत् समस्याभ्यधिकस्य दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विधिधेव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियापि चेति ॥

समानमन्यत् कारणं देवात्मशक्तिमिति प्रश्ने परि-
 हारे च ये ये पक्षभेदाः प्रदर्शितास्ते सर्वे सङ्गृहीताः ।
 उत्तरत्र सर्वेषां प्रपञ्चनादप्रस्तुतस्य प्रपञ्चनायोगात्
 प्रश्नोत्तरदर्शनाच्च । समासव्यासधारणस्य च विदुषा-
 मिष्टत्वात् । तथाचोक्तं ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणमिति ।
 तथा च श्रुत्यन्तरे सकृच्छ्रुतस्य गोपामिति पदस्य
 व्याख्याभेदः श्रुत्यैव प्रदर्शितः । अपश्यं गोपामित्याह ।
 प्राणा वै गोपा इति । अपश्यन् गोपामित्याह । अथै

श्वेभा० वा आदित्यो गोपा इति । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मे-
 त्वारभ्य दृश्यद्रह्यं यद्रह्येति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति ।
 षष्ठस्कृतस्य - ब्रह्मपदस्य निमित्तीपादानरूपेणार्थभेदः
 श्रुत्यैव दर्शितः । एवं तावत् देवात्मशक्तिं यः कार-
 णानि निखिन्नानि काष्ठात्मना युक्तान्वधितिष्ठत्येक
 इति । एकस्याद्वितीयस्य परमात्मनः स्वरूपेण शक्ति-
 रूपेण च निमित्तकारणोपादानकारणत्वं मायित्वेने-
 श्वररूपत्वं देवतात्मत्वसंबन्धत्वादिरूपत्वं सत्यज्ञाना-
 नन्दाद्वितीयरूपत्वञ्च समासेन श्रुत्यर्थान्धामभिहितं ॥
 इदानीं तमेव सर्व्वात्मानं दर्शयति कार्यकारणयो-
 रनन्तत्वप्रतिपादनेन । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 मृत्तिकेत्येव सत्यमिति निदर्शनेनाद्वितीयापूर्व्यानपर-
 नेतिनेत्यात्मकवागगीश्वराशनायाद्यसंस्पृष्टप्रत्यक्षमितभे-
 दचित्तमदानन्दब्रह्मात्मत्वं प्रदर्शयितुमना अपहृत्यैव
 प्रपञ्चं भ्राम्यामवस्थां प्राप्स्य परब्रह्मण ईश्वरात्मनः
 सर्वज्ञत्वापहतपात्रादिरूपेण देवतात्मना ब्रह्मादिरू-
 पेण कार्यादिरूपेण वैश्वानरादिरूपेण च भोक्षापेक्षित-
 शुकृतीं च यदि पितृलोककाम इति विश्वैश्वर्यार्थां भर्मा
 वा जित्यं ब्रह्मरं वा प्रयाति । साधर्म्यानाविशिष्टत्वेन
 मामहं वैष्णवं तथा इत्यादि देवतासायुज्यप्राप्त्यर्थां
 वैश्वानरप्राप्त्यर्थां श्वोपासनार्थां मेषेषलौकिकवैदिककर्मा-
 प्रविष्ट्यर्थां च यदि कार्यकारणरूपेण स्वरूपेण चित्त-

श्रे० उ० तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशाक्षं ।
शताक्षरं विशति प्रत्यराभिः ॥

श्रे० भा० दानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना च व्यवस्थितां स्यात् तदा
भोग्यभोक्तृनियन्त्रभावे संसारमोक्षयोरभाव एव स्यात् ।
अधिकारिणोऽभावेन साधनभूतस्य प्रपञ्चस्याभावात् ।
तत् तदा दातुश्चेत्परस्थाभावात् । तथा संसारादिभूत-
मीश्वरं दर्शयति । संसारमोक्षस्थितिवन्धचेतुरिति ॥
तथा च संसारमोक्षयोरभाव एव स्यात् । तत्सिद्ध्यर्थं
प्रपञ्चाद्यवस्थानं दर्शयति ।

एकं पादं नोत्क्षिपति सल्लिलाण्डं स उच्चटन् ।

स चेदविन्ददानन्दं न सत्यं नानृतं भवेत् ॥

सनत्सुजातेऽपि एकं पादं नोत्क्षिपति इत्यादि ।
तथा च श्रुतिः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्या-
मृतं दिवीति तच्च प्रथमेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

सर्व्यात्मानं ब्रह्मचक्रं दर्शयति द्वितीयेन नदीरूपेण ।
तमेकेति । य एषः कारणानि निखिलानि अधि-
तिष्ठति तमेकनेमिं । येनिः कारणमारभ्य अव्याकृत-
माकाशं परमयोम माया प्रकृतिः शक्तिः तमोऽविद्या
काया अज्ञानं अनृतं अप्यक्रिमित्येवमादिशब्दैरभि-
लष्यमाना एका कारणावस्था नेमिरिव नेमिः, सर्वा-
धारेण यस्याधिष्ठातुरद्वितीयस्य परमात्मनस्तमेकनेमिं ।

शु० उ० अष्टवैः षड्विंश्रूपैकपाशं
त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तकमोहं ॥ ४ ॥

शे० भा० विद्यतं त्रिभिः सत्त्वरजसमोभिः प्रकृतिगुणैर्दृतं । षोड-
शको विकारः पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणि अन्तोऽव-
सानं विस्तारसमाप्तिर्यस्यात्मनस्तं षोडशान्तं । अथवा
प्रश्नोपनिषदि यस्मिन्वेताः षोडशकलाः प्रभवन्तोत्या-
रभ्य स प्राणमसृजत प्राणाञ्छुद्धामित्यादिनामान्ताः
षोडशकला अवसानं यन्नेति । अथवा एकनेमिमिति
कारणभूताद्याकृतावस्थाऽभिहित्वा । तत्कार्यसमष्टि-
भूतविराट्सूचद्वयं तद्व्यष्टिभूतभूरादिचतुर्दशभुवनानि
अन्तोऽवसानं यस्य प्रपञ्चात्मना ऽवस्थितस्य तं षोड-
शान्तं । शताह्वारं पञ्चाशत्प्रत्ययभेदविपर्यया शक्ति-
सृष्टिसिद्ध्याख्या अरा इव यस्य तं शताह्वारं । पञ्च
विपर्ययभेदाः । तमो मोहो महामोहस्तामिहो ह्यन्ध-
तामिह इति । शक्तिरष्टाविंशति । तुष्टिर्द्वयधा । अष्टधा
सिद्धिः । एते पञ्चाशत् प्रत्ययभेदाः । तत्र तमसो भेदो-
ऽष्टविधः । अष्टसु प्रकृतिषु स्वात्मना आत्मप्रतिपत्ति-
विपर्ययभेदेनाष्टविधत्वं । प्रतिपत्तेर्मोहस्य चाष्टविधो
भेदः । अणिमादिशक्तिर्मोहः । दशविधो महामोहः ।
दृष्टानुश्रविकषब्दादिविपर्ययेषु पञ्चसु पञ्चसुभिनिवेशो
महामोहः । दृष्टानुश्रविकभेदेन तेषां दशविधत्वं ।

श्वे०भा० तामिस्रोऽष्टादशविधः । दृष्टानुश्रविकेषु दशसु विषयेष्व-
 ष्टविधैरैश्वर्यैः प्रयतमानस्य तदसिद्धौ यः क्रोधः स तामि-
 स्रोऽभिधीयते । अन्वतामिस्रोऽष्टादशविधः । अष्टवि-
 धैश्वर्यं दशसु विषयेषु भोग्यत्वेनोपस्थितेषु अर्द्धभुक्तेषु
 मृत्युना द्वियमाणस्य यः शोको जायते महता श्लेष्मैते
 प्राप्ता न चैते मयोपभुक्ताः । प्रत्यासन्नश्चायं मरणकाल
 इति सोऽन्वतामिस्त्र इत्युच्यते । विषय्यभेदा व्याख्याताः ।
 शक्तिरष्टाविंशतिधोच्यते । एकादशेन्द्रियाणां शक्तयः
 भूक्तवधिरत्वान्धत्वप्रमत्तयो वाह्याः । अन्तःकरणस्य
 पुरुषार्थयोग्यता तुष्टीनां विषय्येणाष्टधा शक्तिः । तुष्टि-
 र्धवधा । प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्यास्यतस्रः । विषयो-
 परमाः पञ्च । कश्चित् प्रकृतिपरिजानात् कृतार्थोऽस्मी-
 ति मन्यते स पुनः पारिम्राज्यलिङ्गं गृह्यत्वा कृतार्थो-
 ऽस्मीति मन्यते । अपरः पुनः प्रकृतिपरिजानेन किं आश्र-
 माद्युपादानेन वा किं मज्जना कालेनावगमं मुक्तिर्भवति
 इति मत्वा परितुष्यति । कश्चित् पुनर्मन्यते विना भा-
 ग्येन न किञ्चिदपि प्राप्यते । यदि ममास्ति ततो भव-
 त्येवाऽत्रैव मोक्ष इति परितुष्यति । विषयाणामार्जनमश-
 क्यमिति उपारम्य तुष्यति । शक्यते द्रष्टुमार्जितुमर्जितस्य
 रक्षणमशक्यमिति उपारम्य परि तुष्यति । सातिशयत्वा-
 दिदोषदर्शनेनोपारम्यापरस्तुष्यति । विषयाः सुतरामे-
 वाभिस्त्रायं जनयन्ति न च तद्भोग्याभ्यासे तन्निरुपजायते ।

श्रे०भा० न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्ति ।

इविषा कृष्णवर्णैव भृश एवाभिवर्धत इति ॥

तस्मादलमनेन पुनः पुनरसन्नोपकारणेनोपभोगेनेति ।
एवं सङ्गदोषदर्शनादुपारम्य कश्चित् तुष्यति । नानुपहत्य
भोग्यान्नुपभोगाः सम्भवन्ति । भूतोपघातभोगाश्चाधर्माः ।
अधर्माश्चरकादिप्राप्तिरिति हिंसादोषदर्शनात् कश्चिदु-
पारम्य तुष्यति । प्रकृत्युपादीनकालभाग्याद्यतसः । विष-
याणामार्जनरक्षणविषयसङ्गहिंसादोषात् पञ्च तुष्टय
इति नव तुष्टयो व्याख्याताः । सिद्धयो ऽभिधीयन्ते ।
ऊहशब्दोऽध्ययनमिति । तिस्रः सिद्धयः । दुःखविघाता-
स्तिस्रः । सुदृत्प्राप्तिर्दानमिति सिद्धिदयं । ऊहस्तत्त्वं जि-
ज्ञासमानस्य । उपदेशमन्तरेण जन्मान्तरसंस्कारवशात्
प्रकृत्यादिविषयं ज्ञानमुत्पद्यते मेयमूहो नाम प्रथमा
सिद्धिः । शब्दानामभ्यासमन्तरेण श्रवणमात्राद् यज्ज्ञा-
नमुपपद्यते सा द्वितीया सिद्धिः । अध्ययनं नाम शास्त्रा-
भ्यासाद् यज्ज्ञानमुपपद्यते सा तृतीया सिद्धिः । आ-
ध्यात्मिकस्याऽऽधिभौतिकस्याऽऽधिदैविकस्य त्रिविधदुः-
खस्य व्युदासात् भीतोष्णादिजन्यदुःखसद्विष्योक्तिति-
सोर्थज्ज्ञानमुत्पद्यते तस्याऽऽध्यात्मिकादिभेदात् सिद्धे-
स्तैर्विधं । सुदृदं प्राप्य या सिद्धिर्ज्ञानस्य सा सुदृत्-
प्राप्तिर्दानमिति सिद्धिः । आचार्यहितवस्तुप्रदाने या सिद्धि-
र्विद्यायाः सा दानं नाम सिद्धिः । एवमष्टविधा सिद्धि-

त्रेः भा० त्रिंखाता । एवं विपर्यया शक्तिः । तुष्टिसिद्धाख्याः पञ्चा-
 शत्प्रत्ययभेदा व्याख्याताः । एवं ब्रह्मपुराणे कल्पो-
 पनिपञ्चाख्यानप्रदेशे षष्टितन्त्राध्याये पञ्चाशत् प्रत्यय-
 भेदाः प्रतिपादिताः । अथवा पञ्चाशच्छक्तिरूपिण इति
 परस्य या शक्तयः पुराणे स्वरूपत्वेनाभिमताः पञ्चाश-
 च्छक्तय अत्रा इव यस्य तं शतार्द्धारं । विंशतिप्रत्यरा
 दशेन्द्रियाणि तेषाञ्च विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवच-
 नादानविहरणोत्सर्गानन्दाः । पूर्वोक्तानामराणां प्रत्यरा
 ये प्रतिविधीयन्ते कीलका अराणां दार्ढ्याय ते प्रत्यरा
 उच्यन्ते । तैः प्रत्यरैर्युक्तं अष्टकैः षड्विंशत्युक्तमिति योज-
 नीयं ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति प्रकृत्यष्टकं ॥ त्वक्चर्ममांसहृदिरमेदोऽस्त्रिमज्जा-
 शुकानि धातुष्टकं । अणिमाद्यैश्वर्याष्टकं । धर्मज्ञान-
 वैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्याग्नैश्वर्याख्या भावाष्टकं ।
 ब्रह्मप्रजापतिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपितृपिशाचा देवा-
 ष्टकं । अष्टावात्मगुणा ज्ञेयाः । दया सर्वभूतेषु हान्तिर-
 नस्रथाग्नौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमसृष्टेति गुणा-
 ष्टकं षष्ठं । एतैः षड्विंशत्युक्तं विश्वरूपैकपात्रं स्वर्गपुत्रा-
 न्नाद्यादिविषयभेदात् । विश्वरूपं विश्वरूपो नानारूपः ॥
 एकः काम्यास्यः पागोऽस्येति विश्वरूपैकपात्रः । धर्माध-
 र्मज्ञानमार्गभेदा असेति त्रिमार्गभेदं । द्वयोः युष्मपाप-

श्रे० उ० पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युयवत्रां
 पञ्चप्राणोर्भिर्मि पञ्चबुद्ध्यादिमूलां ।
 पञ्चावतीं पञ्चदुःखाघवेगां
 पञ्चाशद्देदां पञ्चपद्मीमधीमः ॥ ५ ॥

श्रे० भा० घोर्निमित्तैकमोहो देहेन्द्रियमनोबुद्धिजात्यादिव्यना-
 त्मस्वात्माभिमानोऽस्येति द्विनिमित्तैकमोहं । अपश्य-
 च्छिति क्रियापदमनुवर्तते । अधीम इत्युत्तरमन्तषिद्धं
 वा क्रियापदं ॥ ४ ॥

पूर्वं चक्ररूपेण दर्शितमिदानीं नदीरूपेण दर्श-
 यति । पञ्चस्रोत इति । पञ्च स्रोतांसि चक्षुरादीनि
 शानेन्द्रियाणि अमुस्वानानि यस्यास्तां नदीं पञ्चस्रो-
 तोऽम्बुं । अधीम इति सर्व्वं सन्वध्यते । पञ्चयोनिभिः
 कारणभूतैः पञ्चभूतोयां वक्राश्च पञ्चयोन्युयवक्रां । कर्म्म-
 श्रियाणि पाष्ठादयो वा ऊर्ध्वयो यस्यास्तां । पञ्चबुद्धीनां
 चक्षुरादिजन्यानामज्ञानामादिकारणं मनः । मनोवृ-
 त्तिरूपत्वात् सर्व्वज्ञानानां मनो मूलं कारणं यस्याः
 संसारसरितस्तां ॥ तथा च मनसः सर्व्वहेतुत्वं दर्शयति ।

मनोविजृम्भितं सर्व्वं यत्किञ्चित् सचराचरं ।

मनसो ह्यमनीभावे दैतं भित्तोपलभ्यत इति ॥

पञ्चशब्दादयो विषया आवर्त्तस्थानीयास्तेषु विष-
 येषु प्राणिनो निमज्जन्तीति यस्यास्तां पञ्चावर्त्तां । गर्भ-

श्वे०उ० सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहत्ते
 अस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचके ।
 पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा
 जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

श्वे०भा०दुःखजन्मादुःखत्ररादुःख्याधिदुःखमरणदुःखानि य-
 स्यास्तां पञ्चदुःखौघवेगां । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
 निवेशाः पञ्चक्लेशभेदाः पञ्चपर्वाण्यस्यास्तां इति । एवं
 तावन्नदीरूपेण ब्रह्मचक्ररूपेण च कार्यकारणात्मकं
 ब्रह्म सप्रपञ्चमिहाभिहितं ॥ ५ ॥

इदानीमस्मिन् कार्यकारणात्मकब्रह्मचक्रे केन वा
 संसरति केन वा मुच्यत इति संसारमोक्षहेतुप्रदर्श-
 नायाह । सर्वाजीवेति ॥ सर्वेषामाजीवनमस्मिन्निति
 सर्वाजीवे । सर्वेषां संस्था समाप्तिः प्रसूयो यस्मिन्निति
 सर्वसंस्थे । बृहन्तीऽस्मिन् हंसो जीवः । इन्ति गच्छत्यध्वा-
 नमिति हंसः । भ्राम्यते अनात्मभूतदेहादिमात्मानं मन्य-
 मानः स्रुरनरतिर्यंगादिभेदभिन्नानायायोनियु । एवं
 भ्राम्यमाणः परिवर्त्तत इत्यर्थः । केन हेतुना नाना-
 योनियु प्रवर्त्तत इति तच्चाह । पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च
 मत्वेति । आत्मानं जीवात्मानं प्रेरितारञ्चेश्वरं पृथ-
 गभेदेन मत्वा ज्ञात्वा अन्योऽभावन्योऽहमस्मीति जीव-
 श्वरभेददर्शनेन संसारे परिवर्त्तत इत्यर्थः । केन मुच्यत

श्रे० उ० उद्गीतमेतत् परमन्तु ब्रह्म

श्रे० भा० इत्याह । जुष्टः सेवितस्तेन ईश्वरेण चित्तदानन्दा-
द्वितीयब्रह्मात्मनाहं ब्रह्मास्मीति समाधानं ह्येत्यर्थः ।
तेनेश्वरमेवंनादमृतत्वमेति । यस्तु पूर्णानन्दब्रह्मरूपे-
णात्मानमवगच्छति स मुच्यते । यस्तु परमात्मनो
ऽन्यमात्मानं जानाति स सम्बध्यत इति । तथा च
सृष्टदारण्यके भेददर्शनस्य संसारहेतुत्वं प्रदर्शितं । य
एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स हृदं सर्व्वं भवतीति । तस्य
ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति ।
अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्नोऽहमस्मीति न
स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति ॥

तथा च श्रीविष्णुधर्मैः ।

यस्त्यात्मानमन्यन्तु यावद्वै परमात्मनः ।

तावत् स भ्राम्यते जन्तुर्धोहितो निजकर्मणा ॥

सङ्गीणाशेषकर्षा तु परं ब्रह्म प्रपश्यति ।

अभेदेनात्मनः शुद्धं शुद्धत्वादचयो भवेत् ॥ ६ ॥

ननु तमेकयोनिमित्यादिना सप्रपञ्चं ब्रह्म प्रति-
पादितं । तथा च सत्यहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मप्रतिपत्ता-
वपि सप्रपञ्चस्यैव ब्रह्मण आत्मत्वेनावगमात्तं यथा य-
स्योपासते तदेव भवतीति सप्रपञ्चब्रह्मप्राप्तिरेव ध्यात् ।
ततश्च प्रपञ्चस्थापरित्यागाच्च मोक्षसिद्धिः । ततश्च जुष्ट-
स्तस्तेनामृतत्वमेतीति मोक्षोपदेशोऽनुपपन्न एवेत्याश्र-

श्लो० उ० तस्मिन्त्वयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरञ्च ।

श्लो० भा० ॥ उद्गीतमिति ॥ सप्रपञ्चं ब्रह्म यदि स्यात्ततो भव-
 त्येव मोक्षाभावः । न त्वेतदस्ति । कस्मात् । यत उद्गीतं गी-
 तमुपदिष्टं कार्यकारणलक्षणात् प्रपञ्चाद्देदान्तैः । अन्यदेव
 तद्विदितादयो अविदितादधि । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
 यदिदमुपासते । अस्थूलमशब्दमस्पर्शं च एष नेति नेतीति ।
 ततो यदुत्तरं । अन्यत्र धर्मात् । न सद्य चासद्विव एव
 केवलाः । तमसः परः । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । यत्र
 नान्यत् पश्यति नान्यद्विजागति । स भूमा । योऽग्रनाया-
 पिपासे शोकं मोक्षं जरामत्येति । अप्राणो ह्यमनाः
 परतः परः । एकमेवाऽद्वितीयं । वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं । नेह नानास्ति किञ्चन । एकथैवानुद्गृत्यं ।
 इत्येवमादिषु प्रपञ्चात्सृष्टमेव ब्रह्मावगन्तत इत्यर्थः ।
 यत एवं प्रपञ्चधर्माद्विहितं ब्रह्म अत एव परमन्तु ब्रह्म ।
 तु शब्दोऽवधारणे । परममेव उत्कृष्टमेव । संसारधर्मा-
 नास्कन्दितत्वात् । उद्गीतत्वेन ब्रह्मण उत्कृष्टत्वात् । ते
 यथा यथोपासत इति न्यायेन उत्कृष्टब्रह्मोपासनात्
 उत्कृष्टमेव फलं मोक्षाख्यं भवत्येवेत्यभिप्रायः ॥ नन्वेवं
 तर्हि ब्रह्मणः प्रपञ्चसंसृष्टत्वे प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मसंसर्गात्
 साक्षात्वाद इव प्रपञ्चस्यापि पृथक् सिद्धत्वेन स्वतन्त्रत्वा-
 द्वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति पारतत्याभ्युप-

श्रु० उ० अत्राक्षरं बलविदो विदित्वा

श्रु० भा० गमेन मिथ्यात्मोपदेशपूर्वकमद्वितीयब्रह्मात्मत्वेनोपदेशोऽनुपपन्नश्चेत्याशङ्काह । तस्मिंस्तयमिति ॥ यद्यपि ब्रह्म प्रपञ्चासंसृष्टं स्वतन्त्रञ्च तथापि प्रपञ्चो न स्वतन्त्रः । अपि तु तस्मिन्नेव ब्रह्मणि चयं प्रतिष्ठितं भोक्ता भोग्यं प्रेरितारमिति । वक्ष्यमाणं भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणं । अजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थप्रयुक्तेति । वक्ष्यमाणं भोक्तृभोग्यरूपं चान्यद्देद्युतिमिदं विराट्सूत्रार्थां कृतनामरूपकर्माविश्वतैजसप्राज्ञजायत्स्वप्रसुप्तिरूपस्वरूपं प्रतिष्ठितं रज्ज्वामिव सर्पः । य एतस्मिन् सर्वं भोक्तादिलक्षणं प्रपञ्चरूपं प्रतिष्ठितं । अत एवास्य भोक्तादिव्यात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्म सुप्रतिष्ठा शोभनप्रतिष्ठा । ब्रह्मणोऽन्यस्य चलनात्मकत्वात् । चलप्रतिष्ठाऽनात्र । ब्रह्मणोऽचलत्वाद्वाचलप्रतिष्ठा । नन्वेवं तर्हि विकारभूतप्रपञ्चाययत्नेन परिणामित्वाद्दृष्ट्यादिवदनित्यं स्यादित्याशङ्काह । अक्षरश्चेति ॥ यद्यपि विकारः प्रपञ्चाययस्तथापि अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं । चशब्दोऽवधारणे । अविनाशेव ब्रह्म । मायात्मकत्वादिकारस्य । विकाराश्रयत्वेऽप्यविनाशेव कूटस्थं ब्रह्मावतिष्ठत इत्यभिप्रायः । मायात्मकत्वञ्च प्रपञ्चस्य पूर्वमेव प्रपञ्चितं । तथात् सर्व्वात्मकत्वेऽपि ब्रह्मणः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्मकत्वेन

श्रे० उ० लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

श्रे० भा० ब्रह्मणः प्रपञ्चासंसर्गात् पूर्णानन्दब्रह्मात्मानं पश्यतो
मोक्षाख्यः परमपुरुषार्थो भवतीत्यर्थः । कथं तर्ह्यात्मानं
पश्यतो मोक्षसिद्धिरित्यत आह । अत्रास्मिन्नन्नमयाद्या-
नन्दमयान्ते देहविराडाद्यव्याकृतान्ते वा प्रपश्ये पूर्व-
पूर्वोपाधिप्रविलयेनोत्तरोत्तरमप्यशनायाद्यसंस्पृष्टं वा-
चामभोचरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि विश्वा-
द्युपसंहारमुखेन लयं गता अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मरूपेणैव
स्थिता इत्यर्थः । तत्पराः समाधिपराः । किं कुर्वन्ति
योनिमुक्ता भवन्ति । गर्भजन्मजरामरणसंसारभया-
न्मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ तथा च योगियाज्ञवल्क्यो ब्रह्मा-
त्मनैवावस्थितं समाधिं दर्शयति ।

यदर्थमिदमद्वैतमरूपं सर्वकारणं

आनन्दममृतं नित्यं सर्वभूतेष्ववस्थितं ॥

तदेव गान्धधीः प्राप्य परमात्मानमात्मना ।

तस्मिन् प्रलीयते लात्मा समाधिः स उदाहृतः ॥

इन्द्रियाणि वशीकृत्य यमादिगुणसंयुतः ।

आत्ममध्ये मनः कुर्यादात्मानं परमात्मनि ॥

परमात्मा स्वयं भूत्वा न किञ्चिच्चिन्तयेत्ततः ।

तदा तु लीयते तस्मिन् प्रत्यगात्मन्यखण्डिते ॥

प्रत्यगात्मा स एव सादित्युक्तं ब्रह्मवादिभिरिति ६

श्रे० उ० संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते

श्रे० भा० नन्वद्वितीये परमात्मन्यभ्युपगम्यमाने जीवेश्वरयोरपि विभागाभावात् सीना ब्रह्मणि जीवानां ब्रह्मैकत्वपरलयश्रुतिरनुपपन्नैवेत्याशङ्क्य व्यवहारव्यवस्थायां जीवेश्वरयोरेषाधितो विभागं दर्शयित्वा तद्विज्ञानादगृह्यतत्वं दर्शयति । संयुक्तमेतदिति ॥ व्यक्तं विकारजातं अव्यक्तं कारणं तदुभयं क्षरमक्षरञ्च । व्यक्तं क्षरं विनाशि अव्यक्तमक्षरमविनाशि तदुभयं परस्परसंयुक्तं कार्यकारणात्मकं विश्वं भरते विभर्त्ति ईशः ईश्वरः ॥ तथाचाह भगवान् ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वर इति ।

न केवलमेश्वरो व्यक्ताव्यक्तं भरते अनीशश्चानीश्वरश्च । स आत्मा अविद्यातत्कार्यभूतदेहेन्द्रियादिभिर्वर्धते भोक्तृभावात् । एतदुक्तं भवति । परस्परसंयुक्तव्यष्टिसमष्टिरूपईश्वरः । तद्व्यष्टिभूतदेहेन्द्रियात्मकोऽनीशो जीवः । एवं समष्टिव्यष्ट्यात्मकत्वेन जीवपरयोरौपाधिकस्य भेदस्य विद्यमानत्वात्तदुपाधुपामनद्वारेण निरुपाधिकमेश्वरं ज्ञात्वा मुच्यत इति भोक्तात्मैक्यवादेनानुपपन्नं किञ्चिद्विद्यत इति ॥ तथापौपाधिकमेव भेदं दर्शयति भगवान् याज्ञवल्क्यः ।

श्लो० ३० विश्वमोक्षः । अनीशब्दात्मा बुध्यते भोक्तृभाः
वाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ६ ॥

श्लो० भा० आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैको ह्यनेकस्य जलधारेष्विवांशुमान् ॥
तथा च श्रीविष्णुधर्मैः ॥

परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागे हि न कल्पितः ।
स्ये तस्यात्मपरयोर्बिभागाभाव एव हि ॥
आत्मा चैवज्ञमञ्जोऽयं संयुक्तः प्राकृतेर्गुणैः ।
तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
अनादिसम्बन्धवत्या चैवज्ञोऽयमविद्यया ।
युक्तः दग्धति भेदेन ब्रह्म तात्मनि संस्थितं ॥

तथा च श्रीविष्णुपुराणे ॥

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

तथा च वामिष्ठे योगशास्त्रे प्रश्नपूर्वकं दर्शितं ॥

यद्यात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
संसृतिः कस्य तात स्यान् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ॥
चेचनाश्रे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
यथावत् सर्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साम्प्रतं ॥

वामिष्ठः ॥

तस्यैव नित्यशुद्धस्य सदानन्दमयात्मनः ।
अवद्विसस्य जीवस्य संसृतिः कीर्त्यते बुधैः ॥

श्रे.भा.

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा वज्रधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

भ्रान्त्या रूढः स एवात्मा जीवसञ्ज्ञः सदा भवेत् ॥

तथा च ब्राह्मे पुराणे परस्यैवोपाधिकं जीवादिभेदं
दर्शयति ॥कथं तर्हीपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्थेत्याशङ्क्य
दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ।

एकसु सूर्यो वज्रधा जलाधारेषु दृश्यते ।

आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः ॥

ब्रह्म सर्वशरीरेषु वाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितं ।

आकाशमिव भूतेषु बुद्ध्यावात्मा न चान्यथा ॥

एवं सति यथा बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।

अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्संसारवन्धिनी ॥

सर्वैर्बिकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।

प्रशान्तो व्योमवद्भाषो चैतन्यात्मा सहस्रप्रभः ॥

धूमाभधूलिभिर्यौम यथा न मलिनीयते ।

प्राकृतैरपराष्ट्ये विकारैः पुरुषस्तथा ॥

यथैकस्मिन् घटाकाशे जलेर्धूमादिभिर्युते ।

मान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥

यथा इन्दैरनेकैस्तु जीवे च मलिनीकृते ।

एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित् ॥

तथा च शुकश्रिये गौडपादाचार्यः ॥

शु० उ० ज्ञानो द्वावजावीशनीशा-

वजा लेका भोक्तृभोग्यार्थयुता ।

शु० भा० यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिरिति ॥

तस्मादद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयोर्जीवा-
नाञ्च भेदव्यवस्थायाः मिश्रत्वाच्च विशुद्धमत्त्वोपाधेरी-
श्वरस्याविगुह्योपाधिजीवगताः सुखदुःखमोहाज्ञाना-
दयः ॥ तथा च भगवान् पराशरः ॥

ज्ञानात्मकस्याऽमलमत्तराशेरपेतदोपस्य सदा स्फुटस्य ।

किं वा जगद्यस्ति समस्तपुंमामज्ञातमस्यास्ति इदि
स्थितस्येति ॥

नापि जीवान्तरगतसुखदुःखमोहादिना जीवान्तरस्य
यद्गस्य मुक्तस्य वा सम्बन्धः । उपाधितो व्यवस्थायाः
सम्भवात् । अत एकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति भवदुक्तस्य
चोद्यस्यानवकाशः ॥ ८ ॥

किञ्चेदमपरं वैलक्षणमित्याह । ज्ञानो द्वाविति ॥

न केवलं यत्काव्यकं भरते ईशो नाथगोशः सन्
बध्यते जीवोऽपि तु । ज्ञानो ज्ञ ईश्वरः । अज्ञो जीवः ।
तो । अज्ञो जातादिरहितौ । ब्रह्मण एवाविशतस्य
जीवेश्वरात्मनाऽवस्थानात् । तथा च श्रुतिः ।

पुरयक्ते द्विपदः पुरयक्ते चतुष्पदः ।

पुरः स पची भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ॥

श्रु० उ० अनलश्चात्मा विश्वरूपो लक्ष्मी

त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ६ ॥

श्रु० भा० एकस्यैवा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो
 वहिष्येति च ॥ ईशनीशो ह्यानन्दसं ह्रस्वत्वं ॥ नन्वदैतवा-
 दिना यदि भोक्तृभोग्यलक्षणप्रपञ्चसिद्धिः स्यात् तदा
 सर्वेशः परमेश्वरः । अनोशो जीवः । सर्वज्ञः परमेश्वरः ।
 असर्वज्ञः किञ्चिज्जीवः । सर्वज्ञत् परमेश्वरः । देहादिवि-
 भज्जीवः । सर्व्यात्मा परमेश्वरः । असर्व्यात्मा जीवः । वि-
 श्वेश्वर्यं आप्तकामः परमेश्वरः । अन्वैश्वर्योऽनाप्तकामो
 जीवः । सर्वतः पाणिः सहस्रशीर्षा नित्योऽनित्यानामि-
 त्यादिना जीवेश्वरयोर्विश्वलक्षणव्यवहारसिद्धिः स्यात् । न
 तद्भोक्तादिप्रपञ्चसिद्धिरस्ति । स्वतः कूटस्थापरिणाम्य-
 दितोयस्य वस्तुनो भोक्तादिरूपत्वाभावात् । नापि परतो
 ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य भोक्तादिप्रपञ्चहेतुभूतस्य वस्तुनारस्था-
 भावात् । वस्तुनारसद्भावे द्रव्यगिरित्याद्यक्त्वाद् । अजा
 श्लोका भोक्तृ भोग्यार्थयुक्तेति ॥ भवेद्यमीश्वराद्यविभागः ।
 यदि प्रपञ्चासिद्धिरेव स्यात् सिद्धत्येवं प्रपञ्चः । हि य-
 स्मादर्थे । यस्माद्जा प्रकृतिर्न जायत इत्यादिना सिद्धा
 प्रसवधर्माणि । अजामेका । मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् ।
 इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते । माया परा प्रकृतिः ।
 सभवास्यात्मा मायया । इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा विश्वज-
 ननी देवात्मप्रतिरूपैका स्वविकारभूतभोक्तृभोग्यभोग्या-

शे.भा.यंप्रयुक्ता ईश्वरनिकटवर्तिनी किंकुर्वाणाऽवतिष्ठते ।
 तस्मात् भोऽपि मायी परमेश्वरो मायोपाधिमन्निधेसा-
 दानिव कार्यभूतैर्देहादिभिस्तददेव विभक्तएवाऽविभक्त
 ईश्वरादिरूपेणावतिष्ठते । तस्मादेकस्मिन्नेकरमे परमे-
 ऽभ्युपगम्यमानेऽपि जीवेश्वरादिसर्वलौकिकवैदिकसर्वभे-
 दव्यवहारसिद्धिः । ततस्तयोर्वस्वन्तरस्य सद्भावाद्
 द्वैतवादिप्रसक्तिः । मायाया अनिर्वाच्यत्वेन वस्तुत्वायो-
 गात् । तथाह ।

एषा हि भगवन्माया सदसृष्टाक्तिवर्जितेति ॥

यस्मादजैव भोक्तादिरूपा तस्मात् तत्स्वीकृतस्य मिथ्या-
 सिद्धवस्तुत्वं । सम्भवात् । अनन्तद्यात्मा । अशब्दोऽवधा-
 रणे । अनन्त एवात्मा । अस्थान्तःपरिच्छेदो देशतः कालतो
 वस्तुतोऽपि न विद्यत इति । विश्वरूपो विश्वमस्यैव रूपमि-
 ति । परस्याविश्वरूपत्वात् । वाचारक्षणं विकारो नामधेय-
 मिति । रूपस्य रूपिच्यतिरेकेणाभावात् विश्वरूपत्वादप्या-
 नन्तं सिद्धमित्यर्थः । अशब्दो यस्मादर्थः । यस्माद्विश्वरूपवै-
 रूप्यलक्षणः परमात्मा इत्येवमादिभिरात्मनो विश्वरूप-
 त्वमित्यर्थः । यत एवानन्तो विश्वरूप आत्मा अत एव अ-
 कर्ता कर्तृत्वादि संसारधर्मरहित इत्यर्थः ॥ कर्तृवमनन्तो
 विश्वरूपः कर्तृत्वादिसकलसंसारधर्मवर्जितो मुक्तः पूर्णा-
 नन्दाद्वितीयब्रह्मरूपेणैवावतिष्ठत इत्यत्राह । त्रयं यदा
 विन्दते ब्रह्ममेतदिति । त्रयं भोक्तृभोगभोग्यरूपं । माया-

श्रे० उ० क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः

क्षरात्मनाधीशते देव एकः ।

तस्याभिधानाद्योजनात् तत्त्वभावाद्

भूयश्चाक्षे विश्वमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥

श्रे० भा० त्मकलादधिष्ठानभूतव्यतिरेकेण निवृत्तनिखिलविकल्प-
पूर्षानन्दाद्वितीयब्रह्मभाक् कर्तृत्वादिमकलमंसारधर्म-
वर्जितो वीतशोकः कृतकृत्योऽवतिष्ठत इत्यर्थः । अथवा
ज्ञाज्ञाज्ञात्मकजीवेश्वरप्रकृतिरूपत्रयं ब्रह्म यदा विन्दते
लभते तदा मुच्यत इति । ब्रह्ममिति मकारान्तं । ब्रह्ममेतु
मां मधुमेतु मां ॥ मामिति क्कान्दमं ॥ जीवेश्वरयोर्वि-
भागं दर्शयित्वा तद्विज्ञानादमृतत्वं दर्शितं भवति ॥ ९ ॥

इदानीं प्रधानेश्वरयोर्विलक्षणं दर्शयित्वा तद्विज्ञानाद-
मृतत्वं दर्शयति । क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर इति ॥ अवि-
द्यादेर्हरणात् परमेश्वरो हरः । अमृतञ्च तदक्षरं चाऽमृ-
ताक्षरममृतं ब्रह्मैव ईश्वर इत्यर्थः । स ईश्वरक्षरात्मनो
प्रधानपुरुषो ईशते ईष्टे देव एकश्चित्सदानन्दाऽद्वितीयः
परमात्मा । तस्य परमात्मनोऽभिधानात् । कथं । योजना-
त् । विद्यानां परमात्मसंयोगनात् । तत्त्वभावाद् हं ब्रह्मा-
स्मीति भूयश्चासकृत् । यद्वा स्वात्मार्यज्ञाननिष्पत्तिरन्त-
स्त्विन् वाऽर्यज्ञानोदयवेलायां वा विश्वमायानिवृत्तिः ।
सुखदुःखमोहात्मकाशेषप्रपञ्चरूपमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥

श्रे० उ० ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः

श्रे० भा० इदानीं तद्विदस्तदिति ध्यानात् स्वाज्ञानध्यानकृतं फलभेदं दर्शयति ज्ञात्वा देवमयमहमस्मीति । सर्वपाशा-
पहानिः । पाशरूपाणां सर्वेषामविद्यादीनामपहानिः ।
चीणैरविद्यादिभिः क्लेशैस्तत्कार्यभूतजनामृत्युप्रहाणिः ।
जननमरणादिदुःखहेतुविनाशफलं प्रदर्शितं । ध्याने कि-
ञ्चित् क्रममुक्तिरूपं विशेषमाह । तस्य परमेश्वरस्याभिधा-
नाद् देहभेदे शरीरभेदोपायोत्तरकालमर्चिरादिना
देवध्यानपथा गत्वा परमेश्वरसायुज्यं गतस्य तृतीयं विरा-
ड्रूपापेक्षया व्याकृतपरमयोमकारणेश्वरावस्थं विश्वेश्व-
र्यलक्षणं भवति । स तत्रैव निर्विशेषमात्मानं ज्ञात्वा
केवलो निरस्तमसौश्रयं तदुपाधिसिद्धिरव्याकृतपरम-
योमकारणेश्वरात्मकतृतीयावस्थं विश्वेश्वर्यं हित्वा आप्त-
काम शान्तकामः पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मरूपोऽवतिष्ठते ॥
एतदुक्तमभवति । सम्यग्दर्शनस्य तथाभूतवस्तुविषयत्वेन
निर्विषयपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मविषयत्वादिज्ञानानन्तर-
मविद्यातत्कार्यप्रहाणेन पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मरूपो
ऽवतिष्ठते । ध्यानस्य पुनः सहसा न निराकारे बुद्धिः
प्रवर्तत इति । सविशेषब्रह्मविषयत्वात् । तं यथा यथो-
पासत इति न्यायेन सविशेषविश्वेश्वर्यलक्षणब्रह्मप्राप्त्या
विश्वेश्वर्यमनुभूय निर्विशेषपूर्णानन्दब्रह्मात्मानं ज्ञात्वा

शु० उ० क्षीणेः क्लेशेर्जीन्ममृत्युप्रहाणिः ।

तस्याऽभिधानानृतीयं

श्रे० भा० केवलात्मकामो वाऽऽप्ताशेषपुनर्यो मुक्तो भवति ॥ तथा
शिवधर्मोत्तरे ज्ञानधानयोर्विश्वेश्वर्यलक्षणं केवलात्मा-
प्रकामलक्षणञ्च फलं दर्शयति ।

ध्यानादेश्वर्यमनुल्लभैश्वर्यात् सुखमुत्तमं ।

ज्ञानेन तत् परित्यज्य विदेहो मुक्तिमाप्नुयादिति ॥

तथा च दहरादिसविशेषमगुणोपासकानां स यदि
पितृलोककामो भवति सङ्ख्यादेवास्य पितरः सन्नि-
ष्ठन्तीत्यादिना विश्वेश्वर्यलक्षणं फलं दर्शयति । तथा
च प्रश्नोपनिषदि । यः पुनरेतं चिमाक्षेणोमित्येते-
नैवाक्षरेण परमपुरुषमभिधायीत स तेजसि सूर्ये
सम्पन्न इत्यादिना परमपुरुषमभिधायतोऽर्चिरादि-
मार्गापदेशपूर्वकं । स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पु-
रिशयं पुरुषमोचत इति ब्रह्मलोकं गतस्य तत्रैव सम्ब-
र्द्धर्शनलभं दर्शयित्वा तमोद्धारणैवायतनेनाश्वेति वि-
द्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं वेत्तीति सम्ब-
र्द्धर्शनेन मोक्ष उपदिष्टः तमेवं विद्वानमृत इह भव-
तीति विदुषोऽर्चिरादिगमनं विना इहैवाऽमृतप्राप्तिं
दर्शयति ॥ यथाकामयमान इत्यारभ्य न तस्य प्राणा
उत्कामन्ति ब्रह्मैव मन् ब्रह्माशेतीत्यादिना विनैवा-
त्कान्तिं विदुषो मोक्ष उपदिष्टः । उदमात् प्राणाः काम-

श्लो० उ० देहभेदे विश्वेश्वर्य्य केवल आप्तकामः ॥ ११ ॥

श्लो० भा० न्यहो नेति नेति शैवाच याज्ञवल्क्य इति प्रश्नपूर्व-
कमुक्तान्यभावो दर्शितः । तथा च ब्राह्मी पुराणे जीव-
न्मुक्तिं गत्यभावं दर्शयति ॥

यस्मिन् काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् ।

तस्मात् कालात् समारभ्य जीवन्मुक्तो भवेदमौ ॥

मोक्षस्य नैव किञ्चित् स्यादन्यत्र गमनं क्वचित् ।

स्यानं परार्ह्यमपरं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥

अज्ञानबन्धभेदस्तु मोक्षो ब्रह्मस्यस्त्विति ॥

तथा लैङ्गे विदुषो जीवन्मुक्तिं दर्शयति ॥

इह लोके परे चैव कर्त्तव्यं नास्ति तस्य वै ।

जीवन्मुक्तो यतस्तस्मात् ब्रह्मवित् परमार्थतः ॥

शिवधर्मोत्तरे ॥

वाञ्छात्ययेऽपि कर्त्तव्यं किञ्चिदस्य न विद्यते ।

इहैव स विमुक्तः स्यात् सम्पूर्णः समदर्शनः ॥

तस्मादुपासको देहादुल्कस्याऽर्चिरादिना देवयानेन

विश्वेश्वर्य्यं ब्रह्म माप्य विश्वेश्वर्य्यमनुभूय तत्रैव केवलं प्रत्य-

स्तमितभेदपूर्व्यानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मानं ज्ञात्वा केवल-

मात्मकामो मुक्तो भवति विद्वान् । निर्विशेषपूर्णान-

न्दाद्वितीयब्रह्मविज्ञानादशेषगन्तृगन्तव्यगमनादिभेदप्र-

त्यस्तमयाद्विनैवोत्कान्तिं देवयानं ब्रह्मज्ञानमभनन्तरं

श्रे० उ० एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं
नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।

श्रे० भा० जीवन्मुक्तो ब्रह्मज्ञानधमनन्तरं ब्रह्मानन्दमनुभूयात्पर-
तिरात्मवत्त आत्मनैवान्तःसुखोऽन्तरारामोऽन्तर्ज्योति-
रात्मकोऽ आत्मरतिरात्ममिथुन आत्मानन्द इहैव
स्वाराज्ये भूषि स्वे महिम्यस्यतोऽवतिष्ठते । तद्धेतुत्वादा-
ह्यविषयपरित्यागेन ब्रह्मस्वाधाय वाङ्मनःकामनिष्पार्श्वं
श्रौतस्मार्त्तकृष्णं कर्म कृत्वा विशुद्धमत्तो योगाहृष्टो
भूत्वा शमादिषाधनधमनः ॥

योगी युञ्जीत, सततमात्मानं रक्षति स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥

एवं युञ्जन् सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्व्वं च समदर्शनः ॥

समं पश्यन् हि सर्व्वं च समवस्थितमीश्वरं ।

न हिनस्यात्सनात्मानं ततो याति परां गतिं ॥१९॥

यस्माज् ज्ञानान्तरं परमपुरुषार्थसिद्धिस्तस्मात् एत-
ज्ज्ञेयमिति ॥ एतत् प्रकृतं केवलात्माकाशब्रह्मरूपं
नित्यं नियमेन ज्ञेयं किमवान्यसंस्थं न स्वात्मास्यं ज्ञेयं
ज्ञानात्मनि ॥ ब्राह्मे श्रूयते ।

श्रु० उ० भोक्ता भोग्यं प्रेरितारब्धु मत्वा

सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

श्रे० भा० तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती
नेतरेषामिति ॥

तथा च शिवधर्मोत्तरे योगिनामात्मनि स्थितिः ॥

शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।

आत्मस्थं यः परित्यज्य वहिस्यं यजते शिवं ॥

हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिङ्गात् कूर्परमात्मनः ।

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न पश्यन्तीह शङ्करं ॥

ज्ञानचतुर्विंशोनत्वादन्धः सूर्यं यथोदितं ।

यः पश्येत् सर्वगं शान्तं तस्याथात्मास्थितः शिवः ॥

आत्मस्थं ये न पश्यन्ति तीर्थं मार्गन्ति ते शिवं ।

आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य वहिसीर्थादि यो व्रजेत् ॥

करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गति ॥

अथवा एतद्यदपरोक्षं प्रत्यगात्मरूपं तन्नित्यमवि-

नाग्नि स्त्रे महिम्नि स्थितं ब्रह्मैव ज्ञेयं । कस्मात् । हिशब्दे

यस्मादर्थे । तस्मान्नातः परं वेदितव्यमस्ति किञ्चि-

दपि । श्रूयते च बृहदारण्यके । तदेतत् पदनीयमस्य

सर्वस्य यदयमात्मेति ॥ कथमेतज् ज्ञेयमित्याह । भोक्ता

जीवो भोग्यमितरत् । सर्वंप्रेरिताऽन्तर्यामी परमेश्वरः ।

तदेतन्निविधं प्रोक्तं ब्रह्मैवेति । भोक्ताद्यंशेपभेदप्रपञ्च

विज्ञापनेनैव निर्विशेषं ब्रह्मात्मानं जानीथादित्यर्थः ॥

श्रु० उ० वद्देर्यथा योनिगतस्य मूर्तिः-

नी दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।

स भूय एवेन्धनयोनिगृह-

स्तदोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥

शे० भा० तथाचोक्तं कावशेषगीतायां ॥

त्वाक्ता सर्वविकल्पांश्च स्वात्मस्य निश्चलं मनः ।

हत्वा शान्तो भवेद्योगी दग्धेन्धन इवानसः ॥

तथा च श्रीविष्णुपुराणे ॥

तस्यैव कल्पनाहीनस्वरूपयदृष्टं हि यत् ।

मनसा ध्याननिष्पाद्यः समाधिः सोऽभिधीयत इति ॥

तदानोमोमित्येतेनाचरेण परम्पुरुषमभिधायीत। श्रोमि-
त्यात्मानं युञ्जीत। श्रोमित्यात्मानं धायीतेति श्रूतेः ॥ ११ ॥

आत्मानमन्विष्य पराभिधाने प्रणवस्य नियमांभि-
धानाङ्गत्वेन प्रणवं दर्शयति । वक्तेर्यथेति ॥ वक्तेर्यथा
योनिगतस्य अरणिगतस्य मूर्तिः स्वरूपं न दृश्यते मय-
नात् प्राङ् नैव च लिङ्गस्य सूक्ष्मदेहस्य विनाशः स एवा-
ऽरणिगताऽग्निर्भूयः पुनः पुनरिन्धनयोनिना मयनेन
पृच्छः । योनिशब्दोऽपि कारणवचनः । इन्धनेन कार-
णेन पुनः पुनर्भूयनाङ्गत्वात् । तदोभयं । इवाद्यो वाग्व्यङ्गः ।
तदोभयं तदुभयमिव मयनात् प्राङ् न पृच्छते मयनेन
च पृच्छते । तददात्मा वक्त्रिस्थानीयः प्रणवेनात्तरारणि-
स्थानीयेन मयनाङ्गत्वात् देहे अधरारणिस्थानीये ॥ ११ ॥

१०३० स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिं ।
 ध्याननिर्भयनाभ्यासाद् देवं पश्येन्निगूढवत्
 तिलेषु तैलं दधिनीष सर्पि- . . . [११४१]
 रापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः । . . .
 एवमात्मनि गृह्यतेऽसौ
 सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥
 सर्व्व्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवापितं ।

श्वभा० तदेव प्रपञ्चयति । स्वदेहेति ॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा
 अधरारणिं ध्यानेन निर्भयनं तस्य निर्भयनस्याऽभ्यासाद्
 देवं ज्योतिरूपं प्रपञ्चनिगूढाग्निवत् ॥ १४ ॥ . . .

उक्तस्यार्थस्य द्रष्टव्ये दृष्टान्तान् बहून् दर्शयति ।
 तिलेष्विति ॥ तिलेषु चन्तपीडनेन तैलं गृह्यते दधि-
 मथनेन सर्पिरिव । आपः स्रोतःसु नदीषु भूखननेन ।
 अरणीषु चाग्निर्भयनेन । एवमात्मात्मनि स्वात्मनि
 गृह्यते । अमौ मननात्मभूतदेहादिषु अन्नमयाद्यगे-
 पोपाधिप्रविस्लापनेन निर्व्विगेषे पूर्णानन्दे स्वात्मन्येवाव-
 गम्यत इत्यर्थः ॥ केन तर्हि पुरुषेणात्मा आत्मन्येव गृह्यत
 इत्याह । सत्येन यथा भूतहितार्थवचनेन भूतहितेन । सत्यं
 भूतहितं प्रोक्तमिति स्मरणात् । तपसा इन्द्रियमन-
 सामैकाग्र्यकक्षणेन । मनमयेन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमन्तप
 इति स्मरणात् । एनमात्मानं योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥

कथमेनमनुपश्यतीत्यत आह ॥ सर्व्व्यापीति ॥ सर्व्वं

श्रे० उ० आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं ।

तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥ १६ ॥ इति श्रेताश्रुत-
रोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् ॐ ॥

श्रे० भा० प्रकृत्यादिविशेषान्तं व्याप्यावस्थितं न देहेन्द्रियाद्य-
थात्ममात्रावस्थितमात्मानं । चीरे सर्पिरिव सारलेन
निरन्तरतया आत्मनेन सर्वैश्वर्यमितमात्मविद्यातपोमो-
मूलं कारणं । श्रूयते च । एष ह्येव साधुकर्मा कारयति ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति त इति । अथ
वा आत्मविद्या च तपश्च यथात्मलाभे मूलहेतुरिति ॥
तथा च श्रुतिः । विद्ययाऽमृतमश्रुतेऽविद्यया मृतं । तपसा
ब्रह्म विजिज्ञास्येति च । ब्रह्म उपनिषत्परं उपनिष-
त्परमस्मिन् परं श्रेय इति । यः सत्यादिषाधनसंयुक्त एनं
सर्वव्यापिनमात्मानं चीरे सर्पिरिवार्षितं आत्मविद्या-
तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं अनुपश्यति तेन सर्वगत-
ब्रह्मात्मदर्शिनामात्मन्येव गृह्यते नासत्यादियुक्तेनापरि-
च्छिन्नब्रह्मात्ममयाद्यात्मना । श्रूयते च । सत्येन लभ्यस्त-
पसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यं । न धेपु
जिह्वममृतं न भाषा चेति ॥ दिव्यचनमध्यायपरिषमा-
स्यर्थे ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
परमहंसपरिमाजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्प्रणीते श्रे-
ताश्रुतरोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ हरिः ॐ ॥

हरिः ॐ ॥

श्लो०३० युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ॥
अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥१॥

श्लो०भा० ध्यानमुक्तं ध्याननिर्माथनाभ्यासाद् देवं पश्येन्निगूढ-
वदिति परमात्मदर्शनोपायत्वेन इदानीं तदपेक्षित-
साधनविधानार्थं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र
प्रथमं तत्सिद्ध्यर्थं सवितारमाशास्ते । युञ्जान इति ॥
युञ्जानः प्रथमं मनः । प्रथमं ध्यानारम्भे मनः परमा-
त्मनि संयोजनया धिय इतरानपि प्राणान् । प्राणा वै
धिय इति श्रुतेः । अथवा धियः वाङ्मविषयज्ञानानि ।
किमर्थं । तत्त्वाय तत्त्वमर्शणाय सविता धियो वाङ्मविष-
यज्ञानाद् अग्निं तस्य ज्योतिःप्रकाशं निचाय्य दृष्ट्वा
पृथिव्या अधि अग्निन् शरीरे आभरत् आहरत् ।
एतदुक्तं भवति ज्ञाने प्रवृत्तस्य मनो वाङ्मविषयज्ञा-
नादुपसंभृत्य परमात्मन्वेव संयोजयितुमनुपाह्वकदेवता-
त्मनामग्न्यादीनां यत् सर्व्वस्तुप्रकाशसामर्थ्यं तत्सर्व्व-
मस्रदागादिषु सन्पादयेत् सविता यत्प्रसादादवाप्यते
योग इत्यर्थः । अग्निशब्द इतरासाम्प्यनुपाह्वकदेवता-
नामुपलक्षणार्थः ॥ १ ॥

श्वे० उ० युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।

सुवर्गेयाय शतैष ॥ २ ॥

युक्त्वाय मनसा देवान् सुवर्ष्यतो धिया दिवं ।

बृहज्ज्योतिःकरिथतःसविताप्रमुवातितान् ।

[॥ ३ ॥

श्वे० भा० . युक्तेनेति ॥ यदा तत्त्वाय मनो योजयन्ननुपाहक-
ग्रन्थाधानेन देहेन्द्रियदायै करोति तदा युक्तेन सवित्रा
परमात्मनि संयोजितेन मनसा वयं तस्य देवस्य सवितुः
सवेऽनुशार्या सत्यां स्वर्गंयाय स्वर्गप्राप्तिहेतुभूताय ध्या-
नकर्माणि यथासामर्थ्यं प्रयत्नामहे परमात्मवचनोऽत्र
स्वर्गशब्दः तत् प्रकरणात् तस्यैव सुखरूपत्वात् तदंशत्वा-
च्चेतरस्य सुखस्य । तथा च श्रुतिः । एतस्यैवानन्दस्थान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति ॥ २ ॥

युक्त्वायेति ॥ पुनरपि सोऽप्येवं करोत्विति प्रार्थना ।
युक्त्वाय योजयित्वा देवान् मनश्चादीनि करणानि तेषां
विशेषणं । स्वः स्वर्गं सुखं पूर्णानन्दब्रह्म यत इति द्विती-
याभ्यवचनं । नः पूर्णानन्दब्रह्म गच्छतो न शब्दादि-
विषयान् । पुनरपि विशेषणान्तरं धिया सत्त्वगदर्शनेन
दिवं द्योतनस्वभावसैतन्यैकरसं दृष्टुं महद् ब्रह्मज्योतिः-
प्रकाशं करिथतः पूर्णानन्दब्रह्माविष्करिथतः । अत्र
द्वितीयाभ्यवचनं । सविता प्रमुवाति तान् तानि कर-

शे० उ० युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
 विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
 वि होत्रा दधे वयुना विदेक इन्
 मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

शे० भा० णानि । यथा करणानि विषयेभ्यो निवृत्तानि आ-
 त्माभिमुखानि आत्मप्रकाशमेव तयानुजानातु सविते-
 त्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्यैवमनुजानतो महता प. रतुष्टिः कर्त्तव्येत्याह ।
 युञ्जत इति ॥ युञ्जते योजयन्ति ये विप्रा मन उत
 युञ्जते धिय इतराण्यपि करणानि । धीहेतुत्वात् कर-
 णेषु धीशब्दप्रयोगः । तथा च श्रुत्यन्तरं । यदा पञ्चा-
 वतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा महेति । विप्रस्य विशेषणव्या-
 प्रस्य बृहतो महतो विपश्चितः सर्वज्ञस्य देवस्य सवितु-
 र्मही महती परिष्टुतिः कर्त्तव्या । कैर्विपैः । पुनरपि
 विप्रिनष्टि । वि होत्रा दधे । होत्राः क्रिया यो विदधे
 वयुनावित् प्रजावित् सर्वज्ञानात् साक्षिभूत एषोऽदि-
 तोयः । ये विप्रा मनआदिकरणानि विषयेभ्य उप-
 संश्रव्यात्मन्येव योजयन्ति तैर्विप्रस्य बृहतो विपश्चितो
 महती परिष्टुतिः कर्त्तव्या । होत्रा दधे वयुनाविदेकः
 सविता ॥ ४ ॥

श्रे० उ० युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभि
 विमोका यन्ति पथ्येव सूरः ।
 मृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा
 आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः ॥ ५ ॥
 अग्निर्यत्राभि मथ्यते वायुर्यत्राभि युञ्जते ।
 सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र सञ्जायते मनः ॥ ६ ॥

श्रे० भा० किञ्च ॥ युजे वामिति ॥ युजे वां समादधे वां युवयोः
 करणानुपाहकयोः सम्बन्धि प्रकाशत्वेन तत् प्रकाशितं
 ब्रह्मेत्यर्थः । अथवा वामिति यज्वचनार्थं युष्माकं कार-
 णभूतं ब्रह्म पूर्यं पूर्यं चिरन्तनं युजे समादधे । नमो-
 भिर्भ्रमस्कारैश्चित्तप्रणिधानादिभिः । एष एवं समाद-
 धानस्य मम शोका यन्ति कीर्त्तितया यन्ति विविधमेत्य
 पथ्येव सूरः । पथि सम्पार्गे । अथवा पथा कीर्त्ति-
 रित्येतद्वाक्यं प्रार्थनारूपं शृण्वन्तु विश्व अमृतस्य ब्रह्मणः
 पुत्राः सूरः सोमो हिरण्यगर्भस्य । के ते । ये धामानि
 दिव्यानि दिविभवान्यातस्युरधितिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिना सविचादिप्रार्थना
 प्रतिपादिता । यस्तु पुनः प्रार्थनां - कृत्वा तैरनुशातः
 सन् योगे प्रवर्त्तते स भोगहेतोः कर्म्मण्येव प्रवर्त्तत इत्याह ।
 अग्निर्यत्रेति ॥ अग्निर्यत्राभिमथ्यते भरणमयनतत्सा-
 धनादौ । वायुर्यत्र प्रवर्गादौ । पवित्रप्रेरितः ब्रह्म-

शे०उ० सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्य ॥

से०भा० भिव्यक्तं करोति । सोमो यत्र दशायविचात् पूर्यमानो
ऽतिरिच्यते तत्र क्रतौ सञ्जायते मनः । यस्मादननुज्ञा-
तस्य तस्य भोगहेतोः कर्माण्येव प्रवृत्तिः तस्मात् ॥ ६ ॥

सविचेति ॥ सवित्रा प्रसवेन सविष्टप्रसवेनेति यावत् ।
जुषेत सेवेत ब्रह्म पूर्यं चिरन्तनं । तस्मिन् ब्रह्मणि यो
निष्ठां समाधिलक्षणां क्षणवसे दुरुष्व । एवं कुर्वतेऽमम
किं ततो भवतीत्याह । न हि ते पूर्वं स्नानं कर्म दृष्टं
श्रौतश्च कर्माक्षिपन् न पुनर्भोगहेतोर्भ्रान्ति । ज्ञाना-
ग्निना सवीजस्य दग्धत्वात् । उक्तञ्च । यथैषिका त्वल-
मग्नौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्व्वे पापानः प्रदूयन्त
इति । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति
चेति । अग्निर्वाभिमन्यत इत्यत्राऽपरा याव्या । अग्निः
परमात्मा । अविद्यातत्कार्यस्य दाहकत्वात् । उक्तञ्च ।
अधमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन
भास्यतेति । यत्र यस्मिन् पुरुषे मथ्यते स्वदेहमरणिं
छलेत्यादिना पूर्व्वोक्तध्याननिर्माथनेन वायुर्यत्राऽभियु-
ञ्जते शब्दमय्याक्तं करोति रेषकादिकरणात् । सोमो
यत्रातिरिच्यतेऽनेकजन्ममेवया तत्र तस्मिन् यज्ञदान-
तपःप्राणायामसमाधिविशुद्धान्तःकरणे सञ्जाते परि-
पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्माकारं समुत्पद्यते नान्यत्राऽशु-
द्धान्तःकरणे । उक्तञ्च ।

श्रु० उ० तत्र योनिं कृण्वसे न हि ते पूर्वमक्षिपत् ॥७॥
 त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं
 हृदोन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य ।

श्रु० भा० प्राणायामविशुद्धात्मा यस्मात् पश्यति तत् परं ।
 तस्मान्नातःपरं किञ्चित् प्राणायामादिति श्रुतिः ॥
 अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्चये ।
 तत् घोणे जायते पुंभां गोविन्दाभिमुखी मतिः ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानग्रमादिभिः ।
 नराणां घोणपापानां कृष्ये भक्तिः प्रजायते ॥

तस्मात् प्रथमं यज्ञाद्यनुष्ठानं ततः प्राणायामादि ततः
 समाधिः ततो वाक्यार्थज्ञाननिष्पत्तिः ततः कृतकृत्य-
 तेति ॥ ७ ॥

तत्र योनिं कृण्वसे इत्युक्तं कथं योनिकारणमि-
 त्याशङ्क्य तत्प्रकारं दर्शयति । चिरञ्जितमिति ॥ श्रीष्णु-
 चतानि उरोशीवशिरांसि उन्नतानि यस्मिन् शरीरे
 चिरञ्जितं संस्थाप्य समं शरीरं हृदोन्द्रियाणि मनश्चतु-
 रादीनि मनसा सन्निवेश्य सन्नियम्य ब्रह्मैवाहुपस्त-
 रणसाधनं तेन ब्रह्मैवाहुपेन ब्रह्मशब्दं प्रणवं वर्णयन्ति ।
 तेनोहुपस्थानीयेन प्रणवेन काकाच्चिदुभयत्र सम्यथते ।
 तेनोपसंहृत्य तेन प्रतरेत अतिकमेद्भिदान् ब्रह्मस्रोतांसि
 संसारसरितः । स्नाभाविक्यविद्याकामकर्मप्रवर्त्तितानि

श्लो० उ० ब्रह्मोद्भवेन प्रतरेत विद्वान्

श्लो० भा० भयावहानि प्रेततिर्यगूर्ध्वप्राप्तिकराणि पुनरावृत्ति-
भाञ्छिं प्राणायामव्ययितमनोमलस्य चित्तं ब्रह्मणि
स्थितमभवतीति प्राणायामो निर्दिश्यते । प्रथमं नाडिशो-
धनं कर्त्तव्यं । ततः प्राणायामेऽधिकारः । दक्षिणनाभि-
कापुटमङ्गुल्याऽवष्टभ्य वामेन वायुं पूरयेद् यथाशक्ति ।
ततोऽनन्तरमुत्सृज्यैव दक्षिणेन पुटेन समुत्सृजेत् ।
सद्यमपि धारयेत् । पुनर्दक्षिणेन पूरयित्वा मध्येन समुत्-
सृजेद् यथाशक्ति । चिःपञ्चछलो वैवमभ्यस्यतः सवन-
चतुष्टयमपररात्रे मध्याह्ने पूर्वरात्रे ऽर्द्धरात्रे च पञ्चान्
मासादिशुद्धिर्भवति । चिविधः प्राणायामो रेषकः
पूरकः कुम्भक इति । तदेवाह ।

ईक्षितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि ।

प्राणायामं ततो गार्गी जितासनगतोऽभ्यसेत् ॥

मृदासने कुशान् सम्यगालीर्यामृतमेव च ।

समोदरञ्च सम्पूज्य फलमोदकमक्षरैः ॥

तदासने सुषामीनः सद्ये नस्यैतरं करं ।

समयीवशिराः सम्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥

प्राक्कुक्षोदङ्गुषो वापि नासायस्तन्वलोधनः ।

अतिभुक्तमभुक्तञ्च वर्जयित्वा प्रयत्नतः ॥

नाडीसंशोधनं कुर्यादुक्तमार्गेण यत्नतः ।

श्रु० उ० त्वातांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥

श्रु० भा० वृथा ह्येवो भवेत् तस्य तच्छोधनमकुर्वन्तः ॥
 नामाग्रे शशभृद्बीजं चन्द्रातपवितानितं ।
 सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं विन्दुसंयुतं ॥
 विश्वमध्यस्यमालोक्य नामाग्रे चतुषो उभे ।
 इडया पूरयेदायुं वाद्यं दादशमाचक्रैः ॥
 ततोऽग्निं पूर्ववद् ध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावलीयुतं ।
 सप्तं विन्दुसंयुक्तं त्रिखिमण्डलसंस्थितं ॥
 ध्यायेद्विरेचयेदायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः ।
 पुनः पिङ्गलया पूर्य घ्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥
 तद्विरेचयेदायुमिडया तु शनैः शनैः ।
 त्रिचतुर्वन्तुसरश्चापि त्रिचतुर्भासमेव वा ॥
 गुरुणोक्तप्रकारेण रक्षस्येवं समभ्यसेत् ।
 प्रातर्वाध्यन्दिने मायं खात्वा षट्काल आचरेत् ॥
 सन्ध्यादिकर्म छलैवं मध्यरात्रेऽपि नित्यशः ।
 नाडीशुद्धिमवाप्नोति तच्चिह्नं दृश्यते पृथक् ॥
 शरीरलघुता दीप्तिजंठराग्निविवर्द्धनं ।
 नादाभिव्यक्तिरित्येतच्छिह्नं तच्छुद्धिसूचनं ॥
 शुद्धान्ति न ऊपैसोनः स्वर्गशुद्धेरहेतवः ।
 प्राणायामं ततः कुर्याद्भेषपूरककुम्भकैः ॥
 प्राणायामसमायोगः प्राणायामः प्रकीर्तितः ।

श्री.भा.

प्रणवद्यात्मकं गार्गी रेचपूरककुम्भकं ॥
 तदेतत् प्रणवं विद्धि तत्स्वरूपं ब्रवीम्यहं ।
 यद्देदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः ॥
 तयोरेतन्तं तु यद्गार्गीं वर्गपञ्चकपञ्चमं ।
 रेचकं प्रथमं विद्धि द्वितीयं पूरकं विदुः ॥
 तृतीयं कुम्भकं प्रोक्तं प्राणायमस्त्रिरात्मकः ॥
 त्रयाणां कारणं ब्रह्म भारूपं सर्वकारणं ।
 रेचकः कुम्भको गार्गी सृष्टिस्थित्यात्मकावुभौ ॥
 कुम्भकस्त्वथ भंसारः कारणं योगिनामिह ।
 पूरयेत् षोडशैर्मात्रैरापादतलमस्तकं ॥
 मात्रैर्द्वात्रिंशकैः पश्चाद्रेचयेत् सुसमाहितः ।
 सम्पूर्णकुम्भवद्वायुर्नो यथा मूर्द्धिदेशतः ॥
 कुम्भकं धारणं गार्गी चतुःपञ्चा तु मात्रया ।
 ऋषयस्तु वदन्धन्ये प्राणायामपरायणाः ॥
 पवित्रभूताः पूतान्त्राः प्रभञ्जनजये रताः ।
 तत्रादौ कुम्भकं कृत्वा चतुःपञ्चा तु मात्रया ॥
 रेचयेत् षोडशैर्मात्रैर्द्वात्रिंशकैः सुन्दरि ।
 तयोश्च पूरयेदायुं शनैः षोडशमात्रया ॥
 प्राणस्यायमनन्तेर्व यमं कुर्यात्पञ्चमी व्रतः ।
 पञ्च प्राणाः समाख्याता वायवः प्राणमाश्रिताः ॥
 प्राणो मुख्यतमस्तेषु सर्वप्राणभृतां सदा ।
 श्रोतनासिकयोर्मध्ये हृदये नाभिमण्डले ॥

श्लो०३० प्राणान् प्रपीडेह स युक्तचेष्टः
 क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीतः ।
 दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं
 विद्वान् मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ ६ ॥
 समे शुचौ शर्करावह्नियालुका-

श्लो०भा० पादाङ्गुष्ठाश्रितं चैव सर्वाङ्गेषु च तिष्ठति ।
 नित्यं घोरदशमह्याभिः प्राणायामं समभ्यसेत् ॥
 मनसा प्रार्थितं याति सर्वप्राणजयी भवेत् ।
 प्राणायामैर्दृष्टेद् दोषान् धारणाभिश्च क्लिप्तिमान् ॥
 प्रत्याहाराच्च संसर्गं धानेनानोचरान् गुणान् ।
 प्राणायामशतं स्नात्वा यः करोति दिने दिने ॥
 मातापितृगुरुघ्नोऽपि त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ ८ ॥
 तदेतदाह ॥ प्राणानित्यदिना ॥ प्राणान् प्रपीद्य
 देहयुक्तो नात्यश्नत इति श्लोकोक्ताद्येष्टा यस्य स संयुक्त-
 चेष्टः । क्षीणे शक्तिहान्या तनुत्वं गते मनसि नासि-
 कायाः पुटाभ्यां शनैः शनैरुत्सृजेन् न मुखेन । मुखेन
 मुक्ताभ्यां वायुं प्रतिष्ठाप्य शनैर्नासिकयोत्सृजेदिति ।
 उदात्ताश्वाः सूतं रथान्तरमिव मनने मनो धारयेता
 ऽप्रमत्तः प्रणिश्चितात्मा च ॥ ८ ॥
 समेति ॥ समे निम्नोन्नतरहिते देशे । शुचौ शुद्धे ।
 शर्करावह्नियालुकाविवर्जिते । शर्कराः चुम्बेऽपलाः । वानु-

उ० चिचर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
 मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने
 गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
 नीहारधूमाकीनिलानलानां
 खद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनां ।
 एतानि रूपाणि पुरःसराणि
 ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥ ११ ॥

श्रे०भा० काश्याचूर्णं । तथा शब्दजलाश्रयादिभिः । शब्दः कल-
 हादिध्वनिः । जलं सर्वप्राप्यपभोग्यं । मण्डप आश्रयः ।
 मनोऽनुकूले मनोरमे चक्षुःपीडने प्रतिपाद्याभिमुखे ।
 कान्दमो विमर्गलोपः । गुहानिवाताश्रयणे गुहायामे-
 कान्ते निवाते समाश्रित्य प्रयोजयेत् प्रयुञ्जीत चित्तं
 परमात्मनि ॥ १० ॥

इदानीं योगमभ्यस्यतोऽभिव्यक्तिचिह्नानि वक्ष्यन्ते
 नीहार इत्यादिना ॥ नीहाररूपारः । तद्वत् प्राणैः
 समा चित्तवृत्तिः प्रवर्तते ततो धूम इवाभाति । ततोऽर्क
 इवाभाति । ततो वह्निरिवाऽत्युष्णो वायुः प्रकाशदहनः
 प्रवर्तते । वाह्यवायुरिव सङ्कुम्भितो बलवान् विजृम्भते ।
 कदाचित् खद्योतखचितमिवान्तरिचमालक्ष्यते । विद्यु-
 दिव रोचिष्णु प्रवर्तते । शूङ्गस्फटिकाकृतः कदाचित्
 पूर्षगशिवत । एतानि रूपाणि योगे क्रियमाणे ब्रह्म-

पू० उ० पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखे समुत्थिते
 पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
 न तस्य रोगो न जरा न दुःखं
 प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं ॥ १२ ॥
 लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं
 वर्णप्रसादाः स्वरसौष्टवञ्च ।
 गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं
 योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

श्वे० भा० प्लाविष्क्रियमाणे निमित्ते पुरःसराण्ययगामीनि । तथा
 परमयोगसिद्धिः ॥ ११ ॥

पृथ्वीति । पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखे पृथिव्यादीनि भूतानि
 इन्द्रैकवद्भावेन निर्दिश्यन्ते । तेषु पञ्चसु भूतेषु समुत्थितेषु
 पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्त इत्यस्य व्याख्यानं । कः पुन-
 र्योगगुणः प्रवर्तते । पृथिव्या गन्धः । तथाऽहो रसः ।
 एवमन्यत्र ॥ उक्तं ।

ज्योतिष्मती स्पर्शवती तथा रसवती पुरा ।

गन्धवत्यपरा प्रोक्ता चतसस्तु प्रवृत्तयः ॥

आर्सा योगप्रवृत्तीर्णा यद्येकापि प्रवर्तते ।

प्रवृत्तयोमं तं प्राङ्घर्योगिनेर योगचिन्तकाः ॥ ११ ॥

लघुत्वमिति ॥ न तस्य योगिनेर रोगाज् ज्वराद्
 दुःखममागमं वा भवति । कस्य । प्राप्तस्य योगाग्निमयं

शु०उ० यथैव विभ्वं मृदयोपलिप्तं
 तेजोमयं भ्राजते तत् सुधातं ।
 तदात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही
 एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥
 यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं
 दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
 अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वेर्विशुद्धं
 ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १५ ॥

शे०भा० शरीरं । योगाग्निमंजुष्टदोषकलापं शरीरं प्राप्तस्य ।
 स्पष्टमन्वत् ॥ १३ ॥

किञ्च । यथैवेति ॥ यथैव विभ्वं सौवर्णं राजतं वा
 मृदयोपलिप्तं मृदादिना मलिनीकृतं पूर्वं पश्चात् सुधातं
 सुधातमित्यस्मिन्नर्थे सुधातमिति क्लान्दमं । अग्न्यादिना
 विमलीकृतं तेजोमयं भ्राजते । तदा तदेव आत्मतत्त्वं
 प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा एको न द्वितीयः छतार्थो भवते वीत-
 शोकः । परेषां पाठे तद्वत्तत्त्वं प्रसमीक्ष्य देहीति ।
 तत्राप्ययमेवार्थः ॥ १४ ॥

कथं ज्ञात्वा वीतशोको भवतीत्याह । यदेति ॥ यदा
 यस्यामवस्थायामात्मातत्त्वेन स्वेनात्मना । किंविशिष्टेन
 दीपोपमेनेन दीपस्थानीयेन प्रकाशस्वरूपेण ब्रह्मतत्त्वं प्रप-
 श्येत् । तु शब्दोऽवधारणे । परमात्मानमात्मनैवं जानी-

श्वे० उ० एष हि देवः प्रदिशोऽनुसर्वाः

पूर्वा हि जातः स उ गर्भे जलः ।

स विजातः स जनियमाणः

प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो

नमः ॥ १७ ॥ श्रुताश्रुतरोपनिषत्सु द्वितीयो

ऽध्यायः ॥ २ ॥

श्वे० भा० यादित्यर्थः । उक्तञ्च । तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मा-
स्तीति । कीदृशं । अन्यस्मादजायमानं । भुवं अप्रच्युतस्वरू-
पं सर्वतत्त्वैरविद्यातत्कार्यैर्विशुद्धं असंसृष्टं ज्ञात्वा
देवं मुच्यते सर्वपाशैरविद्यादिभिः ॥ १५ ॥

परमात्मानमात्मतत्त्वेन विजानीयादित्युक्तं तदेव
भावयन्नाह । एष हीति ॥ एष एव देवः प्रदिशः प्राच्याद्या
दिश उपदिशश्च सर्वाः पूर्वा हि जातः सर्वस्माद्भिरण्यग-
र्भात्मना स उ गर्भे अन्तर्बर्त्तमानः स एव जातः विश्वः स
जनियमाणोऽपि स एव सर्वान्शु जनान् प्रत्यङ् तिष्ठति
सर्वप्राणिगतानि मुखानि अस्तीति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥

इदानीं योगवत् साधनान्तराणि नमस्कारादीनि
कर्त्तव्यत्वेन दर्शयितुमाह । यो देव इति ॥ यो विश्वं
भुवनं भुवनविरचितं संसारमण्डलमाविवेश । य ओषधीषु

शु० उ० य एवो जालवान् ईशित ईशिनीभिः
 सर्वलोकानीशित ईशनीभिः ।
 य एवैक उद्भवे सम्भवे च
 य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥
 एवो हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य्य
 इर्मालोकान् ईशत ईशिनीभिः ।

शु० भा० शाब्दादियु वनस्पतियु अश्वत्यादियु तस्यै विश्वात्मने
 भुवनमूलाय परमेश्वराय नमो नमः । दिव्यचनमाद-
 रायं अथायपरिषमाष्ट्यञ्च ॥२७॥ इति श्वेताश्वतरो-
 पनिपद्मायै द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कथमद्वितीयस्य परमात्मन ईशिनिशितव्यादिभाव
 इत्याशङ्काह । य एक इति ॥ य एकः परमात्मा स
 जालवान् जालं माया दुरत्ययत्वात् । तथा चाह भग-
 वान् । मम माया दुरत्ययेति । तद्वान् तदस्याऽस्तीति जा-
 लवान् मायावीत्यर्थः । ईशते ईष्टे मायोपाधिः मन् ।
 कैरोशिनीभिः स्वशक्तिभिः ॥ तथाचेष्टं । ईशित ईशि-
 नीभिः परमशक्तिभिरिति । कान् सर्वलोकानीशित
 ईशिनीभिः । कदा उद्भवे विभूतियोगसम्भवे प्रादुर्भावे
 च एतद्विदुरमृता अमरणधर्मा भवन्ति ॥ २ ॥

कस्मात् पुनर्जालवानित्याशङ्काह । एको हीति ।
 द्विशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादेक एव रुद्रः स्वतो न द्वि-

शु० उ० प्रत्यङ्जनां स्विष्टति सञ्चुकोपान्तकाले
 संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥
 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
 विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् ।
 सं बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रे-
 द्यावाभूर्मीं जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

शु० भा० तीयाय वस्त्रन्तराय तस्युर्ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनः ॥
 उक्तञ्च । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्युरिति । य इमां-
 लोकानीयते नियमयति इह ईशिनोभिः । सर्वांश्च
 जनान् प्रति अन्तरः प्रतिपुरुषमवस्थितः । रूपं रूपं
 प्रतिरूपो बभूवेत्यर्थः । किञ्च । सञ्चुकोपान्तकाले प्रल-
 यकाले । किं कृत्वा संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपा
 गोप्ता भूत्वा । एतदुक्तं भवति । अद्वितीयः परमात्मा ।
 न चाऽसौ कुम्भकारवदात्मानं केवलं मृतपिण्डस्थानीय-
 मुपादानकारणमुपादत्ते किं तर्हि स्वशक्तिविक्षेपं कुर्वन्
 स्रष्टा नियन्ता वाभिधीयत इति उत्तरो मन्त्रः
 ॥ २ ॥

तस्यैव विराडात्मनावस्थानं तत्स्रष्टृत्वं प्रतिपादयति ।
 विश्वतश्चक्षुरिति । सर्वप्राणिगतानि चक्षुंश्चक्षेति विश्व-
 तश्चक्षुः । अतः स्वेच्छयैव सर्व्वञ्च चक्षुरूपदैः समर्थं
 विधत् इति विश्वतश्चक्षुः । एवमुत्तरञ्च योजनीयं ।

शु० उ० यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च
 विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।
 हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं
 स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥
 या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

शे० भा० सं वाङ्मयां धमति संयोजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वा-
 त्नां । पक्षिणं धमति द्विपदो मनुष्यादींश्च पतत्रैः ।
 किं कुर्वन् द्यावापृथिवी जनयन् देव एको विराजं
 सृष्टवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं तस्यैव सूत्रसृष्टिं प्रतिपादयन् मन्त्रदृग्भि-
 प्रेतं प्रार्थयते । यो देवानामिति ॥ यो देवानामिन्द्रा-
 दीनां प्रभवहेतुरुद्भवहेतुश्च । उद्भवे विभूतियोगः ।
 विश्वस्वाधिपो विश्वाधियः पालयिता । महर्षिः । महा-
 यासावृषियेति महर्षिः सर्वज्ञ इत्यर्थः । हितं रमणी-
 यमत्युज्ज्वलं ज्ञानं गर्भोऽन्तःसारो यस्य तं जनयामास
 पूर्वं सर्गादौ । स नोऽस्मान् बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु पर-
 मपदं प्राप्नुयामिति ॥ ४ ॥

पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयन्नभिप्रेतमर्थं प्रार्थयते
 मन्त्रद्वयेन । या ते रुद्र इत्यादि ॥ हे रुद्र तव या
 शिवा तनूरघोरा । उक्तं तथा च तस्यैते तनुवो घोराऽन्या
 शिवाऽन्येति । अथवा शिवा गुह्या अविद्यातत्कार्यवि-

शु० उ० तथा नस्तनुवा शक्त मया गिरिशक्ताभिचा-
कशोहि ॥ ५ ॥

यामिषुं गिरिशक्त हस्ते विभर्षिस्तवे ।

शिवां गिरिश्रतां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं [॥ ६ ॥

यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढं ।

शु० भा० निर्गुक्ता सच्चिदानन्दादयत्रह्यरूपा न तु घोरा शशि-
विम्बमिवाह्लादिनी । अपापकाशिनी सृष्टिमावाचना-
शिनी पुण्याभिव्यक्तिकरी । तथा आत्मना नोऽस्मान्
शक्तमया सुखतमया पूर्णानन्दरूपया हे गिरिशक्त
गिरौ स्थित्वा शं सुखं तनोतीति । अभिचाकशोहि
अभिपश्य निरीचस्व श्रेयसा निधेजयस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च । यामिषुमिति । यामिषुं गिरिशक्त हस्ते
विभर्षिं धारयसि अस्तवे जने चेष्टुं शिवां गिरिच गिरिं
चायत इति । तां कुरु मा हिंसीः पुरुषमस्मदीयं जगदपि
कृत्स्नं पुरुषं माकारं ब्रह्म प्रदर्शयेत्यभिप्रेतमर्थं प्रार्थित-
वान् ॥ ६ ॥

इदानीं तस्यैव कारणात्मनावस्थानं दर्शयन् ज्ञाना-
दमृतत्वमाह । ततः परमिति । ततः पुरुषयुक्ताज्जगतः
परं कारणत्वात् कार्यभूतस्य प्रपञ्चस्य व्यापकमित्यर्थः ।
अथवा ततो जगदात्मनो विराजः परं । किं तद्ब्रह्म

श्रे० उ० विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं

दृशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं

आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति

नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

श्रे० भा० परं बृहन्नं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात् परं बृहन्नं महद्वा-
पिलात् । यथानिकायं यथाशरीरं । सर्वभूतेषु गूढं
अन्तरवस्थितं । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं सर्वमन्तः कृत्वा
स्वात्मना सर्वं व्याप्याऽवस्थितमीशं परमेश्वरं ज्ञात्वा
ऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

इदानीमुक्तमर्थं द्रढयितुं मन्वद्गुणुभवं दर्शयित्वा
पूर्वानन्दादितीयब्रह्मात्मपरिज्ञानादेव परमपुरुषार्थ-
प्राप्तिर्नान्येनेति दर्शयति । वेदाहमेतमिति । वेद जाने
तमेतं परमात्मानं । अथैतं प्रत्यगात्मानं साक्षिणं ।
किं । पुरुषं पूर्णं महान्तं सर्वात्मत्वात् । आदित्यवर्णं
प्रकाशरूपं तमसोऽज्ञानात् परस्तात् तमेव विदित्वा
ऽतिमृत्युमेति मृत्युमत्येति । कस्मादस्मान्नान्यः पन्था वि-
द्यतेऽयनाय परमपदप्राप्तये ॥ ८ ॥

श्लो० उ० यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्
 यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।
 वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
 स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ॥ ६ ॥
 ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनायं ।
 य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्य-
 धेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १० ॥

श्लो० भा० कस्मात् पुनस्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्युच्यते ।
 यस्मादिति ॥ यस्मात् परं पुरुषात् परमुत्कृष्टमपरमन्य-
 श्चास्ति यस्मान्नाणीयोऽप्युत्तरत्र ज्यायो महत्तरं वास्ति
 वृक्ष इव स्तब्धो निचलो दिवि द्योतनात्मनि स्वे महिम्नि
 तिष्ठत्येकोऽद्वितीयः परमात्मा तेनाऽद्वितीयेन परमा-
 त्मना इदं सर्वं पूर्णं नैरनर्थेण व्याप्तं पुरुषेण पूर्णेन सर्व-
 मिदं सर्वं ॥ ८ ॥

इदानीं प्रश्नः पूर्वोक्तकार्यकारणतां दर्शयन्
 आग्निभाममृतत्वमितरेषाञ्च संसारित्वं दर्शयति । तत
 इति ॥ तत इदंशब्दवाच्याज्जगत उत्तरतरं कारणं
 ततोऽप्युत्तरं कार्यकारणविनिर्मुक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः । तदरूपं
 रूपादिरहितं अनामयं आधात्मिकादितापत्रयर-
 हितत्वात् । य एतद्विदुरमृतत्वमेवाऽहमस्मीति अमृता

श्रे०उ०सर्वाननशिरोयीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः

॥ ११ ॥

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः ।

मुनिर्भ्रूलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरययः

॥ १२ ॥

श्रे०भा० अमरणत्वधर्मास्ते भवन्ति । अथेतरे ये न विदुर्दुःखमे-
वापियन्ति ॥ १० ॥

इदानीं तस्मैव सर्वान्नालं दर्शयति । सर्वाननेति ॥
सर्वाण्यननानि शिरांसि यीवाश्यास्वेति सर्वाननशि-
रोयीवः । सर्वेषां भूतानां गुहायां बुद्धौ श्रेत इति
सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवान् ऐश्वर्यादिम-
मष्टिः । उक्तञ्च ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः त्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव घणां भग इतीरणा ॥

भगवति यस्यादेवं तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥ ११ ॥

किञ्च । महानिति ॥ महान् प्रभुः समर्थो वै विश्वेन
अगदुदयस्थितिसंहारे सत्त्वस्थान्तःकरणस्यैष प्रवर्तकः
प्रेरयिता । किमर्थमुदिश्या मुनिर्भ्रूलामिमां स्वरूपाव-
स्थास्तुल्येषां प्राप्तिं परमपदप्राप्तिं ईशान ईशिता । ज्योतिः-
परिभूद्धौ विज्ञानप्रकाशः । अव्ययोऽविनाशी ॥ १२ ॥

श्रे० उ० अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
 सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
 हृदा मन्वीशो मनसाभिकुप्पो
 य एतद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥
 सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 स भूमिं विश्रुतो वृत्वा अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलं
 ॥ १४ ॥

श्रे० भा० अङ्गुष्ठमात्रेति ॥ अङ्गुष्ठमात्रोऽभिव्यक्तिस्थानहृद-
 यसुपरिपरिमाणापेक्षया । पुरुषः पूर्णत्वात् पुरिश्च-
 मादा । अन्तरात्मा सर्वस्याऽन्तरात्माभूतः स्थितः । सदा
 जनानां हृदये सन्निविष्टः हृदयस्थेन मनसाऽभिगुप्तः ।
 मन्वीशो ज्ञानेशः । य एतद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति । पुरु-
 षोऽन्तरात्मेत्युक्तं ॥ १३ ॥

पुनरपि सर्व्वात्मानं दर्शयति । सहस्रशीर्षेति ॥ सर्व्वस्य
 तावन्मात्रत्वप्रदर्शनार्थं । उक्तञ्च । अथारोपापवादाभ्यां
 निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चत इति । सहस्राष्टनन्तानि शीर्षाष्ट-
 स्येति सहस्रशीर्षा । पुरुषः पूर्णः । एवमुत्तरच योज-
 नीयं । स भूमिं भुवनं सर्व्वतोऽन्तर्व्विद्य वृत्वा व्याप्यात्य-
 तिष्ठद् अतीत्य भुवनं समधितिष्ठति । दशाङ्गुलं अनन्त-
 मपारमित्यर्थः । अथवा नाभेरपरि दशाङ्गुलं हृदयं
 तत्राधितिष्ठति ॥ १४ ॥

श्वे० उ० पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥

सर्वतः पाणिपादक्षत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ।

सर्वतः श्रुतिमहोको सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं ।

श्वे० भा० मनु सर्वात्मने मप्रपञ्चं ब्रह्म स्यात् तद्व्यतिरेकेणाभा-
वादित्याह । पुरुष एवेदमिति ॥ पुरुष एवेदं सर्वं । यद्भूतं
यच्च भव्यं । यदन्नेनातिरोहति । यद्विदं दृश्यते वर्तमानं
यद्भूतं यच्च भव्यं भविष्यत् । किञ्च । उतामृतत्वस्येशानो
अमरणधर्मात्स्य कैवल्यस्य ईशानः । यच्चात्मेनातिरो-
हति यद्वर्त्तते तस्य ईशानः ॥ १५ ॥

पुनरपि निर्विशेषं प्रतिपादयितुं दर्शयति । सर्वत
इति ॥ सर्वतः पाणयः पादास्येति सर्वतः पाणिपादं तत् ।
सर्वतोऽक्षिणि शिरांसि च मुखानि च यस्य तत् सर्वतो
ऽक्षिशिरोमुखं । श्रुतिः श्रवणमस्येति श्रुतिमत् । लोके
निकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति । उपाधिभूतपाणि-
पादादीन्द्रियाधारोपणाज्जेयस्य तद्वक्ताशक्ता माम्भूदि-
त्येवमर्थगुत्तरतो गन्तः ॥ १६ ॥

सर्वेन्द्रियेति ॥ सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि आत्मा-
दीनीन्द्रियाणि अन्तःकरणपर्यन्तानि सर्वेन्द्रियरूपेण
वृत्तान्ते । अन्तःकरणवर्षिःकरणोपाधिभूतः सर्वेन्द्रिय-

श्रे० उ० सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥ १७ ॥
 नवदारे पुरे देही हृष्टो लेलायते वहिः ।
 वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥
 अपाणिपादो जवने महीता
 पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

श्रे० भा० गुणैरध्वमायमङ्गल्यश्रवणवदाभासत इति सर्वेन्द्रिय-
 गुणाभासं । सर्वेन्द्रियैर्वा दृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः । ध्या-
 यतीव लेलायतीवेति श्रुतेः । कस्मात् पुनः कारणात्त-
 द्वाप्तमिवेति गृह्यत इत्याह । सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्व-
 कारणरहितमित्यर्थः । अतो न च कारणव्यापारैर्यादृत्तं
 तज् ज्ञेयं । सर्वस्य जगतः प्रभुमीशानं । सर्वस्य शरणं
 परायणं बृहत् कारणञ्च ॥ १७ ॥

किञ्च ॥ नवदारेति ॥ नवदारे शिरसि सप्तदाराणि
 द्वे अवाची पुरे देही विशानात्मा भूत्वा कार्यकारणो-
 पाधिः सन् हंसः परमात्मा हन्यविद्यात्मकं कार्यमिव
 लेलायते चलति वहिर्विषयग्रहणाय । वशी सर्वस्य
 लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च । एवं तावत् सर्वात्मकं ब्रह्म
 प्रतिपादितं ॥ १८ ॥

अथेदानीं निर्विकारानन्दस्वरूपेणागुदितानस्त्रमितं
 ज्ञानात्मनावस्थितं परमात्मानं दर्शयितुमाह । अपा-
 णिपाद इति ॥ नास्त्र पाणिपादावित्यपाणिपादः । अथ

शे०उ०स वेत्ति वेद्यं न च तस्याऽस्ति वेत्ता
 तमाहुरख्यं पुरुषं महान्तं ॥ १९ ॥
 अणोरणीयान् महतो महीयानां
 ऽत्मा गुहायां निहितोऽस्य जज्ञोः ।
 तमव्रातुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादान्महिमानमीशं ॥ २० ॥

शे०भा० जवनो दूरगामी । यधीता पाषाद्यभावेऽपि सर्वथाही ।
 पश्यति सर्वमचक्षुरपि सन् । शृणोत्यकर्णोऽपि । स वेत्ति
 वेद्यं सर्वज्ञत्वाद् अमनस्कोऽपि । न च तस्यास्ति वेत्ता
 नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेः । तमाहुरख्यं प्रथमं सर्व-
 कारणत्वात् पुरुषं पूर्णं महान्तं ॥ १९ ॥

किञ्च ॥ अणोरणीयानिति ॥ अणोः सूक्ष्मादयणीया-
 नणुतरः । महतो महत्त्वपरिमाणान् महीयान् महत्तरः ।
 स चात्माऽस्य जज्ञोर्ब्रह्मादिस्वाम्यपर्यन्तस्य प्राणिजा-
 तस्य । गुहायां हृदये निहित आत्मभूतः स्थित इत्यर्थः ।
 तमात्मानं अफतुं विषयभोगसङ्कल्परहितमात्मनो म-
 हिमानं कर्मानिमित्तवृद्धिद्यपरहितमीशं पश्यत्ययम-
 चमस्मीति साक्षाज्जानाति यः स वीतशोको भवति ।
 केन तर्ह्येषो पश्यति । धातुरीश्वरस्य प्रसादात् । प्रसन्ने
 हि परमेश्वरे तथाथात्त्यज्ञानमुत्पद्यते । अयवेन्द्रियाणि
 धातवः शरीरस्य धारणात् तेषां प्रसादाद्विषयदोष

श्वे०उ०वेदाहमेतमजरं पुराणं

सर्वीत्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।

जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य .

ब्रह्मवादिनोऽभिवदन्ति नित्यं ॥ २१ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

श्वे०भा० ब्रह्माद्यपनयनात् । अन्यथा दुर्विज्ञेय आत्मा कामिभिः
प्राकृतपुरुषैः ॥ २० ॥

. उक्तमर्थं द्रष्टव्यं मन्त्रद्वगनुभवं दर्शयति ॥ वेदा-
हमेतमिति ॥ वेद जानेऽहमेतमजरं विपरिणामधर्म-
वर्जितं । पुराणं पुरातनं । सर्वीत्मानं सर्वेषामात्मभूतं ।
सर्वगतं विभुत्वाद् आकाशवद्वापकत्वात् । यस्य च जन्म-
निरोधं उत्पत्त्यभावं प्रवदन्ति ब्रह्मवादिनो हि नित्यं ।
स्यष्टोऽर्थः ॥ २१ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये श्रीशङ्कर-
रभगवतः हस्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

श्रे०उ०य एकोऽवर्षो बहुधा शक्तियोगाद्
 वर्षाननेकान् निहितार्थो दधाति ।
 वि चैति चान्ते विशुभादेो स देवः
 स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥
 तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
 तदेव शुक्रं तद्भ्रस तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ २ ॥

श्रे०भा० गहनत्वादस्यार्थस्य भूयो भूयो वक्तव्य इति चतु-
 र्थाऽध्याय आरभ्यते । य एक इति ॥ य एकोऽद्वितीयः
 परमात्मा । अवर्षो जात्यादिरक्षितो निर्विगेष इत्यर्थः ।
 बहुधा नानाशक्तियोगाद्वर्षाननेकान् निहितार्थो दधी-
 तप्रयोजनः स्वार्थनिरपेक्ष इत्यर्थः । दधाति विदधाति
 अदः । विचैति चैति च अन्ते लयकाले च । चशब्दादेति
 मध्ये एति यस्मिन् विश्वं स देवो द्योतनस्वभावो विज्ञा-
 नैकरस इत्यर्थः । स नोऽस्मान् शुभया बुद्ध्या संयुनक्तु
 संयोजयतु । यस्मात् स एव सृष्टा तस्मिन्नेव च सत्यं
 तस्मात् स एव सर्वं ॥ १ ॥

न ततो विभक्तमस्तीत्याह मन्त्रत्रयेण । तदेवेति ॥
 तदेवात्मातत्त्वमग्निः । तदादित्यः । एवशब्दः सर्वत्र सम्ब-
 धते । तदेव शुक्रमिति दर्शनात् । जेपसृजु । तदेव शुक्रं
 शुद्धं अन्यदपि दीप्तिमन्त्रचक्रादि तद्द्विरण्यगर्भ आत्मा
 तदापः स प्रजापतिर्निराडात्मा ॥ २ ॥

श्रु० उ० त्वं त्वी त्वं पुमानसि त्वं
 कुमार उत वा कुमारी ।
 त्वं जीर्णो दराडेन वञ्चयसि
 त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः ॥ ३ ॥
 नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षसु
 तडिद्गर्भं शृतवः समुद्राः ।
 अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्तसे
 यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥
 अजामेकां लोहितकृष्णावर्णां
 वह्नीः प्रजाः सृजमानां सरूपां ।

श्रुभा० त्वमेवेति सर्वत्र सम्बध्यते स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥ ३ ॥

नीलेति ॥ त्वमेव नीलः पतङ्गो भ्रमरः । पतनाद्गच्छतीति पतङ्गः । हरितो लोहिताक्षः शुकादिनिष्कृष्टाः प्राणिनस्त्वमेवेत्यर्थः । तडिद्गर्भो मेघः । शृतवः समुद्राः । यस्मात्त्वमेव सर्वस्यात्मभूतभूतस्मादनादिस्त्वमेव । त्वमेवाद्यन्तशून्यः । विभुत्वेन व्यापकत्वेन यतो जातानि भुवनानि विश्वानि ॥ ४ ॥

इदानीं तेजोऽवन्नलक्षणां प्रकृतिं ह्यान्दग्योपनिषत्-प्रसिद्धामजरूपकल्पमया दर्शयति । अजामेकामिति ॥ अजां प्रकृतिं लोहितकृष्णावर्णां तेजोऽवन्नलक्षणां वह्नीः

* अलक्ष्यामिति इन्द्राचार्यप्रकृतः पाठः ।

श्रे० उ० अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
 जहात्येनां भुक्तभोग्यामजोऽन्यः ॥ ५ ॥
 दा सुपर्णा सयुजा सखाया
 समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व्य-
 नश्नून्योऽभिचाकशीति ॥ ६ ॥

श्रे० भा० प्रजाः सृजमानामुत्पादयन्तीं ध्यानयोगानुगतदृष्टां
 देवात्मशक्तिं सख्यां समानाकारां । अजो ह्येको
 विशानात्मा । अनादिकामकर्माविनाशितः स्वयमात्मानं
 मन्यमानो जुषमाणः सेवमानोऽनुशेते भजते । अन्य
 आचार्योपदेशप्रकाशावसादिताविद्यान्धकारो जहाति
 त्यजति ॥ ५ ॥

इदानीं सूत्रभूतौ परमार्यवस्त्ववधारणार्थमुपन्यसेते
 हा इति ॥ दा दैव विशानपरमात्मानो । सुपर्णा स्वपर्णा
 शोभनपतनौ शोभनगमनौ सुपर्णा पक्षिसामान्याहा । तौ
 पर्णा सयुजा सयुजौ सर्वदा संयुक्तौ । सखाया सखायौ
 समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ । एवभूतौ
 सनौ समानमेकं वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदसामान्यादृक्षं
 शरीरं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ समाश्रितवन्ता
 एतौ । तयोरन्योऽविद्याकामवासनाश्रयलिङ्गोपाधिस्त्रि-
 ज्ञानात्मा पिप्पलं कर्माफलं सुखदुःखलक्षणं स्वादु

श्रे० उ० समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
 जनीशया शोचति मुह्यमानः ।
 जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य

श्रे० भा० अनेकविचित्रवेदनास्त्रादरूपमस्ति उपभुङ्क्ते । विवेकतो
 ऽनन्नन्नन्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परमेश्वरोऽभि-
 चाकरोति सर्वमपि पश्यन्नास्ते ॥ ६ ॥

तथैवं सति समाने वृक्षे शरीरे पुरुषो भोक्ता अवि-
 द्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽस्त्रावुरिव सर्वो
 जलनिमग्नो निश्चयेन देहात्मभावभापन्नोऽयमेवाहं अ-
 मुख पुत्रो ऽस्य नप्ता क्षयः सूतो गुणवान् निर्गुणः सुखी
 दुःखीत्येवंप्रत्ययो नान्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयु-
 ज्यते च सम्बन्धिषान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित् सम-
 र्थोऽहं । पुत्रो भ्रम नष्टो भृता मे भार्या किं मे जीवितेन
 इत्येवं दीनभावोऽनीशया शोचति सन्तप्यते मुह्यमानो
 ऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया विचित्रतामापद्यमानः स
 एव प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिव्यापतन् दुःखमापन्नः
 कदाचिदनेकजन्मशुद्धधर्मसञ्चयननिमित्तं क्वेनचित् प-
 रमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसामत्यग्न्यद्यत्स-
 र्वथागममाहितात्मा सन् शमादिसम्पन्नो जुष्टं सेवि-
 तमनेकयोगमार्गैर्धदा यस्मिन् काले पश्यति ध्याय-
 मानोऽन्यं वृक्षोपाधिसलक्षणादिसलक्षणमन्वारिणं अह-

श्वे०उ० महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥

श्रुचो अक्षरे परमे व्योमन्

यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन् वेद किमृचा करिष्यति

य इन्नद्विदुस्त इमे समासते ॥ ८ ॥

छन्दांसि यज्ञाः व्रतवो व्रतानि

श्वे०भा० नायाद्यसंस्पृष्टं सर्वान्तरं परमात्मानमीशं अथमह-
मस्मि आत्मा सर्वस्य समः सर्वभूतान्तरस्यो नेतरो
ऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं
महिमानं चेति जगद्रूपमस्यैव महिमा परमेश्वरस्यति
यदैवं पश्यति तदा वीतशोको भवति सर्वस्वाच्छोक-
सागरादिमुच्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । अथवा जुष्टं
यदा पश्यत्यन्यमीशं अस्यैव प्रत्यगात्मनो महिमानमिति
तदा वीतशोको भवति ॥ ७ ॥

इदानीं तद्विदः कृतार्थतां दर्शयति । अथ इति ॥
वेदत्रयनिधौ वेदत्रयवेद्ये अक्षरे परमे व्योमन् व्योम्या-
काशकल्पे यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः आश्रिता-
सिष्ठन्ति । यस्तं परमात्मानं न वेद किमृचा करिष्यति ।
य इन्नद्विदुस्त इमे समासते कृतार्थासिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

इदानीं तस्यैवाक्षरस्य मायोपाधिकजगत्सृष्ट्वं तन्नि-
मित्तत्वं भेदेन दर्शयति । छन्दांसि इति ॥ छन्दांसि

शु०उ०भूतं भयं यच्च वेदा वदन्ति ।

यस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्

तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥ ६ ॥

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनन्तु महेश्वरं ।

श्वे०भा० अथ यजुःसामाद्यर्वाङ्गिरसाख्या वेदा वेदयज्ञादयो यूप-
सम्बन्धरहितविहितक्रियाश्च । यज्ञा ज्योतिष्टोमादयः
कृतवः । यतानि चान्द्रायणादीनि । भूतं अतीतं । भयं
भविष्यत् । यदि तयोर्माध्यवर्त्ति वर्त्तमानं सूचयति ।
यज्ञशब्दः समुच्चयार्थः । यज्ञादिसाध्ये कर्मणि प्रपञ्चे
भूतादौ च वेदा एव मानमित्येतद् वदन्ति । यच्छब्दः
सर्व्वं संबन्धते । अस्मात् प्रकृताचराद् ब्रह्मणः पूर्व्वोक्तं
सर्व्वमुत्पद्यत इति सम्बन्धः । अविकारिब्रह्मणः कथं
प्रपञ्चोपादानत्वमित्यत आह । मायीति ॥ कूटस्थ-
व्यापिस्वशक्तिवशात् सर्व्वस्रष्टृत्वमुपपन्नमित्येतत् । विश्वं
पूर्व्वोक्तप्रपञ्चं सृजते उत्पादयति । स्वमायया कल्पिते
तस्मिन् भूतादिप्रपञ्चे माययैवाऽन्यो वसन् सन्निरुद्धः
सम्बद्धः सन् अविधावशगो भूत्वा संसारसमुद्रे भ्रमती-
त्यर्थः । पूर्व्वोक्तायाः प्रकृतेर्मायात्वं तदधिष्ठातृसच्चिदा-
नन्दरूपब्रह्मणस्तदुपाधिवशान्मायित्वञ्च ॥ ६ ॥

चिद्रूपस्य मायावशात् कल्पितावयवभूतैः कार्य-
कारणसहातैः सर्व्वै भूरादीदं परिदृश्यमानं जग-

श्रु० उ० तस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥
 यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येवो
 यस्मिन्निदं स च विचेति सर्वं ।

श्रे० भा० ज्ञानज्ञेत्याह । मायान्विति ॥ जगत्प्रकृतित्वेनाध-
 स्तात् सर्वत्र प्रतिपादिता प्रकृतिर्मायैवेति विद्याद्वि-
 जानीयात् । तुग्रब्दोऽवधारणार्थः । महर्षांश्चाभावीश्वर-
 येति महेश्वरस्तं मायिनं मायायाः सत्तास्फूर्त्त्यादिप्र-
 दतया अधिष्ठानत्वेन प्रेरयितारमेव विद्यादिति पूर्वेण
 सम्बन्धः । तस्य प्रकृतस्य परमेश्वरस्य रज्ज्वाद्यधिष्ठानेषु
 कल्पितसर्पादिस्थानीयैर्मायिकैः स्वावयवैरध्यासद्वारा
 इदं भूरादि सर्वं व्याप्तमेव पूर्णमित्येतत् । तुग्रब्दस्त्वव-
 धारणार्थः ॥ १० ॥

मायातत्कार्यादियोनिः कूटस्थस्य स्वशक्तितोऽधि-
 ष्ठात्सर्वं विद्यदादिकार्याणामुत्पत्तिहेतुत्वं तेनैव सर्व्या-
 धिष्ठात्सर्वोपलक्षितसच्चिदानन्दवपुषा ब्रह्मास्मीत्येकल-
 ज्ञानाम्मुक्तिश्च दर्शयति । यो योनिमिति ॥ यो माया-
 विनिर्मुक्तानन्दैकधनः परमेश्वरः । योनिं योनिमिति
 वीक्ष्यया मूलप्रकृतिर्माया श्रवान्तरप्रकृतयश्च सूचिताः ।
 ताः प्रकृतौः सत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति अन्त-
 र्यामिरूपेण । य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः । एको
 ऽद्वितीयः । यस्मिन्मायाद्यधिष्ठातरीश्वरे इदं सर्वं जग-

शु० उ० तमीशानं वरदं देवमीउयं

निवाय्येमां शान्तिमन्त्यक्तमेति ॥ ११ ॥

यो देवानां प्रभवञ्चोद्भवश्च

विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं

स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १२ ॥

श्रे० भा० दुदयसंहारकाले समेति सङ्गच्छते क्षयं प्राप्नोति ।

पुनः सृष्टिकाले विविधमेति आकाशादिरूपेण नाना

भवति । तं प्रकृतमधिष्ठातारमीशानं नियन्तारं । वरदं

मोक्षप्रदं । देवं शान्तनात्मकं । ईशं वेदादिस्तुत्यं नि-

चाय्य निश्चयेन ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षीकृत्य । सुपुण्यादौ

प्रत्यक्षोक्तता या सर्वोपरमन्त्राणां सार्वजनी शान्ति-

र्येदमा दर्शिता तां प्रसिद्धामिमां शान्तिं सर्वदुःख-

विनिर्मुक्तः सुखैकतानस्वरूपां मुक्तिमिति यावत् । गु-

रूपदिष्टतत्त्वमादिवाक्यजन्यसुखतज्ज्ञानेनाविद्यातत्का-

र्यादिविश्वमायानिवृत्त्याऽत्यन्तं पुनरावृत्तिरहितं यथा

भवति तथा एति एकरसो भवतीत्येतत् ॥ ११ ॥

सूत्रात्मानं प्रत्यविरतमभिमुखतया वीचनं परमे-

श्वरं प्रति अखण्डिततत्त्वज्ञानसिद्धये प्रार्थनामाह । ये

देवानामिति ॥ पूर्वमेवास्य प्रतिपादितोऽर्थः ॥ १२ ॥

शु०उ०यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः ।
 य ईशोऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै
 देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥
 सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कानिलस्य मध्ये
 विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं ।
 विश्वस्थैकं परिवेष्टितारं

शु०भा० ब्रह्मप्रमुखानां देवानां स्वामितामाकाशादिलोका-
 श्रयत्वं प्रमात्रादीनां नियन्तृत्वं बुद्धिभुद्धिद्वारा सम्यक्-
 ज्ञानसिद्धयर्थं मुमुक्षुभिः प्रार्थ्यमानत्वञ्च परमेश्वर-
 स्थाह । यो देवानामधिप इति ॥ प्रकृतः परमेश्वरो
 देवानां ब्रह्मादीनामधिपः स्वामी । यस्मिन् परमेश्वरे
 सर्वकारणे भूरादयो लोका अधिश्रिता अधि उपरि-
 श्रिता अथस्ता इति यावत् । प्रकृतः परमेश्वरः । अस्य
 द्विपदो मनुष्यादेश् चतुष्पदः पश्यादेश्चो ईष्टे । तकार-
 लोपश्चान्दसः । कस्मै काशान्दरूपाय । सौभावोऽपि
 छान्दसः । देवाय द्योतनात्मने तस्मै हविषा चतुपुरो-
 डाशादिद्रव्येषु विधेम परिचरेम । विधेः परिचरण-
 कर्मण एतद्रूपं ॥ १३ ॥

परशान्तिसूक्ष्मत्वं जगत्क्षेत्रे साचित्तेनावस्थितत्वं नि-
 खिलजगत्सृष्टत्वं सर्व्यात्मकत्वं तत्तादर्थ्यजनानां मुक्ति-
 श्चेत्येतद्ब्रह्मणोऽधस्तात् प्रतिपादितं यद्यपि तथापि बुद्धि-
 सौकर्यार्थं पुनरप्याह । सूक्ष्मेति ॥ पृथिव्याद्यव्याकृतान्त-

श्रे० उ० ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यक्तमेति ॥ १४ ॥

स एव काले भुवनस्यास्य गोप्ता

विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।

यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च

तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्चिन्नन्ति ॥ १५ ॥

श्रे० भा० मुत्तरोत्तरं सूक्ष्मसूक्ष्मतरत्वमपेक्ष्येश्वरस्य तदपेक्षया
सूक्ष्मत्वमवमाह । सूक्ष्मातीति ॥ कस्मिन्नस्याऽविद्यातत्-
कार्यात्मकदुर्गस्य गहनस्य मध्ये अन्तःशास्त्रिरूपेणाव-
स्थितत्वं सनकादिभिर्ब्रह्मादिदेवैश्चाधिकारिपुरुषैरणा-
त्मतया प्रापत्त्वं साधनचतुष्टयादियुतास्मदगदिना ॥ १४ ॥

मोक्षसिद्धिश्चाह स एवेति ॥ स एव प्रकृतकाले
अतीतकल्पेषु जीवसञ्चितकर्मपरिपाकसमये भुवनस्य
गोप्ता तत्तत्कर्मानुगुणतया रक्षिता । विश्वाधिपः
विश्वस्वामी । सर्वभूतेषु गूढो ब्रह्मादिसाम्बपर्यन्तेषु
शास्त्रिणाचतयाऽवस्थितः । यस्मिन् चिह्नानन्दवपुषि
परे युक्ता ऐक्यं प्राप्ताः । ते के । ब्रह्मर्षयः सन-
कादयः । तमेवेश्वरं ज्ञात्वा ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षी-
कृत्य मृत्युपाशान् मृत्युरविद्या तमोरूपादयश्च पाशाः
पश्यन्त इति याशास्त्रान् । मृत्युर्वै मर इति युतेः । तत्
कार्यकामकर्म विनष्टि नाशयति ऐकारूपसूत्रप्रकारणा-
ग्निना दहतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्वे० उ० घृतात् परं मण्डमिवात्तिसूक्ष्मं
 ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढं ।
 विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
 ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १६ ॥
 एष वेदो विश्वकर्मा महात्मा
 सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

श्वे० भा० परस्मात्पञ्चात्तिसूक्ष्मतमत्वमानन्दातिशयवत्त्वं नि-
 र्दोषवत्त्वं जीवेष्विति सूक्ष्मतया स्वरूपेणावस्थानत्वं सर्व-
 स्थापि सत्तादिप्रदतया व्यापित्वं तदेकत्वज्ञानात् पाश-
 हानिश्च दर्शयति । घृतादिति ॥ घृतोपरि विद्यमानं
 मण्डं सारस्रदतामतिप्रोतिविषयो यथा तथा मुमुक्षुणा-
 मतिसाररूपानन्दप्रदत्वेन निरतिशयप्रोतिविषयः पर-
 मात्मा तद्बहुतसारवदानन्दरूपेणात्यन्तसूक्ष्मं ज्ञात्वा
 शिवमित्येतद्वाख्यातं । सर्वभूतेषु गूढं ब्रह्मादिस्तम्बपर्य-
 न्तेषु अन्तुषु कर्मफलभागसाचित्वेन प्रत्यक्षतया वर्त्तमा-
 नेऽपि तैस्त्रिरुक्तेश्वरभावं । उत्तरार्द्धं व्याख्यातं ॥ १६ ॥

निर्भेदसुखैकतानात्मनो विश्वकृत्त्वं तद्वापित्वं सत्या-
 सिभिराप्तव्यमोक्षरूपश्चाह । एष इति ॥ एषः प्रकृतो देवो
 द्योतनात्मकः । विश्वकर्मा महदादिविश्वं कर्म क्रियत
 इति कर्मा मायावेशाद् विश्वरूपकार्यमस्येति विश्वकर्मा ।
 महान्यासावात्मेति महात्मा सर्वव्यापीत्यर्थः । सदा

श्रे० उ० हृदा मनीषा मनसाऽभिक्रुपे

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥

यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रि-

र्न सन्नुवासच्छिव एव केवलः ।

तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं

श्रे० भा० सर्वदा जनानां हृदये परमे व्योम्नि हृदाकाशे जलाद्यु-
पाधिषु सूर्यप्रतिविम्बवश्विविष्टः सम्यक्स्थित इत्येतत् ।
स एव साक्षिरूपेण हृदा हृद्, हरण इति स्मरणाद्भू-
रतीति हृत् तेन हृदा नेति नेतीति नियेधोपदेशेन ।
मनीषा अयं पुरुषार्थोऽयमात्मा पुरुषार्थोऽयमात्माऽय-
मनात्मेत्येतया विवेकबुद्ध्या । मनसापि विचारसाङ्गैक-
त्वज्ञानेन च । अभिक्रुपः प्रकाशितोऽखण्डैकरसत्वेना-
भिव्यक्त इत्येतत् । ये जना साधनचतुष्टयसम्पन्नाः
सद्यादिन एतत्तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यैकत्वरूपमख-
ण्डैकरसमिति यावत् । विदुः ब्रह्माहमस्मीत्यपरोची-
कुर्युस्ते यथोक्तज्ञानिनोऽवृता भवन्ति अमरणधर्माणः
पुनरावृत्तिरहिता भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

कालत्रयेऽपि मुक्तौ प्रियादौ च परमात्मा कूटस्थ
इति निश्चयाज्जायत्स्वप्नयोरपि भ्रान्त्या सद्वितीयत्वा-
वभासः । वस्तुतस्तु सदा निर्भेद एवेत्याह । अदेति ॥
यदा यस्यामवस्थायामतमो न तमोऽस्येत्यतमः तत्त्व-

श्वे०उ०प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ १६ ॥
 नैनमूर्द्धं न तित्यञ्चं न मध्ये परिजयभत् १
 न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १७ ॥
 न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य

श्वे०भा०मादिवाक्यजन्यज्ञानेन दीपस्थानीयेन दग्धाविद्यातत्-
 कार्यरूपतमस्त्वत्वात् तदा तत्काले न दिवा दिवारोपो
 ऽपि नास्ति न रात्रिस्तारोपोऽपि नास्तीति सर्व्ववानु-
 पङ्गः । न सन् सत्तारोपोऽपि । नासन् अभावारोपोऽपि ।
 तर्हि तत्त्वं सर्व्वं च शून्यमेव जातमिति बौद्धमतविशेष-
 नाशङ्काश्च । शिव एवेति ॥ शिव एव शुद्धस्वभावा
 निर्बिकल्पः शून्यमेवेति निपातार्थः । केवलोऽविद्यादि-
 विकल्पशून्यः । तदधरं तदुक्तस्वरूपं न चरतोत्यधरं
 नित्यं तत् तत्पदसत्त्वं । सवित्तरादित्यादिमण्डलाभि-
 मानिनो वरेण्यं सम्भजनीयं प्रज्ञागुरुरूपदेयात् तत्त्वमा-
 दिवाक्यजा बुद्धिः । चकार एवकारार्थः । तस्माच्छुद्ध-
 त्वहेतोः प्रसृता नित्या विवेकादिमत्सु सञ्जासिपु व्याप्ता
 पूर्णत्वाकारेण । पुराणी ब्रह्माणमारभ्य परम्परया
 प्राप्ता अनादिसिद्धा ॥ १८ ॥

कूटस्थस्य ब्रह्मण ऊर्द्धादिषु दिक्षु केनाप्यपरि-
 ग्राह्यत्वमद्वितीयत्वात् केनाप्यतुलितत्वं कालदिगाद्य-
 नवद्विधयगोरूपत्वञ्चाश्च । नैनमिति ॥ एनं प्रकृतं

शु० उ० न चक्षुषा पश्यति कश्चनेन ।

हृदा हृदिस्थं मनसा य एन-

मेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥

शे० भा० अपरिच्छिन्नरूपत्वान्निरंशत्वान्निरवयवत्वाच्च ऊर्द्धादिपु-
दिक्षु कश्चिदपि न परिजयभत् परिग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तस्य तस्मैवेश्वरस्याखण्डसुखानुभवत्वादेतादृशद्वितीया-
भावात् प्रतिमा उपमा नास्ति । यस्य नाम महद्योगो
यस्येश्वरस्य नाम अभिधानं महद्दिगाद्यवच्छिन्नं सर्वत्र
परिपूर्णं यगः कीर्त्तिः ॥ १८ ॥

ईशस्त्रिंशदाद्यविषयतां प्रत्यगूपतां तदैक्यज्ञानां
मोक्षताश्चाद्य । न मन्दृश इति ॥ अस्य प्रकृतेश्वरस्य रूपं
स्वरूपं रूपादिरक्षितं निर्विशेषं स्वप्रकाशाखण्डसुखा-
नुभवं मन्दृशे चक्षुरादिषट्पणयोग्यप्रदेशे न तिष्ठति
तद्विषयो न भवतोत्थेतत् । इन्द्रियागोचरत्वादेवैनं
प्रकृतं चक्षुरित्युपलक्षणं । सर्वेन्द्रियैरपि कश्चन कोऽपि
न पश्यति तद्विषयतया ग्रहीतुं न शक्नुयात् । यच्चक्षुषा
न पश्यति येन चक्षुषि पश्यतीत्यादिश्रुतेः । हृदा शुद्ध-
बुद्ध्या । एतद्वाख्यातं मनसेति । हृदिस्थं हृदाकाशगु-
हास्यं प्रत्यक्तया तत्रावस्थितं । ये साधनचतुष्टयादि-
युक्ताः सन्ध्यासिनो योगाधिकारिण एव प्रकृतं ब्रह्मा-
त्मनामेवमित्यं ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षेण विदुर्जानन्ति
तेनापरोक्षीकरणमहिम्नाऽमृता भवन्ति अमरणधर्माणे

श्लो० उ० अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रतिपद्यते ।

रुद्र यत्ने दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यं ॥ २१ ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि

मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्रभावितोऽवधी-

श्लो० भा० भवन्ति । मरणहेत्वविद्यादेस्तत्त्वज्ञानाग्निना दग्धत्वात्
पुनर्देष्टान्तरं न भजन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं तत्प्रसादादेव दृष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराविति मत्वा तमेव परमेश्वरं प्रार्थयते मन्त्रद्वयेन । अजात इति । इतिशब्दे हेत्वर्थः । यस्मात्त्वमेवाजातो जन्मजराग्रनायापिपासाधर्मावर्जितः । इतरत् सर्वं विनाग्निं दुःखान्वितं । तस्मात्जन्मजरामरणग्रनायापिपासाशोकमोहान्वितात् संसाराद्भीरुर्भीतः सन् कश्चिदेक एव परतन्त्रस्वामेव शरणं प्रपद्ये मादृशो वा कश्चित् प्रपद्यत इति प्रथमपुरुषमन्त्रधीयते । हे रुद्र यत्ने दक्षिणं मुखं उत्साहजननं ध्यातमाहादकरमित्यध्याहार्यं । अथवा दक्षिणास्यां दिशि भवं दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यं सर्वदा ॥ २१ ॥

किञ्च ॥ मा न इति ॥ मा रीरिष इति सर्वत्र सम्बध्यते । मा रीरिषः । रोपणं मरणं विनाशं मा कार्षीः । नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे न आयुषि । मा नो गोषु मा नो ऽश्वेषु शरीरिषु । ये चास्माकं वीरा विक्र-

०३० हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥ २२ ॥
 इति श्वेताश्वरोपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनक्षे
 विद्याऽविद्ये निहिते यत्र गूढे ।
 क्षरन्त्वविद्या अमृतं तु विद्या
 विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥

०भा० मन्तो मृत्यास्तान् हे रुद्र भावितः क्रोधितः सन्नवधीः ।
 कस्मात् यस्माद्भविष्यन्तो हविषा युक्ताः सदसि त्वा
 हवामहे अस्मिन् सदसि त्वामाह्वयाम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंस-
 परिब्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः छतौ श्वेताश्वत-
 रोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॐ तत्सत् ॐ ॥

चतुर्थाध्यायशेषमपूर्वार्धं प्रतिपादयितुं पञ्चमो
 अध्याय आरभ्यते । द्वे अक्षर इत्यादिना ॥ द्वे विद्या
 ऽविद्ये यस्मिन्नक्षरे ब्रह्मणे हिरण्यगर्भात् परे ब्रह्मपरे
 परस्मिन् वा ब्रह्मणि । अनन्तो देवतः कालतो वस्तुतो वा
 अपरिच्छिद्ये । यत्र यस्मिन् द्वे विद्याऽविद्ये निहिते
 स्थापिते गूढेऽनभिद्यक्ते । विद्याऽविद्ये विविच्य दर्श-
 यति । क्षरन्त्वविद्या क्षरणहेतुः संसृष्टिकारणं । अमृ-
 तन्तु विद्या मोक्षहेतुः । यस्तु पुनर्बिद्याऽविद्ये ईशते निय-
 मयति स ताभ्यामन्यस्तत्साक्षित्वात् ॥ १ ॥

शु० उ० यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येवो
 विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।
 ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमये

शु० भा० कोऽसावित्याह । यो योनिमिति ॥ यो योनिं योनिं
 स्थानं स्थानं यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिनोक्तानि पृथिव्या-
 दोनि अधितिष्ठति नियमयति । एकोऽद्वितीयः परमा-
 त्मा । विश्वानि रोहितादीनि रूपाणि योनीश्च प्रभवस्था-
 नानि अधितिष्ठति । ऋषिं सर्वज्ञमित्यर्थः । कपिलं कनकं
 कपिलवर्णं प्रसूतं खेनेवात्पादितं । हिरण्यगर्भं जनया-
 मास पूर्वमित्यस्यैव जन्मश्रवणात् । अन्यस्य वा श्रवणात् ।
 उत्तरत्र । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं । यो वै देवांश्च
 प्रहिणोति तस्मा इति वक्ष्यमाणत्वात् । कपिलोऽयञ्ज इति
 पुराणवचनात् । कपिलो हिरण्यगर्भो वा निर्दिश्यते ।

कपिलर्षिर्भगवतः सर्वभूतस्य वै किल ।

विष्णोरंशो जगन्मोक्षनाशाय समुपागतः ॥

सृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक् ।

ददाति सर्वभूतात्मा सर्वस्य जगतो हितं ॥

त्वं शक्रः सर्वदेवानां ब्रह्मा ब्रह्मविदामसि ।

घर्षुर्बलवतां देवा यो गिनां त्वं कुमारकः ॥

अपीणाश्च वसिष्ठस्यं व्यासो वेदविदामसि ।

माक्ष्यानां कपिलो देवो रुद्राणामसि शक्ररः ॥

श्रे० उ० ज्ञानैर्विभर्ति जायमानञ्च पश्येत् ॥ २ ॥

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्-
नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येष देवः ।

भूयः सृष्ट्वा यतयस्तथेशः

सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

सर्वा दिश उर्ध्वमधश्च तिर्यक्

प्रकाशयन् भ्राजते यदनङ्गान् ।

श्रे० भा० इति परमर्षिः प्रसिद्धः । ततस्तदानीन्तु भुवनमस्मिन्
प्रवर्तते कपिलं कवीनां । स षोडशासो पुरुषश्च विष्णो-
र्विराजमानं तमसः परस्तादिति । श्रूयते मुण्डकोपनि-
षदि स एव वा कपिलः प्रसिद्धः । अये सृष्टिकाले यो
ज्ञानैर्धर्माज्ञानवैराग्यैश्चर्यैर्विभर्ति यभार जायमानञ्च
पश्येदप्यदित्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्च । एकैकमिति ॥ सुरनरतिर्यगादीनां सृजति
जालमेकैकं प्रत्येकं बहुधा नानाप्रकारं विकुर्वन् सृष्टि-
कालेऽस्मिन् मायात्मके क्षेत्रे । संहरत्येष देवः । भूयः
पुनर्यो लोकानां तयोर्मरीच्यादयस्तान् सृष्ट्वा तथा ।
यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सृष्टवानोमः सर्वाधिपत्यं कुरुते
महात्मा ॥ ३ ॥

किञ्च ॥ सर्वा दिश इति ॥ सर्वा दिशः प्राच्याद्या
ऊर्ध्वमुपरिष्ठादधस्याधस्तात् तिर्यक् पार्श्वदिशश्च प्रकाश-

श्वे०उ०एवं स देवो भगवान् वरेण्यो
योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥
यत्र स्वभावं पचति विश्वयोनिः
पाच्यांश्च सर्वांन् परिणामयेद्यः ।
सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको
गुणांश्च सर्वांन् विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥

श्वे०भा०यन् स्वात्मचैतन्यज्योतिषा प्रकाशते भाजते दीप्यते ज्यो-
तिषा यत् उ अनञ्चान् यददित्यर्थः । यथाऽनङ्गाना-
दित्यो जगत्प्रकानुभावेन युक्तः । एवं स देवो योतन-
स्वभावो भगवानैश्वर्यादिसमन्वितः । वरेण्यो वरणीयः
सम्भजनीयः । निष्कारणं कृत्स्नजगतःस्वभावान् स्वात्म-
भूतान् पृथिव्यादीन् भावान् अथवा कारणस्वभावान्
पृथिव्यादीमधितिष्ठति नियमयति । एकोऽद्वितीयः
परमात्मा ॥ ४ ॥

यच्च स्वभावमिति ॥ यच्च यस्मेति लिङ्गव्यत्ययः ।
स्वभावं यद्यग्नेरौष्ण्यं पचति निष्पादयति विश्वस्य जगते
योनिः । पाच्यांश्च पाकयोग्यान् पृथिव्यादीन् परि-
णामयेद्यः । सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठति नियमयत्येकः ।
गुणांश्च सत्त्वरजस्तमोरूपान् विनियोजयेद्यः । एवं-
स्तत्त्वः ॥ ५ ॥

श्वे० उ० तद्देदगुलोपनिषत्सु गूढं
 तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिं ।
 ये पूर्वदेवा ऋषयश्च तद्विदुस्
 ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥
 गुणान्वयो यः फलकर्मकृता
 कृतस्य तस्यैव स एवोपभोक्ता ।
 स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मी
 प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥

श्वे० भा० किञ्च ॥ वेदगुह्य इति ॥ तत् प्रकृतमात्मस्वरूपं
 वेदानां गुह्योपनिषदो वेदगुह्योपनिषदस्तासु वेदगु-
 ह्योपनिषत्सु गूढं संवृतं ब्रह्मा हिरण्यगर्भा वेदते
 जानाति ब्रह्मयोनिं वेदप्रमाणकमित्यर्थः । अथवा
 ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य योनिं वेदस्य वा ये पूर्वदेवा
 रुद्रादय एषयश्च वामदेवादयश्चे तद्विदुस्ते तन्मया-
 स्तदात्मभूताः सन्त अमृता अमरणधर्माणो बभूवुः ।
 तथेदानीन्तनोऽपि तमेव विदित्वा ऽमृतो भवतीति
 वाक्यशेषः । एतावत्पदार्थ उपवर्षितः ॥ ६ ॥

अथेदानीं त्वंपदार्थमुपवर्षयितुमुत्तरे मन्त्राः प्रस्त-
 यन्ते । गुणान्वय इति ॥ गुणैः कर्मज्ञानकृतवासनाम-
 यैरन्वयो यस्य सोऽयं गुणान्वयः । फलार्थस्य कर्मफलस्य
 स एवोपभोक्ता । स विश्वरूपो नामाख्यः कार्यकार-

श्वे० उ० अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः

सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः ।

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव

आरायमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

वालायशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥ ९ ॥

श्वे० भा० षोडशतत्वात् । चयः सत्त्वादयो गुणा अस्मेति चि-
गुणः । चयो देवयानादयो मार्गभेदा अस्मेति चिबर्त्ता ।
धर्माधर्मज्ञानमार्गभेदा अस्मेति प्राणस्य पञ्चवृत्तेर-
धिपः सञ्चरति । कैः । स्वकर्माभिः ॥ ७ ॥

अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठपरिमितहृदयसुपिरापेक्षया । रवि-
तुल्यरूपो ज्योतिःस्वरूप इत्यर्थः । सङ्कल्पाहङ्कारादिना
समन्वितः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन च जरादिना । उक्तं
जरामृत्युं शरीरस्येति । आरायमात्रः प्रतोदायप्रोत-
लोहकण्टकायमात्रोऽपरोऽपि ज्ञानात्मा दृष्टोऽवगतः ।
अपिशब्द एकः सम्भावनायां अपरोऽप्यौपाधिको जल-
सूर्य इव जीवात्मा सम्भावित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरपि दृष्टान्तान्तरेण दर्शयति ॥ वालायेति ॥
वालायस्य शतशतलो भेदमापादितस्य यो भागस्तस्यापि
शतधा कल्पितस्य भागो जीवः स विज्ञेयः । सिद्ध-

श्लो० उ० नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः ।
 यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स रक्ष्यते ॥ १० ॥
 सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहे-
 ग्रीसाम्बुवृष्ट्यात्मविवृद्धजन्म ।
 कर्म्मीनुगान्यनुक्रमेण देही
 स्थानेषु रूपाण्यभिसम्प्रपद्यते ॥ ११ ॥

श्लो० भा० स्यात्सिद्धत्वात् । तत्परिमाणेनाऽयं व्यपदिश्यते । च
 च जीवस्वरूपेणानन्त्याय कस्यते स्वतः ॥ ९ ॥

किञ्च । नैव स्त्रीति ॥ स्वतोऽद्वितीयापरौघमद्वा-
 त्मस्वभाववत्त्वाच्चैव स्त्री न पुमानेष नैव चाऽयं नपुं-
 सकः । यद्यत् स्त्रीशरीरं पुरुषशरीरं वाऽऽदत्ते तेन
 तेन स च विज्ञानात्मा रक्ष्यते संरक्ष्यते । तत्तद्दर्शना-
 नात्मन्यथस्याभिमन्यते । मुक्तोऽहं कृषोऽहमहं पुमानहं
 स्त्री अहं नपुंसक इति ॥ १० ॥

केन तर्क्ष्मी शरीराणादत्त इत्याह ॥ सङ्कल्पने-
 ति ॥ प्रथमं सङ्कल्पनं । ततः स्पर्शनं त्वगिन्द्रियव्यापारः ।
 ततो दृष्टिविधानं । ततो मोहः । तैः सङ्कल्पनस्पर्शन-
 दृष्टिमोहैः शुभाशुभानि कर्माणि निष्पद्यन्ते । ततः
 कर्मानुगानि कर्मानुसारीणि स्त्रीपुंनपुंसकलक्षणानि
 अनुक्रमेण परिपाकापेक्षया । देही मर्त्यः । स्थानेषु देव-
 तिर्यङ्मनुष्यादिव्यभिसम्प्रपद्यते । तत्र दृष्टान्तमाह ।

श्रे० उ० स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव
 रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति ।
 क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां
 संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥
 अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये
 विश्वस्य त्रष्टारमनेकरूपं ।

श्रे० भा० यासां सुनोरक्षणपानथोरनियतयोर्दृष्टिरासेचनं निदान-
 मात्मनः शरीरस्य दृष्टिर्जायते यथा तददित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्थूलानोति ॥ स्थूलान्यग्नादीनि । तानि च सूक्ष्माणि
 तैजसधातुप्रभृतीनि । बहूनि देवादिशरीराणि । देही
 विज्ञानात्मा स्वगुणैर्विहितप्रतिपिद्धविषयानुभवमंस्का-
 रैर्दृणोति आदृणोति । ततस्तत्तत्क्रियागुणैरात्मगुणैश्च
 स देही अपरोऽपि देहान्तरसंयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स एवमविद्याकामकर्माफलरागादिगुरुभाराका-
 न्तोऽस्त्वायुरिव भान्द्रजलनिमग्नो निश्चयेन देहाहंभाव-
 मापन्नः प्रेततिर्यङ्मनुष्यादिज्योतियावज्जीवो जवोभाव-
 मापन्नः कथञ्चित् पुण्यवशादीश्वरार्थकर्मानुष्ठानेनापग-
 तरागादिमलो नित्यादिदग्नेनोत्पन्नेहामुच्चार्यफल-
 भोगविरागः श्रमदमादिसाधनसम्यक्प्रसमात्मानं ज्ञात्वा
 मुच्यते इत्याह ॥ अनाद्यनन्तमिति ॥ अनाद्यनन्तं
 आद्यन्तरहितं कलिलस्य मध्ये गहमगभीरसंसारस्य

श्रु० उ० विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

भावयात्प्रमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवं ।

कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुं ॥ १४ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

श्रु० भा० मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमुत्पादयितारं । अनेकरूपं ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं स्वात्मना संख्याप्याऽवस्थितं ।

ज्ञात्वा देवं ज्योतीरूपं परमात्मानं मुच्यते सर्वपाशै-

रविद्याकामकर्माभिः ॥ १३ ॥

केन पुनरसौ गृह्यत इत्याह ॥ भावघातमिति ॥

भावेन विशुद्धान्तःकरणेन गृह्यत इति भावपाद्यं ।

अमीडाख्यं नोडं शरीरं अशरीरख्यं । भावाभावकरं

शिवं शुद्धं अविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्तमित्यर्थः । कलानां

योऽग्रानां प्राणादिनामान्तानां स प्राणमसृजतेत्या-

दीनामायर्वणोक्तानां सर्गकरं देवं ये विदुरहमसीति

ते जङ्गः परित्यजेयुस्तनुं शरीरं ॥ इति श्रीगोविन्द-

भगवत्पूज्यपादशिश्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य

श्रीशङ्करभगवतः कृतौ श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये पञ्चमो

ऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

॥ ॐ तत् सत् हरिः ॐ ॥

शु० उ० स्वभावमेके कवयो वदन्ति
 कालं तथान्ये परिमुलमानाः ।
 देवस्यैष महिमा तु लोके
 येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं ॥ १ ॥
 येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं
 ज्ञः कालकारो गुणो सर्वविद्यः ।
 तेनेशितं कर्म विवर्तते ह
 पृथ्याप्यतेजोऽनिलखानि चिन्त्यं ॥ २ ॥

शु० भा० नन्वन्ये कालादयः कारणमिति मन्यन्ते तत् कथं पुन-
 रीश्वरस्य कलासर्गकरत्वमित्याशङ्क्याथ । स्वभावमिति ॥
 स्वभावमेके कवयो मेधाविनो वदन्ति । कालं तथान्ये ।
 कालस्वभावयोर्यद्दृष्टं प्रथमाध्याये निर्दिष्टानामन्येषाम-
 पुपलक्षणार्थं । परिमुलमाना अविवेकिनो विषयात्मानं
 न सम्यग् जानन्ति । तु शब्दोऽवधारणे । देवस्यैष महिमा
 माहात्म्यं । येनेदं भ्राम्यते परिवर्तते ब्रह्मचक्रं ॥ १ ॥

महिमानं प्रपद्यति । येनेति ॥ येनेश्वरेणावृतं व्याप्त-
 मिदं जगन् नित्यं नियमेन । ज्ञः कालकारः कालस्यापि
 कर्ता । गुणो अपहतपात्रादिमान् । सर्वं वेत्तीति
 सर्वविद्यः । तेनेश्वरेणेशितं मेरितं कर्म क्रियते इति
 सजीव फलो । दृशब्दः प्रगिरुचोत्तकः । प्रसिद्धं धरे-

श्रे० उ० तत् कर्म कृत्वा विनिवर्त्य भूय-
 स्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगं ।
 एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा
 कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥
 आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि
 भावांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ।

श्रे० भा० तदोत्तरप्रेरकं कर्म विवर्त्तत इति । जगदात्मना यत्
 पुनस्तत् कर्म पृथ्वाप्यतेजोऽनिलखानि पृथिव्यादिभूत-
 पञ्चकं यत् प्रथमाध्याये चिन्त्यमित्युक्तं ॥ २ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति । तदिति ॥ तत् कर्म पृथिव्या-
 दि सृष्ट्या विनिवर्त्य प्रत्यवेक्षणं कृत्वा भूयः पुनस्तस्यात्म-
 नस्तत्त्वेन भूम्यादिना योगं समेत्य सङ्गमय्य । णिलोपो
 द्रष्टव्यः । कतिविधैः प्रकारैः । एकेन द्वाभ्यां त्रिभि-
 रष्टभिर्वा प्रकृतिभूतैस्तत्त्वैः । तदुक्तं ।

भूमिरापोऽनिलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अष्टद्वार इतोयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति कालेन चैवात्मगुणैश्चान्तःकरणगुणैः कामा-
 दिभिः सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥

इदानीं कर्मणां मुख्यविनियोगं दर्शयति । आरभ्ये-
 ति ॥ आरभ्य कृत्वा कर्माणि गुणैः सत्त्वादिभिरन्वितानि
 योजयेदीश्वरे समर्पयेद् यज्ञेषामोत्तरे समर्पितत्वादात्म-

श्रु० उ० तेषामभावे कृतकर्मनाशः

कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः ॥ ४ ॥

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः

परस्त्रिकालादकालोऽपि दृष्टः ।

श्रु० भा० सम्बन्धाभावस्तदभावे पूर्वकृतकर्मणां नाशः । उक्तञ्च ॥

यत् करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणं ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनेः ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि भङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रमा ।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥

योगिनः कर्मा कुर्वन्ति भङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

इति च कर्मक्षये विशुद्धसत्त्वो याति ततोऽन्यस्तत्त्वेभ्यः

प्रकृतिभूतेभ्योऽन्यैश्चाविद्यातत्कार्यविनिर्गुणकश्चित्मदा-

नन्दाऽद्वितीयब्रह्मात्मत्वेनावगच्छन्नित्यर्थः । अन्यदिति

पाठे तत्त्वेभ्यो यदन्यद् ब्रह्म तदातीति ॥ ४ ॥

उक्तस्यार्थस्य द्रष्टव्यं उच्यते मन्त्राः प्रख्ययन्ते कथं

नाम विषयविषाम्नाः कथं नाम ब्रह्म जानीयुरित्यत

आह । आदिरिति ॥ आदिः कारणं सर्वस्य शरीरमंयो-

गनिमित्तानामविद्यानां हेतुः । उक्तञ्च । एष एव साधु

कर्म कारयति च । परस्त्रिकालादतीतानामतवर्तमा-

श्रे० उ० तं विश्वरूपं भवभूतमीडं
 देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वं ॥ ५ ॥
 स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो
 यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्तते यं ।
 धर्मावहं पापनुदं भगेशं
 ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥

श्रे० भा० नात् । उक्तञ्च । यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परि-
 वर्तते । तद्देवाः ज्योतिषां ज्योतिः । आयुर्होपासते । मृतं
 कस्मात् । यस्मादकालोऽसौ न विद्यन्ते कालाः प्राणादि
 नामान्ता अस्तेत्यकालः । कालवद्भिः कालत्रयपरिच्छि-
 न्नमुत्पद्यते विनश्यति च । अयं पुनरकालो निष्प्रपञ्चः ।
 तस्मान् न कालत्रयपरिच्छिन्नमुत्पद्यते विनश्यति च ।
 तं विश्वानि रूपाण्यस्येति विश्वरूपं । भवत्यस्मादिति
 भवः । भूतमवितथस्वरूपं । ईदं देवं स्वचित्तस्थं उपास्या-
 यमहमस्मीति समाधानं कृत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्ववाक्यार्थज्ञानोदयात् पुनरपि तमेव दर्शयति ।
 स वृक्षेति ॥ स वृक्षाकारेभ्यः कालाकारेभ्यः परो वृक्ष-
 कालाकृतिभिः परो वृक्षः संसारवृक्षः । उक्तञ्च ।

ऊर्द्धमूलो ह्यवाक्शाख एषोऽस्यत्यः सनातन इति ।
 अन्यः प्रपञ्चासंख्य इत्यर्थः । यस्मादीश्वरात् प्रपञ्चः परि-
 वर्तते । धर्मावहं पापनुदं । भगस्यैश्वर्यादेरीशं स्वामिनं

शु० उ० तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
 तं देवतानां परमञ्च दैवतं ।
 पतिं पतीनां परमं परस्ताद्
 विदाम देवं भुवनेशमोऽं ॥ ७ ॥
 न तस्य कार्यं कारणञ्च विद्यते
 न तत् समश्चाभ्यधिकञ्च दृश्यते ।
 परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
 स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥

शे० भा० ज्ञाता । आत्मस्थं आत्मनि बुद्धौ स्थितं । अमृतमम-
 रणधर्माणं । विश्वधाम विश्वस्थाधारभूतं याति ततोऽन्य
 इति सर्वत्र सम्यग्गते ॥ ६ ॥

इदानीं विद्वदनुभवं दर्शयन्नुक्तमर्थं ब्रूहीकरोति ।
 तमीश्वराणामिति ॥ तमीश्वराणां वैवस्वतादीनां परमं
 महेश्वरं । तं देवतानामिन्द्रादीनां परमञ्च दैवतं ।
 पतिं पतीनां प्रजापतीनां परमं । परस्तात् परतोऽच-
 रात् । विदाम देवं स्यात्तदस्य भावं । भुवनानामोऽं भुव-
 नेशं । ईशं श्रूयते ॥ ७ ॥

कथं महेश्वरमित्याह । न तद्येति ॥ न तस्य कार्यं
 शरीरं कारणं चतुरादि विद्यते । न तत् समश्चाभ्य-
 धिकञ्च दृश्यते श्रूयते वा । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव
 श्रूयते सा च स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । ज्ञान-

श्वे० उ० न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके
 न वेशिता नैव च तस्य लिङ्गं ।
 स कारणं करणाधिपाधिपो
 न चाऽस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ६ ॥
 यस्तूर्णनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः ।
 स्वभावतो देव एकः स्वभावृणोत् ।
 स नो दधाद्ब्रह्माप्ययं ॥ १० ॥

श्वे० भा० क्रिया च बलक्रिया च ज्ञानक्रिया सर्वविषयज्ञानप्र-
 वृत्तिः बलक्रिया स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं वशीकृत्य नि-
 यमनं । यस्मादेवं तस्मात् ॥ ८ ॥

न तस्येति ॥ न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके । अत
 एव न तस्येशिता नियन्ता । नैव च तस्य लिङ्गं चिह्नं
 धूमस्थानीयं येनानुमीयेत । तं सकारणं सर्वस्य का-
 रणं । करणाधिपाधिपः परमेश्वरः । यस्मादेवं तस्मात्
 न तस्य कश्चिज्जनिता जनयिता न चाधिपः ॥ ९ ॥

इदानीं मन्त्रदृग्भिप्रेतमर्थं प्रार्थयते ॥ यस्तूर्णनाभ
 इति ॥ यथोर्णनाभिरात्मप्रभवैस्तन्तुभिरात्मानमेव म-
 मावृणोत् तथा प्रधानजैरव्यक्तप्रभवैर्ब्रह्मात्मकैः कर्माभिः
 स्वस्थानीयैः स्वमात्मानमावृणोद् आवृणोति सञ्ज्ञादि-
 तवान् सः नो मह्यं ब्रह्माप्ययं ब्रह्माप्ययं एकीभावं
 दधाद् ददात्वित्यर्थः ॥ १० ॥

शु० उ० ए० को देवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्वथापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
 कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥
 एवो वशी निष्क्रियाणां बहूना-
 मेकं वीजं बहुधा यः करोति ।

शु० भा० पुनरपि तमेव करतलन्यस्तामलकवत् साक्षाद्दर्शयन्
 तद्विज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिसान्नेनेति दर्शयति
 मन्वद्वयेन । एको देव इति ॥ एकोऽद्वितीयो देवः
 द्योतनस्रभावः । सर्वभूतेषु गूढः सर्वप्राणेषु संवृतः ।
 सर्वथापी सर्वभूतान्तरात्मा स्वरूपभूत इत्यर्थः । कर्मा-
 धक्षः सर्वप्राणिकृतविचित्रकर्माधिष्ठाता । सर्वभूताधि-
 वासः सर्वप्राणेषु वसतीत्यर्थः । सर्वेषां भूतानां साक्षी
 सर्वद्रष्टा । साक्षाद्द्रष्टरि सञ्ज्ञायामिति स्मरणात् ।
 चेता चेतयिता । केवलो निरुपाधिकः । निर्गुणः सत्त्वा-
 दिगुणरहितः ॥ ११ ॥

एको वशीति ॥ एको वशी स्वतन्त्रः । निष्क्रियाणां
 बहूनां । जीवानां सर्वा हि क्रिया नात्मनि समवेताः
 किन्तु देहेन्द्रियेषु । आत्मा तु निष्क्रियो निर्गुणः सत्त्वा-
 दिगुणरहितः कूटस्थः सदानात्मधर्मा नात्मन्यधस्ता
 ऽभिमन्यते कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी क्लेशः स्यूतो
 मनुष्योऽमुष्य पृथोऽस्य नप्तेति ॥ उक्तञ्च ॥

श्वे० उ० तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
 स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषां ॥ १२ ॥
 नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
 मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
 तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं
 ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

श्वे० भा० प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ता ह्यमिति मन्यते ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागधोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न भङ्गते ॥

प्रकृतेर्गुणभ्रमूढाः सञ्चन्ते गुणकर्मसु । इति ॥

एकं बीजं बीजस्थानीयं सूक्ष्मभूतं । यद्ब्रुवा यः करोति
 तमात्मस्थं बुद्धौ स्थितं येऽनुपश्यन्ति साक्षाज्जानन्ति ते
 धीरा युद्धिमन्तस्तेषामात्मविदां सुखं शाश्वतं नेतरेषा-
 मनात्मविदां ॥ १२ ॥

किञ्च । नित्य इति ॥ नित्यो नित्यानां जीवानां
 मध्ये तन्वित्यत्वेन तेषामपि नित्यत्वमित्यभिप्रायः । अथ-
 वा पृथ्व्यादीनां मध्ये । तथा चेतनश्चेतनानां प्रमाहृणां
 मध्ये । एको बहूनां जीवानां यो विदधाति प्रयच्छति
 कामान् कामनिमित्तान् भोगान् । सर्वस्य सांख्ययो-
 गाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं ज्योतिर्गम्यं मुच्यते सर्वपाशैरवि-
 द्यादिभिः ॥ १३ ॥

श्रे० उ० न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं ।
 नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
 तमेव भावमनुभाति सर्वं ।
 तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥
 एको हृष्टो भुवनस्यास्य मध्ये

श्रे० भा० कथं चेतनश्चेतनामित्युच्यते । न तथेति ॥ तत्र तस्मिन्
 परमात्मनि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो न भाति ब्रह्म न
 प्रकाशयतीत्यर्थः । न हि तस्मैव भासा सर्वात्मनो रूप-
 जातं प्रकाशयति । न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यं ।
 तथा न चन्द्रतारकं । नेमा विद्युतो भान्ति । कुतोऽयम-
 ग्निरसद्गोचरः । किं ब्रह्मना । यदिदं जगद्भाति तमेव
 स्वतो भारूपत्वाद् भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते ।
 यथा लोहादिवदग्निं ददन्तमनुदहति न स्वतः । तस्मैव
 भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि भाति । उक्तञ्च । येन
 सूर्यस्तपति तेजसेद्दुः । न तद्भासयते सूर्यो न जगद्धो
 न पावक इति । ज्ञात्वा देवं मुच्यत इत्युक्तं ॥ १४ ॥

कस्मात् पुनश्चामेव विदित्वा मुच्यते नान्येनेत्यत्राह । एक
 इति ॥ एकः परमात्मा इत्यविद्यादिवन्धकारणमिति
 संसः । भुवनस्थाऽस्य वैलोक्यस्य मध्ये नान्यः कश्चित् ।
 कस्मात् । यस्मात् स एवाग्निः । अग्निरिवाऽग्निरविद्यातत्-
 कार्यस्य दाहकत्वात् । उक्तञ्च । योमातीतोऽग्निरीश्वर
 इति । मल्लिसे देहात्मना परिणते । उक्तञ्चेति तु पद्य-

श्वे०उ०स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः ।
 तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥
 स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः
 कालकारो गुणी सर्वविद् यः ।
 प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
 संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः ॥ १६ ॥

श्वे०भा०म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । सन्निविष्टः स-
 म्यगात्मत्वेन । यथा सलिले सलिल इव स्रच्छे । यज्ञ-
 दानादिना विमलीकृतेऽन्तःकरणे सन्निविष्टो वेदान्त-
 वाक्यार्थः सम्यग् ज्ञानफलकारुढोऽविद्यातत्कार्यस्य
 दाहक इत्यर्थः । तस्मात् तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय परमपदप्राप्तये ॥ १५ ॥

पुनरपि विशेषतो दर्शयति ॥ स विश्वकृदिति ॥ स
 विश्वकृद्विश्वस्य कर्त्ता । विश्वं वेत्तीति विश्ववित् । आत्मा
 चासौ योनिश्चेत्यात्मयोनिः । सर्वस्यात्मा सर्वस्य च
 योनिश्चैतन्यं ज्योतिरित्यर्थः । कालकारः कालस्य कर्त्ता ।
 गुणी अपहृतपाप्मादिमान् विश्वविदित्यस्य प्रपञ्चः ।
 प्रधानमव्यक्तं । क्षेत्रज्ञो विज्ञानात्मा । तयोः पतिः पाल-
 यिता । गुणानां सत्त्वरजस्तमसामीशः । संसारमोक्ष-
 स्थितिवन्धानां हेतुः कारणं ॥ १६ ॥

शे०उ० स तन्मयो स्रमृत ईशसंस्थो
 ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता १
 य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव
 नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥
 यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
 यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै १

शे०भा० स तन्माय इति ॥ स तन्मायो विश्वात्मा । अथवा
 तन्मायो ज्योतिर्मय इति । तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
 तीत्येतदपेक्षयोच्यते । अमृतोऽमरणधर्मा । ईशे स्वामिनि
 सम्बक् स्मितिर्यस्वामावीशसंस्थः । जानातीति ज्ञः ।
 सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः । भुवनस्याऽस्य गोप्ता पालयि-
 ता । य ईशे ईष्टे । अस्य जगतो नित्यमेव नियमेन नान्यो
 हेतुः समर्थो विद्यते ईशनाय जगदीशनाय ॥ १७ ॥

यस्मात् स एव संसारमोक्षस्थितियन्त्रहेतुस्तस्मात्
 तमेव मुमुक्षुः सर्वरक्षणं शरणं प्रपद्येत गच्छेदिति
 प्रतिपादयितुमाह । यो ब्रह्माणमिति ॥ यो ब्रह्माणं
 हिरण्यगर्भं विदधाति सृष्टवान् पूर्वं सर्गादौ । यो वै
 वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह शब्देऽवधारणे । तमेव
 परमात्मानं । उक्तञ्च ।

तमेव धीरो विज्राय प्रज्ञां सुर्वीत ब्राह्मणः ।

मानुष्याधाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विभ्लापनं हि तत् ॥

श्रे० उ० त० ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं

मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

निष्कलं निष्क्रियं शाक्तं निरवद्यं निरञ्जनं ।

अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलं ॥ १९ ॥

श्रे० भा० तमेवैकं जानय आत्मानमिव देवं ज्योतिर्भयं । आ-
त्मनि या बुद्धिस्तास्याः प्रसादकरी । प्रसन्ने हि परमेश्वरे
बुद्धिरपि तद्विषया प्रमा निष्प्रपञ्चाकारब्रह्मात्मनाऽव-
तिष्ठते वर्तते । आत्मबुद्धिप्रकाशमित्यन्येऽधीयते । आ-
त्मबुद्धिप्रकाशिनीत्यात्मबुद्धिप्रकाशं । अथवा आत्मैव
बुद्धिरात्मबुद्धिः सैव प्रकाशः । सैव प्रकाशोऽस्येति आत्म-
बुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै वैशब्देऽवधारणे मुमुक्षुरेव सन् न
फलान्तरमिच्छन् शरणमहं प्रपद्ये । एवं तावत्
सृष्ट्यादिना यत्तच्छस्त्ररूपमुपदर्शितं ॥ १८ ॥

अचेदानीं स्वस्वरूपेण दर्शयति । निष्कलमिति । कला
अवयवा निर्गता यस्मात् तन्निष्कलं निरवद्यमित्यर्थः ।
निष्क्रियं स्वमहिमप्रतिष्ठितं कूटस्थमित्यर्थः । शान्तमु-
पसंहृतसर्वविकारं । निरवद्यं अगर्हणीयं । निरञ्जनं
निर्लेपं । अमृतस्य अमृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव
सेतुः संसारमोक्षधेरुत्तारणोपायत्वात् तं । अमृतस्य
परं सेतुं दग्धेन्धनमिव देदीपमानं स्रष्टृश्लेष-
मानं ॥ १९ ॥

श्वे० उ० यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं भविष्यति ॥२०॥

श्वेभा० किमिति तमेव विदित्वा मुच्यते नान्येनेति तत्राह ।
यदेति ॥ यदा चर्मं महोचयिष्यति तदाकाशं मूर्त्तं
व्यापिनं यदि वेष्टयन्ति संवेष्टयिष्यन्ति मानवास्तदा देवं
ज्योतिर्मथमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनाऽवस्थितमशना-
याद्यसंस्पृष्टं परमात्मानमविज्ञाय दुःखस्याध्यात्मिकस्या-
धिभौतिकस्याधिदैविकस्यान्तो विनाशो न भविष्यति ।
आत्मज्ञाननिमित्तत्वात् संसारस्य । यावत् परमात्मा-
नमात्मत्वेन न जानाति तावत् तापत्रयाभिभूतो मक-
रादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः हृष्यमाणः प्रेतति-
र्यङ्गनुष्यादियोनिष्वज एवं जीवीभावमापन्नो मुह्यमानः
संहरति । यदा पुनरपूर्वमगपरं नेति नेतीत्यादिसच-
णमशनायाद्यसंस्पृष्टमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितं
पूर्णानन्दं परमात्मानमात्मत्वेन भावाज्जानाति तदा
निरस्त्राज्ञानतत्कार्यः पूर्णानन्दो भवतीत्यर्थः । उक्तञ्च ।

अज्ञानेनाद्यतं ज्ञानं तेन मुञ्चन्ति जन्तवः ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥

तेषामादित्यवञ् ज्ञानं प्रकाशयति तत् परं ।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तद्विद्यास्तत्परायणाः ॥

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्दूतकल्पयाः ॥ १० ॥

श्रे०उ० तपःप्रभावाद्देदप्रसादाच्च
ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।

श्रे०भा० सम्प्रदायपरम्परया ब्रह्मविद्याया मोक्षप्रदत्वं प्रद-
शंयितुं सम्प्रदायं विद्याधिकारिणश्च दर्शयति । तपः-
प्रभावादिति ॥ तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणस्य । तत्र
तपःशब्दस्य कृत्स्नान्नित्यादीनां विधिवदनुष्ठितानां
कर्माणां मनस्येन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमन्तप इति स्मर-
णात् । तस्य च सर्वस्य तपसस्तस्मिन् श्वेताश्वतरे नियमेन
सत्वात् तत्प्रभावात् तत्सामर्थ्याद् वेदप्रसादाच्च कैवल्य-
मुद्दिश्य तदधिकारसिद्धये ब्रह्मजन्तसु सम्यगाराधित-
परमेश्वरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मापरिच्छिन्नं महत्तत्त्वं । च
इति प्रसिद्धिद्योतनार्थः । श्वेताश्वतरो नाम ऋषिर्विद्वान्
यद्योक्तं ब्रह्म परम्पराप्राप्तं गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मनननि-
दिध्यासनादरनैरन्तर्यसत्कारादिभिर्ब्रह्माहमस्मीत्य-
परोचीकृताखण्डसाक्षात्कारवान् । अथ स्वानुभव-
दार्ढ्यानन्तरं अथाश्रमिभ्यः । अति पूजायामिति स्मर-
णात् । अत्यन्तं पूज्यतमाश्रमिभ्यः साधनचतुष्टयसम्प-
त्तिमहिम्ना स्वेषु देहादिष्वपि जीवनभोगादिष्वनाम्ना-
वश्यः । अत एव वैराग्यपुष्कलवश्यः । तदुक्तं ।

वैराग्यं पुष्कलं न स्यान्निष्कलं ब्रह्मदर्शनं ।

तस्माद्रचेत विरतिं मुधो यत्न न सर्वदेति ॥

श्रे० उ० अत्याग्रमिभ्यः परमं पवित्रं

प्रोवाच सम्यगृषिसहजुष्टं ॥ २१ ॥

वेदान्ते परमं गुह्यं पुरावल्के प्रवेदितं ।

श्रे० भा० सात्यन्तरे च ॥

पदा मनसि वैराग्यं जायते सर्व्ववस्तुषु ।

तदेव सन्वसेद् विदानन्वया पतितो भवेत् ॥

इति परमहंससन्नासिनस्त एवात्याग्रमिणः । तथा च श्रू-
यते । न्यास इति ब्रह्म । ब्रह्मा हि परः परो हि । तानि
वा एतान्यवेषाणि तपाश्चि । न्यास एवात्यरेचयदिति ॥

चतुर्विधा भिषवस्य बह्वदककुटीचकौ ।

हंसः परमहंसस्य यो यः पद्यात् स उत्तमः ॥

इति स्मरणाच्च । तेभ्योऽत्याग्रमिभ्यः परमं प्रकृतं ब्रह्म ।
तदेव परममुत्कृष्टतमं निरस्तासमस्तात्रिद्यातत्कार्यमि-
रतिगयसुखैकरसं पवित्रं गुह्यं प्रकृतिप्राकृतादिमलवि-
निर्मुक्तं । अपिसहजुष्टं वामदेवमनकादीनां सङ्घैः समू-
हैर्जुष्टं सेवितमात्मत्वेन सम्यक् परिभाषितं मियतमान-
न्दत्वेनाश्रितं । आत्मनस्तु कामाय सर्व्वं मियम्भवतीति
श्रुतेः । सम्यगात्मतयाऽपरोचीकृतं यथा भवति तथा ।
सम्यगिति काकाचिन्यायेन उभयत्रानुपङ्गः कर्त्तव्यः ।
प्रोवाच उक्तवान् । तथोक्तशिष्यपरोक्षणपूर्व्वकं विद्या
वक्तव्या तद्विद्यायोक्तो देवः ॥ २१ ॥

विद्याया वैदिकत्वं गुह्यत्वं सम्यग्दायपरम्यरथा प्रति-

श्रे०उ० तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च
ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।

श्वे०भा० सम्प्रदायपरम्परया ब्रह्मविद्याया भोक्तृप्रदत्तं प्रद-
शयितुं सम्प्रदायं विद्याधिकारिणश्च दर्शयति । तपः-
प्रभावादिति ॥ तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणस्य । तच्च
तपःशब्दस्य रूढित्वान्नित्यादीनां विधिवदनुष्ठितानां
कर्माणां ममस्येन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमन्तप इति स्मर-
णात् । तस्य च सर्वस्य तपसस्तस्मिन् श्वेताश्वतरे नियमेन
सत्वात् तत्प्रभावात् तत्सामर्थ्याद्देवप्रसादाच्च कैवल्य-
मुद्दिश्य तदधिकारसिद्धये ब्रह्मजन्मसु सम्यगाराधित-
परमेश्वरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मापरिच्छिन्नं महत्तत्त्वं । ह
इति प्रसिद्धिद्योतनार्थः । श्वेताश्वतरो नाम अपिर्विद्वान्
यथोक्तं ब्रह्म परम्परामाप्तं गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मनननि-
दिध्यामनादरनैरन्तर्यामत्कारादिभिर्ब्रह्माहमस्मीत्य-
परोधीशताखण्डसाधात्कारवान् । अथ स्वानुभव-
दार्ढ्यानन्तरं अत्याश्रमिभ्यः । अति पूजायामिति स्मर-
णात् । अत्यन्तं पूज्यतमाश्रमिभ्यः साधनचतुष्टयसम्प-
त्तिमहिम्ना स्वेषु देहादिष्वपि जीवनभोगादिष्वनास्था-
वद्भ्यः । अत एव वैराग्यपुष्कलवद्भ्यः । तदुक्तं ।

वैराग्यं पुष्कलं न स्वात्प्रिष्कलं ब्रह्मदर्शनं ।

तस्माद्भवेत् विरतिं बुधो यत्नन सर्वदेति ॥

श्रे० उ० अत्याथमिभ्यः परमं पवित्रं

प्रोवाच सम्यग्द्विसहस्रं जुष्टं ॥ २१ ॥

वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रवेदितं ।

श्रे० भा० सत्यन्तरे च ॥

यदा मगसि वैराग्यं जायते सर्व्वं वस्तुषु ।

तदैव मन्यसेद् विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

इति परमहंसमन्यामिनस्त एवात्याग्रमिणः । तथा च श्रू-
यते । न्यास इति ब्रह्म । ब्रह्मा हि परः परो हि । तानि
वा एतान्यवेराणि तपाश्चि । न्यास एवात्यरेष्यदिति ॥

चतुर्विधा भिषवस्य बह्दककुटीचकौ ।

हंसः परमहंसश्च यो यः पथात् स उत्तमः ॥

इति स्मरणाच्च । तेभ्योऽत्याग्रमिभ्यः परमं प्रकृतं ब्रह्म ।
तदैव परममुत्कृष्टतमं निरस्तसमस्ताविद्यातत्कार्यनि-
रतिशयसुखैकरमं पवित्रं शुद्धं प्रकृतिप्राकृतादिमलवि-
निर्मुक्तं । अपिसहस्रं जुष्टं वामदेवसनकादीनां सङ्घैः समू-
हैर्जुष्टं सेवितमात्मनेन सम्यक् परिभावितं प्रियतमान-
न्दनेनाश्रितं । आत्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियम्भवतीति
श्रुतेः । सम्यगात्मतथाऽपरोऽर्च्योऽकृतं यथा भवति तथा ।
सम्यगिति काकाचिन्यायेन उभयवानुपङ्गः कर्त्तव्यः ।
प्रोवाच उक्तवान् । तथोक्तमिदं परीक्षणपूर्व्वकं विद्या
यथा तद्विद्यायोक्तो दोषः ॥ २१ ॥

विद्याया वैदिकं गुह्यं सम्यदायपरम्परया प्रति-

श्रे० उ० नाप्रशालाय दातव्यं नापुत्राय शिष्याय वा पुनः

॥ २२ ॥

यस्य देवे परा भक्तियेथा देवे तथा गुरो ।

श्रे० भा० पादितवञ्चाह । वेदान्त इति ॥ वेदान्त इति जात्यै-
कवचनं । सकलास्यपनिपत्सु परं परमपुरुषार्थस्वरूपं गुह्यं
गोषानामपि गोप्यतमं पुराकल्पे प्रचोदितं पूर्वकल्पे
चोदितमुद्दिष्टमिति सम्प्रदायप्रदर्शनं कृतमिति । एतत्
प्रशान्ताय पुत्राय प्रकर्षेण श्रान्तं सकलरागाद्रिमल-
रहितचित्तं यद्य तस्मै तादृशपुत्राय तादृशशिष्याय वा
दातव्यं वक्तव्यमिति यावत् । तद्विपरीतायाशिष्याय वा
स्त्रेहादिना ब्रह्मविद्या न वक्तव्या । अन्यथा प्रत्यवायाप-
त्तेरिति पुनःशब्दार्थः । अत एव ब्रह्मविद्याविवक्षुणा
गुरुणा चिरकालं परीक्ष्य शिष्यगुणान् ज्ञात्वा ब्रह्मविद्या
वंक्तव्येति भावः ॥ तथा च श्रुतिः । भूय एव तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया संवत्सरं परीक्षेत । श्रुत्यन्तरे च । शतं
वर्षं प्रजापतौ भगवान् ब्रह्मचर्यमुवासेति च । एतच्च
ब्रह्मधा प्रपञ्चितमुपदेशसहस्रिकायामित्यत्र सङ्कोचः
कृतः ॥ २२ ॥

अत्रापि देवतागुरुभक्तिमतामेव गुरुणा प्रकाशिता
विद्या ऽनुभवाय भवतीति प्रदर्शयति । यस्येति ॥ यस्य
पुरुषस्याधिकारिणो देवे इत्यत्रा प्रवन्धेन दर्शिताऽखण्डै-
करमे मन्त्रिदानन्दपरज्योतिस्वरूपिणि परमेश्वरे परा

श्वे०उ०तस्यैते कथिता स्र्थीः प्रकाशन्ते महात्मनः
 प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २३ ॥ इति श्वेताश्व-
 तरोपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

श्वे०भा०उत्कृष्टा निदपचरिता भक्तिः । एतदुपलक्षणं । अचा-
 श्रयं श्रद्धा चोभे यथा तथा ब्रह्मविद्योपदेष्टृगुरावपि
 तदुभयं यस्य वर्त्तते तस्य तत्राश्रितो जलराशश्चैषणं
 विहाय यथा साधनान्तरं नास्ति । यथा च दुभुचितस्य
 भोजनादन्यत्र साधनान्तरं न । एवं गुरुरूपां विहाय
 ब्रह्मविद्या दुर्लभेति तत्रान्वितस्य मुख्याधिकारिणे
 महात्मन उत्तमस्य एते कथिता अस्यां श्वेताश्वतरो-
 पनिषदि श्वेताश्वतरेण महात्मना कविना उपदिष्टाः
 प्रकाशन्ते खानुभवाय भवन्ति । दिव्यचनं मुख्यशिष्यतत्-
 साधनादिदुर्लभप्रदर्शनार्थमथायपरिसमाप्त्यर्थमादरा-
 र्थञ्च ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
 ब्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः उक्तौ श्वेताश्वतरोप-
 नियद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् हरिः ॐ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत् समाप्ता ॥

